باش مۇھەررىرى: خالىق ساقى
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى
مۇھەررلىرى: ئىسمايىل ئەسقەرى (تەكلىپ قىلىنغان)
تۇرغۇن ئۆمەر
ئابدۇرېھىم مۇھەممەت
جۇرئەت ئابلىمىت

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(38)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (38)
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جېنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 ملليمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 14 قىستۇرما ۋاراقى: 2
1993 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى
1994 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—2,000
ISBN7—228—03131—8/K·336
باھاسى: 5.00 يۈەن
(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

شىنجاڭ خەلقىنىڭ سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا قىلغان
ياردىمى ..... شېرىپ خۇشتار 1
مەكتىپ ياھىيىسىدە ئۆتكەن تەدبىرلىك دىنىي مۇنبۇەر
مۇھەممەت ئەلەم ھاجى ۋە ھاشىمخان غوجام توغرىسىدا
..... ئابدۇمىجىت ئاۋۇت 10

ئىنقىلابىي كۈرەشلەر

1931-1934-يىللىرى شىنجاڭدا بولغان خەلق
قوزغىلاڭلىرىدىن قىسقىچە ئەسلىمە .....
..... ئابلىمىت مەخسۇتوپ 14

سودا-ئىقتىساد

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى
سودا-سانائىتى ھەققىدە ئەسلىمە .....
..... مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى 208

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زاماندىكى تاشقى سودىسى ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى 215
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى .....

قۇرۇلۇش-تەرەققىيات

خوتەننىڭ 1880-يىللاردىن بۇيانقى سۇ ئىشلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە 292
مۇھەممەت ئابدۇللاھاجى .....

مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە مائارىپ 298
ئەنۋەرجانبابا .....
دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ... 316
باھارگۈل ئابلىز

ئۆمۈر خاترىلىرى

«چالا توقچى ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى 352
سىدىق مۇسايۇپ

تارىخىي شەخسلەر

پولات تاۋلاش ماھىرى تايۇپ توغرىسىدا

ئابدۇللا ماموت 356 .....
«100 نومۇرلۇق» ئورغاقنىڭ كەشپىياتچىسى ئابلىمىت
ما يەنخۇڭ 364 .....
تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زات ـ قادىر ئاخۇن خەلپىتىم
ئادىل مۇھەممەت 368 .....

يۇرت تارىخىدىن

كەلپىن ئۆرۈكى
سامساق ئىبراھىم 373 .....

تارىخىي ھۇججەت

قاراقاشتىكى «ئېگىزئېرىق غوجىلار» نىڭ تارىخىي ھەققىدە 381
جاپپار رەھىمى .....
شىنجاڭدا تۇرغان ئۇچ يىلدا قىلغان ئىشلىرىم ۋە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم 401
سۇڭ شىلىيەن

目录（38期）

民族团结

新疆人民对苏联卫国战争的支持…… 西力甫．胡西塔尔

关于友好宗教人士买买提艾兰木哈吉和哈西汉霍加木

…… （阿布都米吉提．阿吾提）

革命斗争

忆1931—1934一年发生在新疆的人民暴动 ……

…… 阿布力米提．买合苏托夫

商业经济

忆和田地区解放前的工商业 ……

…… 买买提．阿不都拉．哈吉

新疆近代外贸和边境贸易口岸 ……

…… 阿布力孜．穆罕默德．沙依拉米

建设与发展

忆1880年以来和田的水利事业……

…… 买买提．阿布都拉．哈吉

教育 文化 艺术

三区革命和教育 …… 安尼瓦尔．汗巴巴

关于民主革命时期新疆教育的基本情况 ……

…… 巴哈尔古丽．阿布力孜

人生的历程

半拉子翻译害死人 这句话的来源 ……

…… 司地克．木沙也夫

شىنجاڭ خەلقىنىڭ سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا قىلغان ياردىمى

شېرىپ خوشتار

1941 ـ يىلى 22 ـ ئىيول كۈنى فاشىستلار گېرمانىيىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلىتىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەر مىللەت خەلقى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلۇغ ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىغا ئاتلاندى.

گېرمانىيە ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ موسكۋاغا 1941 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ ۋە 16 ـ كۈنلىرى قىلغان 1 ـ قېتىملىق ھاۋا ھۇجۇمى ۋە 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قىلغان 2 ـ قېتىملىق ھاۋا ھۇجۇمى تولىمۇ شىددەتلىك ۋە بۇزغۇنچىلىقى ئەڭ چوڭ ھۇجۇم ئىدى. بۇ ۋەقە پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. پاتۇر سوۋېت خەلقى ھەر قېتىمقى جەڭدە مىسلى كۆرۈلمىگەن جەڭگىۋارلىق بىلەن كۆرەش قىلىپ، دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى قاقشاتقۇچ زەربىلەر بىلەن چېكىندۈردى. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 1944 ـ يىلى گېرمانىيە فاشىستلىرىدىن سوۋېت زېمىنىنى

历史人物

关于炼钢能手塔尤甫 …… 阿布都拉·麻木提
100号镰刀 锻造者——阿布力米提 …… 马艳红
进步宗教人士 哈地尔阿洪·海力法提 ……
…… 阿地力·买买提

故乡史

柯平杏 …… 沙木沙克·依布拉音

历史文献

关于墨玉县依格孜艾力克霍加的历史 ……
…… 加帕尔·热合米
新疆三年的工作与见闻 …… 宋希廉

قايتۇرۇۋېلىپ، قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىنى گېرمانىيە زېمىنىغىچە قوغلاپ بېرىپ، 1945 - يىلى 5 - ئايدا ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلدى.

بۇ ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن، سوۋېت خەلقى قاتاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقلىرىمۇ جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. ئۇيغۇر جەڭچىلىرى موسكۋا، لېنىنگراد، ستالىنگراد، سۇۋوستپول ۋە ئوددىسسالارنى قوغداش يولىدىكى شىددەتلىك جەڭلەردە؛ بېلارۇس جاڭگاللىرى، ئوكرائىنا دالالىرى، قارلىق ئاراپات تاغلىرىدا؛ فىنلاندىيە سازلىقلىرى ۋە دۇشمەن توپراقلىرىدا؛ بۇداپېشت، ۋېنا، بېرلىن كوچىلىرىدا؛ يېراق شەرقتىكى مانجۇرىيە، كورىيە، پورتئارتۇرلاردا بولغان جەڭلەردە قەھرىمانلىق ۋە جەڭگىۋارلىق كۆرسەتتى. ياۋۇز دۇشمەن موسكۋا بوسۇغىسىغا كەلگەندە، كۆپلىگەن ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى عالىجىر دۇشمەنگە قارشى جەڭ قىلىپ قۇربان بولدى. مەسىلەن، ئىنزىنېر ئىكرام دوگان، ئابدۇللا ھەمرا قاتارلىقلار بۇنىڭ دەلىلى. شۇنىڭدەك، زەمبىرەكچى سۇلھى لۇتپۇللا دۇشمەننىڭ نەچچە ئون تانكىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، نەچچە يۈزلىگەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ «سوۋېت ئىتتىپاقى قەھرىمانى» دېگەن نام بىلەن «لېنىن ئوردېنى» غا ئېرىشتى. بۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولغان ۋە ھەرخىل ئوردىلارغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر يىگىتلىرى ئاز ئەمەس.

سوۋېت - گېرمان ئۇرۇشى باشلىنىش بىلەنلا شىنجاڭدىكى گېزىت - ژۇرناللار بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان شىنجاڭ خەلقى خەۋەر بېرىپ تۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شىنجاڭ خەلقى 1941 - يىلى ئاۋغۇست ئايلىرىدىن باشلاپ، سوۋېت خەلقىنىڭ گېرمانىيە فاشىستلىرىغا قارشى كۈرىشىنى

قوللاپ، كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى. ۋە ئىئانە توپلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتتى. شۇ يىللاردا، شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما قارمىقىدا چوڭ-كىچىك 292 تەشۋىقات گۇرۇپپىسى، ئىئانە توپلاش ئىشخانىلىرى بار ئىدى. بۇ گۇرۇپپا ۋە ئىشخانىلار جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم ۋە ئىئانە توپلاش، تەشۋىق-تەرغىپ ئېلىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى باشلانغاندىن كېيىن، ئۇلار سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا ياردەم توپلاش ۋە بۇ ھەقتە تەشۋىق ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئوستىگەئالدى (بۇ ئەسلىمىدە، شىنجاڭ خەلقىنىڭ 1936 - يىلى سۇيىۇەن ئۇرۇشى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1937 - يىلى يۇر بەرگەن لوگوچاۋ ۋەقەسىدىن كېيىن ئومۇمىيۈزلۈك باشلىنىپ، 1945 - يىلى ياپونىيە تەسلىم بولغانغا قەدەر داۋام قىلغان ئىشلىرى ئوستىدە توختالمىدۇق).

شىنجاڭنىڭ ئون ۋىلايەت، 78 ناھىيە، 2400 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك يېزىسىدىكى ھەر ساھە خەلقى 1941 - يىلى ئاۋغۇستتىن 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە يەنى شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستانە بېرىش - كېلىشى ۋە سودا - ئالاقىلىرى ئۇرۇلۇپ قالغانغاقەدەر، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەتەن ئۇرۇشىغا ئۇرۇلدۇرمەي ياردەم قىلىپ كەلدى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ياردەملىرىدە، 1935 - يىلدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىۋاستە ياكى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سوۋېت سودا

ۋەكالەتخانىلىرى ئارقىلىق دوگۇورلۇق سودا قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. بۇ سودىگەرلەرنىڭ يەتتىدىن 40 گىچە كىشى شېرىكلەشكەن، دەسمايىسى 100 مىڭ سەر كۈمۈشتىن بىر مىليون سەر كۈمۈشكە يېتىدىغان (ئەينى يىللاردا كۈمۈش تەڭگە پۇل بىرلىكى قىلىناتتى) شىركەتلىرىدىن 74ى، دەسمايىسى10 مىڭ سەر كۈمۈشتىن 50 مىڭ سەر كۈمۈشكە يېتىدىغان شىركەتلىرىدىن 94ى، دەسمايىسى 1000 سەر كۈمۈشتىن 5000 سەر كۈمۈشكە يېتىدىغان بەككە دوگۇورچىلار ۋە كىراكەش كارۋانلار خېلى كۆپ ئىدى. ئىنانە قىلىش ھەرىكىتى باشلىنىش بىلەن جايلاردىكى دوگۇورچى شىركەتلەر ۋە شەخسلەر بەس - بەستە ئىنانە قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى جايلاردىكى ئىدارە، تەمئىيەت، شەھەر ئاھالىلىرى، ھۈنەرۋەنلەر، دېھقان - چارۋىچىلار، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، يازغۇچى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ئىنانە قىلىش قىزغىنلىقىنى قوزغىدى.

مەن بۇ ئەسلىمىدە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان يارەەم ۋە ئىنانىلارنى 1941 - 1942 - يىللىرى نەشر قىلىنغان «قەشقەر گېزىتى»، جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيىتى ئايلىق گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان، قەشقەر ئارخىپ ئىدارىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسى ۋە ئىلى ئوبلاستلىق ئارخىپ ئىدارلىرىدە ساقلانغان ئارخىپلارغا، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1941 - 1942 - يىللىق سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا بېرىلگەن يارەملەر توغرىسىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكىچە ئومۇملاشتۇرۇپ

چىقتىم:

«قەشقەر گېزىتى» نىڭ 1941 - يىل 14 - يانۋار (470 -) سانى، 1942 - يىل 14 - نويابىر (597 -) سانى، 1942 - يىل 27 - ئاپرېل (515 -) سانى.

قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسى ھۆكۈمەت نامىدىن 25 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 2420 دوللار؛ قەشقەر ھاكىم ئىدارىسى ھۆكۈمەت نامىدىن 16 مىڭ 400 دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 800 دوللار؛ ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى 40 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 3600 دوللار؛ ۋىلايەتلىك تاموژنا ئىدارىسى 22 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 600 دوللار؛ ۋىلايەتلىك مۇسادىرە ئىشخانىسى (شېڭ شىسەي پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ئۈچۈن ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە قۇرغان ئورگان) 100 مىڭ دوللار؛ ۋىلايەتلىك سودىگەرلەر بىرلەشمىسى 48 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 300 دوللار؛ ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى 18 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 1050 دوللار؛ بەگلىك مەھكىمە 6400 دوللار؛ قول - ھۈنەرۋەنلەر 90مىڭ دوللار؛ ۋىلايەتلىك سەھىيە ئىدارىسى 12 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 180 دوللار؛ ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسى 12 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 2201 دوللار؛ نەشرىيات ئىدارىسى ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 600 دوللار؛ قەشقەر ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىلىرى 42 مىڭ دوللار؛ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 130 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 960 دوللار؛ ۋىلايەتلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسى 22 مىڭ دوللار، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 190

دوللار؛ ۋىلايەتلىك تۆگە ترانسپوت شىركىتى 35 مىڭ دوللار؛ «غەيرەت» شىركىتى 22 مىڭ دوللار؛ «ئۈمىد» شىركىتى 17 مىڭ دوللار؛ ئاتچىلار (كارۋان) شىركىتى 35 مىڭ دوللار؛ ياشلار شىركىتى 10 مىڭ دوللار؛ كۆنچىلەر شىركىتى 8000 دوللار؛ تۆمۈرچىلەر شىركىتى 6400 دوللار؛ غۇلجا شىركىتى 10 مىڭ دوللار؛ جەنۇبىي شىنجاڭ يويىچە ئەڭ چوڭ خۇسۇسىلار شىركىتى بولغان «ئىتتىپاق» شىركىتى 120 مىڭ دوللار (بۇ شىركەتنىڭ سوۋېت بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىس - فىدىسساتنى گاز» يەنى «گاز 50» تىپلىق ئاپتوموبىلى ۋە كۆپلىگەن ماللىرى سوۋېتتە قېپقالغان) ئىئانە قىلغان.

ناھىيىلەردىن ئاتۇش، قىزىلئۆي، تاشقورغان، يېڭىسار، ئاۋات، مارالبېشى، قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدىكى ھۆكۈمەت ۋە جامائەت تەشكىلاتلىرى، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، خەلق ئاممىسى 130 مىڭ دوللار (بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېڭىشەھەر ناھىيىلىك خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 490 دوللار)؛ ئوپال، تاشمېلىق، بورىختاي (بۇلاقسۇ)، خانئېرىق، يەكشەنبە بازار، دۇشەنبە بازار، يوپۇرغا قاتارلىق يېزىلىق شۆبە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى 6000 دوللار (ئاشلىق) ياردەم بەرگەن.

شەخسىي نام بىلەن 1000 دوللاردىن 30 مىڭ دوللارغىچە يادەم بەرگەنلەر 278 كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ياردىمى 562 مىڭ دوللار بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ سابىق ۋالىيسى ئابدىكېرىمخان مەخسۇم 17 دانە

زەمبىرەك پۇلى، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سابىق رەئىسى مەتنىياز مەخسۇم 24 مىڭ دوللار، باۋۇدۇن موسا بايۇپنىڭ قىزى، سابىق ۋىلايەتلىك سوتنىڭ باشلىقى بېلىقىز باۋۇدۇن 18 مىڭ دوللار، ئىتتىپاق ئىمىن ھاجىنىڭ قىزى ئامىنىخان، يەنە بىر ئامىنەم قاتارلىقلار 10 مىڭ دوللار ياردەم قىلغان.

«قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1942 - يىل 29 - يانۋار سانىغا يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ ياردەم بېرىش ئەھۋالى توغىرىسدا بېسىلغان خەۋەرلەردە تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئىدارە، جەمئىيەت، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە دوگۋورچى سودا - سانائەتچىلەر 86مىڭ 100 دوللار؛ شىركەت ۋە شەخسىي سودىگەرلەردىن 167 كىشى 264 مىڭ 744 دوللار؛ سودا - سانائەتچىلەر، قول - ھۈنەرۋەنلەر، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، دېھقان - چارۋىچىلار 783 مىڭ دوللار؛ ھەرقايسى ئۇيۇشمىلار 66 مىڭ دوللار ياردەم بەرگەن (بۇنىڭ ئىچىدە ھىندىستانلىق، پاكىستانلىق، ئافغانىستانلىق مۇھاجىرلارمۇ بار). «قەشقەر گېزىتى»نىڭ شۇ سانىدا يەنە، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىرىنىڭ 120 مىڭ دوللار (بۇنىڭ ئىچىدە شاھ ھاجىم ئائىلىسى 36 مىڭ دوللار) ئىئانە قىلغانلىقى؛ يەكەن ۋىلايىتىدىكى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى 44 مىڭ دوللار، ھەرقايسى ئۇيۇشمىلار 66 مىڭ دوللار، سودا - سانائەتچى دوگۋورچىلار 72مىڭ 400 دوللار ئىئانە قىلغانلىقى؛ كۇچا ناھىيىسى 94 مىڭ دوللار (بۇنىڭ ئىچىدە مىجىت ھاجىم دېگەن دوگۋورچى 30 مىڭ دوللار) ياردەم قىلغانلىقى يېزىلغان.

«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1941 - يىل 27 - ئىيول ۋە

1942 ـ يىل 9 ـ يانۋار سانلىرىدىكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ھۇسەينىباي ھاجىنىڭ ئوغلى تەلئەت مۇسابايۇپ ئۆز زاۋۇتى نامىدىن 35 مىڭ دوللار، مۇسا ھاجىنىڭ ئالتە ئوغلى ۋە 13 نەۋرىسى 44 مىڭ نەچچە يۈز دوللار ئىئانە قىلغان. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى دوكۇورچىلار نەق پۇل يارەم قىلغاندىن تاشقىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزگەن مال ـ مۇلۇكلىرىدىن 42 دانە ئاپتوموبىل، 360 تۆگە، 8000 ئات، 462 قېچىر، 4000دىن ئارتۇق ئېشەك قاتارلىقلارنى ئىئانە قىلغان. شۇ چاغدا مۇسابايۇپلارنىڭ كارخانىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شېكەر زاۋۇتى، پاختا ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى قۇرۇپ بېرىشى ئۈچۈن ئالدىن ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 200 مىڭ تاي يۇڭ ۋە كۆپلىگەن ئەلتىرە، تېرە، ئۈچەي، پاختا قاتارلىق مالليرىنى ئالماسلىق شەرتى بىلەن ئىئانە قىلغان.

«قەشقەر گېزىتى»گە بېسىلغان بىر ماقالىدە خەۋەر قىلىنىشىچە، ئەينى ۋىللاردا قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ھۆكۈمەت قارمىقىدا 31 مەكتەپ، 250 سىنىپ، 9970 نەپەر ئوقۇغۇچى؛ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا 549 مەكتەپ، 2112 سىنىپ، 75 مىڭ 212 نەپەر ئوقۇغۇچى؛ ۋىلايەتلىك قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا 33 مەكتەپ، 79 سىنىپ، 2094 نەپەر ئوقۇغۇچى؛ خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا بىر مەكتەپ، ئىككى سىنىپ، 74 نەپەر ئوقۇغۇچى بولۇپ، جەمئىي 87 مىڭ 986 نەپەر ئوقۇغۇچى 17 مىڭ 346 دوللار ئىئانە قىلغان.

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى 1941 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 1942 ـ يىل ئاخىرىغىچە، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي لازىمەتلىكلىرى ئۈچۈن يەنە، نەچچە يۈز مىڭ پارچە

كىگىز، نەچچە يۈز مىڭ تاي بۇغداي سامىنى، نەچچە يۈز مىڭ تۇياق قوي، كالا، ئات ۋە قىشلىق كىيىملەرنى ئىئانە قىلغان؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى ھۇسەينىباي تېرە زاۋۇتى 5000 دانە جۇۋا، 6000 دانە تەتۇر ئاياغ يارەم قىلغان.

سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا يارەم ۋە ئىئانە قىلغان كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر بۇنىڭ بىلەن تۇغىمەسلىكى مۇمكىن. بۇ جەھەتتە ماتېرىيالغا ئىگە يولداشلارنىڭ بۇ ئەسلىمىدىكى بوش قالغان ئورۇنلارنى تولدۇرۇپ كېتىشىنى سورايمەن.

ئەسكەرتىش: بۇ ئەسلىمىدە ئېيتىلغان «دوللار» 1939 ـ يىلى ماۋ زېمىن شىنجاڭدا ئىسلاھ قىلىپ تارقاتقان «شىنجاڭ دوللىرى»نى كۆرسىتىدۇ.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىمى تارقىتىش شىركىتى)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابدۇرېھىم مۇھەممەت**

مەكتىناھىيسىدە ئۆتكەن تەدبىرلىك دىنىي مۇتەئەسسىپلەر مەھەممەت ئەلەم ھاجىم ۋە ھاشىمخان غوجام توغرىسىدا

ئايدۇمىجىت ئاۋۇت

1933 - يىلى جەن شۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا-ئارقىدىن خەلق قوزغىلاڭلىرى پارتلايدۇ. جۈملىدىن مەكتىتىمۇ خەلق قوزغىلىڭى پارتلاپ، دەسلەپكى قەدەمدە مەكىت ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئېلىپ، ما دارىن دېگەن خۇيزۇ ھاكىمنى بىكار قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەتسىزلىك كېلىپ چىقىپ، بازار ئىچى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار مۇھەممەت ئەلەم ھاجىم بىلەن ھاشىمخان غوجامنى ھۆكۈمەت ئىشىنى ۋاقتىلىق بېجىرىپ تۇرۇشقا تەيىنلەيدۇ. دەل شۇ چاغدا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى بىرقىسىم يامان نىيەتلىك لۇكچەكلەر مەكىت ناھىيىسىدە يىللاردىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان گۆرەكەشلىك ۋە يايمچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 22 ئۆيلۈك 50 تەن

ئارتۇق خەنزۇنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ - تالاپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلدۇرىدۇ. ئاندىن بىر ھەپتە ئۆتۈپ، بەزى قۇتراتقۇچىلارنىڭ «يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ توگىتىپتۇ» دېگەن يالغان سۆزلىرى تارقالغاندىن كېيىن، لۇكچەكلەرنە خەنزۇلارغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولىشىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان مۇھەممەت ئەلەم ھاجىم بىلەن ھاشىمخان غوجاملار شۇ كۈنى كەچتە خەنزۇلارنى بۇتخانىدىن يۆتكەپ چىقىپ، ھۆكۈمەت بىناسى ئىچىگە ئەكىرىۋالىدۇ. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، بىر قىسىم لۇكچەكلەر نەيزە، كالتەكلەرنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ، ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئىشىكىنى چېقىپ، خەنزۇلارنى بوزەك قىلىشقاتەييار-لىنىۋاتقان پەيتتە، مۇھەممەت ئەلەم ھاجىم قۇرئان كەرىمنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ ھەمدە «قۇرئاننىڭ 4 - سۈرە، 89 ۋە 90 - ئايەتلىرىدە، سىلەر بىلەن ئۆزلىرى ئارىسىدا ئەھدى توختام بولغان بىر قوۋۇم ياكى سىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا يۈرەكلىرى سقىلىپ، سىلەر تەرەپمۇ ئەمەس، ئۆزلىرى تەرەپمۇ ئەمەس بولۇپ تۇرغانلارنى ئۆلتۈرمەكلار ۋە ئەسىرگىمۇ ئالماكلار، ئۇلار سىلەردىن يىراق تۇرسا ياكى سىلەرگە چېقىلمىسا، سىلەرگە تەسلىم بولسا ئاللا سىلەرنىڭ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشىڭلارغا ھەرگىز رۇخسەت قىلمايدۇ، دېيىلگەن» دەپ تەپسىر قىلىپ (تەرجىمە قىلىپ) بېرىدۇ. شۇنداقلابۇ، قۇرئان ئاللانىڭ ھۆكۈمى، بۇنىڭغا ئەمەل قىلىشمىز كېرەك، خەنزۇلار شاھادەت ئېيتىپ، بىشىغا سەللە يۆگەپ، سىلەرگە باش ئېگىپ ئەل بولغان تۇرسا، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈمىز دېسەكلار ئاللانىڭ كىتابى ھۆكۈمىگە ئېغىر خىلاپلىق قىلغان

بولمامسلەر؟ دەپ تەربىيە ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ سۆزىنگە ئۇلاپ هاشىمخان غوجام: «ئەينى زاماندا دادام بېيجىڭغا بېرىپ قېلىپ، بىز ئوچ بالا بېيجىڭدا تۇغۇلدۇق هەمدە مەن 15 ياشقا كىرگىچە شۇ يەردە تۇردۇق. بىز بېيجىڭدا تۇرغان ئون نەچچە يىل جەريانىدا خەنزۇلار بىزگە چېقىلمىدى. هەتتا ئاتا - ئانىمىز بىزنى ئېلىپ بېيجىڭدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگىچە تۆت - بەش ئاي يول يۈرۈپ خەنزۇلارنىڭ نۇرغۇن شەهەرلىرىنى كىزىپ ئوتتۇق. بۇ جەريانىمۇ خەنزۇلار بىزگە چېقىلمىدى. شۇڭا بىز ئۆز يۇرتىمىزغا سالامەت يېتىپ كېلىۋالدۇق. سىلەر خەنزۇلارنى نېمىشقا بوزەك قىلىمىز دەيسىلەر؟» دەپ ئۇلارنى ئەملي مىسال بىلەن قايىل قىلغاندىن كېيىن، لوكچەكلەر پەيلىدىن يېنىپ تارقىلىپ كېتىدۇ ۋە خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرىدىن بۇلىۋالغان پۇل ۋە مال - مۇلۇكلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئوروش - تالاش قىلىشماي ئىناق ئۆتىدۇ. دېمەك، بۇ ئىككى تەدبىرلىك دىنىي زات ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ، خەنزۇ قېرىنداشلارنى بىر قېتىملىق بالايى-ئاپەتتىن ساقلاپ قالىدۇ. خەنزۇ يولداشلار بۇ ئىككى دىنىي زاتقا مەڭ مەرتىۋە رەهمەت ئېيتىشىدۇ.

ئەپسۇسكى، مەهەممەت ئەلەم هاجىم 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئېچىنىشلىق ئۆلتۈرۈلىدۇ. هاشىمخان غوجام ئازادلىقتىن كېيىن بىرلىكسەپ خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ ۋە ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاهاتى خىزمەتلىرىدە ئاممىغا باشلامچى بولۇپ، يەر ئىسلاهاتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك هەسسىسىنى قوشۇپ،

1957 - يىلى 80 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

(ئاپتورى: مەكىت ناهىيىلىك بازار 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن)

جاۋابكار مۇهەررىرى : **جۇرئەت ئابلىمىت**

1931- 1934- يىللىرى شىنجاڭدا بولغان خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

ئابلىمىت مەخسۇتوپ

مۇندەرىجە

I باب 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى تۇرپاندا بولغان قوزغىلاڭ
1. قوزغىلاڭ هارپىسىدىكى ۋەزىيەت
2. قوزغىلاڭ تەييارلىقى ۋە قوزغىلاڭ
3. ما شىمىننىڭ سىلىڭ بولۇۋېلىشى
4. قوزغالغان خەلىقنىڭ تۇرپان يېڭىشەھەرنى ئىگىلىۋېلىشى
5. گۇچۇڭدىن كەلگەن دۇشمەنلەرنى چېكىنىدۇرۇپ، ئۇرۇمچىدىن كەلگەن دۇشمەنلەرنى تارمار قىلىش
6. تۇرپان كونىشەھەرنىڭ تەسلىم بولۇشى
7. ئاق ئورۇسلارنىڭ توسۇلۇپ قېلىشى
8. پىچانغا هۇجۇم
9. پىچاندىن تۇرپانغا چېكىنىش
10. تۇرپاننى تاشلاپ چىقىش

11. خوجىنىياز هاجىنىڭ قۇمۇلدىن تۇرپانغا چىقىشى
12. شېڭ شىسەينىڭ لۇكچۇندىكى قىرغىنچىلىقى
13. ما شىمىن بىلەن مەھمۇت مۇهىتى قاراشەھەردە
14. خوجىنىياز هاجى بىلەن مەھمۇت مۇهىتنىڭ موربغا بېرىشى
15. بوستاندىكى ئۇرۇش
16. شېڭ شىسەينىڭ تەختكە چىقىشى
17. خوجىنىياز هاجىنىڭ تۇرپاندىن گۇچۇڭغا ئاتلىنىشى
18. خوجىنىياز هاجىنىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇچرىشىشى

II باب خوجىنىياز هاجىنىڭ ما جۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى
1. جىمسارنىڭ تەسلىم بولۇشى
2. زىنچۇەنزە ئۇرۇشى
3. ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇشقا قايتا تەييارلىق كۆرۈشى
4. شېڭ شىسەينىڭ ئۇرۇشقا قايتا تەييارلىق كۆرۈشى
5. ما جۇڭيىڭنىڭ خوجىنىياز هاجى بىلەن دەسلەپكى توقۇنۇشۇشى
6. خوجىنىياز هاجى قاراشەھەردە
7. توقسۇن ئىلانلىقىدىكى ئۇرۇش
8. كورلا باشئەگمىدىكى ئۇرۇش
9. باي ۋە قارايۇلغۇندىكى ئۇرۇش
10. خوجىنىياز هاجىنىڭ ئاقسۇدىن قەشقەرگە مېڭىشى
11. ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوجىنىياز هاجى پىدائىيلىرىنىڭ پەرقى

Ⅲ باب ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتى
1. خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە بېرىش ئالدىدىكى ۋەزىيەت
2. خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە بارغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت
3. قەشقەر يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسى
4. خوجىنىياز ھاجى قەشقەرنى تاشلاپ چىققاندىن كېيىن
5. قاۋۇل كۆۋرۈكىدىكى ئۇرۇش
6. يېڭىسار ئۇرۇشى
7. مەكىت ئۇرۇشى
8. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇشى
9. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىنكى پائالىيىتىم

Ⅰ باب 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى تۇرپاندا بولغان قوزغىلاڭ

1. قوزغىلاڭ ھارپىسىدىكى ۋەزىيەت

1932 ـ يىلى يازنىڭ ئاخىرى، شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى جىن شۇرېنىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇرۇمچى ۋە باشقا شەھەرلەردىن تۇرپان ئارقىلىق قۇمۇلغا ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. كۆز ئايلىرى كېلىشىمى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ بۇنداق ئۆتۈشۈشى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇلار

يېزا بازىرىغا① قاراپ ھاۋرىلىق، ئېشەكلىك ۋە پىيادە يۇرۇشەتتى. خۇددى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قاچقان ئەسكەرلەردەك چۇقان ـ سۇرەن سېلىشىپ، پاراكەندە ۋە چېچىلاڭغۇ ھالدا توپا توزۇتۇپ كېلىشەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتتىنىڭ قانچىلىك يۈك تارتالىشى بىلەن ھېسابلاشماي، بىر ـ بىرىنى دەسسەپ ھارۋىلارغا ئۆزىنى ئاتاتتى. ئاتلار ئۇلارنى تارتالمىسا، «ئېشەككە كۆچۈك يەتمىسە ئۇر توقۇمنى» دېگەندەك، ھارۋىنىڭ يېنىدا پىيادە كېتىۋاتقان ھارۋىكەشنى تىللايتتى ۋە ئۇراتتى. يەنە بەزىلىرى بىر ئېشەككە ئىككى ـ ئۈچتىن بولۇپ مىنۋالاتتى. يېزىنىڭ تار كوچىلىرىدا ئۆزلىرىگە پۇتلاشقان ئادەملەرنىمۇ خالىغانچە تىللاپ، ئۇرۇپ ماڭاتتى. كوچىنىڭ يان تەرىپىدە دەل شۇ ئەسكەرلەر ئولتۇرۇۋالغان ھارۋا ۋە مىنىۋالغان ئېشەكلەرنىڭ ئېگىلىرى ئۇلارنى يانداپ پىيادە كېتىۋاتاتتى. يول ئۇستىدە ئۆزلىرىگە ئۇدۇل كەلگەن دېھقانلارنىڭ ھارۋىلىرىغا خالىغانچە چىقىۋېلىش، ئېشەكلىرىگە زورلۇق بىلەن مىنىۋېلىش بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان بولۇپ، دېھقانلار ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقىغا ھەرگىز قارشى چىقالمايتتى. شۇڭا بىچارە دېھقانلار «يېزا بازىرىغا يېتىپ بارغاندا ھارۋا ـ ئېشەكلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بېرەر» دېگەن ئۈمىد بىلەن ئەسكەرلەرگە ئەگىشىپ ماڭاتتى.

ئەسكەرلەر يېزا بازىرىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان سارايلارغا كىرىپ ھارۋا ـ ئېشەكلەردىن چۈشۈشەتتى ـ دە، پەيجاڭلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى يوقلىما قىلىپ لىيەنجاڭلىرىغا، لىيەنجاڭلار

① ئاستىنە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قول ئاستىدىكىلىرىنى يوقلىما قىلىپ يېڭىچاڭلىرىغا دوكلات قىلاتتى. ئاندىن ئەسكەرلەرنى دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرەتتى. ئەسكەرلەر قوللىرىدىكى بەش ئاتار، توققۇز ئاتار، بىر ئاتار مىلتىقلىرىنى بىر - بىرىگە كىرىشتۇرۇپ، سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇشاتتى. بۇ قوراللارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان نۆۋەتچىلەر بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەر ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زوك ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشەتتى. بۇلارنىڭ تولىسى يۇز - قوللىرىنى يۇيۇشقا، ھەتتا ئوستىبېشىدىكى توپىلارنى قېقىشقىمۇ ھورۇنلۇق قىلىشىپ، گۆردىن چىققان ئەرۋاھلاردەك ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار تاماقلىرىنى ئالمان - تالمان يېيىشىپ بولغاندىن كېيىن ھويلىنىڭ ھەرىيەر - ھەرىيەرلىرىگە تاۋكا قورۇشۇپ قىمار ئوينىشاتتى. بەزى ئەسكەر باشلىقلىرى كۆزلىرىنى ئېچىشقىمۇ مادارى يەتمەي، ئالدىراپ - تېنەپ بولۇك - پۇشقاقلاردا يانپاشلىتىپ يېتىپ ئەپيۇن چېكەتتى. قىمار ئوينىشاقا پۇلى يوقلىرى تام تۈۋىدە ئولتۇرۇپ پىت باقاتتى.

يېزىنىڭ تۆت ئەتراپىدىن كېلىپ ئەسكەرلەرنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرگەن دېھقانلار ئۇلارنى زاكلىق قىلىشىپ: «مۇشۇ جىگگۇكچى ئەپيۇنكەش چېرىكلەر تاغلىق باتۇرلارغا تەڭ كېلەلەرمۇ؟» دېيىشەتتى؛ يەزىلىرى: «بۇلار قۇمۇلغا بېرىپلا ھارام گۆش بولىدۇ» دەپ، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خەلققە خەيرخاھلىق قىلاتتى. يەنە يەزىلەر: «بۇ ئۇلەرمەن ئەيگاھلارنى مۇشۇ يەردىلا جايلىۋەتمەيمىزمۇ؟» دېسە؛ يەزىلەر: «جىم تۇرۇڭلار، ئاڭلاپ قالمىسۇن. بۇ چېرىكلەر ئىچىدە سىپى ئۆزىدىن بولغانلىرى بارەڭ تۇرىدۇ، بېشىمىزغا بالا تېپىۋالمايلى. قۇمۇلدىن نېمە گەپ كېلىدۇ، شۇنىڭغا قاراپ بىرئىش قىلمايمىزمۇ» دېيىشەتتى.

جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىنىڭ پات - پات قۇمۇل تەرەپكە ئۆتۈپ تۇرۇشى بىلەن، خەلق ئارىسىدىمۇ تۇرلۇك يېڭى خەۋەرلەر تارقىلىشقا باشلىدى: «قۇمۇلغا بارغان چېرىكلەرنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئادەملىرى بىرنەمۇ قويماي قىرىپ تاشلاپتۇ، تاغلىق باتۇرلارنىڭ ئوقى تۈگىمەيدىكەن، ئۇلار قارىغاي ياغىچىدىن ئوق ياسايدىكەن، خوجىنىياز ھاجى ئۆزىمۇ مەرگەن ئىكەن، ئاتقان ئوقى بىكار كەتمەيدىكەن».

خەلق ئارىسىدا، ئېلگىرىدىن ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان:

«ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلىرىم تۈتقاي سېنى،
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ، بېلىقلىرىم يۈتقاي سېنى.»

دېگەن ناخشىنىڭ ئورنىغا مەزمۇنى يېڭى تۈس ئالغان:

«تاغلىق دېگەن بىر باتۇر، تاغنىڭ كامىر دايىتۇر
دۇشمەنلەرنى كۆرگەندە، ئوننى قاتلاپ بىر ئاتۇر.»

دېگەن ناخشا ئېيتىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدەك ھەممە يەردە يەنە:

ئاچىل - ئاچىل، گۈل ئاچىل - ئاچىل،
ئاچىلمىسا گۈل قايدا - ئاچىل.
ئاچىلغاندا بىر گەپ بار - ئاچىل،
ئاچىلىپ سەن ھەرياڭا - ساچىل.

دېگەن ناخشىلار ياكراشقا باشلىدى.

دېمەك، قۇمۇلدىكى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئىلھامى بىلەن تۇرپان دېھقانلىرى جۇملىدىن ئاستانە دېھقانلىرى

ئارىسىدىمۇ قوزغىلىش كەيپىياتى كۆتۈرۈلدى. بىزمۇ شۇ قاتاردا جىددىي تەييارلىنىپ تۇردۇق.

جەن شۇرىن ھۆكۈمىتى شەرقىي شىنجاڭدىكى خەلقنىڭ كەيپىياتىنى بىلگەندىن كېيىن، پات - پات كوچىلارغا ئېلان چىقىرىدىغان بولۇپ قالدى. ئېلاننىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پۇقرالارغا مەلۇم بولغايكى، يېقىندىن بۇيان قۇمۇلدا بەزىلەر تاغقا چىقىۋېلىپ، ئەل - يۇرتنى قالايمىقان قىلىپ، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ - تالىماقتا. بۇ نادانلار گۇناھىغا توۋا قىلىپ، ھۆكۈمەتكە ئەل بولسىلا، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. پۇقرالار ھەر تۈرلۈك ياۋا گەپلەرگە قۇلاق سالماي، خاتىرجەم بولۇپ، پۇقرادارچىلىقىنى قىلىڭلار، ئەگەر كىمكى قۇمۇل ۋەقەسىنى تىلغا ئېلىپ، پۇقرالار ئارىسىدا ئىغۋا تارقاتسا، ئاچلىق دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ پۇقرالارنى يامان يولغا باشلىسا، قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ. ۋاقىپ بولغايسىزلەر دەپ، مۇشۇ يارلىق چىقىرىلدى.»

ھۆكۈمەت ئادەملىرى مۇشۇنداق ئېلانلارنى چاپلاپ كېتىشىگە، بىزمۇ دەرھال بۇ ئېلانلارنى سويۇپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتنى تىللايتتۇق. ئۇ چاغلاردا يېزىلاردا ساقچى ئىدارىسىنىڭ شۆبىلىرى يوق ئىدى. بىر يۇرتنى بىر دورغا (بەگ) باشقۇراتتى. بىراق، دورغىغا ئاڭلاتماي، ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرخىل سۆزلەرنى قىلىشاتتۇق. قۇمۇلدا خەلق قوزغىلىڭى باشلانغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقلىرى يېڭىدىن كۆپەيگىلى تۇردى. قۇمۇلدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە تەمىنات توشۇش سېلىقى خەلق ئۈستىگە چۈشتى. كىمكى قىيىنچىلىقنى

ئېيتسا، ئۇنى «يۇيرۇقتىن باش تارتتىڭ» دەپ قامچا ئاستىغا ئالاتتى ۋە قامايتتى. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن جەن شۇرىن ھۆكۈمىتى خەلقنى قورقىتالمىدى، بەلكى خەلقنىڭ نارازلىقىنى كۈچەيتىۋەتتى. كېچە قانچە قاراڭغۇ بولسا، يۇلتۇز شۇنچە ئوچۇق كۆرۈنگەندەك، مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ زۇلمى ئاشقانسېرى، خەلقنىڭ سىياسىي زۇلۇم، ئىقتىسادىي ئېزىلىشى ۋە مىللىي خورلۇقتىن قۇتۇلۇش تەلىپى ئۆسۈپ باردى. ئۇلارنىڭ سەۋرى قاچىسى تولۇپ، بەزىلىرى غەزەپ بىلەن: «بىز چەنتۇلار قاچانغىچە بوزەك بولۇپ تۇرىمىز» دەپ ۋارقىراشسا، بەزىلىرى «بىز چەنتۇ ئەمەس، ئۇيغۇر! ئۇيۇشساق بوزەك بولمايمىز» دەپ ۋارقىرىشاتتى.

2. قوزغىلاڭ تەييارلىقى ۋە قوزغىلاڭ

قۇمۇل خەلقنىڭ قوزغىلاڭ قىلىشىدىن ئىلھاملانغان تۇرپان خەلقى: قۇمۇللىقلار كەلگىچە جىم يېتىۋېرىمىزمۇ؟ ئۇلار يېقىن ئاردا تۇرپانغا چىقىپ قالسا، ئۇلارغا قانداقمۇ يۈز كېلەلەيمىز، «يېتىپ قالغىچە ئېتىپ قال» دېگەن گەپ بار، بىز ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، ئۇلار باشلىغان ئۇلۇغ ئىشقا مۆرە قويايلى، دېيىشىپ قوزغىلاڭ قىلىشقا تەييارلىق كۆردۇق. ئاستانە يېزىسىدا نەمتۇل مىلتىق (مىلتىق ياسايدىغان ئۇستا)، ئەمەت تۇمۇرچى، مۇيەن ئۇستا، ئابدۇكېرىم ئۇستا ئىسىملىك قورال - سايمان ياساش ئۇستىلىرى بار ئىدى. بەزى دېھقانلار ئۇلارغا مىلتىق بۇيرۇتتى. قولىمىز قىسقىلار ئورغاقلارنى تۈزلەپ، قىلىچ قىلىپ ياسۇالدۇق. بۇ ئۇستىلارنىڭ دۇكانلىرى ئاددىي

بولسمۇ، ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرى بولغاچقا، ئۇلار قارا مىلىتىق ياساشتىن بىر ئاتار، بەش ئاتار مىلتىقلىرىنى ياساشقا تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ ئەمەت تۆمۈرچىنىڭ قىرغۇچ ئىستانوكى بولۇپ، 1946 - يىلى ئۇنىڭ بالىلىرى ئاپتومات ياساش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئاستانە خەلقىنىڭ مۇستەبىت جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش تەلىپى تېز ۋاقىت ئىچىدىلا يۇقىرى پەللىگە چىقتى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلقنىڭ ئوخشاش، تۇرپان خەلقىمۇ ئۆتمۈشتىن تارتىپ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارشى توختىماي قوزغىلاڭ قىلىپ تۇرغانىدى.

1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، بىردىنلا «قۇمۇلدىن خوجىنىياز ھاجى پىچانغا چىقىپتۇ، پىچانىنى ئېلىپ بوپتۇ. ئەمدى تۇرپانغا كېلىدىكەن» دېگەن خەۋەر تارقىلىپ كەتتى. ئاستانىدا بىر توپ - توپ بولۇشۇپ غۇلغۇلىغا چۈشتۇق؛ ھېچنېمىدىن تەپتارتمايلا، ئاشكارا ھالدا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە قارشى گەپلەرنى قىلىپ، يەكلىرىمىزنى شىمايلاپ، قولىمىزغا ئورغاق - كالتەكلەرنى ئېلىپ، ئۆز كۈچىمىزنى نامايان قىلىشقا باشلىدۇق. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىلەشتى. ھەرقايسى مەھەللىلەردە توپلانغان كىشىلەردىن بىرقانچىسى ئوتتۇرىغا چىقىپ، مەيدىسىگە ئۇرۇپ، قورقماسلىق، باتۇر بولۇش، ئۆلسە شېھىت، قالسا غازى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاممىغا چۈشەنچە بېرىپ، پىدائىي بولۇشنى تەشۋىق قىلدى. ھەممەيلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزىمىز بىلەن كۈتۈپ، پىچان تەرەپكە قاراپ تۇردۇق.

دەل شۇ چاغدا، ئاستانە ۋە قاراغوجا خەلقىنىڭ ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقان تۇرپان بازىرىدىكى ما فۇمىڭ

لۇيجاڭ ۋە شىن فامىلىلىك يىگىتجاڭ تۇرپان ناھىيىسىدىن ھەمدۇللا ئەلەمنى ئاستانە خەلقىغە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش، «قۇمۇللۇق ئوغرىلار» نىڭ گېپىگە قۇلاق سالماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتتى. لۇيجاڭ ما فۇمىڭ خۇيزۇ بولۇپ، ئەسلىدە چۆچەكتە تۇراتتى. شەرقىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە تەۋرىنىش بولۇپ قالغاچقا، جىن شۇرېن ئۇنى تۇرپانغا يۆتكەپ كەلگەن. ھەمدۇللا ئەلەم ئاستانىغا كېلىپ، توختى ھاجىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى ۋە مەھمۇت مۇھىتى قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارغا: «سىلەر قوزغىلىدىغان بولساڭلار، بىز تەييار» دەپ مەدەت بېرىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى. مەھمۇت مۇھىتى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قۇمۇلدىن پىچانغا كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى ۋە پىچاندا نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىمىن باي (ئىمىن كالا)، نىياز شەرىپى، ھەمدۇللا ۋاجىدىلار بىلەن بىللە پىچانغا يۇرۇپ كەتتى. ھەمدۇللا ئەلەم ناھىيىگە قايتىپ كەتكەن كۈنى ھېچقانداق خەۋەر تارقالمايلا كۈن كەچ بولدى. ئەتىسى (جۈمە كۈنى) ئورنىمىزدىن تۇرساق، ئاستانە يېزىسىدىكى ئۇچ ئائىلىلىك خەنزۇ ئىشىك - دېرىزىلىرىنى تاقاپ، يېرىم كېچىدە ناھىيىگە قېچىپ كېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدۇق (ئۇلار سېرىق ئىشتان، قارا پوزۇل جاڭ - جاڭ دەپ ئاتالغان گۆرۈكەشلەر ئىدى). ئۇلار ئۇيغۇرچە تىلنى ئوبدان بىلگەچكە، خەلقنىڭ كەيپىياتىغا قاراپ دەرھال ناھىيىگە قېچىپ كەتكەن ۋە ناھىيىگە بېرىپلا «ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈردى» دەپ مەلۇم قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىنلا ما فۇمىڭ («ما داگازا» دەپمۇ ئاتىلاتتى) ئاستانە خەلقىنى باستۇرۇشقا ئاتلىق بىر لىيەن ئەسكەر ئەۋەتتى. بىز ئاتلىق

ئەسكەرلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا، قولىمىزغا تاياق ـ توقماق ۋە ئورغاقلارنى، شۇنىڭدەك ساناقلىقلا بىرقانچە تال مىلتىقىنى ئېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇردۇق.

ما فۇمىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئاستىنغا قاراپ يولغا چىقىشتىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى، تۇرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت پىچان ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ جەن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاستانە، قاراغوجا، سىڭگىم، مۇرتۇق، ياڭخى (ياڭخى ئۇ چاغدا تۇرپان ناھىيىسىگە قارايتتى) دېھ ئانلىرىغا مىلك دادەن قوناق ئالۋاڭ سېلىنغانلقى، ئەگەر كىمدىكى پەرمانغا خىلاپلىق قىلىپ بۇ ئالۋاڭنى تۆلىمىسە قامىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. بۇ بۇيرۇق شۇ پەيتتە ئوت ئۈستىگە ياغ چېچىش رولىنى ئويناغان. بىر بىرنەچچە يۈز ئادەم قارا پۇزۇل گۆرۈكەشلەرنىڭ ئادەمسىز قۇرۇق ھويلىسىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ داڭزىلىرى (ھېساب دەپتەرلىرى) نى كۆيدۈرۈپ، باشقا نەرسىلەرنى خالىغانچە بۇلاپ كەتكەندۇق. شۇ يەردىن بۇلاپ كەتكەن ئاتلارنى ھەركىم ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

بىز جۇمە نامىزىدىن چىقىپ، تۇرپان بازىرى تەرەپتىن توپلىچاڭ توزۇتۇپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆردۇق. شۇئان توپ ئىچىدىن چۇقان كۆتۈرۈلدى: «يا ئۆلۈم ـ يا كۇرۇم، تەييار بولۇڭلار. ئاۋۋال ئۇلار ئوق چىقارسۇن، مەھەللە ئىچىگە كىرسۇن. ئاندىن بىز ئۇلارنى جايلايمىز»

بىز ئۆزئارا خەۋەر قىلىشىپ، يىراق ـ يېقىندىكىلەرنىڭ ھەممىسى يېزا بازىرىغا توپلاندۇق. مىلتىقى بار ھېۋىۋۇل،

ئابدۇكېرىم، نىيازقارى ئوچ مەرگەن ئەششا① سېپىلىنىڭ ئوستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ قالغانلىرىمىز تاياق ـ توقماقلىرىمىزنى ئېلىپ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ئارقىسىغا مۆكۈنۈپ تۇردۇق. ئەسكەرلەر ئاستانە بىلەن قاراغوجا ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ يول بىلەن ئاستانىگە شىمال تەرەپتىن مېڭىپ ئەششاغا كەلگەندە، سېپىل ئوستىدىكى مەرگەنلىرىمىز ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئاستانە خەلقى تەرەپ ـ تەرەپتىن چۇقان كۆتۈرۈپ، تاياق ـ توقماقلىرىمىز بىلەن ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدۇق. سېپىل ئوستىدىكى ئوچ مەرگەن ئەسكەرلەردىن يەتتىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەندە، ئەسكەرلەر ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى. گاڭگىراپ قالغان ئەسكەرلەر ئاتنىڭ ئوستىدە يېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا قاراشقىمۇ جۈرئەت قىلالماي، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئېتىپ شەرق تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن قاراغوجا خەلقى چىقىپ توستى. ئىككى يېزا خەلقىنىڭ قورشاۋىدا قالغان ئەسكەرلەر قاراغوجا يېزىسىنىڭ قەشقەرلىكلەر مەھەللىسىدىكى ئېتىزلىقىنىڭ قېرىدا مۇداپىئەلىنىشكە باشلىدى. نەتىجىدە، ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى شۇ يەردە جېنىدىن ئايرىلدى، سايغا قوغلاپ چىقىرىلغان ئاز قىسمى ناھىيىگە قېچىپ كەتتى، ئاستانە يېزىسىنىڭ بورىچىلار مەھەللىسىدىكى سايدا يوقاتتۇق. ئۇلارنىڭ مىلتىقلىرى، ئوچ ھارۋىدىكى ئوق ـ دورىلىرى ۋە خەلقنى جاراڭاش ئۇچۇن ئېلىپ كەلگەن جادو كويزىلىرى

① ئەششا ـ قەدىمكى قۇچۇ شەھرىنىڭ قالدۇقى بولۇپ، ئاستانە ۋە قاراغوجىنىڭ مەھەللىسى تىلدا ئاتىلىشى. بەزى يازما يادىكارلىقلاردا بۇ يەر «ئىدىقوت شەھىرى» ياكى «دەقيانۇس شەھىرى» دەپ ئاتىلىدۇ (خەنزۇچە «گاۋچاڭ» دەيدۇ).

خەلقنىڭ قولىغا چۈشتى. مەنمۇ شۇ كۈندىن باشلاپ بىر ئات ۋە بەش ئاتار مىلتىققا ئىگە بولدۇم.

3. ماشىنىنىڭ سىلىك بولۇۋېلىشى

شۇ كۈنى كۈن ئولتۇراي دېگەندە، ھەممىمىز سايدا دۇشمەنلەرنى تازىلاپ بولۇپ تۇرساق، خەلق ئارىسىدا: قۇمۇلدىن خوجىنىياز ھاجى چىقماپتۇ، ئۇنىڭ ئادەملىرى چىقىپتۇ، دېگەن سۆز تارقالدى. ھەممەيلەن بىر - بىرىمىزگە قارىشىپ ھەيران بولدۇق. كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەھۋال مۇنداق ئىكەن: 1931 - يىلى قۇمۇل خەلقى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، گەنسۇدىكى ما جۈڭيىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇشقان. ئەمما، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، گەنسۇغا قايتىپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجى تۇزلەڭلىكتىن چىكىنىپ، قۇمۇل تاغلىرىغا چىقىپ، موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت خەلقىدىن ياردەم ئېلىپ، جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشقان. ئارىدىن بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، ما جۈڭيىڭنىڭ فۇگىنى ما شىمىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كېلىپ تۇرغان. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ، تۇرسۇن، تۆمۈر قاتارلىق 30 غا يېقىن ئادەم بىلەن بىللە،

خوجىنىياز ھاجىنىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا، ئارقا يول بىلەن پىچانغا كېلىپ «خوجىنىياز ھاجىنىڭ جېتى» دېگەن بىر پارچە يالغان خەتنى كۆتۈرۈۋېلىپ، خەلقنى قوزغاپ، 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى پىچان ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان. جىن شۇرىن پىچانىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، شۇن فايۇ دېگەن لويجاڭغا: قاتتىق تازىلا! - دەپ بۇيرۇق بەرگەن. ئادەم ئۆلتۈرۈشتە جاللاتلىق نام ئالغان شۇن فايۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا، چىگىچىكلىدىن ئاق ئورۇسلار باشلىقى جاللات بابىنگۈتنى ئېلىپ پىچانغا بېرىپ، خەلقنى ئوققا تۇتقان؛ مىڭلىغان ئادەمنى قىرىپ، پىچانىنى قانغا بويىغان. ما شىمىن ئىكزىنىڭ بىر قانچە ئادەم بىلەن پىچاندىن قېچىپ لۈكچۈنگە كەلگەنلىكىنى چاندۇرماي، جىن شۇرىنىنىڭ لۈكچۈندە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى خۇ يىڭجاڭنى قورال تاپشۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. خۇ يىڭجاڭ قورال تاپشۇرۇشقا ئۇنمايلا، سېپىل ئىچىگە سولىنىۋالدىن كېيىن، ماشىمىن گەنسۇغا كەتمەكچى بولۇپ، لۈكچۈننىڭ جەنۇبىدىكى دېغا دېگەن يەرگە كەتكەن.

مەھمۇت مۇھىتى باشلىق تۆت - بەش كىشى لۈكچۈن ئەتراپىغا بېرىپ، قۇمۇلدىن چىققان ماشىمىنىنىڭ يەنە گەنسۇغا كېتىش ئۈچۈن دېغاغا كەتكەنلىكىنى بىلىپ، ئارقىغا قايتىپ ئاستانىغا كېتىۋاتقاندا، يول ئۈستىدە ئاستانىلىق

سەيدۇل لوزۇك، پەيزۇل جىسا دېگەن كىشىلەرگە ئۇچراشقان، ئۇلاردىن: ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بولدى، خەلق ما لۇيجاڭتېڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال شۇلار بىلەن بىللە دەغاغا بېرىپ ماش شىمىنغا: خەلق قوزغىلىپ بوپتۇ، سىز گەنسۇغا كەتمەك، دېگەن. ما شىمىن پىچاقنىكى قىرغىنچىلىقنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۇ، «كەتمىسەم بولمايدۇ» دەپ تۇرۇۋالغان. مەھمۇت مۇھتى ئۇنىڭغا: سىز ھە دەپ تۇرۇپ بەرسىڭىزلا بولىدۇ، ئىشنى بىز قىلىمىز، ـ دەپ يالۋۇرغاندىن كېيىن، ما شىمىن ئەھۋالنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئاستانىغا ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇ ئادەم ئەھۋالنى بىلىپ كېلىپ ماشىمىنغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ما شىمىن ئاستانىغا بېرىپ، مەھمۇت مۇھتىنىڭ ھويلىسىغا چۈشكەن. شۇنىڭ بىلەن، ما شىمىن رەھمىي قورغالغان خەلق، يۇزلىگەن مىلتىق، بىر قانچە ھارۋا ئوققا ئىگە بولغان. ئۇ يەنە، تاياق ـ توقماق تۇتقان مىڭلىغان پىدائىيلارنىڭ مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئۆشكى ئالدىدىن كەتمەي تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، خەلقنىڭ كەيپىياتىنى چۈشىنىپ، يۈرت مۇتىۋەرلىرىنىڭ تىزىملىكىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزىنى «سىلىڭ» دەپ ئېلان قىلىپ، مەھمۇت مۇھتى ۋە ئاستانىلىق ئىياز شەرىپى، سەمەت ھاجى، قاراغوجىلىق ئىمىن باي (ئىمىن كالا)، پولات، مۇخپۇل

خەلپە، ئاخۇن مۆمىن، ياڭخىلىق ئىبراھىم دورغا، مۇرتۇقلۇق ئىسكەندەر قاتارلىق كىشىلەرگە تۆھنجاڭ، يىڭجاڭ، لىيەنجاڭلىق مەنسەبلىرىنى بەرگەن. ئۇلارنىڭ باشچىلىقىدا، ئوتتەك يېنىپ تۇرغان مىڭلىغان قوزغىلاڭچىلار ئىككى كۈن ئىچىدە، تۇرپان شەھىرىنىڭ سىپىلىغا چىقىدىغان ئۇرۇن شوشلارنى ياساپ، ئاتلىق، ھارۋا ۋە ئېشەكلىرىنى تەييارلاپ (كۆپىنچىسى پىيادە)، تاياق ـ توقماقلارنى ئېلىپ، تۇرپان شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇق. بىسىپ ئۆتكەن يېزىلاردىن بىرگە پىدائىيلار قوشۇلۇپ تۇرغاچقا، سىپىمىز ئۇلغىيىپ باردى.

4. قوزغالغان خەلقنىڭ تۇرپان يېڭىشە ھەرنى ئىشغال قىلىۋېلىشى

تۇرپاندا بۇرۇندىن بىر يىڭ ئەسكەر تۇراتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا جىن شۇرېن چۆچەكتىن ما فۇمىڭنى يۆتكەپ ئەكىلىپ، بىر لۇي ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان بولدى. بىز تۇرپان يېزىلىرىدىن ناھىيىگە ھۇجۇمغا ماڭغاندا، مافۇمىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر لىيەنى توقسۇندا، قالغانلىرى ئاساسەن تۇرپان كونىشەھەردە تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى ئاتاڭغا ئەۋەتىلىپ تار ـ مار بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئاستانىغا قايتا ئەسكەر ئەۋەتىشكە جۇرئەت قىلالمايى، ئەسكەرلىرى بىلەن كونىشەھەردە قامىلىپ يانقانكەن. ئۇ ۋاقىتلاردا تۇرپان كونىشەھەر، يېڭىشەھەر دەپ ئىككىگە ئايرىلغان

بولۇپ، كونىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ئىدارىلەر، ھەربىيلەر ۋە خەنزۇ پۇقرالار يېڭىشەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا، كونىشەھەر سېپىلىنىڭ تېشىدا ئاساسەن ئۇيغۇرلار، ئاز ساندا خۇيزۇ پۇقرالار بار ئىدى. بىز ئاستانىدىن كەچقۇرۇن يولغا چىقىپ، خەۋەرلەشكۈچىلەرنى ئالدىن ئەۋەتىپ، ئاندىن تۇن قاراڭغۇسىدا يېڭىشەھەرنىڭ سېپىلى ئىچىگە جەمئىيەت كىرىۋالدۇق. بىز شەھەرگە كىرىشتىن ئىلگىرى، يېڭىشەھەرنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي دەرۋازىلىرىنى باقىدىغان ما فۇمىڭنىڭ بىر دۇي ئەسكىرى ئاللىقاچان كونىشەھەرگە قېچىپ كەتكەنىدى. شەھەر خەلقى بىزنى چەكسىز خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى. يۇرت مۇتەۋەللىرىدىن ھەمدۇللا ئەلەم، ھېسامىدىن زىيەر، ئابدۇللا دامۇللا نەئىمى، تۆمۇر جىسا، سەيپۇل يېڭجاڭ، ئابدۇمىنى ھاجى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئابدۇسەمى زىخۇي، سايىم ئاخۇن، يۇسۇپ رەئىس، شېرىپ ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى بىر ئېغىزدىن قوللىدى ۋە قوزغىلاڭغا ئۆزلىرى باشلامچىلىق بىلەن ئالاندى، شۇنداقلا شەھەر خەلقىنى قوزغىلاڭغا قاتناشتىشقا سەپەرۋەر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردىن كىشىلەر كېلىپ پىدائىيلىققا يېزىلغىلى تۇردى. ما شىمىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن يېڭىدىن تۇەنجاڭ، يېڭجاڭ، لىيانجاڭلىق مەنسەپ ئالغانلار ئۆز يېزىسىدىن پىدائىي بولغانلارغا باشلىق بولدى. بەزى پىدائىيلار مەن ××× نىڭ قول ئاستىدا بولسىمەن دەپ، ئۆزى خالىغان كىشىنىڭ قول ئاستىدا پىدائىي ئەسكەر بولدى.

كونىشەھەردىكى جەنشۇرىن ئەسكەرلىرى بىزنىڭ يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقىمىزنى بىلگەندىن

كېيىن، كونىشەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى شەھەرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دەرۋازىلىرىنى ئىچىدىن خىش بىلەن قىرلاپ ئېتىۋەتتى. ئۇلارنىڭ دەرۋازا تېشىغا چىقماي يېتىۋېلىشى ئورۇمچىدىن يارەەم كېلىشنى ئۈمىد قىلىپ يېتىشى ئىدى. ئۇلارنىڭ سېپىل ئىچىدىن چىقماي يېتىۋېلىشى بىزنىڭ كۆچ توپلاپ كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى پۇختىلىشىمىزغا ياخشى پۇرسەت بولدى. يېزىلاردىكى خەلقلەر يېڭىشەھەرگە توسالغۇسىز كىرىپ - چىقىپ، ئىختىيارىي پىدائىي بولدى ۋە شەھەرنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش تەييارلىقىمىزنى كۈچەيتىۋالدۇق. دەل شۇ ۋاقىتتا، مەھمۇت مۇھتىنىڭ چوڭ ئاكىسى مۇسۇلباي مۇھتى ئورۇمچىدىن تۇرپانغا چۈشۈپ مۇناق بىر خەۋەرنى يەتكۈزدى: «بىز ئورۇمچىدىن يولغا چىقىشتىن ئىككى كۈن ئىلگىرى جىن شۇرىنىڭ 800 ئەسكىرى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقىپ كەتكەن. بىز ئاەەتتە ئادەم ماڭالمايدىغان ئۆگسەندىكى ئوغرى يول (چىغىر يول) بىلەن كەلدۇق. جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى ئەتە كىندىككە ① يېتىپ كېلىشى مۇمكىن». بۇ خەۋەر بىلەن تەڭ يەنە «گۇچۇڭدىن نۇرغۇن ئەسكەر تۇرپانغا قاراپ كېلىۋاتىدۇ، ھازىر ئۇلار يوغانتېرەك دېگەن يەردىن ئۆتتى» دېگەن خەۋەرمۇ يېتىپ كەلدى.

جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى ئورۇمچىدە ۋە گۇچۇڭ تەرەپلەردىن تۇرپان خەلقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋاتىدۇ دېگەن شۇم خەۋەر تۇرپان ۋەزىيىتىنى جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى.

① كىندىك - تۇرپان شەھرىنىڭ بىر مەنزىل غەربكە جايلاشقان كونا يولدىكى بىر ئۇتاق.

خەلق بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ دۇشمەنگە قارشى تۇرۇشتا قانداق چارە - تەدبىرلەرنى بەلگىلەپ چىققانلىقىنى ئاڭلاشقا تەشنا بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆيلىرىنى شەھەر ئىچىدىن سېپىل تېشىغا كۆچۈرۈش تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى. ماشىمىن، مەھمۇت مۇھتى، مەخسۇت مۇھتى، مۇسۇل مۇھتى، ھەمدۇل ئەلەم باشلىق يۇرت مۇتەۋەرلىرى تۇرپانغا يېقىن كېلىپ قالغان دۇشمەنگە قانداق تاقابىل تۇرۇش، دۇشمەننى قانداق تارمار قىلىش ھەققىدە ھەمدۇللا ئەلەمنىڭ ھويلىسىدا بىر كېچە مۇزاكىرە قىلىشتى. چۈنكى، بۇ ھويلىنى ما شىمىن سىلىكبۇ شېتابى قىلىۋالغانىدى. مەن مۇزاكىرە بولۇۋاتقان ئۆيدە كىرىپ چىقىپ تۇرغان مۇزاكىرە قاتناشچىلىرىدىن نېمە گەپ - سۆز بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇۋاتاتتىم.

ما شىمىن مۇزاكىرىدە دەسلەپ ئوچۇق پىكىر بايان قىلمای، باشقىلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان. مەھمۇت مۇھتى قىسقىغىنە قىلىپ: «ھازىر بىزنىڭ بىر سائەت ۋاقتىمىز بىر جىڭ ئالتۇندىنمۇ قىممەت. دۇشمەنگە قارشى تۇرىمىزمۇ - تۇرمايمىزمۇ دېگەن مەسىلە مەۋجۇت ئەمەس. دۇشمەنگە قەتئىي قارشى تۇرىمىز. بۇ جەھەتتە ھەممەيلەن بىر ياقتىن باش چىقىرىشىمىز لازىم. ھازىر كېچە دېمەي، شەھەر ئىچى ۋە شەھەر تېشىدىكى ئاھالىنىگە ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، خەلقنى ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرۇشىمىز كېرەك» دېگەن. ھەمدۇللا ئەلەم ۋە باشقىلار مەھمۇت مۇھتىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىگەن. ئاندىن ما شىمىن پىكىر بايان قىلىپ: خەلقنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۇرمەي بولمايدۇ. بۇ - ياخشى پىكىر. لېكىن، ھازىر دۇشمەن شەھەرگە يېقىنلىشىپ قالغان ۋەزىيەتتە، بىز

شەھەرگە سولۇنۇپ تۇرۇپ دۇشمەنگە قارشى تۇرىمىز دېگەندىن كۆرە، شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ، دۇشمەن شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ پارتىزان ئۇرۇشى قىلساق ئۇنۇقلۇق بولىدۇ، دېگەن. ئاخۇن تۇەنجاڭ ئىسمىلىك خۇيزۇ ماشىمىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىگەن. بەزىلەر ئارىسالدا بولۇپ، «ما شىمىنىڭ پىكرىنى ئويلاپ باقايلى» دېيىشكەن. مەھمۇت مۇھتى يەنە دەرھال سۆز قىلىپ: «كېلىشۋالغان دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسماي، شەھەرنى ئۇلارغا تاشلاپ بېرىش خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئوتىغا سۇ سەپكەنلىك بولىدۇ، شۇنداقلا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرغانلىق بولىدۇ» دېگەن پىكىردە چىڭ تۇرغان. كۆپچىلىك مەھمۇت مۇھتىنىڭ پىكرىگە قوشۇلغانلىقتىن، ما شىمىنمۇ ئاخىرى مۇشۇ پىكىرگە قوشۇلغان.

مۇزاكىرە نەتىجىسى مۇنداق بولغان. ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنى تۇرپان يېڭىشەھەرنىڭ ساقلاشقا قالدۇرۇپ، كۆچمەنلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى گۇچۇڭدىن كېلىۋاتقان جەن شۇرېن ئەسكەرلىرىنى تارماق قىلىشقا قارىتىش. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان كونىشەھەردىكى جەن شۇرېن ئەسكەرلىرى گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچىدىن يارەمگە ئەسكەر كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولغىچە، ئۇلارنى ئالدىن تارمار قىلىش ئۇرۇشىغا ئاتلاندۇق.

5. گۇچۇڭدىن كەلگەن دۇشمەنلەرنى چېكىندۈرۈپ، ئۇرۇمچىدىن كەلگەن دۇشمەنلەرنى تارمار قىلىش

ئەتىسى ئۇرۇمچى تەرەپ بىلەن كونىشەھەرگە كۇزەتچى قويۇپ، گۇچۇڭدىن كېلىۋاتقان 700 دۇشمەننى توسۇشقا ئاتلاندۇق. ئۇلار پىيادە ئەسكەرلەر ئىكەن. بىز ئۇلار بىلەن شاپتۇللۇقتا ئۇچراشتۇق، جەڭ باشلاندى. بىر كۇن ئۇرۇشقان بولساقمۇ ئۇ 700 ئەسكەرنىڭ قورالللىرى خىل بولغاچقا، بىزگە توختىماي ئېتىلىۋاتقان پىلىموت ئوقلىرى بىزنىڭ ئالغا بېسىشىمىزغا ئەمەس، ھەتتا باش چىقىرىشىمىزغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمىدى. ئۇلارنى تۇتۇز سايدا توسۇۋېلىش ئىمكانىيىتىمىز تېخىمۇ يوق ئىدى. ئاخىرى ئۇلگەنلىرىمىز ئۆلۈپ، قالغانلىرىمىز ئۇدۇل تۇرپان يېڭىشەھەرگە كېلىپ سولاندۇق.

ما شىمىن بۇ مەغلۇبىيەتنى ئاڭلاپلا گەنسۇغا قېچىشقا تەييارلىنىپتۇ. بۇ خەۋەر بىرەمدىلا قۇلاقتىن - قۇلاققا ئاڭلىنىپ، ھەممىمىزنى‌بىر خىل قورقۇنچ باستى. باشلىقلار باشقا يەرگە قاچا، بىز نەگە بارىمىز دەپ ئەندىشىگە چۇشتۇق. تۇن يېرىمى بولدى. ھەممىز سېپىل ئۇستىدە دۇشمەن تەرەپ ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىشىنى كۇتۇپ تۇردۇق. دەل شۇ چاغدا ئۇرۇمچى يولىدىن ئىككى ئادەم كېلىپ بىزگە: بىز شاپتۇللۇقتىكى ئۇرۇشتىن قايتىپ كەچ قېلىپ، ھېرىپ كەتكەچكە، ئۇرۇمچى يولى ئۇستىدىكى بىر دېھقانىڭ

ئۆيىدە يانقانىدۇق. بىرەمدىلا ئەتراپىمىزنى چېرىكلەر قاپلاپ كەتتى. ئاتلىرىمىزنىمۇ ئالماي، تاملاردىن ئارتىلىپ قېچىپ، ئۇدۇل بۇ يەرگە كېلىۋالدۇق. ئۇ چېرىكلەر شەھەرگە يېقىن كېلىپ قالدى، دېدى. دېمەك، گۇچۇڭدىن 700 ئەسكەر كەلگەن، ئۇرۇمچىدىن 800 ئەسكەر كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار بىر ئازدىن كېيىن يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. يەنە مىڭلىغان ئەسكەرلەر كونىشەھەر ئىچىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلسا، بۇ قارا كۇچلەرنىڭ بىز تۇرپان خەلقىنى قىرىپ تاشلىشى كۆز بىلەن قاشنىڭ ئارلىقىدەكى ئىش بولۇپ قالغانىدى. بۇ كۇن 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۇنى ئىدى. ماشىمىن ئۆزى سىلىگىبۇ قىلىۋاتقان ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىقىپ: مەن قەتئىي گەنسۇغا كېتىمەن! دېدى - دە، شەھەرنى تاشلاپ قېچىش ئۇچۇن ئېتىنىڭ توقۇپ تەييارلاندى. مەھمۇت مۇھتى بىلەن ھەمدۇللا ئەلەم ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە نارازى بولۇپ، ئۇنى بۇ يولدىن توستى ۋە ئۇنىڭغا يالۇرۇدى: «ئەگەر ئاما ئىچىگە «باشلىقلار قېچىپتۇ» دېگەن خەۋەر تارقالسا، ئاما ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۇز بېرىدۇ، غەيرەت بوشايدۇ. سىزغۇ گەنسۇغا كېتەرسىز، بىز تۇرپان خەلقى نەگە بارىمىز؟ بىز بۇ ئۇرۇشتا ئۆلۈپ توگىسەك توگەيمىزكى ھەرگىزمۇ قاچمايمىز. سىز بىر ئادەم، نەگە كېتىمەن دېسىڭىز كېتەلەيسىز. بىزدە «سەۋەب قىلساڭ زاۋال يوق، قىلالمىساڭ ئامال يوق» دەيدىغان ماقال بار. سەۋەب قىلىپ باقايلى، ئالدىراپ كەتمەيلى. ھازىر شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا تېخى بالدۇر. بىز ئىشىنىڭ نەتىجىسىگە قاراپ باقايلى.» مۇشۇ گەپلەر بىلەن تاڭمۇ ئاتتى. مەھمۇت مۇھتى بىلەن ھەمدۇللا ئەلەم يەنە بىر تەرەپتىن ما شىمىنغا

ئانچه ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ «ئىشنى ئۆزىمىز باشلىدۇق، ئەمدى ئۆزىمىز باشقا ئىلىپ چىقماي بولمىدى» دېيىشىپ، ھەر ئىككىيلەن بىلىگە ئاق باغلاپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئاممىغا مەدەت بەردى. بەلنى مەھكەم باغلاڭلار، ئۇرۇشتا ئۆلسەك - شېھىت، قالساق - غازى. بىز ئۈچۈن ھەر يەردە خۇدا ھازىر ۋە نازىر، خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلغاي، قورقماڭلار، قورقۇنچنى ئەجەل قوغلايدۇ. ئامىن! - دەپ دۇئا قىلدى. ئەگەر دۇشمەننى يېڭەلمىسەك قىرىلىپ تۈگەيدىغانلىقىمىزنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، بىزگە دۇنيا قاراڭغۇلاشقاندەك تۇيۇلاتتى. شۇڭا، بىز پىدائىيلارمۇ ئۇيان ئويلىنىپ، بۇيان ئويلىنىپ، ياشقىمۇ بىر ئۆلۈم، قېرىغىمۇ بىر ئۆلۈم. ياشاش ئۈچۈن ئۆلۈمدىن قورققان بىلەن بولمايدۇ - دېيىشىپ غەيرەتكە كەلدۇق. مىلتىقلىرىمىزنى سۈرتۈپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندۇق. دۇشمەن ئوقىنىڭ ئارقىمىزدىن تەگمەي، ئالدىمىزدىن تېگىشىنى خۇدادىن تىلىدۇق.

تاڭ يورۇ - يورۇمايلا، ئۇرۇمچى تەرەپتىن كەلگەن بىر ئاپتوموبىل يېڭىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختىدى. بىز ئۇنىڭ خاتا كېلىپ قالغانلىقىنى پەملەپ، دەرھال دەرۋازىنى ئېچىپ بەردۇق. ئاپتوموبىل شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا، دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، ئاپتوموبىلنى ئوتتۇرىغا ئالدۇق. ئاپتوموبىلدىكى بەش ئالتە جىن شۇرىن ئوفىتسېرى ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ، ئاپتوموبىلدىن چۈشتى. بىز دەرھال ئۇلارنىڭ يان قوراللىرىنى ئېلىۋېلىپ، ئۇلارنى ما شىمىن بىلەن مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ

يەردۇق. بىر ئازدىن كېيىن بىز سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىۋېتىپ تۇرپان يېڭىشەھەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئۇقماي شەھەر ئىچىگە كىرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلىدۇق. ئۇلارنىڭ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئاقتۇرسا، ئۇنىڭ ئىچىدىن جىن شۇرىنىڭ تۇرپاندىكى ھەربىيلەرگە ئەۋەتكەن بۇيرۇقى چىقىپتۇ. بۇيرۇقتا: تۇرپاندىكى قوزغىلاڭ قىلغانلارنىڭ يەتتە يېشىدىن 70 يېشىغىچە ھەممىسىنى جادۇدا توغرىلاڭلار، دەپ جادۇ چۈشەردىم دېيىلگەن. ما شىمىن باشقىلارغا ئوقۇپ بەرگەن بۇ بۇيرۇقنى ئاڭلاپ، قاتتىق چۆچۈدۇق. شۇنىڭ بىلەن، دۇشمەنگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىمىز تېخىمۇ ئاشتى. ئەمدى بىز دۇشمەننى تۇگەتمىسەك، دۇشمەن بىزنى تۇگىتىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا چىقىش يولى يوق ئوخشايدۇ، دېگەن يەرگە كەلدۇق. ئۇرۇمچىدىن يولغا چىققان ئەسكەرلەرمۇ ھېلىقى باشلىقلىرىنىڭ ئارقىسىدىن يېڭىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلدى. ئۇرۇش باشلاندى. ما شىمىن سىلىڭبۇ ھويلىسىدا خەۋەر كوتوپ تۇراتتى. مەھمۇت مۇھتى بىلەن ھەمدۇللا ئەلەم يەر شارائىتىنى بىلىدىغان مەرگەنلەرنى تاللاپ، ئۇلارغا دۇئا قىلىپ، ئۇلارنى دەرۋازىنىڭ سىرتىدا ئۇرۇش قىلىشقا چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەھەللە مەسچىتلىرىگە ۋە يېزىلاردا ئۇرۇشقا ئاتلىنىش ھەققىدە ئۇقتۇرۇش قىلدى. پۈتۈن شەھەر ۋە يېزا خەلقى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلدى. ئىككى تەرەپتىن ھە دەپ ئوق ئېتىلماقتا. سېپىل ئۈستىدىكى ۋە پەستىكىلەرنىڭ ھەممىسى مەرگەنلەرنىڭ ئوق چىقىرىشىغا ماسلىشىپ چوقان

كۆتۈردى. نۆۋەت بىلەن سېپىلنىڭ تېشىغا چىقىش كۆپەيدى. بىر نەچچە سائەتكە بارماي جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى چېكىنىشكە باشلىدى. ئۇلار چېكىنگەن ھامان شەھەر ئىچىدىكى خەلق شەھەر دەرۋازىسىدىن بوراتەك ئېتىلىپ چىقتى. شەھەر تېشىدىكى خەلقمۇ بىزگە ماسلىشىپ جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىنى خۇددى چاشقاننى قوغلىغاندەك ئېتىزمۇ - ئېتىز سۈرۈپ قوغلاپ ماڭدى. دۇشمەنلەر قاچقاندا مىلتىقلىرى ئېغىر كەلدى بولغاي، مىلتىقلىرىنى تاشلاپ سالتاك قېچىشقا باشلىدى. نۇرغۇنلىغان ئامما ھېچنېمىگە قارماي، جېنىنىڭ بارىچە دۇشمەننى قوغلاپ كېتىۋاتسا، بەزىلەر ئالدىرىماي مېڭىپ، يەردە ياتقان مىلتىقلارنى تېرىش بىلەن ئاۋارە ئىدى. بۇنى كۆرگەن باتۇرلاردىن بىرسى: ئاغىنىلەر، يەردىكى مىلتىقنى قويۇپ تۇرۇڭلار. ئۇ ھېچيەرگە كەتمەيدۇ. ئاۋۋال دۇشمەننى قوغلاپ ماڭايلى، - دەپ توۋلىدى. شۇ چاغدا بىر دېھقانىنىڭ ئېشىكىنىڭ ئالدىغا ئولجا ئالغان بەش ئاتار مىلتىقتىن ئوچنى ئارتىۋالغانلىقى ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇمچىدىن تۇرپانغا چوشكەن جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى چاقماق تېزلىكىدە تارمار بولدى. كېيىن ئاڭلىشىمىزچە، بۇ 800 ئەسكەرنىڭ 20 نەچچىسى ھارۋىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى چىقىرىپ مىنگەن پېتى ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىپتۇ، قالغانلىرى ئۇرۇشتا ئۆلۈپتۇ ياكى ھەر تەرەپكە پېتىراپ تۇگەپتۇ. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قوراللاردىن باشقا، 40 ھارۋىغا يېقىن ئوق ۋە باشقا سايمانلار ئولجا ئېلىندى. دېمەك، بىر تەرەپتىن كەلگەن ئاپەت توگىتىلدى. لېكىن گۇچۇڭ تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاپەتتىن تېخى خەۋەر يوق ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ

قېتىمقى غەلىبىدىن كېيىن روھىمىز كۆتۈرۈلۈپ پەلەككە يەتتى، نۇرغۇن قورال ۋە ئوق دورىغا ئىگە بولدۇق. بۇ خۇشاللىق ئىچىدە گۇچۇڭدىن دۇشمەن كېلىۋاتقانلىقىنى مەنسىتمىگەن كەيپىياتتا ئۇنتۇلۇپ قالغانىدۇق. ئەتىسى گۇچۇڭ يولىدىن خەۋەر ئالساق، گۇچۇڭدىن تۇرپانغا كېلىۋاتقان 700 دەك ئەسكەر «تۇرپان قولدىن كېتىپتۇ» دېگەننى ئاڭلاپ، يوغانتېرەك ئارقىلىق گۇچۇڭغا قايتىپ كېتىپتۇ.

«پۇتكەن ئىشقا ئىگە تولا، ئۇرۇشتىن كېيىن باتۇر تولا» دېگەندەك، ما شىمىن بۇ غەلىبىنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ ئىگىرنى يەرگە ئالدۇرۇپ، قايتىدىن سىلىكىلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ: ئۇرۇشتا قورال ئولجا ئالغانلار قوراللارنى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىپتۇ، ئۇلار مىلتىق - ئوقلارنى سىلىكىۋىغا ئەكىلىپ تېزىملاتسۇن، تېزىملىغاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىمىز - دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. مەھمۇت مۇھىتى باشلىق يۇرت كاتتىلىرى ما شىمىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئولجا ئالغان قوراللارنى سىلىكىۋىغا ئەكىلىپ تېزىملىتىشنى تەشۋىق قىلدى ۋە پىدائىيلارنىڭ شۇنداق قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. ئەمما پىدائىيلار ئولجا ئالغان قورال - ياراقلارنى تېزىمغا ئالدۇرۇشقا ئەكەلگەندە، ما شىمىن ئۇلارنى يىغۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزى يېگىشەھەردىن چىقماي تۇرۇپ مەھمۇت مۇھىتى باشلىق يۇرت كاتتىلىرىغا كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى.

6. تۇرپان كونىشەھەرنىڭ تەسلىم بولۇشى

مەھمۇت مۇھىتى باشچىلىقىدا كونىشەھەرنى قورشاۋلىپ ئۇرۇش قىلدۇق. بۇ ئۇرۇش كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى يېنىدا (ھازىرقى تەمىنات - سودا مەركىزى سېلىنغان يەردە) تازا قاتتىق بولدى. پىدائىيلار سېپىلغا شوتا قويۇپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىشقا ھەربىكەتلەنگەن بولساقمۇ، سېپىل ئۈستىدىن يامغۇردەك تۆكۈلۈۋاتقان ئوق سېپىل ئۈستىگە چىقىشمىزغا يول بەرمەيتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى چارە دەرۋازىغا ئوت قويۇش ئىدى. لېكىن، بۇ ئىشمۇ ئاسانغا چوشمەيتتى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، خەندەكنىڭ تېشىدىن دەرۋازا تۈۋىگىچە بولغان ئارلىق 150 مېتردىن ئارتۇقراق ئوچۇقچىلىق بولۇپ، سېپىل ئۈستىدىن ئېتىلىۋاتقان يامغۇردەك ئوقلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ دەرۋازىغا يېقىنلىشىش ئەلۋەتتە ئاسان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى يېڭىشەھەردىن كېلىدىغان يولغا ئۇدۇل بولمىغاچقا، خەندەكتىن ئۆتۈپ يەنە بىر ئاز يول يۈگۈرۈپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى؛ غەربىي دەرۋازا دەپ ئاتالغان بۇ خەندەك دەرۋازىسى شەھەرنىڭ غەربىدە بولغان بىلەن، شەھەرنىڭ رەسمىي چوڭ دەرۋازىسى غەربىي جەنۇبتا ئىدى. ئەگەر بۇ دەرۋازىنىڭ يېنىغا بارالىسىلا دالدا بولغۇدەك يېرى بار ئىدى - دە، تەمتىرىمەي خالىغانچە ئوت قويۇشقا بولاتتى. ئىككىنچىدىن، شەھەر دەرۋازىسى يالاڭ قەۋەت دەرۋازا ئەمەس، قوش قەۋەت دەرۋازا بولۇپ، تاشقى دەرۋازىنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى كۆپايە قىلمايتتى. مۇشۇنداق بىر قاتار قىيىنچىلىقلار بولمىسمۇ، دەرۋازىغا ئوت قويۇشقا بارىدىغان پىدائىيلار مەيدانغا سەكرەپ

چۈشتى. بۇ پىدائىيلار كىرىشىن تۆكۈلىرىنى كۆتۈرۈپ دەرۋازىغا قاراپ يۈگۈرگەندە، قالغانلىرىمۇ دەرۋازىنىڭ ئۈدۈلىدىكى كونا ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۆ قالقان تۆشۈكلىرىدىن سېپىل ئۈستىگە قارىتىپ ئوق ئېتىپ تۇردۇق.

بىر نەچچە قېتىم تەكرار ھۇجۇم قىلىشلاردىن كېيىن، بىر نەچچە كىشىمىز چىقىم بولغان بولسىمۇ، ئاخىرى پىدائىيلاردىن تېتىرلىق مەڭلىك باقىنىڭ ئۇغلى ئابدۇللا دەرۋازىغا يېقىن بېرىپ، كىرىسىنى دەرۋازىغا چېچىپ ئوت قويدى. بىراق ئوت ئاراق كۆيگەندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى دۇشمەنلەر ئوتنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈۋالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار سۇر باسقان كۆڭلىنى تىنجىتالماي، تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، سېپىل ئۈستىدىن ئاق بايراق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىش توختىدى. ئاخۇن تۇەنجاڭ دېگەن خۇيزۇ سېپىل ئۈستىدىكى دۇشمەنلەر بىلەن سۆزلىشىپ، شوتا بىلەن سېپىل ئۈستىگە سۆھبەتلىشىشكە چىقىپ كەتتى. بۇ كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلغانلىقىمىزنىڭ ئىككىنچى كۈنى يەنى 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تۇن بېرىمى ئىدى. ئەتىسى ئەتىگەندە، ئوق چىقارماي يېڭىشەھەرگە چىقىپ كېتىشىمىزگە بۇيرۇق بېرىلدى. دېمەك، دۇشمەنلەر تەسلىم بولتۇ، قورالىنى تاپشۇرىدىكەن، بىز كونىشەھەر ئىچىگە كىرمەيدىغان بولتۇق. تەسلىم بولغۇچىلار شەھەر ئىچىدىن چىقماي ياتىدىغان بولتۇق.

تەسلىم بولغانلارنىڭ قورال - ياراقلىرى، ماشىنىلىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يېڭىشەھەرگە يۆتكەپ ئېلىندى. بۇ چاغدا كىشىلەر ئارىسىدا: بۇ - ماشىنىلىرىنىڭ نېمە قىلغىنى،

ئۆدەكنىڭ گۆشىنى يەپ غازىنىڭ پىيىدە بولغاندەك، ئۆتكەندىمۇ دۇشمەندىن غەنىمەت ئالغان قوراللارنى تىزمىغا ئېلىش باھانىسى بىلەن بىزدىن يېغىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەي، يېڭىدىن ئەسكەرلىككە ئالغانلارغا تارقىتىپ بەردى. ئەمدى يەنە بىزگە قورال يېتىشمەيۋاتسا، كونىشەھەردە تەسلىم بولغانلارنىڭ قوراللىرى يېڭىشەھەرگە توشۇتۇپ بېسىۋالدى. ئەگەر قورال كېرەك بولسا دۇشمەن بىلەن ئۆزلىرى ئۇرۇشۇپ ئالسۇن، دېگەندەك غۇلغۇلا پەيدا بولدى. بۇنى ئاڭلىغان مەھمۇت مۇھىتى ئامىمغا: ئىش ئۆملۈكتە، كۆچ بىرلىكتە. بۇنداق گەپلەرنى قىلمىغان ياخشى. دۇشمەن تېخى كۆز ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. بىز بىر - بىرىمىزدىن مىلتىق تالىشىپ ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرساق، دۇشمەن پايدىلىنىپ كېتىدۇ، - دەپ تەسەللى بەردى. يىرمۇنچە كىشىلەر بۇنى ئاڭلاپ: مەھمۇت مۇھىتى راست ئېيتىدۇ. ما شىمىتمۇ مۇسۇلمانغۇ. دۇشمەن توگىگەندە بىر گەپ بولار، ھازىرچە گەپ قىلماي تۇرايلى دېيىشتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇستىمىزگە دۇشمەننىڭ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقى ئۆز ئارا جىدەللىشىشكە ئىمكانىيەت بەرمىدى. ما شىمىن كونىشەھەردىكى قوراللارنى يېڭىشەھەرگە توشۇۋاتقاندا، ئاستانىدىن (ناھىيىنىڭ 30 كىلومېتر شەرقىدە): ئورۇس ئەسكەرلىرى يۇرتىمىزنى بېسىپ كەتتى، تېزدىن ياردەم كەلسەۋن، - دېگەن خەۋەر كەلدى.

7. ئاق ئورۇسلارنىڭ توسۇلۇپ قېلىشى

ئاستانىنى ئورۇس ئەسكەرلىرى بېسىپ كەتتى، - دېگەن خەۋەر كېلىش بىلەنلا، مەھمۇت مۇھىتى تۇرپان

بازىرىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چاقىرتىۋېلىپ، ئاستانىغا يولغا سالدى. ئاستانە، قاراغوجا، ياڭخى، سىڭكىم ۋە مۇرتۇقلاردىن مىڭلىغان ئادەم يېرىم - ياتا قوراللانغان بولسىمۇ، ھەممىسى تۇرپان بازىرىغا توپلانغانىدى. ئۇ چاغدا ھەممەيلەننىڭ دىققىتى ئۇرۇمچى ۋە گۇچۇڭ تەرەپلەردىن كېلىدىغان دۇشمەنلەرگە، شۇنىڭدەك تۇرپان كونىشەھەر ئىچىدىكى دۇشمەن ئەسكەرلىرىگە مەركەزلىشىپ، پىچان تەرەپتىن كېلىدىغان دۇشمەن ئەسكەرلىرىگە ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى. بۇ خەۋەر ئامىمغا چوڭ خۇشاللىقتىن كېيىن يەنە بىر بالايى - ئاپەتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھىس قىلدۇردى. چۈنكى، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئاتا - ئانا ۋە بالا - چاقىلىرى ئاستانىدا قالغانىدى. پىچاندا بولغان قىرغىنچىلىق كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلەنگەچكە، ھەممەيلەن دېگۈدەك ئاستانىغا بېرىشنى بەس - بەس بىلەن تالاشتى. 50 كە يېقىن كىشى تەييارلىقىنى پۈختا قىلىپ، بىرىنچى تۇركۈم بولۇپ ئاتلىق يولغا چىقتۇق. بىز جەن شۇرىنىڭ ئۇرۇمچىدىن چۈشكەن 800 ئەسكىرىنى تارمار قىلىپ نۇرغۇن قورال - ياراقلا ئىگە بولغان ۋە تۇرپان كونىشەھەردىكى ئەسكەرلەرنى تەسلىم قىلىپ 1500 تال مىلتىق، 300 ئات، چوڭ - كىچىك ئىككى ئاپتوموبىل ۋە باشقا قوراللارنى ئولجا ئالغان بولساقمۇ، ئۇرۇشقا رەسمىي قاتناشقان يەنە خېلى جىق كىشىلىرىمىزنىڭ ئات ياكى مىلتىقى يوق ئىدى. مىلتىقى بارلارنىڭ ئوقى يوق بولۇپ، بەزىدە بىر مىلتىقنىڭ تۇڭىگە بىر قانچە ئادەم توپلىشىپ قالاتتۇق. بىز ئاستانىغا مېڭىشنىڭ ئالدىدا، ما شىمىن بەردى دەپ، 24 تال مىلتىقنى ئارىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىلەرگە تارقىتىپ

بەردى. كېيىن ئۇقساق، مەھمۇت مۇھتى ئۇنىڭغا: «بىز دۇشمەننىڭ ئالدىغا قۇرۇق قول بارمىمىزمۇ؟» دېگەندىن كېيىن، ما شىمىن ئاران تەسلىكتە بىر ئاز ئوق بىلەن ئاشۇ مىلتىقلارنى بېرىپتۇ.

بىز بۇ بۇيرۇقنى ئالغاندىن كېيىنلا، بىر - بىرىمىزگە قارىماي، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ چېچىلاڭغۇ هالدا ئاستانىغا قاراپ ماڭدۇق. ئاستانىغا بارغاندىن كېيىن، ئىشىنىڭ تېگىنى بىلدۇق: ئەسلىدە قۇمۇلغا قاراپ كېتىۋېتىپ، ئارقىغا قايتىپ پىچان خەلقىنى قىرغىن قىلغان جاللات لۇيجاڭ سۇن فايۇ بىلەن ئاق ئورۇس بابىنگوتنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپان خەلقىنى قىرىشقا كەلگەن بولۇپ، يولدا ئۇچرىغانلار كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئۇلار ئاستانە بېزىنسىنىڭ شەرق تەرىپىدىن يېڭتۇر مەھەللىسىگە يېقىنلاشقاندا، خەلقلەر تاياق توقماق بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسقان، مېچۇل، ئابدۇكېرىم، ئۆلىمەت مەزىنىڭ ئوغلى نىياز قارى دېگەن مەرگەنلەر تۇرپان بازىرىغا بارماي، ئوچ تال مىلتىق بىلەن ئاستانىدا قېپقالغانىدى. ئۇلار مىلتىقلىرى بىلەن ئاممىنىڭ ئاۋانگارتى بولۇپ ئونتۇرىغا چىقىپ، دۇشمەنلەرنى توسقان، لېكىن، دۇشمەنلەرنىڭ سانى كۆپ (تەخمىنەن بىر تۇمەن) بولغاچقا، يېڭتۇر مەھەللىسىگە بېرىپ كىرىپ سېپىل ئۈستىنى ئىگىلىۋاپتۇ (بۇ سېپىل «ئىدىقوت» دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خانلىرى ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئىلگىرى ئاستانىنىڭ ئونتۇرىسىغا سېلىنغان، كېيىن «تەيزاڭ» دەپ ئاتالغان ئىبادەتخانىغا بارىدىغان يول ئىدى). ئوچ مەرگەن بېزىنىڭ يەر شارائىتىنى ياخشى بىلگەنلىكتىن، دۇشمەننىڭ هېلى ئوڭ تەرىپىدىن چىقىپ، هېلى سول تەرىپىدىن چىقىپ، هېلى ئالدىغا ئونتۇۋالسا،

هېلى كەينىدە قېلىپ، ئۆزلىرىنى دۇشمەنگە كۆپ ئادەم قىلىپ كۆرسىتىپ، دۇشمەننى بىر سوتكا توسۇپ تۇرۇپتۇ. قورالسىز خەلقنىڭ بىر قىسمى يېڭتۇر مەھەللىسىنىڭ ئاغزىدىكى مەدرىسە ئالدىغا توپلىنىپ، چوقان - سۇرەن كۆتۈرۈپ، قۇرۇق قول هەيۋە قىپتۇ؛ يەنە بىر قىسمى تېمى ئېگىز هويلىلارغا توپلىنىپ، دۇشمەن كەلگەندە ئۆزگىنگە چىقىپ تاش بىلەن بولسىمۇ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپتۇ؛ يەنە بىر قىسىم ياشانغان كىشىلەر ئەلفەتتاخان غوجام مازىرىغا كىرىپ، قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە قىلىشىنى خۇدادىن تىلەپ قۇرئان ئوقۇپ، دۇئا قىلىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. پەرسا قىزى ئوغلى ئىبراهىم قاتارلىق بەزى تەجرىبىسى بار كىشىلەر ئاق ئورۇسلارنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان هارۋىلاردا ئوق بارلىقىنى بىلىپ ئۇلارنىڭ يولىغا ئۆستەڭ سۇيىنى قويۇۋېتىپتۇ. گەرچە قىش پەسلى بولسىمۇ، سۇ دەرهال مۇز تۇتۇپ كەتمەي، يولغا ئېقىپ چىقىپ، پاتقاق پەيدا قىلىپتۇ. هارۋىلار پاتقاقتا پېتىپ قېلىپ، زادىلا ماڭالماپتۇ. بىز ئاستاشىغا يېتىپ بېرىپلا ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتۇق، بىزگە هەر تەرەپتىن ئارقىمۇ - ئاقا يارىدەم كېلىشكە باشلىدى، كىشىلەر ئۆيلىرىدىن كوچىلارغا چىقىشقا باشلىدى. بىر تەچچە سائەتتىن كېيىن مەھمۇت مۇھتى يېتىپ كەلدى. دۇشمەنلەر بىزنىڭ تۇرپان بازىرىدىن كېلىۋاتقانلىقىمىزنى بىلىپ تۇراتتى. بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن، ئورۇسلار يېرىم كېچىدە جىم - جىمىلا يوقىلىپ كەتتى.

ئەتىسى مەلۇم بولۇشچە، ئۇلار ئاستانىدىن قارا غوجىنىڭ يالقۇنتاغقا يېقىن يۇقىرىقى باداملىق دېگەن يېرىگە چېكىنىپ ئورۇنلىشىۋاپتۇ. بىزمۇ دەرهال ئاستانە ۋە قاراغوجا ئاممىسى بىلەن بىللە ئاتلىنىپ، ئورۇسلارنى

تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدۇق. بۇ 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئىدى. لېكىن، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەپلىك بىرلا جەنۇب تەرەپنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئۈچ تەرەپ تۆپتۇز ساي بولۇپ، ئۇلارغا بېقىن بارغىلى بولمايتتى. بىز ئورۇسلار بىلەن ئۇزۇشۇپتىپ، مەخسۇت مۇھتىنىڭ پىكرى بويىچە، ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا دەۋەت قىلدۇق. شۇ چاغلاردا سىڭگىم يېزىسىدا پاختا تېرىشنى تەجرىبە قىلىۋاتقان پالتاۋسكى ئىسىملىك بىر ئورۇس بار ئىدى. ئۇ، خەلق قوزغىلىڭى مەزگىلىدە خەلق بىلەن بىللە يۈرۈپ قوزغىلاڭچىغا ھېسسىداشلىق قىلغاچقا، ئۇنىڭغىمۇ بىر تال قىسقا مىلتىق بېرىلگەن. مەخسۇت مۇھتى بىلەن مەھمۇت مۇھتى شۇ ئورۇسنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

كېيىن مەلۇم بولۇشچە، مەھمۇت مۇھتى ئۇنىڭغا: «سىز بېرىپ ئورۇس ئەسكەرلىرىگە دەڭ، ئۇلار دەرھال قورال تاپشۇرسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ھېچنەرسىسىگە تەگمەيمىز، ھاياتىغا چوقۇم كاپالەتلىك قىلىمىز، قەيەردە تۇرۇشنى بالىسا، شۇ يەردە تۇرس بولىدۇ. بىز ئۇلارنى تۇرمۇشقا لازىملىق نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەيمىز. بىز جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئورۇمچىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى چۆچەك، غۇلجىلاردىكى ئائىلىلىرىگە ياخشىلاپ يولغا سېلىپ قويىمىز» دەپ تاپىلىغانىكەن. پالتاۋسكى بېرىپ ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۇلار بىزگە ئۈچ ئادىمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار كېلىپ مەخسۇت مۇھتى بىلەن كۆرۈشۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى قاراغوجىدىن ئاستانىغا ئېلىپ كەلدۇق. بۇ

كۆرۈشۈشته مەھمۇت مۇھتىمۇ بىللە بولدى. مەخسۇت مۇھتىنىڭ نامى ئورۇسلاغا بەكرەك تونۇش ئىدى. چۈنكى، مەخسۇت مۇھتى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغان بولۇپ، چۆچەكتە ئۇنىڭ ئۆي جايلىرى بار ئىدى. ئۇ، موسكۋاغا بارسا چۆچەكتە ئارقىلىق بارانتتى. چۆچەكتە تۇرغان ئورۇسلار بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغاچقا، ئۇلار مەخسۇس مۇھتى بىلەن سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلار مەخسۇت مۇھتىغا مۇنداق دېگەن: «سىلەر بىزنى «قورال تاپشۇرۇڭلار» دەپسىلەر، بىز روسىيەدىن كېلىپ، جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە بويسۇنۇۋاتىمىز. يۇرت كىمنىڭ بولسا، بىز شۇنىڭ پۇقراسى، سىلەرنىڭ ئىشىڭلار ئاخىر نەگە بېرىپ توختايدۇ، بۇنى كىم بىلىدۇ؟ ئۆزىمىزگە كەلسەك بىز سىلەرگە ئوق ئاتماي، چەتتە قاراپ تۇرساق، قانداق دەيسىلەر؟ ئەگەر ئۇنداق قىلماي، قورالالارنى سىلەرگە تاپشۇرۇۋەتسەك، سىلەرنىڭ ئىشىڭلار بىر باشقا چىقماي قالسا، جىن شۇرېن بىزنىڭ كاللامىزنى ئالىدۇ.» ئۇلار شۇنداق دېسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم قورالالارنى تاپشۇرۇپ، قالغىنىنى ئويلاپ كۆزدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قايتىپ كېتىپتۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىچە، ئورۇسلارنىڭ ئەلچىلىرى مەخسۇت مۇھتىتىن: «تۇڭگانلارنىڭ بىزگە دەخلى - تەرۇز قىلمايدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلالامسىلەر؟» دەپ سورىغانىكەن، مەخسۇت مۇھتى بۇنىڭغا ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەپتۇ. ئۇلار قايتىپ كېتىپ ئەتىسى ئورۇس ئەسكەرلىرى ئارىسىدىكى ئورۇس مىللىتىدىن بولغان 38 ئەسكەرنى قاراغوجىدىكى يۇقىرىقى باداملىق مەسچىتى ئالدىدا قورال ۋە ئاتلىرى بىلەن بىز تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەردى. ما شىمىن بولسا، تۇرپان بازىرىدا

تۇرۇپ: 38 ئادەم قوراللىرى بىلەن سىلىنىڭبۇغا تاپشۇرۇلسۇن، ـ دەپ بۇيرۇق بېرىپ ئۇلارنى تۇرپان بازىرىغا ئېلىپ كەتتى.

ئورۇسلار بىلەن سۆزلىشىش جەريانىدا ئىككى كۈن ئوق ئېتىلماي، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندى. بىز «ئورۇسلار ئەمدى بىز بىلەن ئۇرۇش قىلماي، قوراللىنى تاپشۇرۇپ بېرەر» دەپ خام خىيال قىلىپ، بىپەرۋالىق بىلەن خاتىرجەم ئۇخلىغان ئىكەنمىز. ئەمما ئۇچىنچى ۋىنى ئۇلارنىڭ تامامەن پېچانغا چېكىنىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. پېچاندىن قوزغىلاڭچى خەلقنى باستۇرۇشقا كەلگەن بۇ ئورۇس ئەسكەرلىرى ئاستاندا بىر نەچچە كۈن توسۇلۇپ يېتىپلا، يەنە نېمىشقا توساتتىن پېچانغا چېكىنىدۇ؟ كېيىن مەلۇم بولۇشچە، ئەھۋال مۇنداق ئىكەن:

ئورۇمچىدىن جىن شۇرىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۇرپان خەلقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئورۇمچىدىن 800 ئەسكەرنى تۇرپانغا يولغا سېلىش بىلەن تەڭ، گۇچۇڭ ۋە پېچاندىكى قوشۇنلىرىغا تۇرپان خەلقىنى باستۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن بۇ قوشۇنلار تۇرپانغا ئەسلىدە تەرەپ ـ تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا يېتىپ بېرىشنى مەسقەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بىز قوزغىلاڭچىلار گۇچۇڭدىن ئەسكەر كېلىۋاتقانلىقىدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسىمىز دەپ توسۇپ بولالماي، تۇرپان يېڭىشەھەرگە قايتساق، ئۇلار «تۇرپان قولدىن كېتىپتۇ» دەپ چۈشىنىپ، گۇچۇڭغا قايتىپ كەتكەن. دەل شۇ كۈنى ئورۇمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر ئۇدۇل تۇرپان يېڭىشەھەرگە كىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، بىر كۈن ئورۇشۇپلا تارمار بولغىچە ئارىلىقتا، تۇرپان كونىشەھەرگەدىكى ما فۇمىن لۇيجاڭ ھېچنەرسىدىن

خەۋەرسىز ئادەمدەك سېپىل ئىچىگە سولۇنۇپ يانقان. بىز كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلغان ئىككى كۈن ئىچىدە يەنى ما فۇمىن قوراللىرىنى تاپشۇرۇۋالغان چاغدا، شۇن فايۇ لۇيجاڭ پېچاندىن ئەسكەرلىرنى باشلاپ تۇرپانغا كېلىۋېتىپ، تۇرپان بازىرىغا 30 كىلومېتر كېلىدىغان ئاستانىغا كەلگەندە، ئەسكەرلىرىگە: «سىلەر يۇرت ئىچىدىكى ھارۋا يولى بىلەن مېڭىڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆزى بىر نەچچە ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن كىچىك ئاپتوموبىلدا سايدىكى تۇزلاڭ ئارقىلىق تۇرپان بازىرىغا ماڭغان. ئۇ، ئون نەچچە كىلومېتر يول يۇرۇپ سەيلەنگەر دېگەن يەرگە بارغاندا، ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگەن ئىككى ئۇيغۇر مەرگەننىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالغان. مەرگەنلەر دەرھال ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، ئاپتوموبىل يېقىن كەلگەندە، ئاپتوموبىلنىڭ چاقىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىپ، چاقىنىڭ كامىرىنى تېشىۋەتكەن. ئاپتوموبىل ماڭالماي توختاپ قالغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىل ئىچىدىن سۇن فايۇ باشلىق ئالتە كىشى قولىنى كۆتۈرۈپ چۈشكەن. مەرگەنلەر ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ ئاپتوموبىلغا ئوت قويۇۋېتىپ، ئۇلارنى تۇرپان بازىرىغا پىيادە ھەيدەپ بارغان. خەلق ئاممىسى ئۇلارنىڭ پېچان خەلقىنى قىرغان جاللات شۇن فايۇ ۋە ئۇنىڭ يالاقچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇلارنى كوچا ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن مىلتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. شۇن فايۇنىڭ ئاستانىدىكى ئەسكەرلىرى بولسا، تۇرپان بازىرىغا كەتكەن بالىقلىرىدىن بىر نەچچە كۈنگىچە خەۋەر ئالالماي، بىز بىلەن سۆھبەرلىشىش ۋاقتىنى قەستەن ئۇزارتىپ، تاڭ تېڭلاپ باققان. شۇنىڭدىنمۇ ھېچبىر خەۋەر ئالالمىغاندىن كېيىن «تۇرپان قولدىن كېتىپتۇ» دېگەن پەرەز بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ كەتكەنكەن.

يىغىپ ئېيتقاندا، جەن شۇرېننىڭ تۇرپانغا ئۇچ تەرەپتىن كېلىدىغان ھەربىي قوشۇنى بىرلا ۋاقىتتا كېلىپ بىرلىشەلمىدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا قاتناش شارائىتى ناچار، خەۋەرلىشىش سايمانلىرى يوق ئېدى. ئەگەر بەختىمىزگە قارشى، 4000 ئەسكەر تۇرپانغا بىرلا ۋاقىتتا كەلگەن بولسا، تۇرپان ئوت دېگىزىغا ئايلانغان بولاتتى. خەلق پىدائىيلىرى ئۆلۈمدىن قورقمىغانلىقتىن، بىز ئاخىرى غەلىبىگە ئېرىشتۇق.

8. پىچانغا ھۇجۇم

1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى. ئاق ئورسۇلار قاراغوجا يېزىسىدىن پىچانغا چېكىنگەندىن كېيىن، بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئىزىدىن پىچانغا قاراپ ماڭدۇق. خەلق ئاممىسى مەھمۇت مۇھىتنىڭ «پىيادە كىشىلەر قېپقالسۇن دېگىنىگە ئۇنمايى، ئاتلىق ۋە ئېسىكلىك كىشىلەردىن باشقا، يۈرت - يۇرتتىن كەلگەن پىيادە كىشىلەرمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى. بىز ئاۋۋال لۈكچۇنگە باردۇق. لۈكچۇن سېپىلى بار شەھەر بولۇپ شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاقىت ئوردىسى بار ئىدى. ئوردىنىڭ ئەتراپىغا ۋاقىت ئەۋلادلىرىنىڭ ئائىلىلىرى جايلاشقان. بىز لۈكچۇنگە بارساق، ئاق ئورۇسلار لۈكچۇندە تۇرۇشلۇق خۇ يىڭجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن پىچانغا ئېلىپ كېتىپتۇ (لۈكچۇن پىچان ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر رايون بولسىمۇ، ئۇ يەردە بىر يىڭ ئەسكەر تۇراتتى، پىچاننىڭ ناھىيە باشلىقى شۇن تۆەنجاڭنىڭ بىر تۆەن ئەسكىرى تۇراتتى).

مەھمۇت مۇھىتنى لۈكچۇنگە يېتىپ بېرىش بىلەنلا،

يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن نىياز پەرسا ھاجى (سەنغۇچىڭ نىياز دەپمۇ ئاتىلاتتى)، ئەخمەت نىياز ھاجى، شېرىپ بەگ، ئولىتىپ خان، ئىمىن ئاخۇن، باتۇر ئاكا، قاسىم دورغا (لەمجىنلىك)، قاسىم ھاجى (سۇبېشىلىق)، سۇلايمان ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بىزنى قارشى ئېلىپ، ئۇرۇشقا ئاتلاندى ۋە ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، بىز بىللە بىللە پىچانغا قاراپ ماڭدى. ئىنقىلاب ئوتى ئۇلغىيىش بىلەن، ۋاقىت ئەۋلادلىرىدىن مەمەت سىيىت ۋاقىت، ئىسكەندەر ۋاڭلارمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى. بەشى ۋاقىت ئەۋلادلىرى خەلقنىڭ قوزغىلاڭ قىلغانلىقىنى ياقتۇرمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاممىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە ئاشكارا قارشى چىقالمىدى؛ كۆرۈنۈشتە قارشى ئالغاندەك قىلسىمۇ، كۆڭلىدە قىزغىنلىق يوق ئىدى.

قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپ، قوزغىلاڭچىلار تەمىناتىنىڭ مۇقىم مەنبەسى بولمىغاچقا، ھەركىم ئۆزىنىڭ يەيدىغىنى ۋە ئات - ئۇلاق بوغۇزىنىڭ ئۆزى تەييارلاپ ئېلىۋاتاتتى ياكى بىرەر يۇرتقا بارساق ھۆكۈمەت ساڭلىرىدىكى ئاشلىقلارنى يىمەكلىك ۋە مال بوغۇزى قىلاتتۇق. شۇنداق بولسىمۇ، قول - ئىلكىدە بار ھاللىق كىشىلەر قارا‌پ تۇرماي، قوزغىلاڭچىلارنى بەشىن - ئوندىن بۆلۈۋېلىپ، بىر نەچچە كۈن باقاتتى ۋە ئات ئېشەكلىرىمىزگە يەم - خەشەك بېرەتتى. لۈكچۇندىمۇ مۇشۇنداق بولدى. لېكىن، بەزى ۋاقىت ئەۋلادلىرى جىم يېتىۋالدى. بىر كۈنى مەھمۇت مۇھىتى ماڭا: سىلەر ئون كىشى گۇك غوجا (بەھرەم گۇك) نىڭ ھويلىسىغا كىرىپ يېتىڭلار، سىلەرنى شۇ باقسۇن! گەپ قىلمىساق، بۇ مۇتەھەملەر ساڭغا ئاشلىقنى بېسىۋېلىپ ئون چىقارماي يۇرۇۋاتىدۇ، - دېدى. بىز ئون كىشى مەھمۇت

مۇھتتىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر بەن بولۇپ، مەن بەنجاك ئىدىم. بىز بىر بەن ئادەم ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بەھرەم گۈڭىنىك ھويلىسىغا كىرسەك، بەھرەم گۈڭ ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالاڭباش، زوڭزىيىپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇ، بىزگە قاراپمۇ قويماي، غۇدۇڭشىغان پېتى: بۇ خەقلەر قوزغىلاڭ قىلدۇق دەپ مىلتىق ئېتىپ، بىزنىڭ تايغان يوقىلىپ كېتىپتۇ. ئەمدى شىكارغا چىقساق قانداق قىلغۇلۇق، ـ دېدى. ئۇ، ئۇرۇشتا قىرىلىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرگە ئېچىنمايلا، بەلكى تايغىنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ، بېشىغا تاغ ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك ئولتۇراتتى.

بىز بىر نەچچە كۈندىن كېيىن لۈكچۈندىن پىچانغا باردۇق. ئاق ئورۇسلار بىلەن شۇن فايۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىدىن مىڭغا يېقىن ئەسكەر سېپىل ئىچىگە سولىنىپ يېتىپتۇ. بىز سېپىلنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدۇق. جىن شۇرېن ئەسكەرلىرى ھېلى سېپىل سىرتىغا چىقىپ، ھېلى سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ، بىز بىلەن ھەرە تارتىشقاندەك ئون نەچچە كۈن (1933 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە) ئۇرۇشتى. بۇ ئۇرۇشتا دۈشمەن تەرەپكە قارىغاندا بىزدىن چىقىپ كۆپ بولدى. چۈنكى، بىزدە مىلتىق يېتەرلىك ئەمەس ئىدى؛ بار مىلتىقلارمۇ بىر ئاتار، توققۇز ئاتار قاتارلىق قارا مىلتىقلار ئىدى. مىلتىقى يوق نۇرغۇن كىشىلەر قىلىچ ئورغاق، تاياق ـ توقماقلار بىلەن قورالىنىپ، تۇرپاندىكى ئۇرۇشتا دۈشمەندىن غەنىيمەت ئېلىنغان بەش ئاتار مىلتىقلار ما شىمىنىڭ ئىسكىلاتىدا بېسىلىپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزدىكى قورالار دۈشمەننىڭ سېپىل ئىچىدىن بىزگە قىلغان ھۇجۇمىنى

توسۇشقا دېگەندەك ئەسقاتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىپمۇ سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىرەلمىدۇق. ئەكسىنچە، دۈشمەن پىلىموتىدا نۇرغۇن كىشىلىرىمىز قىرىلىپ كەتتى.

يەنە بىر ئېچىنارلىق ئىش شۇ ئىدىكى، قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپ، ئۇرۇشتا ياردىدار بولغانلارنىڭ ياردىسىنى داۋالاپ ساقايتىدىغان دوختۇرلىرىمىز يوق ئىدى. ئەگەر يېنىكرەك يارىلانساق، يارىلىرىمىزنى ئۆزىمىز قول ياغلىقلىرىمىز ياكى لاتىلار بىلەن تېڭىپ قويىاتتۇق؛ ئەگەر ئېغىر يارىلىنىپ، قان كۆپرەك ئېقىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلاقلىرىمىزنىڭ توقۇملىرىنى كېسىپ، ئۇنىڭ كىگىزىنى كۆيدۈرۈپ، جاراھەتكە بېسىپ قانىنى توختىتاتتۇق. ئۇ چاغلاردا دېزىنفېكسىيە قىلىدىغان، مىكروپ تارىلايدىغان ئىش نەدە بولسۇن. تەلىيىمىز كېلىپ، يەيدىغان رىزىقىمىز تۈگىمىگەن بولسا، ساقىيىاتتۇق؛ بولمىسا ئۆلۈپ كېتەتتۇق. ئۆزى ئامال قىلالمىغۇدەك ئېغىر ياردار بولغانلارنى يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ بېرەتتۇق. دېھقانلار بۇ ياردارلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ خەۋەر ئالاتتى. ئۇرۇشتا ئۆلەپ كەتكەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى «يۇيۇپ تاراشنىڭ ھاجىتى يوق، شېھىت بولدى، پاكىز» دەپ، دەپنە قىلىۋېرەتتۇق. قولىمىزغا ئالالمىغان جەسەتلەر دۈشمەننىڭ قولىدا قالاتتى ـ دە، دۈشمەنلەر ئۇلارنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، يۈرتلار ئارا سازايى قىلىپ، ئاندىن كوچىغا ئېسىپ قويىاتتى. مەھمۇت مۇھتى ما شىمىنغا ئۇرۇشتا مىلتىق يېتىشمەيۋاتقانلىقىنى، ئوقلار توگەپ كېتىۋاتقانلىقىنى قايتا ـ قايتا مەلۇم قىلغاندىن كېيىنلا، ما شىمىن تۇرپاندىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر خۇيزۇ ئوفتسېرنى

50 كە يېقىن ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. ما شىمىن ئۆزى تۇرپاندا ئەسكەر ئېلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىدىن (تىزمغا ئېلىپ بولۇپ قايتۇرمىز) دەپ يىغىۋالغان قوراللار ۋە كونىشەھەردىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرى تەسلىم بولغاندا تاپشۇرغان قوراللارنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغان ئەسكەرلىرىگە تارقىتىپ بېرىش، ئۇلارنى ھەربىي مەشق قىلدۇرۇپ، ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتىش ۋە مۇستەھكەملەش بىلەن مەشغۇل ئىدى.

تۇرپان خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن جىن شۇرېن قۇمۇل تاغلىرىدا خوجىنىياز ھاجى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان شېڭ شىسەيگە قۇمۇلنى تاشلاپ قويۇپ، تۇرپانغا كېلىپ تۇرپان خەلقىنى باستۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق بەرگەن. 4000 ئەسكىرى بىلەن قۇمۇلنىڭ تاراتىي ئېغىزىدىن يانكۆل ئارقىلىق پىچانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراقلىرى تولۇق ۋە كۆپ خىل بولۇپ، زەمبىرەكلىرى، ھەتتا بىرونۇنىڭ مەشىنىلىرىمۇ بار ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئالاقىلىشىش قوراللىرى مۇكەممەل بولمىغاچقا، ئۇلار پىچانغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى پىچاندىكى جىن شۇرېن قوشۇنى بىلەن ئالاقىلىشەلمەي گەنىلىكتىن «پىچاندا ھېچ ئىش يوق» دەپ پەرەز قىلىپ، ئۇق دورىلىرىنى بىر مۇنچە تۆگىگە ئارتىپ ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، پىچانغا تەرەپ ـ تەرەپتىن باستۇرۇپ كىرىپ كەپتۇ، ئۇلار پىچان بازىرىغا كەلگەندە بىزگە ئۇچرىشىپ قالدى. بىز ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا بۇ ئۇق دورىلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالدۇق. بىراق، بۇ ئۇق دورىلارنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەھمۇت مۇھىتى بىلەن مالۇيجاڭ ئوتتۇرىسىدا خېلى تالاش ـ تارتىش بولدى. مەھمۇت مۇھىتى: بۇ ئۇق

دورىلارنى دەرھال ئارقا سېپىمىزگە ماڭغۇزۇۋېتەيلى، دېسە؛ مالۇيجاڭ: ئۇلارنى تۆگىلەردىن چۈشۈرۈپ، ئۆزىڭىز (مەھمۇت مۇھىتى) تۇرۇۋاتقان ھويلىنىڭ ئۆزگىرىسىگە بېسىپ قويايلى، دەپ تۇرۇۋالدى. مەھمۇت مۇھىتى «بۇ، دۇشمەننىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كۆپ ئەسكەرلەر بېسىپكېلىشى مۇمكىن. ئەگەر بىز بەرداشلىق بېرەلمەي قالساق، ئۇق دورىلار قايتىدىن دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ كېتىپ قالىدۇ»، دەپ پەرەز قىلىپ، ئۇق ـ دورىلارنى ئارقا سەپكە ماڭغۇزۇۋېتىشته چىڭ تۇردى. دېمىسىمۇ، بېسىپ كېلىۋاتقان دۇشمەننىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ۋە نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى ھېچكىم پەرەز قىلالمايتتى. مالۇيجاڭ بولسا: دۇشمەن قانچە كۆپ بولسىمۇ بىز ئۆگزىلەردە تۇرۇپ ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمەيمىز، ئۇلارنىڭ بېسىپ كېلىپ بىزدىن بۇ ئۇق دورىلارنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن ئەمەس، ـ دەيتتى. مەھمۇت مۇھىتى ئاخىرى بۇ ئۇق ـ دورىلارنى پىدائىيلارغا تارقىتىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن، مالۇيجاڭ: ئۇق ـ دورىلارنى قالايمىقان تارقىتىۋېتىشكە بولمايدۇ، ـ دەپ تۇرۇۋالدى. ئاخىرى يەنىلا مالۇيجاڭنىڭ پىكرى بويىچە ئۇق دورىلار ھويلىنىڭ ئۆگزىسىگە چۈشۈرۈلدى. پىدائىيلار بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولدى. ئارىدىن ئىككى سائەت ئۆتمەيلا، چۈمۇلىدەك يامراپ كەلگەن دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئەتراپىنى قاپلاپ كەتتى. بىز ئۇلارنى زادى توسۇپ بولالمىدۇق. ئۇق ـ دورىلار شۇ پېتى ئۆگزىدە قېپقالدى، بىر اندۇق ئوقنىمۇ ئالماي، ھەممىنى تاشلاپ چېكىندۇق.

9. پىچاندىن تۇرپانغا چىكىنىش

شېڭ شىسەي 4000 ئەسكىرى بىلەن قۇمۇلدىن چىقىپ پىچانغا كەلگىچە ۋە پىچانغا كەلگەندىن كېيىن، بىرنەچچە ماشىنىلىرى ۋە زەمبىرەك، پىلىموتلىرىنى ئىشقا سېلىپ قوزغىلاڭچى خەلقنى قان دەريياسىغا پاتۇردى.

لېكىن، بىز ئۇنىڭدىن قورقۇپ قالمىدۇق. پىچاندا يېڭىلگەن بولساقمۇ، تۇرپانغا قايتىپ بارغىچە مەھمۇت مۇھىتنىڭ قوماندانلىقىدا بىرقانچە يەردە دۇشمەننى توسۇپ ئۇرۇشتۇق. ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا يېڭىلگەن بولساقمۇ «يىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، بەك يىراقلا چېكىنىپ كەتمەي، ئۇرۇشۇپلا تۇردۇق. مەسىلەن، شېڭ شىسەي پىچاندا تۆت ـ بەش كۈن دەم ئېلىپ، ئەسكەرلىرىنى رەتكە سالغاندىن كېيىن ئىلگىرىدىن پىچاندا تۇرۇۋاتقان شۇن فايۇ ئەسكەرلىرىنى يەنە پىچاندا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ 4000 ئەسكىرىگە ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىدىن 500 نى قوشۇپ، 4500 ئەسكەر ۋە زامانىۋىي قوراللار بىلەن تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا يولغا چىققانىدى. بىزمۇ شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگىچە، مەھمۇت مۇھىتنىڭ رەھبەرلىكىدە لەمجىنده دۇشمەنگە قارشى بەزى تەييارلىقلارنى قىلىپ تۇردۇق؛ دۇشمەننىڭ بىرونېۋىك ماشىنىسى ماڭىدىغان يولغا بىرقانچە ئورا كولاپ، ئۇستىنى يىپىپ قويدۇق، ئۆزىمىزگە مۇداپىئەلىنىدىغان ئورۇنلارنى تەييارلىدۇق. شېڭ شىسەي پىچاندا كەلگەنىنىڭ 6 ـ كۈنى توپ زەمبىرەكلىرىنى ئېتىپ، لەمجىنگە يېتىپ كەلدى. شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى چوڭ يول بىلەن شەرق تەرەپتىن

غەرب تەرەپكە كېلىۋاتاتتى؛ ئورۇس ئەسكەرلەر خاندو تەرەپتىن يەنى شىمال تەرەپتىن ئايلىنىپ چۈشتى. بىزنىڭ بىر قىسىمىز چوڭ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىدە يەنى يالقۇنتاغ باغرىدا مۇداپىئە كۆرسە، يەنە بىر قىسىمىز پاختا زاۋۇتىنى بازا قىلىپ ئورۇن تۇتتۇق. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەننى توسۇپ ئۇرۇشتۇق.

توقۇنۇش باشلىنىپ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىن قوش قاناتلىق بىر ئايروپلان كېلىپ، ئۇرۇش مەيدانى ئۈستىدە ئايلاندى. ھەممەيلەن توپلىشىپ تۇرغان يەردىن تارقىلىپ، ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالدۇق. لېكىن بەزىلەر: قورقماڭلار بومبا تاشلايدىغان بولسا تاشلاپ باقسۇن، ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قاغىنىڭ پوقى كىمنىڭ بېشىغا چۈشۈپتۇ، دېيىشىپ نادانلىق بىلەن ئاسمانغا قاراپ تۇرۇشتى. يەنە بەزىلەر ئايروپلاننى ئېتىپ چۈشۈرىمىز دەپ، ئۇنى قارىغا ئېلىپ ئوق چىقاردى. چۈنكى، مۇتلەق كۆپچىلىكىمىزنىڭ ئايروپلاننى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشىمىز ئىدى. ئايروپلان ئۇرۇش مەيدانىنى ئىككى قېتىم ئايلىنىپ، ئىككى يەرگە بومبا تاشلاپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە قايتىپ كەتتى. ئۇلار تاشلىغان بومبىدا ھېچقانداق چىقىم بولمىدى. كېيىن مەلۇم بولۇشچە، 1933 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت مۇھىتلار شېڭ شىسەينىڭ ۋەكىللىرى بىلەن فۇكاڭ ناھىيىسىنىڭ تاغ ئېتىكبېدىكى قىزىل خورجا دېگەن يېرىدا سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە، بىر خەنزۇ كىشى: بىز لەمجىنگە ئايروپلان ئەۋەتكەندە بومبىنى مەقسەتلىك ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا تاشلىمايلى، بېكار يەرلەگە تاشلاپ قايتىپ كەلگەن. ئەگەر خەلقنىڭ بېشىغا تاشلايدىغان بولسا، نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ

كەتكەن بولاتتى، ـ دەپ سۆز قىستۇرغانىدى. بۇ كىشى شۇ ئايروپىلان دۇيىنىڭ دۇيجاڭى لى شۆتيەن ئىكەن.

بىز لەمجىندە دۇشمەن بىلەن بىر كېچە ـ كۈندۈز ئۇرۇش قىلدۇق. چۈشتىن كېيىن دۇشمەنىنىڭ برونىۋىك ماشىنىلىرى بىز كولىغان ئورەكلەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ كەتتى. دۇشمەنىنىڭ زەمبىرەكلىرى بىزنىڭ تۇزلەڭدە تۇرۇۋېرىشىمىز گە ئىمكانىيەت بەرمىدى. بىزنىڭ بىر قىسىم كىشىلىرىمىز يالقۇنتاغنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە چېكىنىدى؛ يەنە بىر قىسىم كىشىلەر پاختا زاۋۇتىغا كىرىۋېلىپ، شۇ يەردە مۇداپىئەلەنگەندۇق. شىڭ شىسەيىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئاق ئورۇسلار بىزنى قورشىۋالدى. كۈندۈزدىكى ئېلىشىشتا بىزنىڭ بىرمۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى، قالغانلىرىمىز كېچىسى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، لەمجىندىن چېكىنىپ، سىڭگىم ئېغىزىغا كېلىپ، مۇداپىئە تەيىارلىقىنى كۆردۇق. ئەتىسى دۇشمەن چوڭ يول بىلەن بىز تەرەپكە كەلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى سىڭگىمنىڭ ساققا تەرىپىگە بۆلۈنۈپ، يەنە بىر قىسمى مۇرتۇقنىڭ ېزەكلىك تەرىپىگە بۆلۈنۈپ، ئوتتۇرىدىكى ئات باغلاش ئورنى ـ غوجام دېگەن تۆپلىككە زەمبىرەكلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، زەمبىرەكلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن يالقۇنتاغنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن تاغقا ئۆملەپ چىقىشقا باشلىدى. بىز بۇ ئېگىز تاغنىڭ ئوستىگە ئاللىقاچان چىقىپ جايلىشىۋالغان بولغاچقا، دۇشمەنىنى ئالغا باستۇرماي، توسۇپ تۇردۇق. دەل شۇ پەيتتە ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر سىڭگىم يېزىسىنىڭ ساققا مەھەللىسىدىن ئارقىغا قايتىپ، سۇ بېشى دېگەن يەرگە بېرىپ، ئاندىن يالقۇنتاغنىڭ شىمالىدىن جەنۇب تەرەپتىكى تويۇق يېزىسىغا چۈشۈپ،

بىزنىڭ ئارقا تەرىپىمىزدىن ھۇجۇم قىلىشنى باشلىدى. بىز ئامالسىز يالقۇنتاغدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. ئاخىر، تۇرپاننىڭ ناھىيە بازىرىغا قايتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش قارارىغا كەلدۇق.

10. تۇرپاننى تاشلاپ چىقىش

يالقۇنتاغدىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئەتىسى يالقۇنتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ، سىڭگىم ئېغىزى ئارقىلىق ناھىيە بازىرىغا قاراپ يولغا چىقتۇق (سىڭگىم ئېغىزى بىلەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى 30 كىلومېتر كېلەتتى). شىڭ شىسەيىنىڭ قوشۇنى بۇ ئارىلىقتا ئۇچرىغانلا ئادەمنى ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئايال دېمەي ئېتىپ ـ چېپىپ ماڭغان. مەھمۇت مۇھىتى ۋە ھەمدۇللار ئەلەم باشچىلىقىدىكى خەلق پىدائىيلىرى قانچىلىك كۈچى بارلىقىدىن قەتئىينەزەر، قىلچە ئىككىلەنمەي، دۇشمەننى تۇرپان بازىرىغا ھەرگىز كىرگۈزمەيمىز دېگەن ئىرادە بىلەن، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي مۇنار ئەتراپىدىكى قاتقا مەھەللىسىدىن تارتىپ باغرى ۋە بۇيلۇققىچە سەپ تۈزۈپ تۇردۇق. دۇشمەنلەر كەلدى، ئۇرۇش باشلاندى. لېكىن، زەمىنى تەشكىللەنمىگەن ۋە ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرمىگەن پىدائىيلار شۇنچە ناچار قوراللار بىلەن دۇشمەننى توسۇش يولىدا جان بېرىۋاتسا، ما شىمىنىڭ خېلى ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ئەسكەرلىرى بىرەر سائەت ئۇرۇش قىلا ـ قىلمايلا، سەپنى قويۇپ بېرىپ، ياخشى ئات، ياخشى مىلتىق ۋە پېتەرلىك ئوقلار بىلەن تۇرپان بازىرىغا كىرمەي، ئۇدۇل توقسۇنغا قاراپ قېچىشتى. بۇ ئەھۋالنى كۆزگەن

پىدائىيلاردىمۇ تەۋرىنىش بولدى. نەتىجىدە، تۇرپان بازىرىدىكى خەلق پىدائىيلىرىنىڭ ئۇلگۇرەلىگەنلىرى تاغ - چۆللەرگە قاراپ قاچتى. ئۇلگۇرەلمىگەنلىرى شېكىڭ شىسەينىڭ زەمبىرەك ئوقلىرى ئاستىدا قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار بىلەن ما شىمىن قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا دەز كەتتى. قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپ بىر نەچچە ئايغىچە بولغان جەريانىدا، پىدائىيلار ما شىمىنىڭ ئادالەتسىزلىك بىلەن قىلىۋاتقان ئىشلىرىغا غۇلغۇلا قىلىشىپ كەلگەنىدۇق. مەھمۇت مۇھىتى بولسا، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ، نارازى بولغۇچىلارغا «چوڭ دۇشمەن ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، بىز يەنىلا ئىتتىپاق بولايلى» دەپ نەسىھەت قىلىپ كەلگەنىدى. ما شىمىنىڭ بۇ قېتىم تۇرپان بوسۇغۇسىغا كەلگەن دۇشمەنلەرگە ياخشى قورال - ياراقلىرى ۋە تەربىيە كۆرگەن ئەسكەرلىرى بىلەن قارشى تۇرماي، توقسۇنغا قېچىپ كېتىشى بىزنىڭ نارازىلىقىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. مەھمۇت مۇھىتى دەردىنى ئىچىگە يوتۇپ، تۇرپاندىن نەمەت خەلپەت، ئابدۇللا دامۇللانەئىمى ئابدۇمىنى هاجى، نىياز شەرىپى، سەمەت هاجى، غوپۇر ئارىز هاجى، ئەمەت مەقسۇم، مۇتىئۇللا ئاخۇن، ھەمدۇل ئاخۇن، ئابدۇسەمى زىخۇي قاتارلىق بىر قىسىم پىدائىيلارنى ئېلىپ، قاراشەھەرگە كەتتى. ئۇرۇش توپەيلىدىن چېچىلىپ كەتكەن پىدائىيلار مەھمۇت مۇھىتى بىلەن تېپىشالماي قېپقالغاندىن كېيىن، «ما شىمىندىن بىزگە زادى ياخشىلىق كەلمەيدىكەن، ما شىمىن بىزگە يارەدەم قىلغىلى كەلمەپتۇ، بېشىمىزغا مىنىپ بىزنى بوزەك ئەتكىلى كەپتۇ. بىز ئەمدى قۇمۇلغا كىرىپ، خوجىنىياز هاجىنى ئېلىپ چىقساق

بولمامدۇ» دېيىشىپ ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇن، قۇربان سەئىدى، ئىبراھىم دورغا، پولات تۇەنجاڭ، ئولىتىپ بەگ، مەھەممەت سىيىت ژاڭ، ئىسكەندەر ژاڭ قاتارلىق 200 چە ئادەم مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدا، لۇكچۇنىڭ جەنۇبىدىكى دېغا دېگەن يەردىن قارىسىغا ئۇدۇللاپ مېڭىپ، چۆل - باياۋانلارنى كېزىپ، قۇمۇلغا كىرىپ كەتتۇق.

شېكىڭ شىسەي تۇرپان بازىرىدا بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرغان. بۇ جەريانىدا تۇرپان، تۇقسۇن، پىچانلاردا گۇمانلانغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ، خۇمارىدىن چىققىچە ئۇلتۇرگەن. بەزى ئادەملەرنى ئالداپ «ھۆكۈمەت سىلەرگە ئىشىنىدۇ، خىزمەت كۆرسىتىڭلار. خىزمەت كۆرسەتسەڭلار، ئورنۇڭلارنى ئۆستۇرىمەن. كىمدە قورال بار مەلۇم قىلىڭلار» دەپ ئىشقا سالغان. ئىشقا سېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىمۇ ئۇلتۇروپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە چىقىپ كەتكەن.

11. خوجىنىياز هاجىنىڭ قۇمۇلدىن تۇرپانغا چىقىشى

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا، مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى 200 چە ئادەم قۇملۇق چۆللەرنى كېزىپ، قۇمۇلنىڭ سۇمقاغا يېزىسىغا يېتىپ بارساق، شېكىڭ شىسەي قۇمۇل تېغىدىن پىچانغا كەتكەندىن كېيىن خوجىنىياز هاجى تاغدىن توزلۇقچە چۈشۈپ، قوشتېكەن كارىزىنى ماكان تۇتۇپ، سۇمقاغىدىكى جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلۋاتقانىكەن. تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن بارغان پىدائىيلار خوجىنىياز هاجىنى تاۋاپ

قىلىپ، بىر كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن قۇمۇللۇق پىدائىيلار بىلەن بىللە سۇمقاغا سېپىلىگە ھۇجۇمغا ماڭدۇق. مەخسۇت مۇھتى باشلىق مۇتتەۋەرلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇمۇلغا كېلىشتىكى مۇددىئا - تەلەپلىرىنى بايان قىلىش ئۈچۈن قوشتىكەن كارىزىدا قېپقالدى.

مېنىڭ قۇمۇلغا بېرىشتىن ئىلگىرىكى قۇمۇل پىدائىيلىرى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم ئەمەلىيەتتىكىگە ئوخشىمايلا قالدى. مەندە ئىلگىرى: قۇمۇل پىدائىيلىرى بىر نەچچە ئون مىڭ ئادەم بولسا كېرەك، دەپ ئىدىغان تەسىرات بار ئىدى. ئەمما قوشتىكەنگە بېرىپ قارىسام، ئۇلار 300 دىن ئاشمايدىكەن (ئەلۋەتتە قوشتىكەندىن باشقا جايلاردىمۇ بولۇشى مۇمكىن). بىز تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا قوزغىلاڭ قىلغاندا، قورالى بار ياكى يوقلار بولسۇن، ئاتلىق ياكى پىيادىلەر بولسۇن، ھەممىمىز چوقان - سۇرەن سېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتەتتۇق. لېكىن قۇمۇلدا سۇمقاغىغا ھۇجۇم قىلىشتا پىيادىلەر يوق، قورالسىزلارمۇ يوق، چوقان - سۇرەنمۇ يوق، كىچىك بالىلارمۇ يوق جەمجىتلىق ئىچىدە تارقىلىپ ماڭدۇق. دۈشمەنلەر سېپىلدىن چېقىپ بىز توستى. ئىككى سائەتچە ئۇرۇشقاندىن كېيىن، دۈشمەنلەر سېپىل ئىچىگە قېچىپ كىرىپ سولاندى. بىز سېپىلنى قورشاپ، سېپىلگە يېقىن ئۆيلەرنىڭ ئۆزگىسىدىن ئورۇن ئېلىپ ئۇلار بىلەن ئېلىشتۇق. بىر كۈنلۈك ئۇرۇشتىلا مېنىڭ قۇمۇل پىدائىيلىرى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىمدا يەنە ئۆزگىرىش بولدى؛ قۇمۇل پىدائىيلىرىنىڭ سانى كۆپ بولمىغان بىلەن سۈپىتى ياخشى ئىكەن، ئوقنى ئىلاج بار زايا قىلمايدىكەن. ئۇلار بىر قانچە يىللىق ئۇرۇشتا مەرگەن بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇرۇشتا ئۇلارغا كونرېت تاپشۇرۇق

بېرىلمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا تىرىشىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۇرۇشتا، چوڭ - كىچىك ئادەملەرنى ئەگەشتۇرۇۋېلىپ قورۇق داۋراڭ سالماي، بىر تال ئوقتا بىر دۈشمەنتىن يوقىتىشقا تىرىشىدىكەن.

بىز ئۈچ كۈن ئۇرۇش قىلغاندىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجىدىن ئۇرۇشنى توختىتىپ كېچىلىپ قوشتىكەن كارىزىغا قايتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق كەلدى. بىر ھويلىنىڭ ئۆگزىسىدىكى يەش كىشى پەسكە چۈشۈپ قايتىشقا تەييارلىق قىلىۋاتساق، ئارىمىزدىن بىرسى (ئىسمى يادىمدا قالماپتۇ) مىلتىقىنى لاتىلارغا ئوراپ كاڭنىڭ تۆشۈكىگە تىقتى. بۇ كىشى مۇشۇ ئۆينىڭ ئىگىسى بولۇپ، ئەگەر پىدائىيلار كېلىپ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلسا، دەرھال مىلتىقىنى ئېلىپ دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىدىكەن؛ ئەگەر پىدائىيلار چېكىنسە، مىلتىقىنى يوشۇرۇپ قويۇپ ھېچنەرسە كۆرمىگەن، بىلمىگەن بولۇۋالىدىكەن. مۇنداق ئادەم سۇمقاغىدىلا بولماي، بەلكى قۇمۇلنىڭ ھەممىلا يېرىدە بولسا كېرەك. مۇشۇنىڭدەك پىدائىيلارنىڭ سانىغا قاراپ ھۆكۈم قىلىشنىڭ تۈگرا ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم.

بىز بۇيرۇق بويىچە، سۇمقاغىدىن قوشتىكەنگە قايتىپ كەلدۇق. قۇربان سەئىدى مەخسۇت مۇھتىدىن: «ھاجىم بىلەن سۆزلىشىپ قانداق قارارغا كېلىشتىڭلار،» دەپ سورىغاندى، مەخسۇت مۇھتى مۇنداق دېدى: «مەن تۇرپان، پىچان، توقسۇنلۇقلارغا ۋەكالىتەن خوجىنىياز ھاجىمنى تۇرپان، پىچان، توقسۇنغا تەكلىپ قىلىپ كەلدىم. خوجىنىياز ھاجىم باشلىق قۇمۇل خەلقىنىڭ جەن شۇرىن ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلىپ ئۇرۇش

قىلۇانقانلىقىغا ئىككى يىل بولۇپ قالدى. قۇمۇل خەلقىنىڭ كۆرۈشىدىن ئىلھاملىنىپ ۋە ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ بىز ئۇچ ناھىيە خەلقىمۇ قوزغالدۇق. ئەمدى قوزغىلاڭ بىر ۋىلايەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، جۇڭخۇا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجىمنىڭ نامى پۈتۈن شىنجاڭغا مەشھۇر. تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ يۇرتىغا بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالدۇ. ھاجىم يۇرتىمىزغا چىقىپ مەيدە باش بولۇپ تۇرۇپ بەرسە، ئىشنى بىز قىلىمىز. ھاجىمنىڭ تۇرپانغا بارغىنىنى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئاڭلىسا، ئۇلارمۇ پۈتۈنلەي قوزغىلىپ كېتىدۇ» دېدىم. خوجىنىياز ھاجىم بۇ تەلىپىمىزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: بىز ئىلگىرى تۇرپانغا چىقىپ كەتسەك، قۇمۇلدا يەنە جۇڭخۇا پىنىڭ بىر قانچە مىڭ ئەسكەرلىرى تۇرسا، ئۇلار يۇرتنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ، خەلق ئۇستىدىن قىرغىنچىلىق يۈرگۈزىدۇ، دەپ ئەندىشە قىلغانىدۇق. ئۇچ كۈندىن بۇيان، بەش شەھەر، 12 تاغ باشلىقلىرى ۋە يۇرت مۇتەۋەللىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىرى بىر قىسىم كۈچنى تۇرپانغا چىقىرىش قارىغا كەلدۇق»، دېدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى بەش شا (شەھەر)، 12 تاغ ۋە ئۇنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ئىسىملىكى مۇنداق ئىدى:

بەش شا:

1. ئاستانە - نۇرۇل قورمال.
2. سۇمقاغا - خوجىنىياز قىزى.
3. قارىدۆۋە - توختى قورمال.

4. توغچى - نىياز قىزى.
5. لاپچۇق - . . .
12. تاغ:

1. ئاراتۇرك - ئابدىنىياز مىراپ.
2. نوم - سالىھ دورغا
3. ئاداق - ئابدۇراخمان دورغا.
4. باي - ئىدىل مىراپ.
5. تۇز كۆل - باقىنىياز دورغا.
6. نىرىنكىر - خۇدايار دورغا.
7. شۇپۇل - سالىچ دورغا.
8. خوتۇنتام - سۇرۇر دورغا.
9. باغداش - رەھىم دورغا
10. تۇمۇرتى - تاھىر دورغا.
11. قوراي - ئاۋۇت دورغا.
12. تاراتۇ - قۇربان دورغا.

يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى مەخسۇت مۇھىتى قوشتىكەن كارىزى يېنىدىكى بىرقۇملۇقنىڭ ئۈستىدە يانپاشلاپ يېتىپ قۇربان سەئىدنگە سۆزلەپ بەرگەندە، مەنمۇ شۇ يەردە ئىدىم. مەخسۇت مۇھىتى يەنە مۇنداق دېدى: «خوجىنىياز ھاجىنى تۇرپانغا ئېلىپ چىقىپ، شەھەرگە كىرمەي، چالقان تېغىدا (پىچاندا) تۇرغۇزۇپ، سىلكىبۇنى شۇ يەردە قۇرىمىز. ئۆزىمىز بۆلۈنۈپ پارتىزان ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇرۇشنى جەنۇبىي شىنجاڭغىچە كېڭەيتىپ، جەنۇبنى چوقۇم قوزغىتىشىمىز كېرەك. ئاندىن مەن ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەم سورايمەن. ئۇلار

بىزگە چوقۇم ياردەم بېرىدۇ». خوجنىياز ھاجى بىر ھەپتىدىن كېيىن بىر قىسىم ئادەمنى قۇمۇلدا قالدۇرۇپ، يەنە بىر قىسىم ئادەمنى بىلەن تۇرپانغا بارىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. تۇرپانغا خوجنىياز ھاجىنىڭ يېقىنلىرىدىن قۇربان دورغا، نىياز دورغا، پازىل دورغا، سالىھ دورغا، سۇپى ئاخۇن ۋە باسقىلار بولۇپ جەمئىي 100 نەچچە ئادەم بارماقچى بولغانىدى. ئەمەلىيەتتە 85 ئادەم، ئۇچ ناھىيىدىن بارغان 200 ئادەمنى قوشقاندا قەمئىي 300 گە يېقىن ئادەم تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. بۇ، 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرى ئىدى.

شېڭ شىسەي تۇرپاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن خەلقنى ئالداپ، يەنە بىر تەرەپتىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، خەلقنىڭ قولىدىكى قورالنى يىغىۋالغان (ئۇنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن ئېيتىشىچە، 1000 نال مىلتىق يىغىۋالغان) . ئۇ يەنە تۇرپان بازىرىدىن چىقىپ كېتىلمىگەن، قولىدىن ئىش كېلىدىغان كىشىلەرنى ئىزدەپ تۇتۇپ، كاللىسىنى ئالغان، مەسىلەن، تۇمۇر جىسا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، نەمتۇل ھاجى، ئىبراھىم لەيلەك، ئابدۇراخمان قارى، پولات قارى، نىياز چوقۇر، سۇڭ شۇ (خۇيزۇ) لارنى تۇتۇپ، تۇرپان شەھىرى ئىچىدە كوچا ئايلاندۇرۇپ، ھەممىسىنى تىرىك تۇرغۇزۇپ قىلىچ بىلەن ئەزالىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرگەن. دەل شۇ چاغدا مەخسۇت مۇھىتى خوجنىياز ھاجىنى باشلاپ، قوشتېكەندىن چوڭ يولنىڭ جەنۇبىدىكى سەنجاپپار دېگەن چىغىر يول بىلەن پىچانغا يېتىپ كەلدۇق.

12. شېڭ شىسەينىڭ لۇكچۇندىكى قىرغىنچىلىقى

مەخسۇت مۇھىتنىڭ پىكرى، خوجنىياز ھاجىنى پىچانغا ئېلىپ چىقىپ كېتىپ، شەھەرگە باشلاپ كىرمەي، چالقان تېغىغا ئېپچىقىش ئىدى. لېكىن لۇكچۇن ۋاڭى مەھەممەت سېيىت، ئىنىسى ئەسكەندەر ۋاڭلار خوجنىياز ھاجىنى لۇكچۇندىكى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلدى. خوجنىياز ھاجى ئۇلارنىڭ گېپىنى يېرىمايى، لۇكچۇنگە ھەممەيلەنتى باشلاپ باردى. لۇكچۇن شۇ چاغدا سېلىپى بار شەھەر بولۇپ، شەرقىي دەرۋازىسى - يۇقىرىقى قوۋۇق، شىمالىي دەرۋازىسى - يېڭىشەھەر قوۋۇقى، غەربىي دەرۋازىسى — تۆۋەنكى قوۋۇق، جەنۇبىي دەرۋازىسى — ئۆلەڭ قوۋۇقى دەپ ئاتىلاتتى. جەن شۇرېننىڭ لۇكچۇندىكى ئەسكەرلىرى پىچانغا يۆتكىلىپ كەتكەچكە، لۇكچۇندە ئەسكەر قالمىغانىدى. شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدە ۋاڭ ئوردىسى بولۇپ، خوجنىياز ھاجى شۇ ئوردىغا چۈشتى. خوجنىياز ھاجىنىڭ لۇكچۇنگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان تۇرپان، پىچان، تۇقسۇن خەلقلىرى لۇكچۇنگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، خوجنىياز ھاجىنىڭ قوزغىلىڭىنى ھمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى؛ خوجنىياز ھاجىنى تاۋاپ قىلىپ، پىدائىي بولىدىغانلار ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇردى.

شېڭ شىسەي خوجنىياز ھاجىنىڭ لۇكچۇنگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئاق ئورۇسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق قوشۇنى بىلەن تۇرپان بازىرىدىن لۇكچۇنگە كېلىپ (ئارلىقى 60 كىلومېتر) بىزنى قورشىۋالدى. بىز شەھەر ئىچىگە سولىنىپ تۇرۇپ، شەھەر تېشىغا پىيادە چىقىپ

دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشتۇق. ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى كۈنى خوجىنىياز ھاجى ۋاقتى ئوردىسىنىڭ ئۈستىدە ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ تۇرغاندا، دۇشمەن تەرەپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئوردا ئۈستىدە بارلىقىنى بىلگەندەكلا ئوردىنى زەمبىرەك بىلەن ئوققا تۇتتى. شۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن يانمۇ يان تۇرغان ئولتۇرغان بەگكە ئوق تېگىپ قۇربان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەخسۇت مۇھتى «ھاجى ئاكام ئوردىدا تۇرمىسا» دەپ ئىلتىماس قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىنى باشقا يەرگە كۆچۈردى. بىز ئۈچ كۈن چېلىغاندىن كېيىن، ئوقلىرىمىز توگەي دەپ قالغانىدى. خوجىنىياز ھاجى شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلدى. شەھەردىن چىكىنىپ چىققانلىقا پەقەت جەنۇب تەرەپتىكى ئۆلەڭ قوۋۇقلا ئىمكانىيەت بېرەتتى. شىمال، شەرق، غەرب تەرەپلەردىكى باشقا قوۋۇقلار كېسەك بىلەن ئېتىۋېتىلگەن بولۇپ، دۇشمەنلەر بۇ قوۋۇقلارغا يېقىن كېلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئاتلىق ۋە پىيادىلەر بولۇپ ھەممىمىز ئۆلەڭ قوۋۇقى ئىچىگە توپلاندۇق. تەييارلىقىمىز تېز بولمىدى. بىز سېپىلدىن چۈشۈپ، ئاتلىنىپ قوۋۇققا يېتىپ كەلگىچە ئىككى سائەت ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەھەر ئىچىدىكى ئاتلارنىڭ ئايىقىدىن چىققان توپا ـ چاڭ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر ئىچىدىن قېچىپ چىقىشقا تەييارلىق قىلۋاتقىنىمىز دۇشمەنگە بىلىنىپ قالدى. يەنە كېلىپ، سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ دۇشمەننى ئوققا تۇتىدىغان ئادەم قالمىغانلىقتىن، دۇشمەنلەر تېزدىن سېپىلگە يېقىنلىشىپ كېلىپ قالدى. بىز دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن سېپىلدىن ئارغامچا بىلەن سىرىلىپ چۈشكەندىن كېيىن، چېكىنىدىغان چاغدا ئارغامچىنى

تارتىۋالماي شۇ پېتى قويۇپ مېڭىپتىمىز. دۇشمەنلەر سېپىل تۈۋىگە كېلىپلا شۇ ئارغامچىلارغا ئېسىلىپ سېپىلغا چىقىپ، شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىشقا باشلىدى.

شەھەر ئىچىدىكىلەر جىددىيلىشىپ، ئۆلەڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ قېچىپ چىقىشقا باشلىدۇق. دەسلەپ خوجىنىياز ھاجى بىر توپ كىشىلەر بىلەن ئات سېلىپ چىقىپ كەتتى. لېكىن، ئاق ئورۇسلار شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە ئولگۇرۇپ كېلىپ، شەھەر ئىچىدىن قېچىپ چىقىۋاتقان كىشىلەرنى ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى. شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپى تېرىلغۇ ئېتىزى بولغاچقا، شەھەردىن چىققان كىشى قارىغا ئېلىنىپلا تۇراتتى. ئاتلىق كىشى ئۆزىنى دالدىغا ئالغۇدەك ئورۇن يوق ئىدى. ئورۇس ئەسكەرلەر ئەگەر ئېتىنى ئولگۇرىدىغانلا بولسا، قوۋۇقتىن چىققان بىرمۇ ئادەم ياكى ئات ھەرگىز ساق قالمايتتى. بىرىنچى تۈركۈمدىكىلەر قېچىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئولارنىڭ ئاتلىرى چېپىپ ئۆتكەن يەردىكى توپىلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، چاڭ توپا ئىچىدە ھېچنەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. شۇ چاغدا دەرۋازىنى يەنە ئېچىپ، ئىككىنچى تۈركۈمدىكىلەر تاشقىرىغا قاراپ ئات سالدۇق. مەن دەرۋازىدىن چىقىشىمغا ئېتىمغا ئوق تېگىپ دەرھال يىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، بىلىگە ئاق چەككەن ھەمدۇللار ئەلەم «ئاللا» دېگىنىچە ئېتى بىلەن بىللە يىقىلدى. ئۇنىڭ ئېتىغا ئوق تەگكىنى ئېنىق، ئەمما ئۆزىگە ئوق تەگكەن ـ تەگمىگەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. ئاتلار كەينى كەينىدىن چېپىپ چىقىماقتا، توپا ـ تۇمان جاھانىنى قاپلىماقتا ئىدى. ئورۇسلار دەرۋازىنى توختىمای توپقا تۇتۇۋاتاتتى. شۇڭا، دەرۋازىدىن ئون ئادەم چىقىۋالغان بولسا، ئۇنىڭ ئوچىگە ئوق

تەگمەي قالمايتتى. ئىككىنچى تۈركۈمدىكىلەر قېچىپ چىقىپ بولغاندىن كېيىن، دەرۋازىنى خەلق ئۆزى ئېتىۋالدى.

مەن پىيادە قېچىپ كېتىۋاتاتتىم. توپا - چاڭ ئىچىدە مەندىن باشقا پىيادە قېچىپ كېتىۋاتقانلارمۇ كۆپ ئىدى. مەن بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتقا ئۇچرىدىم. ئۇمۇ ئېتىدىن ئايرىلىپ پىيادە قاپتۇ. ئۇ مېنى كۆرۈپ: «سەن ماڭا قارىماي ماڭ» دېدى. مەن بەك ھېرىپ كەتكەنىدىم. ئېتىز قىرىدا ئازغىنا ئولتۇرۇپ دەم ئالدىم. ئاندىن ناتونۇش بىر نەچچە كىشى بىلەن توپا - تۇمان ئىچىدە ئېتىز قىرلىرىنىڭ ئىچى بىلەن ئۆمىلەپ، ئورۇسلارنىڭ كۆزىدىن يىراقلىشىپ، ئاخىر لۈكچۈنىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە چىقىۋالدۇق. ئۇ يەرگە بارساق، خوجىنىياز ھاجى بىر توپ كىشىلەردىن: «نىياز دېھقان قېنى؟ قانداق بولدى؟ شەھەردىن ھەممىسى قېچىپ چىقتىمۇ ياكى قامىلىپ قالدىمۇ؟» دەپ سۈرۈشتە قىلىۋېتىپتۇ. شەھەرنىڭ نېمە بولغىنىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شەھەردىن قېچىپ چىققانلار بىر يەرگە توپلىشىپ تۇردۇق. قاراڭغۇ چۈشتى، شەھەردىن ئانچە - مۇنچە مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تاڭ ئاتارغا يېقىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېقىن كىشىسى نىياز دېھقان يەتتە - سەككىز ئادىمى بىلەن پىيادە قېچىپ كەلدى.

كېيىنكى ئەھۋال مۇنداق بوپتۇ: شەھەردىن ئىككىنچى تۈركۈمدىكىلەر قېچىپ چىققاندىن كېيىن، ئورۇس ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىسىغا يېقىن كېلىپ ئوق ئېتىشقا باشلاپتۇ. شەھەردە قالغانلار ئەگەر يەنە شۇ يول بىلەن قېچىپ چىقسا ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، دەرۋازىنى چىڭ ئېتىۋېلىپ ئاتلىرىنى تاشلاپ ئۆزلىرى

دەرۋازا ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ، ئورۇسلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇپ تۇرۇپ تۈن يېرىمى بولغاندا سېپىلدىن ئارغامچا بىلەن سېرىلىپ قېچىپتۇ. ئەتىسى شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى لۈكچۈنگە كىرىپ شەھەرگە ئوت قويۇپتۇ ۋە ۋاڭ ئوردىسىنى تامامەن كۆيدۈرۈۋېتىپتۇ. خەلقنى يۇنۇس دورغىنىڭ ھويلىسىغا يىغىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدىكەن، بىر قىسىم كىشىلەر مەجبۇرىي ھەيدەپ كېلىنىپتۇ، ئەمما كۆپچىلىك كىشىلەر بۇيرۇققا قارشىلىق بىلدۈرۈپ كەلمەپتۇ. ئەسكەر باشلىقلىرى ئەسكەرلىرىنى ئۈچ كۈنگىچە كوچىدا ئۇچرىغانلا ئادەمنى چاپ - چاپ قىلىشقا، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قويۇپ بېرىپتۇ. بۇ جاللاتلار شۇ قېتىم ئەر - ئايال، ياش - قېرى، كىچىك بالا بولۇپ تەخمىنەن 1500 جاننى چېپىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەخمەت نىياز ئىسىملىك 10 ياشلىق بىر بالا كوچىغا چىققانىكەن. ئورۇس ئەسكەرلەر ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ «ئۆلدى» دەپ تاشلاپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن بىر موماي بالىنى ئۆيىگە ئەكىرىپ، كىگىز يۇڭىنى كۆيدۈرۈپ، قىلىچ كەسكەن بوينىغا بېسىپ قاتنى توختىتىپ، بالىنى تىرىلدۈرۈۋاپتۇ. بۇ بالا ھازىر رايونلۇق كۇتۇپخانىدىن دەم ئېلىشقا چىققان ئەخمەتنىياز داۋۇت. ئۇنىڭ بوينىدىكى قىلىچ ئىزى ئەنە شۇ ۋەقەنىڭ گۇۋاھى.

بىز 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە لۈكچۈندىن چىقىپ، تۇيۇقتىكى ئەسھابۇلكەئىب ۋە سىڭگىم ئارقىلىق چىچاندىكى چالقانتاغقا يېرىپ توپلاشتۇق. شېڭ شىسەي لۈكچۈندە مەخسۇت مۇھىتىنى تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئاپتۇ. ئۇنىڭ كاللىسىنى ھەريەر - ھەريەردە سازايى قىلىپ، ئاخىرى تۇرپان بازىرىغا ئەپكىلىپ ئېسىپ قويۇپتۇ.

13. مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ما شىمىن قاراشەھەردە

مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ما شىمىن قاراشەھەرگەيېتىپ بارغاندا، قاراشەھەر بىلەن كورلا ئاللىقاچان خەلقنىڭ قولىغا ئوتۇپ بولغانىكەن. 1932 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تۇرپان خەلقى قوزغالغاندا، توقسۇنلۇق توختى ئېلى دېگەن كىشى توقسۇندىن ئون نەچچە كىشى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، يەنە توقسۇنغا قايتىپ بېرىپ، توقسۇن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان. ئۇ، ئەڭ ئاۋۋال مافۇمىن باشچىلىقىدىكى بىر لىيەن ئەسكەرنى تار-مار قىلىپ توقسۇننى قولغا ئالغان. ئاندىن يەنە خەلقنى تەشكىلەپ 300 چە ئادەمنى باشلاپ، قاراشەھەرگە ھۇجۇمغا ماڭغان. كۆمۈش ۋە باشقا ئۆرتەڭلەردە بىر مۇنچە كىشىلەر ئۇلارغا پىدائىي بولۇپ قوشۇلۇپ، توختى ئېلىنىڭ كۈچى ئۇلغىيىپ بارغان. توختى ئېلى قاراشەھەرگە يېقىن بارغاندا، قاراشەھەردىكى ھاپىز زۇڭجاڭ بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىغان. ھاپىز زۇڭجاڭ قوزغىلاڭغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. شەھەرنىڭ ئىچى-تېشىدىكىلەر بىرلەشكەچكە، قاراشەھەرنى توختى ئېلى ئاسانلا ئىشغال قىلغان (ھاپىز ئەسلى لۈكچۈنلۈك بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۆمۈر ئېلىنىڭ لۈيجاڭلىرىدىن بىرى بولغان). ئۇلارنىڭ قاراشەھەردىكى غەلىبىسىنى تۇرپاندىكى باشلىقلار ئاڭلاپ، توختى ئېلىنى لۈيجاڭ، ھاپىزنى يىڭجاڭ قىلىپ تەيىنلىگەن. شۇنداق قىلىپ، توختى ئېلى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقىنى نامايان قىلغاچقا، ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئابرويى تېزلا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن،

خەلق ئاممىسى ئۇنى قىزغىن ھىمايە قىلغان، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ما شىمىن توختى ئېلىنىڭ ئادەم ۋە قوراللىرى كۆپىيىپ چوڭ ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا توختى ئېلىنىڭ تۇرپانغا قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇنى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كەلگەن ۋە ئاخىرىدا شېڭ شىسەينىڭ قولىغا چۈشۈپ، ناھەق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. ئاندىن توختى ئېلىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قوراللىرىنى «تىزىمغا ئالىمىز» دېگەن باھانە بىلەن يىغىۋالغان.

ما شىمىن قاراشەھەرگە بارغاندىن كېيىن، دەرھال سىلىڭبۇ قۇرۇپ، ئۇنى «36 ـ دىۋىزىيە①نىڭ باندىتلارنى تازىلاش سىلىڭبوسى» دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئۆزىنى يەنە بىر قېتىم «سىلىڭ» دەپ جاكارلىغان؛ مەھمۇت مۇھىتىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن ئالاقە قىلىشىنى چەكلەپ، ئۇنى تۈرلۈك باھانىلار بىلەن قاراشەھەردە تۇرغۇزماي، خوتۇنسۇمبۇلدا تۇرغۇزغان. ما شىمىن تۆمۈر ئېلىنىمۇ كونترول قىلىشنى ئويلاپ، گامازىنى كۇچاغا، ماجەنساڭنى «تۆمۈر ئېلىگە ياردەملىشىدۇ» دەپ ئاقسۇغا ئەۋەتكەن. تۆمۈر ئېلى كۇچانى 1933 ـ يىلى 1 ـ ئاي ئىچىدە باشقا ناھىيىلەر بىلەن قوشۇپ ئېلىپ بولغانىدى② ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كۇچادا جەن شىكۇي (詹世魁) 200 ئەسكەر بىلەن ساقلاپ تۇراتتى. تۆمۈر ئېلى كۇچاغا ھۇجۇم قىلغاندا، جەن شىكۇي تەسلىم بولغىلى ئۇنىماي قارشىلق كۆرسەتكەنلىكتىن، خەلق ئاممىسى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛

---

①ماجۇڭيىڭ قۇرغان 36 ـ دىۋىزىيىنى كۆرسىتىدۇ.

② جەن شىكۇي ـ 1931 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جاڭ پېييۇەن باش قوماندان، شېڭ شىسەي سەنمۇجاڭ بولۇپ تۇرغاندا، ما جۇڭيىڭنى قۇمۇلدىن گەنسۇغا قوغلاشتا ئىككىنچى يول قوماندانى بولغان، كېيىن كۇچاغا يۆتكەلگەن.

شيەنجاڭ باشلىق نىر مۇنچە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىنى پارتىلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالغان. نەتىجىدە، تۆمۈر ئېلى كۆچادا كۆپلىگەن قوراللىغا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ شۇنداق كۆپ قوراللىغا ئىگە بولغىنىغا گامازىنىڭ كۆزى قىزىرىپ «بۇ قوراللارنى قاراشەھەردىكى سىلىڭبۇغا ئەۋەتىپ بېرىمىز» دەپ تۈرۈۋالغان، تۆمۈر ئېلى بۇنىڭغا قوشۇلمىغان. لېكىن، كۆچانىڭ ۋاڭى مەھپۇزمۇ تۆمۈر ئېلىنىڭ كۆچى ئۇلغۇيۇپ، ئابرويى ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرەلمەي «تۆمۈر ئېلىدەك بىر ھارۋىكەش شۇنچە كاتتا بولۇپ كېتەمدۇ» دەپ ھەسەتخورلۇق قىلىپ، گامازىنىڭ سۆزىنى قۇۋەتلەپ تۈرۈۋالغانلىقتىن، تۆمۈر ئېلى قوراللارنى قارا شەھەردىكى ماشىمىنغا تاشلاپ ئەۋەتىپ بەرگەن. دېمەك، تېخى تۇنۇگۈنلا گەنسۇغا قېچىشقا تەييارلانغان ما شىمىن «ھايان ماڭا بولسۇن، زىيان ساڭا بولسۇن» دېگەندەك، سامانىنىڭ تېگىدىن سۇ قويۇپ، قاراشەھەرگە كەلگەندىن كېيىنمۇ، ئۇرۇشتا ئولجا ئېلىنغان قوراللارنى «سىلىڭبۇ تىزىمىغا ئالىندۇ» دېگەن باھانە بىلەن داۋاملىق يىغىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ساپلا ئۆزىنىڭ ئادەملىرىنى قوراللاندۇرۇپ، قوشۇنىنىڭ سانىنى 2000 غا يەتكۈزدى.

مەھمۇت مۇھىتى بولسا ما شىمىنىڭ ھەر جەھەتتىكى تەسىر دائىرىسىنىڭ چوڭىيىشى بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۇيجاڭلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ما شىمىن مەھمۇت مۇھىتىنى خوتۇنسۇمبۇلدەك چەت يەردە تۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۇنىڭغا ئادەتتىكىچە بۇيرۇق چۈشۈرۈش بىلەن مۇئامىلە قىلدى؛ كۆپ ئىشلاردا ئۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقىدەك مەسلىھەتلەشمەي، ئۆزى خالىغانچە ئىش ئېلىپ بېرىۋەردى. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇت مۇھىتى كۆپ ئىشلاردىن خەۋەرسىز

قالدى. مەسىلەن، گەنسۇدا تۇرۇۋاتقان ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ خەلقى (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) نامىدىن شىنجاڭغا چىقىپ يارەدەم بېرىشكە تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن بىر ئۆمەك تەشكىل قىلغان. ئۇ، بۇ ئۆمەكنىڭ باشلىقلىقىغا موسۇل ھاجى مۇھىتىنى، ئەزالىقىغا ۋاڭ نياز، ئابدۇمىنى ھاجى، نەسىردىن ھاجى قاتارلىقلارنى تەيىنلەپ، بۇنى مەھمۇتمۇھىتىغا ئۇقتۇرماي، ئۇلارنى قاراشەھەردىن تەكلىماكان ئارقىلىق ئۇدۇل گەنسۇغا يولغا سالغان. چۈنكى، تۇرپان خەلقى قوزغىلىپ شېڭ شىسەي قوشۇنى قۇمۇلدىن تۇرپانغا چىقىشىدىن كېيىن، قۇمۇلدىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرى ئازىيىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپانغا چىقىشى بىلەن قوزغىلاڭ ئوتى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭلارغا يېيىلدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ تەسىرى كېڭىيىپ ئىناۋىتى ئېشىپ، كۆچىنىڭ ئۇلغىيىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ما شىمىن دەل مۇشۇ ۋاقىتنى ما جۇڭيىڭنىڭ «شىنجاڭغا چىقىپ خوجىنىيازنى چەكلەپ، شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈش پۈرسىتى» دەپ بىلگەن (ما جۇڭيىڭ 1931 ـ يىلى قۇمۇلغا دەسلەپ چىققاندا، خوجىنىياز ھاجىنى «يىڭجاڭ قىلدىم» دېگەنىدى. ما شىمىن خوجىنىياز ھاجىنى «ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى بىر يىڭجاڭ» دەپ ھېسابلىغان). خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپانغا چىقىشىنى ئاڭلىغان ما شىمىن قاراشەھەردىن ما فامىلىلىك بىر لۇيجاڭ بىلەن مەھمۇت مۇھىتىنى تۇرپانغا يولغا سالدى. خوجىنىياز ھاجىنى لۇكچۇندىكى قىرغىنچىلىقتىن كېيىن چىچانغا چىققاندا، مەھمۇت مۇھىتىمۇ پىدائىيلىرىنى باشلاپ توقسۇنغا يېتىپ كەلگەنىدى. بۇ، 1933 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى

بولۇپ، شېكى شىمالىي شۇ كۈنلەردە توقسۇندىكى پۇقرالاردىن تەخمىنەن 1100 ئادەمنى چېپىپ ۋە ئېتىپ، 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۇرۇمچىگە يۇرۇپ كەتكەن. مەھمۇت مۇھىتى ئۈنى داۋانچىڭنىڭ بايانغۇ دېگەن يېرىگىچە قوغلاپ بېرىپ، ئاخىرى تۇرپانغا قايتىپ كەتتى ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن تۇرپاندا ئۇچراشتى.

14. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتنىڭ موريغا بېرىشى

مەھمۇت مۇھىتى باشلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى خوجىنىياز ھاجىغا تۇرپاندا قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان بارلىق ئەھۋاللارنى، بولۇپمۇ تۇرپاندىكى بىر قانچە قېتىملىق قوزغىلاڭلار ۋە توقسۇن، قاراشەھەر، بۈگۈر، كۇچادىكى قوزغىلاڭلاردا ئۇيغۇر پىدائىيلىرى قۇربان بېرىپ دۈشمەندىن تارتىۋالغان قورالارنى ما شىمىنىڭ «تېرىمغا ئالىمىز» دېگەن باھانە بىلەن يىغىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، مۇنتىزىم قوشۇن قۇرۇۋالغانلىقىنى، ئۇيغۇر پىدائىيلار بىلەن خۇيزۇ پىدائىيلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلماي، ئوتتۇرىدا مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. خوجىنىياز ھاجى بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ: مەن بۇلارنىڭ باشقىلارنىڭ جۇڭبىسىدا تەرلەيدىغان مىجەزىنى بۇرۇنلا بىلگەن. مەيلى ما شىمىن بولسۇن ياكى باشقىسى بولسۇن، ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى. ئىنقىلابنى بىز قىلساق، قۇربانىنى بىز بەرسەك، قورالنى دۈشمەن قولىدىن بىز ئۇرۇشۇپ تارتىۋالساق، ئىنقىلاب مېۋىسىنىڭ

ھەممىسىگە ما شىمىن ئىگە بولىۋالامدىكەن؟! بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ. ئۇنىڭغا قورال كۈرەك بولسا، جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىدىن ئۆزى تارتىۋالسۇن. سىلەر تۇرپانلىقلار ئەگەر مېنىڭ گېپىمگە قوشۇلساڭلار، جىن شۇرىن بىلەن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلمىمەن. ئەگەر قوشۇلمىساڭلار، قۇمۇلغا كېتىمەن. ئۇ چاغدا سىلەر ما شىمىن بىلەن بىرلىشىپ ئىش كۆرۈڭلار، ـ دېدى. ئاخىر ھەممە بىر دەك: ھاجىم قايسى تەرەپتە تۇرسا، بىز شۇ تەرەپتە تۇرىمىز، دەپ ئىپادە بىلدۇرگەندىن كېيىن، جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىگە قەيەردىن ھۇجۇم باشلاش ھەققىدە مۇزاكىرە بولدى. جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى تۇرپاندا قالمىغان بىلەن پىچان، قۇمۇل، مورى، گۇچۇڭ ۋە جىمسارلاردا بار ئىدى. لېكىن، قۇمۇل ۋە پىچانلاردىكى جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى ئۇ يەرلەرنى تاشلاپ ئۇرۇمچىنى قوغداشقا كېتىۋاتقانلىكەن. جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى ئۇرۇمچىگە توپلىشىپ بولغىچە بىز ئۇلارنىڭ يولىنى كېسىپ تاشلاپ ۋە ئۇلارنى پارچىلاپ، قورال ـ ياراقلىرىنى غەنىمەت ئېلىش ئوچۇن، ئاۋۋال موريغا بارىدىغان بولدۇق. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى بىرلەشكەندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى پىدائىيلارغا: تىرىك قولغا چۈشكەن دۈشمەننى ئۆلتۈرمەي، تىرىك پېتى ئېلىپ كېلىسىلەر. مەيلى قايسى تائىپىدىن (مىللەتتىن) بولسۇن، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۇلكىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا، خوتۇن ـ قىزلىرىنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىشقا روخسەت يوق، دېگەننى قايتا ـ قايتا جاكارلىدى.

دەل شۇ چاغدا خەلق ئاممىسىدىن مەھمۇت مۇھىتىغا بىر ئەرز چۈشتى. ئۇنىڭدا: شېكى شىمالىي تۇرپاندا قىرغىنچىلىق قىلغاندا بىز ئۇيغۇر ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ چىقىپ

كەتكەندۇق. جاڭگالدا قېچىپ يۈرسەك، سىزنىڭ ئادەملىرىڭىزدىن زەيدىن نىياز، كامىل باشلىق بىر قانچىسى بېشىمىزغا مىلتىق تەڭلەپ، ئالتۇن - كۇموشلىرىڭلارنى چىقىرىڭلار دەپ بىزنى قورقۇتۇپ، خوتۇن-قىزلىرىمىزنىڭ ئالتۇن ھالقا، ئۈزۈكلىرىنى تارتىۋالدى، دېيىلگەن. بۇ ئەرزنى كۆرگەن مەھمۇت مۇھىتى دەرھال مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنى ئىزدەپ تاپتۇرۇپ، ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ سەككىز ئادەمنى قولغا ئېلىپ، تۇرپان يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەرلەردە سازايى قىلدۇردى؛ ئۇلارنىڭ باشلامچىلىرى (مەھمۇت مۇھىتى ئېلگىرى يېقىن كۆرۈپ كەلگەن، ئورۇشلاردا خېلى كۆرۈنەرلىك كۈچ چىقارغان) زەيدىن نىياز، كامىل دېگەنلەرگە تۇرپان يېڭىشەھەرنىڭ دەرۋازىسى تېشىدا مېڭىلغان پۇقرانىڭ ئالدىدا ئۆلۈم جازاسى بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەھمۇت مۇھىتى پىدائىيلىرىنى باشلاپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە پېچاننىڭ كۆكيار دېگەن يېرى ئارقىلىق موربغا يۈرۈپ كەتتى.

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى موربغا كېتىۋېتىپ پېچاننىڭ خاندۇ دېگەن يېرىگە بارغاندا، تۇرپاندا قالغان خۇيزۇ مالۇيجاڭدىن مەھمۇت مۇھىتىغا بىر پارچە خەت كەلدى. خەتتە: ساڭا لۇيجاڭلىقنى بىز بەرسەك، قورالنى بىز بەرسەك، ئەمدى نېمىشقا خوجىنىياز بىلەن بىرلىشىپ ئۆزۈڭ خالىغان تەرەپكە كېتىسەن، دەپ توختاپ تۇر! دېيىلگەن. مەھمۇت مۇھىتى خەتنى تەرجىمانغا ئوقۇتۇپ بولۇپ: ھې! سەن تاز دېگىچە مەن تاز دېۋالاي دەپتۇ - دە، ماڭا مىلتىقنى ما شىمىن بېرىپتىمىش! بۇ مىلتىقلارنى ما شىمىن نەدىن ئالغىنىنى دېمەپتىغۇ؟! قولىدىن كەلگىنىنى

قىلسۇن! - دېگىنىچە، خەتنى چۆرۈۋېتىپ، خەتكە جاۋابمۇ يازماي، موربغا كېتىۋەردى. مەھمۇت مۇھىتى ما شىمىن بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزگەندىن كېيىن، ما شىمىن قىسىمىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار مەھمۇت مۇھىتى تەرەپكە قېچىپ كەلدى.

بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قۇمۇلدىن چىققان پىدائىيلىرى ۋە مەھمۇت مۇھىتىنىڭ تۇرپاندىن كەلگەن پىدائىيلىرى بولۇپ ھەممىسى مىڭغا يەتمەيتتى. ئەمما، ھەممىسى ئاتلىق ئىدى. موربغا پىدائىي بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغۇچىلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن بىرىنچىدىن، مىلتىق يېتىشمەيتتى، ئىككىنچىدىن، ئات يېتىشمەيتتى، ئۈچىنچىدىن، ئادەم ۋە ئاتلارنىڭ ئوزۇق - تۇلۇك تەمىناتى چوڭ مەسىلە ئىدى. يەزى پىدائىيلارنىڭ ئېتى بولغان بىلەن مىلتىقى بولۇشى ناتايىن ئىدى. ھەممە پىدائىيلاردىكى مىلتىقلارنىڭ سانى ئاران 500 نەچچە ئىدى. مىلتىقنىڭ ئوقى ھەققىدە سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز ساربغاي داۋىنىدىن ئېشىپ موربغا بارساق، موربنى جىن شۇرھىنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى بېسىپ ياتقانلىكەن. بىز ئۇلارنى قورشۇۋالغاندىن كېيىن، مەھمۇت مۇھىتى ئۇلارغا: تىنچلىق بىلەن قورال تاپشۇرساڭلار ھاياتىڭلارغا كاپالەتلىك قىلىمىز، شەخسىي مال - مۇلكىڭلارغا تەگمەيمىز، ھەتتا سىلەرنى خورلىمايمىز، - دەپ ۋەكىل كىرگۈزگەنىدى. ئۇلار بىز بىلەن ئېلىشقان بىلەمۇ كۆچى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلگەن بولسا كېرەك، تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇردى. مەھمۇت مۇھىتى ئۇلارنى بىر يەرگە يىغىپ: بىز سىلەردىن مىلتىق ۋە ئاتلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق، شەخسىي نەرسەڭلەرگە تەگمىدۇق، بىز گېپىمىزدە تۇرۇمىز. بىزنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇمارىمىز

يوق. سىلەر گۇچۇڭغا بېرىپ باشلىقلارغا ۋە چېرىكلارغا ئېيتىڭلار، ئۇلار قورال تاپشۇرسىلا بولدى، قورال تاپشۇرسىلا بالا - چاقا، ئاتا - ئانىلىرى بىلەن خاتىرجەم كۇن كۆرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىمىز. ئۇلار دېھقانچىلىق قىلامدۇ، ئىختىيار ئۆزىدە، - دەپ ئۇلارغا سىلىق مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى ئوبدان كۇتۇپ، ھەممىسىنى ھارۋا بىلەن گۇچۇڭغا يولغا سېلىپ قويدى. بىز شۇ كۇنى موربدا قوندۇق.

ئەتىسى سەھەردە «قۇمۇل تەرەپتىن قۇمدەك ئەسكەر باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. بۇنى ئاڭلاپ، دەرھال قۇمۇل تەرەپكە ئاتلاندۇق. بىز سارىغاينىڭ ئۇدۇلىغا يېتىپ بارساق، بىر پەي ئەسكەر يۇزلىگەن خوتۇن - بالىلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەكىلىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق، بەزىلىرى تۆگىلىك، بەزىلىرى ھارۋىلىق ئىكەن. بىز ئالدىغا ئات سېلىۋىدۇق، بىر پەي ئەسكەر قېچىپ كەتتى، قالغانلىرىنى توسۇۋالدۇق. ئۇلار قىيا - چىيا قىلىشتى. بىز ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ، خەنزۇچە سۆز بىلىدىغانلار ئارقىلىق سوروشتۇرسەك، ئۇلار قۇمۇل ۋە پىچانلاردىكى جىن شۇرېن ھەربىي ۋە مولكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بالا - چاقىلىرى بولۇپ، چوڭ - كىچىك جەمئىي 104 جان ئىكەن، جىن شۇرېننىڭ قۇمۇل ۋە پىچاندىكى ھەربىي ۋە مولكى ئەمەلدارلىرى ئۇ يەرلەرنى پۈتۈنلەي تاشلاپ، «ئالدىمىزدا خەتەر يوق» دەپ بالا - چاقىلىرىنى بۇ تەرەپكە ئالدىن ماڭغۇزغانىكەن. بىز ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ تۇرۇشىمىزغا، مەھمۇت مۇھتى بىلەن خوجىنىياز ھاجى يېتىپ كەلدى. مەھمۇت مۇھتى بۇلارغىمۇ موربدا تەسلىم بولغان ئەسكەرلەرگە ئېيتقان سۆزلەرنى

ئېيتىپ، ئاخىردا: سىلەر تۆگىلەرگە ئارتقان، ھارۋىلارغا باسقان نەرسىلەرنىڭ قايسىلىرى ھۆكۈمەتكە تەئەللۇق، قايسىلىرى ئۆزۈڭلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى راستلىق بىلەن ئايرىپ چىقىڭلار، - دېدى. ھەركىم ئۆزىنىڭ كىيىمى - كېچەك ۋە ئۆي سەرەمجانلىرىنى ئايرىپ ئالغاندىن كېيىن، بىرنەچچە تۆگىگە ئارتىلغان گەزلىمىلەر (تاۋار - دۇردۇنلار) ھۆكۈمەتكە تەئەللۇق بولۇپ چىقتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى مەسلىھەتلىشىپ، ھۆكۈمەتكە تەئەللۇق بۇ گەزلىمىلەرنى «پىدائىيلارنىڭ خىراجىتىگە لازىم» دەپ ئېپقالدى. ئاندىن مەھمۇت مۇھتى خوتۇن - بالىلارغا: بىز سىلەرنى ھېچنەرسە قىلمايمىز، قورقماڭلار. سىلەر قايتىپ بېرىپ ئەرلىرىڭلەرگە، ئوروق - تۇغقانلىرىڭلارغا ۋە چېرىكلارگە ئېيتىڭلار، قولىدىكى قورالنى تاپشۇرسىلا بولدى، - دېدى. ئ لار ئارىلىقى يېقىن يولدىن ئۆز ئارمىيىسى تەرەپكە قايتۇرۇلىدىغان بولدى. بۇنى كۆرۈپ ئارىمىزدىكى بەزىلەر: ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، قورال تاپشۇرامدۇ يوق، سۆزلىشىپ بېقىش لازىم ئىدى، - دېدى. مەھمۇت مۇھتى: ياق، ئۇلارنى قايتۇرايلى، دۇشمەنلەر بىزنىڭ مەقسىتىمىزنى چۈشەنسۇن. بىزنىڭ بۇ ئىشىمىز ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەسىر قوزغىماي قالمايدۇ، - دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئوردىغا قايتۇرۇلدى.

15. بوستاندىكى ئۇرۇش

جىن شۇرېننىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ بالا - چاقىلىرى يېراقلاپ كەتكەندىن كېيىن، بىزمۇ شەپە

چىقارماي شەرقە قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى يەنىلا ئالغا ئىلگىرىلەۋېتىپتۇ. بىز بوستان دېگەن تاغ ئاغزىنىڭ پەس تەرىپىدىكى ساي ئېقىنىغا بارغاندا ئۇلار يەلەن ئۇچراشتۇق. دۇشمەن قوشۇنى توختىماي ئوق ياغدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بىزمۇ تاغ ئېتىكىدىن شىمالىي جۇغار تۈزلەڭلىكىگە قاراپ سەپ تارتىپ، قۇمۇلدىن كېلىدىغان يولنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، بىر نەچچە كىلومېتر ئارىلىقتا ئۇلارنى توستۇق، ھەر ئىككى تەرەپ بىر-تەرەپتىن ئېتىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئورۇننى تەييارلاشقا ئالدىرىدى. خوجىنىياز ھاجى تاغ باغرىدىن ئورۇن ئالدى. مەھمۇت مۇھتى تۈزلەڭدىن يەنى يول ئۈستىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئورۇشقا قوماندانلىق قىلدى. بىزنىڭ ھەممە ئادىمىمىز مىڭغا يەتمەيتتى، دۇشمەن ئارمىيىسى بولسا ئىككى مىڭدىن ئاشاتتى. چۈنكى، ئۇلار جەن شۇرېنىڭ قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە پىچان ناھىيىسىدىكى ھەممە قالدۇق قوشۇنى بولۇپ، ئۇلارنى لى خەيزۇي سىلىڭ باشلاپ كېلىۋاتقانىكەن.

ئارىمىزدىن بەزىلەر: بىزنىڭ ئادىمىمىز ئاز، تۈزلەڭ يەردە دۇشمەنلەر بىزنىڭ سانىمىزنى ئوڭايلا بىلىۋالالايدۇ، «جەڭنىڭ بىرى جەڭ، توققۇزى رەڭ» دېگەن گەپ بار، بىز تۇرغۇن ئەلەم (بايراق) تەييارلىۋالساق، دۇشمەنلەر بىزنىڭ ئەلەملىرىمىزنى كۆرۈپ، بىزنىمۇ ئاز ئەمەسكەن دەپ قالىدۇ، دېدى. بىز بۇ چارىنى ماقۇل كۆرۈپ، ھېلىقى ئائىلە تەۋەلىرىدىن ئېلىۋالغان ھەر خىل تاۋار - دۇردۇنلاردىن بىر مۇنچە ئەلەم ياسىدۇق. بەزى ئون نەچچە ئادەم بىر ئەلەمنىڭ كەينىدىن ماڭسا، بەزى 20، 30 ھەتتا 40 ئادەم بىر ئەلەمنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، ساي ئېقىنىنىڭ

شەرق تەرىپىدە بىر قانچە كىلومېتر يەرگىچە بىر قانچە ئون ھەرخىل ئەلەملەرنى قادىۋەتتۇق. ھەتتا، بەزى ئادەم يوق يەرلەرگىمۇ قاداپ قويدۇق. بىز ئىلگىرىدىن ئەلەم كۆتۈرۈپ باقمىغان. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى بىرلەشكەندىن كېيىنمۇ بىرەر پارتىيە ياكى تەشكىلات قۇرۇپ قانداق رەڭدە بايراق كۆتۈرۈش توغرىسىدا گەپ - سۆز بولۇنمىغان. مەھمۇت مۇھتى ھەر قانداق سۆز ئۈستىدا سۆز قىلسا، «بىز ئۆتمۈشتە قاتتىق ئېزىلگەن، بىزگە ئەركىنلىك كېرەك، بىزمۇ ئادەمغۇ، ئاخىر بىز سۇڭ ۋېن (سۇڭ جۇڭسەن) نىڭ يولىدا مېڭىشىمىز كېرەك» دەيتتى. ئەمما، بىز پىدائىيلار ئاممىسى سۇڭ ۋېننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتۇق. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز ئاز دۇشمەنگە يولۇقساق ئۇلارنى قوغلاپ، كۆپ دۇشمەنگە يولۇقساق ئۇلاردىن قېچىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلغىنىمىز ئۈچۈن بايراق كۆتۈرۈپ سەپ تارتىپ يۈرۈشنىڭمۇ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. بىز ئەنە شۇ بوستان دېگەن يەرنىڭ غولىدا بەش كېچە-كۈندۈز ئۇرۇشتۇق. دۇشمەننىڭ سانى كۆپ، قورالى خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاكوپتىن چېقىپ ئېلگىرىلىيەلمىدى. بىزمۇ ئالغا باسالمايلا، بىر ئىزدا تۇرۇپلا قالدۇق. چۈنكى، بىزنىڭ تۇرغان يېرىمىز توپتوز سايلىق بولۇپ، ئۇرنىمىزدىن قوزغىلىپلا كەتسەك، پانا بولغۇدەك يەر يوق ئىدى. خوجىنىياز ھاجى كۈندۈزى بىز بىلەن بىللە بولۇپ، دۇشمەنگە قارشى جەڭ قىلىشقا قاتناشسىمۇ، كېچىسى ئۇرۇش سەپىنى مەھمۇت مۇھتىغا قالدۇرۇپ، 30غا يېقىن ئادىمى بىلەن تاغقا چىقىپ كېتەتتى. بۇ، مەھمۇت مۇھتىنىڭ تەلىپى بويىچە بولغان. چۈنكى، خوجىنىياز ھاجى جەڭ مەيدانىدا پىدائىيلارغا بۇيرۇق بېرىپ

قويۇپ، ئۆزى ھەرگىز جىم تۇرالمايتتى (قولىغا مىلتىق ئېلىپ جەڭگە تەڭ قاتنىشاتتى). مەسىلەن، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنى لى خەيرۇينىڭ ئەسكەرلىرى بىزنى كۆرۈپ، ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئېقىننىي ئىگىلەشكە ئالدىراپ ماڭغانىدى. خوجىنىياز ھاجى دۇربۇن بىلەن كۆرۈپ: دۇشمەن ئېقىننى ئىگىلەشكە ئالدىرىدى، چاپسان بولۇڭلار، دېگىنىچە ئۆزى باش بولۇپ ئات سالدى. بىزمۇ ئۇنىڭ ئارقىدىن ئات سېلىپ، ئېقىننى ئالدىن ئىگىلەپ، دۇشمەننى ئارقىغا چېكىنىدۇرىدۇق. شۇ جەريانىدا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ قىسقا جۇۋىسىنىڭ پېشىدىن بىر قانچە يەرنى دۇشمەن ئوقى تېشىۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەھمۇت مۇھتى «خوجىنىياز ھاجىكام ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى سېپىدە پىدائىيلار بىلەن پىللە ئوق ئاتمىسا» دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە ئۇ كىشىنى كۈندۈزى ئۇرۇشنىڭ ئارقا سېپىدە تۇرغۇزۇپ، كېچىسى تاغقا چىقىرۋېتىندىغان بولدى.

بوستاندىكى بىز تۇرغان يەرنىڭ سۇيى بولغان بىلەن تاماق ئېتىپ يېگۈدەك شارائىتى يوق ئىدى. بىز بەش كېچە-كۈندۈزلۈك ئۇرۇش جەريانىدا قۇرۇق نانىنى ئاجىلاپ، سوغۇق سۇنى ئىچىۋەردۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كېچە ياكى كۈندۈز خاتىرجەم ئۇخلىيالمايۋ، تولىمۇ ھاردۇق يەتتى. دۇشمەن بىلەن ئۇيان - بۇيان بولماي، سايدا يېتىۋېرىش بەزى كىشىلىرىمىزنى زېرىكتۈرۈپ قويدى. بىزدە بىر قىسىمىز ئۇرۇشقا قاتناشساق، يەنە بىر قىسىمىز دەم ئالدىغان ئىمكانىيەت بولمىغاچقا، ئۇرۇشقا ھەممىز تەڭلا قاتنىشاتتۇق. دۇشمەنلەر گۇچۇڭغا ئۆتۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي، تەمىناتتىن قىسىلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىغان سۇ بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق ئىدى.

دەل شۇ پەيتتە، مەھمۇت مۇھتى ئارىمىزدىكى خەنزۇچە سۆز بىلىدىغان كونا گۇچۇڭلۇق ياش ئۇيغۇرنى لى خەيرۇيگە ئەلچى قىلىپ كىرگۈزدى. مەھمۇت مۇھتى ئۇنىڭغا: سەن بېرىپ ئەسكەر باشلىقلىرىغا ئېيتقىنكى، ئۇلار قورال تاپشۇرسىلا، بىز ئۇلارنى ھېچنەرسە قىلمايمىز. خالىسا گۇچۇڭغا كېتىۋەرسۇن. بۇ ھەقتە ئەگەر ئۇلار ئەلچىنى ئەۋەتسە، سۆزلەشسەك بولىدۇ، دەپ تاپىلىدى. بىزنىڭ ئەلچىمىز ئائقا مىنگىنىچە قولىغا ياغلىقىنى پولاڭلىتىپ دۇشمەن سېپى تەرەپكە كەتتى. بىز تەرەپتىن ئوق ئېتىش توختىتىلدى. لېكىن، دۇشمەن تەرەپتىن ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىزنىڭ ئەلچىمىز دۇشمەن سېپىگە سالامەت كىرىپ كەتتى. ئەلچى ئۇلارغا يېقىن يارغاندا، ئۇلار ئۇنىڭ كۆزىنى تېڭىپ، يانلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئاندىن باشلىقلىرىنىڭ يېنىغا ئەكىرىپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئوق ئېتىش توختاپ، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. شۇ كۈنى كەچقۇرۇن دۇشمەن تەرەپ، ئىلگىرى پىچان ناھىيىسىدە ئىشلىگەن، ئارغىنا ئۇيغۇرچە تىل بىلىدىغان بىر خەنزۇنى بىرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەمما، بىز ئۇنىڭ كۆزىنى تاڭمىدۇق، يېنىنىمۇ ئاختۇرمىدۇق. مەھمۇت مۇھتىنىڭ بىلەن سايدىكى ئۇرۇش مەيدانلىرىدىلا سۆزلەشتى. نەتىجىدە، جەن شۇرېن ئەسكەرلىرى بىرگە 400 تال مىلتىق بېرىدىغان بولدى. بىز ئۇلارنىڭ يولىنى توسمايدىغان بولدۇق (ئۇلار توپتوغرا گۇچۇڭغا كېتىدىغان بولدى). شۇ كېلىشىمگە ئاساسەن، ئەتىسى قورالارنى تاپشۇرماق بولۇپ ئەلچى ئۆز ئارمىيىسى تەرەپكە قايتىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر ئىككى تەرەپتە ئوق ئېتىش پوتونلەي توختىتىلدى. بىراق، ئىش مۇشۇ يەرگە يەتكەندە،

بىزنىڭ ئارىمىزدا باشباشتاقلىق بىلەن قاراملىق قىلىش يۈز بەردى؛ بەزىلەر «ئەتە ئۇلار بىزگە ياخشى مىلتىقلارنى بېرەتتىمۇ؟ ئۇلار مىلتىق ئەكىلىپ بەرگىچە بىز بۇ يەردە ساقلاپ ياتىمىزمۇ؟ بۇگۈن كېچىدىلا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ ھەممە مىلتىقىنى تارتىۋېلىش كېرەك» دەپ غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، ھەربىي بىلىمدىن ساۋاتى يوق كالتە پەملىك ئادەملەرنىڭ غۇلغۇلىسى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كېتىپ، شۇ كۈنى كېچىدىلا «قايسى قىسىمنىڭ پىدائىيلىرى ئاۋۋال يېتىپ بارسا، قورالنى شۇلار كۆپ ئالىدۇ» دېگەن كۆز قاراش بويىچە مەھمۇت، مۇھىتىدىن بۇيرۇقسىزلا دۈشمەن ئاكوپىغا بەس - بەس بىلەن ئات سالدۇق. مەھمۇت مۇھىتى بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز بولغاچقا، تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن چوقان بىلەن باشلانغان ھۇجۇمنى توختىتىشقا ئۇ كىشىمۇ ئامالسىز قالدى؛ «ھاي - ھاي» دېگىنىچە، ئۆزىگە يېقىن يەردىكى پىدائىيلارنى توسۇۋالغان بولسىمۇ، ئۇرۇش مەيدانى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، يىراق يەرلەردىكى پىدائىيلار ئاللىقاچان ئۇزاپ كەتكەنىدى. دۈشمەن تەرەپ كېلىشىم بويىچە ئوق ئاتماي تۇرۇۋاتسا، بىزنىڭ پىدائىيلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئاكوپلىرىغا يېقىنلىشىپ قالدى. بۇنى كۆرگەن دۈشمەنلەر توساتتىن شىددەتلىك ئوق ياغدۇردى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن فرونت بويىچە ئوت ئېچىلىپ كەتتى. بىزدىن ئۆلگەنلەر ئۆلۈپ، قالغانلىرىمىز ئەسلىدىكى ئورنىمىزغا ئاران قېچىپ كېلىۋالدۇق. بۇ ئىشقا مەھمۇت مۇھىتى قاتتىق خاپا بولدى. لېكىن، بۇ ئىشنىڭ مەسئۇلىيىتىنى قانچە سۈرۈشتۈرۈپمۇ تاپالمىدى. كىمدىنلا سورىسا «نېمە بولغىنىنى بىلەلمەي قالدۇق. ھەممەيلەن تەڭلا ھۇجۇمغا ئۆتتى، ‹ھاي - ھاي›

دېسەك ئۇنىمىدى» دەپ تۇرۇۋالدى؛ تۈەنجاڭ، لىيەنجاڭ بولغانلار تىلىنى بىر قىلىپ بىر-بىرىنى پاش قىلمىدى. مەھمۇت مۇھىتى: ئەستەغپۇرۇللا، ئەمدى ئىش بۇزۇلدى. ئەتە ئۇلار بىزگە 400 تال مىلتىق ئەمەس، تۆت تال مىلتىقمۇ بەرمەيدىغان بولدى، دېدى - دە، پىدائىيلارنىڭ باشلىقلىرىغا قاتتىق خاپا بولۇپ، غولنىڭ بېشىدىكى خوجىنىياز ھاجى تۇرۇۋاتقان بوستانغا چىقىپ كەتتى، ھەرقايسى پىدائىيلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ ئۆز ئورۇنلىرىنى تاشلاپ، تاغ تەرەپكە سۈرۈلدى.

تۈن بويى ئوق ئېتىپ چىققان جىن شۇرېن ئەسكەرلىرى تاڭ سەھەر بىز تەرەپتە ئەلەملەردىن باشقا ھېچكىم يوقلۇقىنى كۆرۈپ، بىر بېسىپ-ئىككى بېسىپ كېلىپ، قاداپ قويۇلغان ئەلەملىرىمىزنى ئولجا ئالدى. كېيىن ئاڭلىساق ئۇلار ئەلەملەرنى بىرىنچى بولۇپ ئالغان ئەسكەرلىرىگە پۇل مۇكاپات بېرىپتىمىش. بىز ئەتتىگەندە دۇربۇن بىلەن قاراپ، جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىنىڭ بىز ئىگىلىگەن غولدىن ئۆتۈپ گۇچۇڭ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق. بىز دۈشمەنلەرگە يەنە ئات سالغانىدۇق، دۈشمەنلەر بىزنى كۆرۈپ چوڭ يولدىن چىقىپ، مورىغا كىرمەي، جۇڭغار تۈزلەڭلىكى بىلەن ئۇدۇل گۇچۇڭنى كۆزلەپ ماڭدى. بىز ئاتلىق ئىدۇق، ئۇلار پىيادە ئىدى. يەر شارائىتى تۈپتۈز بولغاچقا، ئۇلارنى قانچە توسىغان بولساقمۇ، توسۇپ بولالمىدۇق. بىزدىن بەزى چىقىملار بولدى، لېكىن دۈشمەنلەر يەنىلا گۇچۇڭغا كىرىپ كەتتى.

بىز سارىغايغا بېرىپ توپلاشتۇق. خوجىنىياز ھاجى كۆپچىلىككە: سىلەر گەپ ئاڭلىماي، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، قوراللىق دۈشمەننى گۇچۇڭغا ئۆتكۈزۈۋەتتىڭلار.

ئەمدى دۇشمەنلەر بىلەن ئۆزۈكلار ئۇرۇشۇۋېلىكلار، مەن كەتتىم، ـ دېگىنىچە، سارىغايدىن بوستانغا كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىدىن مەھمۇت مۇھتىمۇ قول ئاستىدىكى كىشىلەرگە: قوزغىلاڭ قىلدۇق، مېنى باشلىق قىلدىكلار. نېمىشقا گەپكە كىرمەيسىلەر؟ ئىش ھەل قىلغۇچ پەرگە كەلگەندە، مېنىڭ بۇيرۇقىمسىز قارامايلىق بىلەن باشباشتاقلىق قىلىپ، دۇشمەنگە ئورۇنسىز ھۇجۇم قىلدىكلار. نەتىجىدە، مەغلۇپ بولغانغا تەڭ بولدى. بىر تالمۇ مىلتىق ئالالمايلا، دۇشمەننى گۇچۇكغا ئۆتكۈزۈۋەتتۇق. سىلەر مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلىمىغاندىن كېيىن، مەنمۇ خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە قومۇلغا كەتتىم، سىلەر باشقا باشلىق سايلاپ، جىن شۇرىن بىلەن ئۆزۈكلار ئۇرۇشۇۋېلىكلار، ـ دېدى ـ دە، مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ كەينىدىن بوستانغا ماڭدى. مەھمۇت مۇھتىمنىڭ «قوزغىلاڭ قىلدۇق، مېنى باشلىق دېدىكلار» دېيىشىنىڭ سەۋەبى: تۇرپان ئاستانىدا خەلق قوزغىلاڭ قىلماقچى بولۇپ چاقىلىپ تۇرغاندا، ئاردىدىن بىر كىشى: قوزغىلاڭ قىلساق بىزگە كىم باشلىق بولىدۇ؟ ـ دېگەنىدى. زىيىت دېگەن كىشى كۆچىلىكنىڭ ئالدىدا مەھمۇت مۇھتىمنىڭ ئۆزىگىلا: كىم باشلىق بولاتتى، مەھمۇت باي باشلىق بولىدۇ. بايلار مېلىنى چىقارسۇن، بىز كەمبەغەللەر جېنىمىزنى چىقىرىمىز، دېدى. بۇنىڭغا مەھمۇت مۇھتى بىر نەرسە دېمىگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ، بىزنىڭ باشلىقىمىز مەھمۇت باي دەپ كەلگەن ئىدۇق. 1932 ـ يىلىدىكى تۇرپان قوزغىلىڭى خەلقنىڭ ستىخىيىلىك ھالدىكى قوزغىلىڭى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭغا 60 نەچچە يىل بولغان بۇگۈنكى كۈندە، بەزىلەر «بۇ قوزغىلاڭغا مەلۇم بىر تەشكىلات رەھبەرلىك قىلغان

بولۇشى مۇمكىن» دېيىشمەكتە. مەن قوزغىلاڭ باشلانغان كۈندىن تارتىپ مەھمۇت مۇھتىمنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي، مەمە ئۇرۇشلاردا بىللە بولۇپ كەلگەن. لېكىن، بىرەر تەشكىلاتنىڭ بولغانلىقىنى بىلمەيمەن، ئاڭلاپمۇ باقمىغان. دېمەك، ئۇ چاغدا قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىدىغان بىرەر تەشكىلات بولغان ئەمەس.

مەھمۇت مۇھتى بوستانغا بارغاندا، خوجىنىياز ھاجى ئاچچىقىدىن يېنىپ، خېلىلا ئوڭلىنىپ قاپتۇ. ئېھتىمال، ئۇ كىشىنىڭ يېنىدىكى ئاقساقاللار مەسلىھەت بەرگەن بولسا كېرەك. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى ئۇ يەردە باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئاۋۇال تۇرپانغا چۈشۈپ بىر ئاز دەم ئېلىپ ۋە تەييارلىق قىلىپ، ئاندىن گۇچۇڭ تەرەپكە بېرىپ پارتىزانلىق ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقچى بولدى. سارىغايدا قالغان پىدائىيلار ئاستا ـ ئاستا بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن بوستانغا يېتىپ كېلىشتى. ئاندىن ھەممىمىز تۇرپانغا چۈشۈپ كەتتۇق. بىز جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى بىلەن بوستاندا ئۇرۇش قىلغاندا، تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزىسىدىكى گاسىپنىڭ ئوغلى ئابدۇللا دۇشمەن تەرەپتە ئەسكەر ئىدى. گۇچۇڭنى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، گۇچۇڭدىن قايتىپ كېلىپ، بىزگە پىدائىي بولدى ۋە مۇنداق بىر ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى: سىلەر جىن شۇرىن ئەسكەرلىرىنى بوستاندا توسۇۋالغاندا، بىزنى ئىنتايىن قورقۇنچ بېسىپ كەتتى. بىز تۇرغان يەردە سۇ يوق، ئوزۇق ـ تۇلۇك قىس، روھىمىز بەكمۇ تۆۋەن ئىدى. سىلەر تەرەپتىن ئەلچى كەلگىنىنى بىلگەن بولساقمۇ، نېمە دېيىشكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. شۇ كېچىسى سىلەر ئومۇمىيۈزلۈك تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئالدىدا، باشلىقىمىز

بىزگە «ھېچكىم ئوق چىقارمىسۇن!» دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى، بىز ئاكوپلاردا بىخارامان ياتقاندۇق. كېچىسى سىلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدىڭلار، بىز ئاھايىتى ھودۇقۇپ كەتتۇق. سىلەر بىزگە يېقىنلاپ كەلگەندە، بىز بىشىمىزنى ئاكوپتىن چىقارماي، مىلتىقىنىي ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىۋەردۇق. شۇڭا، سىلەر كۆپ چىقىم تارتمىدىڭلار. بىراق، كېيىن يامغۇردەك ئوقلار ئىچىدە ئارقاڭلارغا قېچىشقا مەجبۇر بولدۇڭلار. تاك ئاتقاندا قارىساق، خېلى يېقىن يەرلەردە بىر قانچە ئادەمنىڭ جەسىتى يېتىپتۇ. بىز ئادەم ياردار تۇرۇقلۇق، يېتىپ تۇرۇپ بىزگە ئوق ئېتىۋاتقانىكەن. باشلىقلىرىمىز بۇ ئادەمنى تىرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئەسكەرلەر ئۇنى تەرەپ-تەرەپتىن قورشاپ تىرىك تۇتۇۋالدى. لېكىن، ئۇ قولىغا چوشۇپ بولغۇچە ئەسكەرلەردىن 17 نى ئېتىۋەتتى. بۇ ئادەمنى باشلىقلار ياردار پېتى ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار بۇ ئادەمنىڭ يۇرىكىنى قورۇپ يەيدىكەن دەپ ئاڭلىۋىدىم، ئاخىرى نېمە بولغىنىنى بىلمىدۇق. ئەتراپىمىزدىكى بىرقانچە ئون يەردە ئەلەم قاداقلىق تۇرۇپتۇ، لېكىن بىرمۇ ئادەم يوق. بىز ئېلگىرىلەپ بېرىپ ئەلەملەرنى ئېلىۋالدۇق. ئەلەم ئالغۇچىلارغا مۇكاپات بېرىلدى.

ئابدۇللا سۆزلەپ بەرگەن، ياردارلىنىپ دۇشمەن قولىغا چوشۇپ قالغان ھېلىقى كىشى بوستانلىق ھامۇت پالىۋان ئىدى. ئۇ، مەھمۇت مۇھىتى موربغا بارغاندا پىدائىي بولۇپ قوشۇلغان

16. شېڭ شىسەينىڭ تەختكە چىقىشى

1932 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا خوجىنىياز ھاجى موربدىن تۇرپانغا چوشكەندىن كېيىن، جىن شۇرېننىڭ قۇمۇلدىكى 4000 كىشىلىك ئارمىيىسى «قۇمۇلىنىڭ 12 تېغىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ غەلىبە قازاندۇق» دەپ داۋراڭ سالغان بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭ ئوتىنى پەسەيتەلمەي، ئەكسىنچە تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى؛ قوزغىلاڭ ئوتى پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىدى.

1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قۇمۇل تاغلىرىدا جىن شۇرېننىڭ «ئوغرىلارنى تازىلاش» باش قوماندانى قانخور شېڭ شىسەي «ئوغرىلار توگىدى» دەپ داۋراڭ سالغاندا، تۇرپان، پىچان، توقسۇن ھەلقىلىرى قۇمۇل ھەلقىنىنىڭ قوزغىلىڭغا ئاۋاز قوشۇپ، بىردەك قوزغىلىپ كەتتى. دېمەك جىن شۇرېن ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئارمىيىلىرىنى قۇمۇل تاغلىرىدا ۋە قۇمۇل شەھىرىدە تۇرغۇزۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى؛ ئۇرۇمچىنى ساقلاپ قېلىش تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن شېڭ شىسەيگە قۇمۇلنى تاشلاپ قويۇپ، تۇرپانغا كېلىپ تۇرپاندىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. شېڭ شىسەي 4000 ئەسكىرى بىلەن پىچان، تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە 3000 دىن ئارتۇق ھەلقىنى قىرىپ بولغاندىن كېيىن، 1933 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېننىڭ قۇمۇلدىكى سىلىكىنى لى ھەيرۇيمۇ قۇمۇلنى تاشلاپ قويۇپ، قۇمۇل ۋە پىچاندىكى بارلىق ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت

خادىملرىنى باشلاپ گۈچۈڭغا قايتىپ كەلدى. دېمەك، قۇمۇل ۋىلايىتى جىن شۇرېن ئارمىيىسىدىن پۈتۈنلەي خالى بولۇپ قالدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن يەرلىك خەلقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولدى. ئۇرۇمچىنىڭ نەسەن ئەتراپىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرى ئۇرۇمچىگە توختىماي ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. سەندۇبا، قۇتۇبى ناھىيىلىرىدىكى خەلقلەرمۇ قوزغىلىپ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرق تەرىپى بىلەن شەھەرگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. ئالتاي، تارباغاتايلاردا قوزغىلاڭ بارغانچە ئەۋج ئالدى. قاراشەھەردە تۇرۇڤانلار ما شىمىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دەرھال بىر ئۆمەك تەشكىل قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقى نامىدىن ما جۇڭيىڭنى شىنجاڭغا چېقىشقا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن گەنسۇغا ئەۋەتكەنىدى. ماجۇڭيىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

ئىنقىلاب ئوتى پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلاپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ ھۇلىنى تەۋرىتىپ قويدى، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشى مۇقىملىشىپ قالدى. كېيىن مەلۇم بولۇشچە، ھۆكۈمەتنىڭ بەزى ئەمەلدارلىرى «ھازىردىن باشلاپ ھەربىكەتلەنمىسەك، كېيىن ئۆزىمىزنى قوغدايدىغان يەر تاپالمايمىز» دەپ ئويلاپ، مەخپىي ھەربىكەتلىنىشكە باشلىغان. ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ خەلقنى قىرغان گۇناھى ئۆزىگە ئايان بولغاچقا، ئۇلارمۇ 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىشقا تەييارلانغان. لېكىن، كېيىن ۋەزىيەتكە قاراپ بېقىپ، «مىلتىقنىڭ ئۇچىنى تەختىتىن چۈشۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان جىن شۇرېن ھاكىمىتىگە قاراتساق، شىنجاڭ

خەلقىنىڭ كەڭچىلىك قىلىشىغا ئېرىشىپ قالارمىز» دەپ ئويلىغان. ۋەزىيەتكە قاراپ ھەربىكەتلىنىشكە باشلىغان بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ خىيالى بىر يەردىن چىقىپ قالغانلىقتىن، دۇبەن مەھكىمىسى سەنمۇچۇسى (مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى) نىڭ باشلىقى چىڭ جۇڭ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى تاۋ مىنياۋ، ئايروپىلان ئەترىتى باشلىقى لى شاۋتيەنلەر ئاق ئورۇسلارنىڭ باشلىقى گىرومكىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە چىڭ جۇڭ سەنمۇچۇ نامىدىن «ئورۇس ئەسكەرلەر مەشق قىلغىلى باردۇ» دەپ، ئۇلارنىڭ نەنلياڭدىن شەھەر ئىچىگە كىرىشىگە بۇيرۇق بەرگەن. ئورۇس ئەسكەرلەرنىڭ 200 چىسى ئۇرۇمچى شەھەر ئىچىگە كىرىپ، دۇبەن مەھكىمىسىگە ئوت ئاچقان؛ قالغانلىرى توپ ئەتراپقا بۆلۈنۈپ، شەھەرنىڭ توپ دەرۋازىسىنى قامال قىلغان. جىن شۇرېن دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئارقا تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ قېچىپ كەتكەن. ئورۇس ئەسكەرلەر دۇبەن مەھكىمىسىدىكى ئوق-دورا ۋە خەت-چەكلەرنىڭ ھەممىسىنى تاشقىرىغا توشۇپ كەتكەن. شۇ كۈنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ۋېنلۇڭ ھەر ساھەدىكى ئابرويلۇق كىشىلەرنى چاقىرىپ، ئورۇس ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانلىق شتابىدا مەجلىس ئېچىپ، 22 كىشىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئىتى سايلاپ چىققان؛ لىيۇ ۋېنلۇڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان.

بۇ چاغدا شېڭ شىسەي جىن شۇرېننىڭ بۇيرۇقى بوينچە نەسەندىكى «باندىتلارنى تازىلاش» قا چىقىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇنى سەپەر ئۇستىدىن چاقىرتىپ كېلىپ،

4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ 2 ـ قېتىملىق مەجلىسىدە دۈبەنلىككە سايلىغان. شېڭ شىسەي مەجلىس ئورنىغا كىرگەندە، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى مەجلىس ئورنىنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالغان. ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنى شېڭ شىسەي ئالدىن بىلمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ تەسىرى بىلەن دۈبەنلىككە سايلانغان بولغاچقا، ھەممە كىشىنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ كېتىشى ناتايىن ئىدى. شۇڭا ئۇ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا، «ھەر مىللەت سىياسىي، ئېقتىساد، مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقات جەھەتلەردە باراۋەر ۋە ئەركىن» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئۆتمۈشتىكى مىللىي ئېزىلىش، ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە، سىياسىي تەڭسىزلىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى غەبلەتتە قالدۇرۇشلار بىكار قىلىنىدۇ» دەپ كەڭ تەشۋىق قىلدى. ئۇ، مۇشۇ نۇقتىلارنى چاڭ تۇتۇپ، جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تىنچلىق ئورنىتىش ئۇستىدە ئالاقىلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ دۇشمەنلىرىنى تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن پارچىلاشقا كىرىشتى. مەسىلەن، ئۇرۇمچى نەسەندىكى ئەسكەر باشلىق ما چۈەنلۇيگە ئالتە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ تىنچلىق ھەققىدە سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە ۋەكىل ئەۋەتىشىنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ما چۈەنلۇينىڭ قول ئاستىدىكى ئوفىتسېر ما دېشاڭنىمۇ تېزدىن مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈردى ۋە ئۇنىڭ قولى بىلەن ما چۈەنلۇينى ھەم ئۇنىڭ ئىككى لەيچاڭنىڭ ئۆلتۈرگۈزدى؛ ئارقىدىلا ما دېشاڭنى ۋاقىتلىق رەتكە سېلىنغان 1 ـ شىسىنىڭ شجاڭلىقىغا تەيىنلىدى. ما دېشاڭ 1933 ـ يىلى 1 ـ ماي كۈنى ئىككى نەپەر تۈەنجاڭنى بىلەن

ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەيگە نەسەندىن كېلىدىغان خەۋپ ۋاقتىنچە توختىدى. ما دېشاڭ شېڭ شىسەيگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇردى.

شېڭ شىسەي ئالدىن قارىشەھەرىدىكى ما شىمىنغا تىنچلىققا ئاۋاز قوشۇش، ئۆلكە بىلەن بىرلىشىش توغرىسىدا ۋەكىل ئەۋەتتى. ئەمما، ما شىمىن ما جۇڭيىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرۈشنى بانا قىلىپ، ئېنىق جاۋاب بەرمىدى. ۋەكىللەر نەتىجىسىز قايتىپ كەلدى.

خوجىنىياز ھاجى موردىن تۇرپانغا قايتىپ چۈشۈشىگە، شېڭ شىسەي ئۇنىڭغىمۇ نەمەت باي باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. ئەمما، خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى.

ئىلىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قوماندانلىقى جالاڭ پىيىۋەنمۇ شېڭ شىسەينىڭ دۈبەن بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن تىركىشىش ھالىتىدە تۇردى.

17. خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرپاندىن گۇچۇڭغا ئاتلىنىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى بوستاندىكى ئۇرۇشتىن كېيىن، قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ بىرقانچە ئايدىن بۇيان توختىماي ئۇرۇش قىلىپ قانتىق ھارغانلىقىنى، شۇنىڭدەك يېمەك ـ ئىچمەك ۋە مال بوغۇزلىغا ئىشەنچلىك كاپالەت يوقلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇرپانغا چۈشۈپ ئۆزلىرىنى ئانچە ـ مۇنچە ئوڭشۇۋېلىشىنى ئويلىدى. بۇ، 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئىدى. بىز تۇرپانغا

چۇشۇشىمىز بىلەنلا، نەمەت باي باشچىلىقىدىكى تۆت - بەش ئەلچى شېكى شىسەينىڭ خېتىنى ئېلىپ تۇرپانغا چۇشتى. شېكى شىسەي خوجىنىياز ھاجىغا ئەۋەتكەن خېتىدە: «سىلەرنىڭ جىن شۇرىنغا قارشى قىلغان قوزغىلىڭلار توغرا ئىدى. مېنىڭمۇ سىلەر بىلەن ئۇرۇشۇش نىيىتىم يوق ئىدى. لېكىن، مەن بىر ھەربىي بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇيرۇقنى ئىجرا قىلماي ئامالىم بولمىغاچقا، سىلەر بىلەن ناچار ئۇرۇش قىلدىم. شۇڭا، مەن سىز خوجىنىيازنى قۇمۇلدا قويۇۋەتكەندىم. جىن شۇرىنىڭ ئىشلىرى توغرا بولمىغانلىقتىن، بىز ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى چىقىپ ئۇنى يوقاتتۇق. ئەمدى سىز ئۇرۇمچىگە چىقىڭلار، بىز شىنجاڭنى بىرلىكتە باشقۇرساق» دېگەن ئىكەن. خوجىنىياز ھاجى بۇ خەتنى ئوقۇپ، ئىنتايىن خاپا بولۇپ: «ۋۇ، ئىنىڭنى! لومودى. مەن ساڭا ئالدانغىلى تۇمۇر خەلىپە[1] ئەمەس. بۇ لومودى تېخى مېنى قويۇۋەتتىم دەپتۇ. نەدە يۈرۈپ مەن ئۇنىڭغا ئەسىر چۈشۈپتىمەن!» دېگىنىچە ھويلىغا چىقتى. ئۇ، ئاچچىقىدا سۆزلەپ، خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئەتراپتىكى ھەممە كىشىگە بىلدۈرۈپ بولدى. شېكى شىسەينىڭ «مەن سىزنى قويۇۋەتتىم» دېگىنىنىڭ جەريانى مۇنداق ئىدى: 1932 - يىلى 12 - ئايدا شېكى شىسەي خوجىنىياز ھاجى قوزغىلاڭچىلىرىنى قۇمۇل تېغىنىڭ پۈتۈن غولىدا 4000 ئەسكەر بىلەن قورشىۋالدۇ. خوجىنىياز ھاجى بۇ قورشاۋدىن دەرھال قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى قىلالماي، خەتلەرلىك ئەھۋالدا قالدۇ-دە، «قورال

① 1912 - يىلى قۇمۇل دېھقانلىرى تۇمۇر خەلىپە باشچىلىقىدا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، پاك زېخشىن ئۇنىڭغا «ئۇتكەنىنى سۈرۈشتە قىلمايمىز» دەپ ۋەدە قىلىپ ۋە يېڭاڭلىق مەنسەپ بېرىپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ مەخپى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى.

تاپشۇرايلى» دەپ 50 تال مىلتىقنى تاپشۇرىدۇ. «قالغانلىرىنى ئەتە تاپشۇرىمىز» دەپ قويۇپ، يېرىم كېچىدە مۇزلۇق - قارلىق تاغقا كىگىزلەرنى يېپىپ، شۇنىڭ ئۈستىدە ئۆمىلەپ يۈرۈپ يول ئېچىپ قورشاۋدىن قېچىپ چىقىدۇ. شېكى شىسەي «خوجىنىياز ھاجىنى قويۇۋەتتىم» دېيىشتە شۇ ۋەقەنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ موريدىن تۇرپانغا چۈشكەن ۋاقتى دەل شېكى شىسەي ما شىمىن قوشۇنى ئېچىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئۇنىڭ ما دېشاڭ ئىسمىلىك ئوفىتسېرىنى تەسلىم قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇمچى ئەنسەندىكى ماچۇەنلۇي ئىسمىلىك ئوفىتسېرىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ، ما شىمىن قوشۇنى ئاربىسىدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان ۋاقىت ئىدى. ما شىمىنىڭ ما فامىلىلىك يەنە بىر لۇيجاڭى 300 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن ئەنسەنگىمۇ بارالماي، قاراشەھەرگىمۇ قايتالماي، گاڭگىراپ تۇرپاندا تۇرۇپ قالغانىكەن. ئۇلارنىڭ قايسى تەرەپكە (ما چۇەنلۇي تەرەپكە ياكى ما دېشاڭ تەرەپكە) تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. خوجىنىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ھېچبىر تەرەپكە بارالمايۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇلارغا: «سىلەر بىز بىلەن بىرلىشىپ گۈچۈڭغا ھۇجۇم قىلساڭلار قانداق؟» دەپ تەكلىپ بەردى. ئۇلار مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ماقۇل بولدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئاربىسىدىن بىرسى خوجىنىياز ھاجىغا: ئۇلار «ھازىرچە خوجىنىياز ھاجىغا قوشۇلغان بولايلى، تاغدىن ئېشىپ شىمالغا ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزىمىزنىڭ بىلگىنىنى قىلىمىز» دەپ مەسلىھەتلەشتى، دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى مەسلىھەتلىشىپ، ئۇلارنىڭ قورالىنى يىغىۋېلىش

قاراریغا کەلدی. ئاۋۋال سەمەت ھاجی تۈەنجاڭ، پولات تۈەنجاڭلارنی ماڭغۇزۇپ، ئاندین باشقا تۈەنلەرنی باشلاپ مېڭىپ، یوغانتېرەکتىکى تاغ ئارىسىغا بارغاندا، ئۇلارنى ئاریغا ئېلىپ ئۇلارنىڭ ئات ۋە قوراللىرىنى یىغىۋالدى. ئۇلارمۇ ھېچقانداق جېدەل - غەۋغا قىلماي، قوراللىرىنى یۇۋاشلىق بىلەن تاپشۇرۇپ بەردى. ئاندىن مەھمۇت مۇھىتى ئۇلارغا: «بىز ئۇیغۇرلار تۇرپاندا قوزغىلاڭ قىلىپ دۈشمەندىن مىلتىقلارنى تارتىۋالغاندا، سىلەر ئۆیۈڭلەردىن چىقماي ئولتۇرۇۋالغان. دۈشمەن بىلەن بىز ئۇرۇشۇپ، ھەممە قوربانلارنى بىز بېرىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە کەلگەن مىلتىقلار ما شىمىننىڭ ئادالەتسىزلىکى ۋە ئارىمىزغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن سىلەرنىڭ مۈرەڭلەرگە چىقىپ قالدى. لېکىن، سىلەر بىزدىن ئالغان مىلتىقلار بىلەن دۈشمەننى ئاتماي، دۈشمەنگە تەسلىم بولدۇڭلار، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىپ دۈشمەنگە یاردەم بەردىڭلار. ئەمدى بىز سىلەرگە «بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرایلى» دېسەك، سىلەر نىيىتىڭلارنى بۇزۇپ، بىزدىن ئایرىلىپ باشقا یاققا قاچماقچى بولۇپسىلەر. بىز دۈشمەنگە قارشى تۇرىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز سىلەردىن مىلتىقلارنى قایتۇرۇۋالدۇق. سىلەرگە مىلتىق کېرەك بولسا، ئۆزۈڭلار دۈشمەندىن تارتىۋېلىڭلار. ئاتلارنى ئېلىۋالدى دەپ قالماڭلار، قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى قایسىڭلارنىڭ ئېتى بار ئىدى. سىلەرنىڭ کۆپچىلىکىڭلار تۇرپانلىق، مەنمۇ تۇرپانلىق. ئىلگىرى ھەرقایسىڭلارنىڭ نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىڭلارنى مەن ئوبدان بىلىمەن. ئاتلار ئومۇمغا تەئەللۇق. ئاتلار دۈشمەندىن قولغا چۈشۈرۈلگەن. بىز بۇ ئاتلارنى ئۇرۇشقا ئىشلىتىمىز» - دېدى ۋە ئۇلارنى ھارۋىلار

بىلەن تۇرپانغا قایتۇردى. ئوفىتسېرلارنىڭ ئات ۋە یان قوراللىرىنى ئۆزىگە قایتۇرۇپ بېرىپ، «قاراشەھەرگە بارامسىلەر یاکى باشقا یاققا بارامسىلەر، ئىختىیارىڭلار» دەپ تۇرپانغا یولغا سالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرپاندىکى قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە تۇرپان کونىشەھەردە تەسلىم بولغان لۈیجاڭ ما فۇمىنمۇ بار ئىدى، ئۇمۇ تۇرپانغا ئاتلىق کەتتى.

خوجىنىیاز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى ئادەملىرىنى باشلاپ یوغانتېرەکتىن یولغا چىقىپ، پەنۋۇفۇ داۋىنى ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىکىدىکى چەنزىگەیگە یېتىپ باردى. ئاندىن جىمسارغا ھۇجۇم قىلدۇق. بۇنىڭدىن گۇچۇڭدىکى لى خەیرۇي سىلىڭ خەۋەر تېپىپ، جىمسارغا یاردەمگە ئەسکەر ئەۋەتتى. گۇچۇڭ ۋە جىمساردىن بولۇپ 1500 ئاتلىق ئەسکەر بىزگە قایتۇرما ھۇجۇم قىلدى. بىز ھەممە یەردە پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىپ یۈرگەنلىکىمىز ئۈچۈن بۆلۈنۈپ - تارقىلىپ یۈرۈپ، دۈشمەننى چۆگىلىتىپ ئۇرۇش قىلدۇق. لېکىن دۈشمەننى توسۇپ بولالماي، تاغقا قاراپ چېکىندۇق. بىز چېکىنىپ کېتىۋاتقاندا، پىدائىیلىرىمىزدىن بەزىلىرى خوجىنىیاز ھاجى یاکى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي، باشباشتاقلىق قىلىپ، جىمسارنىڭ جەنۇبى دۆڭلىکىدىکى چۈەنپۇدۇڭ دېگەن چوڭ بۇتخانىغا ئوت قویۇۋېتىپتۇ. بۇ بۇتخانىنىڭ بىر قىسمى کۆیۈپ کەتکەنىکەن. جىمسار ۋە گۇچۇڭدىن کەلگەن لى خەیرۇي ئەسکىرى بىزنى چېکىندۈرۈپ چەنزىگەیگە کەلگەندە، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭ مەسچىتىگە ئوت قویۇپ کۆیدۈرۈۋېتىپتۇ. دۈشمەن ئارقىمىزدىن قوغلاپ کەلمەکتە ئىدى. بىزمۇ ئاتلىق بولغاچقا، بىردەم قېچىپ، بىردەم ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى تازا ھاردۇرغاندىن کېیىن، ئاخىر

تاغقا بۆلۈنۈپ مېڭىپ، ھەرقايسى يەرلەردە دۇشمەننى توستۇق. دۇشمەن داۋاملىق ئىلگىرىلەشكە كۆزى يەتمەي ئارقىغا قايتتى. بىزنىڭ تۇرپاندىن چىققىنىمىزغا ئۇچ كۈن بولغاندى. بىز ئۇ يەردىن تەڭرىتاغنى بويلاپ شەرققە مېڭىپ، تەنپامۇڭ دېگەن يەرگە يېتىپ بارساق، گۇچۇڭدىن بىر تۈەن ئاتلىق ئەسكەر كېلىپ، بىزنى توسۇپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇ يەردە خېلىلا قاتتىق ئېلىشتۇق، ھەتتا بەزىدە گىرەلىشىپمۇ كەتتۇق. ئاخىر بىز غەلىبە قىلدۇق. دۇشمەننىڭ بىر قىسمى يوقىتىلغاندىن كېيىن، قالغان قىسمى گۇچۇڭغا قايتتى. ئاز بولسىمۇ بىر قىسىم مىلتىقلارنى ئولجا ئالدۇق. شۇ كۈنى كەچ ئۇزۇن قىر دېگەن تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قوندۇق.

18. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇچرىشىشى

شىڭ شىسەي 1933 - يىلى 4 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا، جىن شۇرېن سىياسىيە ئارقىلىق ئىچكى جۇڭگوغا قاچقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قېپقالغان بەزى قىسىملىرى شىڭ شىسەيگە ئىتائەت قىلماي، قارشىلىشىپ يۈردى. مەسىلەن، ئىلىدىكى جاڭ فېيىۋەن جىن شۇرېنىڭ بىر قىسىم قالدۇق ئەسكەرلىرىنى توپلاپ شىڭ شىسەيگە ئاشكارا قارشى چىقتى. 1933 - يىلى ماي ئايلىرىدا گۇچۇڭدىكى لى خەيرۇيمۇ شىڭ شىسەيگە ئىتائەت قىلماي، خوجىنىياز ھاجىغىمۇ قورال تاپشۇرماي ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلىپ يۈردى.

خوجىنىياز ھاجى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ تەنپامۇڭ

دېگەن يېرىدىكى ئۇزۇن قىر تاغ ئۈستىگە كەلگەندە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا شىڭ شىسەيدىن يەنە تۈرسۇن باباي باشلىق بىر نەچچە ئادەم ۋەكىل بولۇپ كەلدى. ئۇلار يەنە شۇ كونا گەپلەرنى تەكرارلىغان بولسىمۇ، خوجىنىياز ھاجى «ياق» ياكى «ماقۇل» دەپ جاۋاب بەرمەي، «ئويلىشىپ باقايلى» دەپ ۋەكىللەرنى قايتۇردى. بۇ چاغدا ما جۇڭيىڭ گەنسۇدىن شىنجاڭغا كىرگەن ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدى موري ناھىيىسىگە يېقىنلىشىپ قالغانىدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىدا ئەمدى كىم بىلەن بىرلىشىپ، كىمگە قارشى تۇرۇش مەسىلىسى يەنى ئىلگىرىكىدەك ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇش كېرەكمۇ؟ ياكى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ، ماجۇڭيىڭغا قارشى تۇرۇش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە تۇراتتى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشەي دېسە، شىڭ شىسەي قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا نەچچە مىڭلىغان ئۇيغۇرلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغان جاللات. خوجىنىياز ھاجى قۇمۇل ۋە پىچانلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئۇدا ئىككى يىل ئۇرۇش قىلدى. ئۇنىڭ ئەمدىكى ياغلىما سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايتتى. خوجىنىياز ھاجى «ئۆتمۈشتە تۆمۈر خەلىپە ئېزىلىشكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، مۇستەبىت پاڭ زىڭشىڭ ھۆكۈمىتى «ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات» دەپ، تۆمۈر خەلىپىنى ئۇرۇمچىگە ئالداپ ئاپىرىپ يوشۇرۇن قەتلى قىلغان. شىڭ شىسەي «جىن شۇرېننىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلدىم» دەپ، ھازىرقى قوزغىلاڭچىلارغا كۆچى يەتمەي، قولىدا تۆمۈرنىڭ سونۇقى يوق بىگۇنا پۇقرالارنى قىردى. ئەمدى ئۇ، دىلىدىكى زەھەرنى يوشۇرۇپ «شېكەر سۆزلىرى» نى ئوتتۇرىغا

چىقارغىلى تۇردى. ئۇنىڭ جىن شۇرىندىن نىمە پەرقى بار. بەرىبىر قارا ئىتمۇ ئىت، ئاق ئىتمۇ ئىت. ئۇ، مېنىمۇ سىلاپ-سىپاپ توزاققا چۈشۈرۈپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ كاللىسىنى ئالغاندەك كاللامنى ئالماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ ھېلىدىن ھالۋا ياساپ قىلغان چىرايلىق سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ» دەپ ئويلىدى. شۇڭا، شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىش خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىدى.

قۇمۇل خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەقسىتى جىن شۇرىننىڭ ئىستىبىدات ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆلكىدە خەلقچىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىدى. قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىرچىلىقمۇ چىدىغۇسىز دەرىجىگە يېتىپ، خەلقنىڭ سەبرى قاچىسى تولغان، پىچاق سۆڭەككە يەتكەنىدى. مەسىلەن، 1930 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت ئۆلگەندىن كېيىن، جىن شۇرىن ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىش باھانىسى بىلەن، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىلگىرىدىن ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ كېلىۋاتقان ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى ئۇلاردىن تارتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ يۇرتىدىن كۆچۈپ چىققان خەنزۇلارغا بۆلۈپ بەردى ۋە ئۇلاردىن ئۈچ يىلغىچە دېھقانچىلىق بېجى ئالماسلىقنى بەلگىلىدى. پىششىق يەرلىرى تارتىۋېلىنغان ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا بولسا «بوز يەر ئېچىڭلار، دېھقانچىلىق بېجىنى بوز يەر ئاچقان يىلدىن باشلاپ تۆلەيسىلەر» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مۇنداق تەڭسىزلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغانىدى. ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك سېلىقلىرى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ بارغاننىڭ ئۈستىگە، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئىنتىزام ئەخلاقى ئىنتايىن ناچار

بولۇپ، ئۇلار خەلقنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىنى خالىغانچە ھەقسىز ئېلىۋالالايتتى، ئاياللارغا ھاقارەت قىلاتتى. ھۆكۈمەتنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىكتىن تارتىپ ناھىيە ھەتتا يېزا دەرىجىلىككىچە بولغان ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى باجنىڭ تۈرىنى خالىغانچە كۆپەيتىپ، مىقدارىنىمۇ خالىغانچە ئۆستۈرۈۋېرەتتى. ئەگەر كىمىكى بۇ بۇيرۇق، زورلۇق ۋە سېلىقلارغا بويسۇنمىسا، ئۆلگىچە تاياق يەپ، يەنە جەرىمانە تۆلەيتتى.

جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمى ھەددىدىن ئېشىپ خەلق پارتلاش ئالدىدا تۇرغاندا، چازىدىكى جاڭ دۇيجاڭ دېگەن ئەمەلدارنىڭ شوپۇلدىكى تورشا ئايدۇلنىڭ گۈلخان ئىسىملىك 13 ياشلىق قىزىنى زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولغانلىقى شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا پىلىك بولۇپ بەردى - دە، 12 تاغدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى قوزغىلىپ كەتتى. 1931 - يىلى قوزغالغان قۇمۇل خەلقى جىن شۇرىن ھاكىمىيىتى بىلەن ئېلىشىشنى 1933 - يىلىغىچە توختىماي داۋاملاشتۇردى. جىن شۇرىن قېچىپ كېتىپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بەزى يېڭى سىياسەتلەر بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەيگە ئىشەنچ قىلالمايتتى. ئۇ، خەلقنىڭ ئازادلىق يولىدىكى ئىنقىلاب ئۇچقۇنى ئۆچۈرگىلى بولمايدىغان يالقۇنغا ئايلانغان چاغدا، بۇ ئامەتنى بالايى-ئاپەتكە ئايلاندۇرۇپ قويماسلىقنىڭ يولىنى تېپىشقا باش قاتۇراتتى. ئۇ، ما جۇڭيىڭ بىلەن يەنە بىرلىشەي دېسە، ئۇنىڭغىمۇ تازا كۆڭۈل توختىتالمىدى. چۈنكى، 1931 - يىلى قوزغىلاڭ باشلانغاندا جىن شۇرىننىڭ ئۆلكە بويىچە 64 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. خوجىنىياز ھاجى شۇنىڭغا قارىماي، جىن شۇرىنغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان

ۋە يولۋاس، ئىسمايىل قاتارلىق كىشىلەرنى گەنسۇدىكى ما جۇڭيىڭنى يارەمگە تەكلىپ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. 1931 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ماجۇڭيىڭ بىرىنچى قېتىم 500 ئەسكىرىي كۇچ، 90 نەچچە تال مىلتىق بىلەن ئەنشىدىن قۇمۇلغا چىقتى، شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇ يەنە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدىن 500 كىشىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا قىلىچ ۋە نەيزە تۇنقۇزۇپ، ئۇلارنى قوشۇننىڭ ئالدىغا سېلىپ، سېپىلغا چىقىشقا مەجبۇرلىدى. نەتىجىدە، يۇزلىگەن ئۇيغۇر ياشلىرى قىرىلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى خوجىنىياز ھاجىغا ئەھۋال ئېيتىپ نارازىلىقىنى بىلدۇرگەندە، خوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭغا خەلقنىڭ تەلىپىنى يەتكۇزۇپ: «مىلتىقى يوق ئەسكەرلەرنى سېپىلغا چىقىشقا زورلىمىساڭلار» دېسە، ما جۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ سۆزىنى ئىلكىگىمۇ ئالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇپ تۇگىدى. يەنە بىر قىسمى ما جۇڭيىڭ بىلەن بىللە تاغدىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا ماڭغانىدى. تاغدا جۇدۇن بولۇپ كېتىپ، يېلىڭ كېيىم، يالىڭاياغ ئەسكەرلەر يولدا ئىنتايىن قىينالغاچقا، خوجىنىياز ھاجى باشلىق تاغ خەلقى ئۇلارنى چېدىر تىكىپ، قويلارنى سويۇپ، يېمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەر بىلەن ئوبدان كۇتۇۋالدى. ما جۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تاغدا ئوبدان ئوزۇقلىنىپ ۋە ئارام ئېلىپ، ئۆزىنى ئوڭشۇۋالغاندىن كېيىن، جەن شۇرېنىڭ باركۆلدىن قۇمۇلغا كېلىۋاتقان ئىككى تۇمەن ئەسكىرىگە تاغ خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئەسىرگە ئالدى؛ يەنە ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن باركۆلنى ئىشغال قىلدى. ماجۇڭيىڭ ئولجا ئالغان

مىلتىقلار بىلەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، ئادەم سانىنى مىڭغا يەتكۇزۇپ، ئۆز قوشۇنىنى كۇچەيتتىكىن، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنىغا بىر تالمۇ مىلتىق بەرمىدى. ئۇ تېخى خوجىنىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە كىشىنى «يىڭجاڭ، لىيەنجاڭ» قىلدىم دەپ، قۇرۇق ئۇستەڭگە مىراپ قىلماقچى بولدى. ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇرۇپ ئېشىپ قالغان قوراللارنى تۆگىگە ئارتىپ، «ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان دۇشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توسۇيمەن» دەپ لودۇڭغا ماڭدى. ئەمما، لودۇڭدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، گەنسۇغا قېچىپ كەتتى. ما جۇڭيىڭ لودۇڭغا مېڭىش ئالدىدا، خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭغا: «بىزنىڭ قوراللىرىمىزنىڭ يېتىشمەيۋاتقانلىقىنى بىلمىسز. ئۇرۇشنى بىللە قىلدۇق، ئولجا ئالغان قوراللار ئۆزىڭىزدىن ئېشىپ تۇرسا، ئۇلارنى بىزگە قالدۇرماي كېتەمسىز؟» دېسە، ما جۇڭيىڭ: مەن ئىچكىرىگە بېرىپ ئەسكەر ئېلىپ يەنە كېلىمەن، دەپ جاۋاب بەردى. خوجىنىياز ھاجى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۇرگەندىن كېيىن، ئۇ: ماقۇل، ئەتە كېلىڭلار، دەپ قويۇپ، يېرىم كېچىدە قېچىپ كەتتى. دېمەك، ما جۇڭيىڭ ئاشنى يەپ بولۇپ قازانىنى چاقتى. سەن ئۆل ـ مەن تىرىلەي دېگەندەك ئىش قىلدى.

ما جۇڭيىڭ يەنە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ گېپىنى ئاڭلىماي، خەلققا ئېغىر چىنلىق سالىدىغان ئىشلارنىمۇ قىلدى. مەسىلەن، ئەنشىدىن قۇمۇلغا كېلىپلا ئۆز ئالدىغا قەغەز پۇل بېسىپ تارقاتماقچى بولغانىدى. خوجىنىياز ھاجى «ئەگەر بۇنداق قىلساق، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىر چىنلىق ئېشىپ كېتىدۇ» دەپ توسسا، ما جۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ گېپىنى بىر تىيىنغا ئالماي، قەغەز پۇلنى

باستۇرۇپ تارقىتىۋەردى. نەتىجىدە، مال باھاسى ئېشىپ كېتىپ، ئۇنىڭ قەغەز پۇلى خەلقنىڭ قولىدا قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالدى. 1931 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ما جۇڭيېڭنىڭ ئاخۇن تۇەنجاڭ دېگەن بىر ئوفىتسېرى «ئاغرىپ قالدىم» دەپ، ئۆزىنىڭ پوگىنى ۋە ئاشپىزىنى ئېلىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۇرتى تاراتىغا بېرىپ تۇرىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنىسى يار قارى ئۆزىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى ئولارغا بوشىتىپ بېرىپ، ئولارنى ياخشى كۈتىدۇ. ئاخۇن تۇەنجاڭ ئۇ يەردە بىرەر ئاي تۇرغاندىن كېيىن، بىر خەنزۇنىڭ قىزىنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا تېگىشكە مەجبۇرلايدۇ. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى تاراتىنىڭ دوغىسى (بېگى) قۇربانغا ئەرز قىلىدۇ. قۇربان دورغا بۇ ئەھۋالنى خوجىنىياز ھاجىغا مەلۇم قىلىدۇ. شۇ ئارىدا ھېلىقى خەنزۇنىڭ قىزى ئاخۇن تۇەنجاڭنىڭ مەجبۇرلىشىغا قارشىلىق بىلدۇرۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان خوجىنىياز ھاجى ئاخۇن تۇەنجاڭنى «نەدىن كەلگەن بولساڭ شۇ يەرگە كەت» دەپ ھەيدىۋېتىدۇ. ما جۇڭيېڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، خوجىنىياز ھاجىغا كەينىدىن: «ئاخۇن تۇەنجاڭ خوتۇن ئالسا كاپىرتېڭ قىزىنى ئالماقچى بوپتۇ. خوجىنىياز خەلقى ـ ئالەم ئالدىدا نېمە دەپ مېنىڭ ئوفىتسېرىمنى رەسۋا قىلىدىكەن» دەپ خاپا بولىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيېڭنىڭ مۇشۇ ئىشلىرىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىر پىكىردە ئەمەسلىكىنى ئېنىق بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چوڭ دۇشمەنگە چىشىنى چىشلەپ تۇرۇپ ما جۇڭيېڭ بىلەن بىللە قارشى تۇرۇشتىن باشقا ئامالى يوق ئىدى. شۇڭا، ما شىمىن قاراشھەردىن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئاكىسى مۇسۇل مۇھىتى قاتارلىق بىر

قانچە كىشىنى گەنسۇغا ئەۋەتىپ، ما جۇڭيېڭنى شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ چىقتى. ما جۇڭيېڭ قۇمۇلدىن ئۆتۈپ چىگىچىكزىغا كەلگەندە، مۇسۇل مۇھىتىنى تۇرپانغا چاڭ فاڭ سىلىڭ (شەھەر مۇداپىئە سىلىڭى) قىلىپ ئەۋەتىپ، ئۆزى قوشۇنلىرىنى باشلاپ موريغا ئاتلاندى.

ما جۇڭيېڭ موريغا يېقىنلىشىپ قالغاندا، خوجىنىياز ھاجى «ئەگەر مەن ئۆتكەن ئىشلارغا سالاۋات دەپ، ما جۇڭيېڭ بىلەن بىرلەشسەم، ئۇ ماڭا قانداق قارايدۇ. ئۇ، ھازىرچە گەپ قىلماي، يەنىلا بىز ئۇيغۇرلاردىن پايدىلىنىپ، قۇربانىنى بىزگە يەرگۈزۈپ، قورالغا ئۆزى ئىگە بولۇۋالمىغان كونا يولدا ماڭارمۇ؟ ياكى شىنجاڭدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن «تالا مۆشۈكى ئۆي مۆشۈكىنى قوغلاپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلارمۇ؟» دەپ ئويلاپ، مەھمۇت مۇھىتى ۋە ئەتراپىدىكى بىرقانچە كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ما جۇڭيېڭنىڭ ئۆزىگە قانداق قاراشتا ئىكەنلىكىنى بىلىپ باقماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن، مۇسۇل مۇھىتى بىلەن كۆرۈشمەك بولۇپ، ئۇزۇن قىردىن تۇرپانغا ئادەم ئەۋەتىپ، مۇسۇل مۇھىتىنى موريغا چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ ۋە مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى موريغا جەنۇبىي تېغىدا قالدۇرۇپ، مەھمۇت مۇھىتى ۋە يېنىدىكى مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە، موريغا ئوستى تەرىپىدىكى دالىنكۇ تاغ ئېغىزىدىن كىرىپ، چاغانبوت دېگەن يەر ئارقىلىق ئادەم ئىزى باسمىغان يەرلەردىن ئۆتۈپ، پىچان كۆكياردىن ئۇدۇل موريغا باريدىغان يولغا چۈشۈپ، مۇسۇل مۇھىتى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلار ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن

مورىغا بېرىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى بولدى. ئەتىسى مورىغا باردۇق. بىز مورىغا يېتىپ بارغىچە، ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى مورىنى ئىشغال قىلىپ بولغانىكەن. مۇسۇل مۇھىتى، خوجىنىياز ھاجى، مەھمۇت مۇھىتىدىن باشقا يەنە ئەيسا نىياز، مەن ۋە تۇرپانلىق تەرجىمان پەيتۇل بولۇپ جەمئىي ئون نەچچە كىشى ما جۇڭيىڭ چۈشكەن ھويلىغا باردۇق. ئۇلار بىزنى بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئۆيگە كىرىپ بىر ئاز ساقلاپ تۇرساق، ما جۇڭيىڭ ئۈچ كىشى بىلەن بىللە كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئىشكتىن كىرىپلا مۇسۇل مۇھىتى بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، ئاندىن مۇسۇل مۇھىتنىڭ يېنىغا تۇرغان خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشمەي، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن كۆرۈشتى. ئاخىرىدا خوجىنىياز ھاجىغا قولىنى سۇندى. مەن ئۇنىڭ خوجىنىياز ھاجىغا قىلغان بۇ مۇئامىلىسىگە ھەيران قالدىم. بەلكىم ئۇ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆتكەندە 300 خۇيزۇدىن قورال تارتىۋالغانلىقىغا ئاچچىقى كېلىپ شۇنداق قىلىۋاتقان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم. بۇ نۆۋەت ما جۇڭيىڭ چىگچىڭزىغا كېلە - كەلمەيلا، تۇرپاندىن بەش - ئالتە خۇيزۇ كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «خوجىنىياز ھاجى خۇيزۇلارنىڭ قورالىنى تارتىۋالدى» دەپ ئەرز قىپتۇ.

بۇلار كۆرۈشۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش باشلاندى. مۇسۇل مۇھىتى مەھمۇت مۇھىتىنى ما جۇڭيىڭغا: بۇ - مېنىڭ ئىنىم مەھمۇت مۇھىتى بولىدۇ، دەپ تونۇشتۇردى. ما جۇڭيىڭ يېنىدىكى بىرسىنى بىزگە: بۇ - مېنىڭ ئىنىم ما جۇڭجى بولىدۇ، دەپ تونۇشتۇردى. ئاندىن بىر نەچچىسىنى تونۇشتۇردى (ئۇلارنىڭ ئىسمى

ئېسىمدە قالماپتۇ). خوجىنىياز ھاجىنى ھەممىسى تونىغاچقىمىكىن، ھېچكىم تونۇشتۇرمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار كاڭ سۈپىدا ئولتۇرۇپ، پاراڭلىشىشقا باشلىدى. ما جۇڭيىڭ ئاۋۋال سۆز ئېلىپ مۇنداق دېدى: ئالدىنقى كۈنى تونده ئەسكەرلىرىمىز مورىغا كېلىپ، ئاكوپتا ياتقان جىن شۇرىننىڭ ئەسكەرلىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى ياتقان ئاكوپقا كۆمۈپ قويۇپتۇ، ھازىر ئەسكەرلىرىمىز گۈچۈڭغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ. بۇ يىل مەن 29 ياش، ئىنىم ئەر سىلىڭ ما جۇڭجى 27 ياشقا كىردى. بىز - ئازچىلىق، شۇنداق بولسىمۇ، بىز - نەيزىنىڭ ئۇچى، سىلەر - ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا كۆپچىلىك، سىلەر - نەيزىنىڭ سېپى. نەيزىنىڭ سېپى تەۋرەنمەي تۇرۇپ بەرسە، نەيزىنىڭ ئۇچى دۈشمەننى قىرىۋېتىدۇ. مەن گۈچۈڭنى تۆت سائەتتە، ئۈرۈمچىنى ئالتە سائەتتە ئېلىپ بولىمەن. ئاندىن شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى دۈشمەنلەر قارشىلىق بىلدۈرمەيلا تەسلىم بولىدۇ. ئۇ چاغدا سىلەر (خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىغا قاراپ) ئۈرۈمچىدە بولىسىلەر. مەن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ 50 تۈمەن ئەسكەر ئېلىپ، ئىككى يىلدا پۈتۈن جۇڭگونى ئۆزۈمگە قارىتىپ بولىمەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ يىلدا سوۋېتنىمۇ ئۆزۈمگە قارىتىپ، چېگرىنى تۇركىيىگە ئۇلاپ، چوڭ ئىسلام دۆلىتى قۇرىمەن... بىز ئەتە گۈچۈڭغا ھۇجۇم قىلىمىز، سىلەر (خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىغا قاراپ) بىر تەرەپتىن جىمسارغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈرۈمچىدىن كەلگەن دۈشمەنلەرنى گۈچۈڭ تەرەپكە ئۆتكۈزمەي يولىنى توسۇپ تۇرۇڭلار.

ئۇ بىز بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، ئۇنىڭ گۈچۈكىغا مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئەسكەر باشلىقلىرى ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ ئۇنىڭدىن يوليورۇق سوراپ تۇردى. ما جۇڭيىڭ سۆز ئارىسىدا مۇسۇل مۇھىتى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىغا قاراپ - قاراپ قويدى، ئەمما خوجىنىياز ھاجىدىن بىر ئېغىزمۇ گەپ سورىمىدى. خوجىنىياز ھاجىمۇ ئونچىقارماي جىم ئولتۇردى.

بىز ماجۇڭيىڭ بىلەن سۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن، موريدا قوندۇق؛ ئەتىسى ناشتا قىلىپ بولۇپ، سېپىل دەرۋازىسى ئۈستىگە چىقىپ ما جۇڭيىڭنىڭ گۈچۈكىغا كېتىۋاتقان ئەسكەرلىرىنى تاماشا قىلدۇق. ئەڭ ئالدىدا ئاتلىق ئەسكەرلىرى، ئارقىدىن پىيادە ئەسكەرلىرى مېڭىپتۇ. پاردار ئەسكەرلىرى باش - كۆزلىرى پاكى پۈت - قوللىرى تېڭىلغان ھالدا، يېنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ قولتۇقلىشى بىلەن كېتىۋېتىپتۇ. ئاتلىقلار ئارىسىدىكى پاردارلارمۇ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپتۇ. پىيادە پاردارلار ئۇچۇن ئايرىم ھارۋا ئورۇنلاشتۇرماپتۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەر قارا ئاتلىقلار، ئاق ئاتلىقلار، تورۇق ئاتلىقلار بويىچە بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەممە ئاتلىرىنىڭ قۇيرۇقى كېسىلگەن. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ يەنجاڭدىن يۇقىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەممىسى خۇيزۇلاردىن، ئادەتتىكى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلاردىن ئىدى. چۈنكى، ئۇلار دۇشمەن تەرەپتىن ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ ياشقا چۈكلىرى بىلەن ئەپيۇنكەشلىرىنى شاللاپ چىقىرىۋېتىپ، قالغانلىرىنى ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدىكەن. ئۇنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى 2000 چە، پىيادە ئەسكەرلىرى 3000 چە بار ئىدى. ئۇلار سېپىل ئىچىدىن چىقىپ بولغاندىن كېيىن،

بىز پەسكە چۈشتۇق.

مۇسۇل مۇھىتى موريدىن تۇرپانغا چۈشۈپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى بىز بىلەن بىللە گۈچۈكىغا يول ئالدى. كونا چىتەيگە بارغاندا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىدائىيلىرى تاغ تەرەپتىن يېتىپ كەلدى. بىز كونا چىتەيدە دەم ئېلىپ ئولتۇرساق، يولۇاس بىر قانچە كىشى بىلەن كېلىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ مېڭىپ كەتتى. مەھمۇت مۇھىتى خوجىنىياز ھاجىغا: ھاجى ئاكا، بۇ تۇڭگانىنىڭ (ما جۇڭيىڭنىڭ دېمەكچى) گېپى بەك چۈكۈر. ئۇ، ئىچكىرى ئۆلكىدىكىلەر بىلەنمۇ، سۇۋېت بىلەنمۇ ئۇرۇشىدىغانلىقى گېپىنى قىلىۋاتىدۇ. بىز ئىچكىرى ئۆلكىدىكىلەر بىلەنمۇ ئۇرۇشمايمىز، سۇۋېت بىلەنمۇ ئۇرۇشمايمىز. بىز ئۇچۇن پەقەت شىنجاڭدا ئادىل بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، خەلقىمىز زۇلۇمدىن قۇتۇلسىلا بولدى. سۇڭ ۋېن (سۇڭ جۇڭسەن) نىڭ تۇنقان يولى ياخشىدەكمىش، ئۇنى پۇقراپەرۋەر دېيىشىدۇ، لېكىن، شىنجاڭدا ھېچكىم ئۇنىڭ يولىدا ماڭمايۋاتىدۇ. ئەگەر بىرەرسى ئۇنىڭ يولىدا ماڭغان بولسا، ئەل ئامان، يۇرت ئامان بولغان بولاتتى. ئەگەر بىز ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلەشسەك، ئۇ شىنجاڭ خەلقىنى زورلاپ ئۇرۇشقا سېلىپ، يىزىنى خانىۋەيران قىلىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ. بىز ئۇچۇشتىن ئىلگىرى چوشۇشنى ئويلايلى، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئوبدان ئويلىمىساق بولمىغۇدەك، - دېدى. خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت مۇھىتنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويغاندىن كېيىن، يېنىدىكى نىياز دېھقانغا كۆزىنىڭ قىرىدا قاراپ قويدى - دە، باشقا ھېچنەرسە دېمىدى (نىياز دېھقان خوجىنىياز ھاجىنىڭ تايانچ ئادىمى ئىدى). ئۇنىڭ ئۇن

چىقارماي نىياز دېھقانغا قاراپ قويۇشى شۇ كۈنلەردە نىياز دېھقاننىڭ «ئەگەر خوجىنىياز شېڭ شىسەي بىلەن بىرلەشسە، مەن قۇمۇلغا كېتىمەن» دەپ يۈرگەنلىكىدىن ئىدى. چۈنكى، ئۇ: شېڭ شىسەي بىزنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ما جۇڭيىڭنى يېڭىپ، ياڭ زىشىڭ تۆمۈر خەلپىنىڭ بېشىنى ئالغىنىدەك، ئۇمۇ بىزنىڭ بېشىمىزنى ئالىدۇ، دەپ قارايتتى. دېگەندەك. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، نىياز دېھقان بىر قانچە ئادىمى بىلەن قۇمۇلغا كىرىپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن كۆڭلى بىر ئاز تىنغان بولسىمۇ، لېكىن زادى قانداق قىلىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلەلمىدى. مەھمۇت مۇھىتىمۇ تۇرپاندا قوزغىلاڭ قىلغاندىن تارتىپ، ما شىمىننىڭ خاپىلىقىنى كۆپ تارتقانلىقى، ئۇلار ئۇرۇشلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇقلۇق يەنە ئۇيغۇرلارنى كەمسىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ماجۇڭيىڭنىڭ پۈتۈن شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىن 500 مىڭ ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ چەت ئەللەرنىڭ زەمبىرەكلىرىگە يەم قىلىپ بەرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى؛ شېڭ شىسەي بولسا، پىچان، تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدىلا بىر نەچچە مىڭ ئۇيغۇرنى قىرغانلىقى؛ جۈملىدىن ئۆزىنىڭ قان قېرىنداش ئاكىسى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ بېشىنى كېسىپ تۇرپان بويىچە سازايى قىلىپ ئېسىپ قويغانلىقىنى؛ ئەگەر ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشسە، ئۆزىنىڭمۇ ئاكىسىغا ئوخشاش ئاقىۋەتكە قېلىشى يىراق گەپ ئەمەسلىكىنى ئويلاپ، دەرھال بىر قارارغا كېلەلمەي، قاتتىق باش قاتۇردي.

بىز كونا چىتەيدە بىر ئاز ئارام ئالغاندىن كېيىن، گۇچۇڭغا قاراپ ماڭدۇق. ما جۇڭيىڭ ئەسكەلىرى سەپ-سەپ بولۇپ كەينىمىزدىن كېلىۋاتاتتى. بىز گۇچۇڭنىڭ سېپىلى كۆرۈنگۈدەك يەرگە يېتىپ بارغاندا، ما جۇڭيىڭ ئونلىغان ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن ئارقىمىزدىن يېتىشىپ كەلدى. ئۇ گۇچۇڭ تەرەپنى دۇربۇن بىلەن كۈزەتكەندىن كېيىن، قىسىملىرىنى ھەر تەرەپكە تەقسىم قىلىپ، ئەسكەر باشلىقلىرىغا ۋەزىپە تاپشۇرۇشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ ئارقىدىن كېلىۋاتقان قىسىملىرىمۇ يېتىپ كەلدى. ئەسكەر باشلىقلىرى ئۆز قىسىملىرىنى ھەر تەرەپكە ئېلىپ مېڭىپ، گۇچۇڭنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا باشلىدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى ما جۇڭيىڭ بىلەن خوشلىشىپ، بىزنى باشلاپ گۇچۇڭنىڭ جەنۇبىي تاغ تەرىپى بىلەن جىمسارغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. دېمەك، بۇ ئىككىيلەننىڭ كىم بىلەن بىرلىشىشى تېخى ھەل بولمىغانىدى.

II باب خوجىنىياز ھاجىنىڭ ما جۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى

1. جىمسارنىڭ تەسلىم بولۇشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى ما جۇڭيىڭ بىلەن مورىدا خوشلاشقاندىن كېيىن، جىمسارغا كېلىپ جىن شۇرېننىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلدى. جىمساردا

لى شۇقۇ، گاۋ شىجىلارنىڭ باتالىئونلىرى بولۇپ جەمئىي مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر ئىدى. بىز جىمسار شەھىرگە يېقىن بارغاندا، دۇشمەن سېپىل ئىچىدىن چىقىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھۇجۇمنۇ بىز تۇرپاندىن يېڭى چىققاندا دۇچكەلگەن ھوجۇمغا ئوخشاش دەھشەتلىك بولدى. بىراق، بۇ قېتىم ۋەزىيەت باشقىچە ئىدى. يەنى گۇچۇڭنىڭ ما جۇڭيىڭ قورشىۋالغاچقا، ئۇلارغا گۇچۇڭدىن ياردەم كېلەلمەيتتى. ئۇرۇمچىدىن ياردەم كېلىشى تېخىمۇ ناتايىن ئىدى. بىز قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ دۇشمەنلەرنى سېپىل ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق ۋە سېپىلنى ئورۇۋېلىپ ئۇرۇش قىلدۇق. شۇ كۈنلەردە شايالىق ھاجى ئەلەم ئاخۇن (مەھەممەتئىياز ئەلەم)، كۆچادىن مەھپىز ۋاكىلار يېرىم-يارتا قوراللانغان يۇزلىگەن پىدائىيلار بىلەن ناغرا-سۇنايلارنى ياڭرىتىپ، خوجىنىياز ھاجىغا ياردەمگە كەلدى. ئۇلارنىڭ مۇنداق ھەيۋەتلىك كېلىشىنى دۇشمەنلەرنىڭ چۆچۈتۈۋەتتى بولغاي، دۇشمەنلەر سېپىل دەرۋازىسىنى چىڭ ئېتىۋالدى. ھۇجۇم تازا قىزىۋاتقاندا، دۇشمەنلەر تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ سېپىل ئۈستىدىن ئاق بايراق تاشلىدى. بىزمۇ ئوق ئېتىشنى توختاتتۇق. شەھەر ئىچىدىن بىر ئادەم چىقىپ بىزگە: «سىلەر شەھەرگە بېسىپ كىرمەي، بىر - ئىككى كۈن تەخىر قىلىپ تۇرساڭلار، بىز ئەسكەرلەرنىڭ قولىدىن قوراللارنى يىغىۋېلىپ سىلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىمىز. سىلەر شەھەرگە كىرسەڭلار، ھەر ئىككى تەرەپتىن قان تۆكۈلۈش بولمەسۇن» دېدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى بۇنىڭغا ماقۇل بولدى. بۇ بىز جىمسارغا كىرىپ ھۇجۇم قىلغانىنىڭ 3 - كۈنى ئىدى.

بىز ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە چىكىنىپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز جىمسارىدىكى دۇشمەنلەرنى ئورۇمچىگە قاچۇرۇۋەتمەي ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىش، ئورۇمچىدىن جىمسارغا كېلىدىغان ۋە گۇچۇڭغا بارىدىغان يارىدەملەرنى توسۇش ئىدى. جىمسار سېپىلىنىڭ شەرقى يەنى گۇچۇڭ تەرىپى بوش ئىدى. لېكىن، دۇشمەنلەر ئۇ تەرەپتىن قېچىپ چىققان تەقدىردىمۇ، گۇچۇڭغا يېتىپ بارالمايتتى.

شۇ كۈنى بىر قانچىمىز سېپىل ئەتراپىنى بويلاپ، بىر بىسىپ - ئىككى بېسىپ سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قاپتىمىز. يېقىن بېرىپ قارىساق، دەرۋازا ئوچۇق تۇرىدۇ. دەرۋازا ئالدىدا ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىدىن تۆتى قوراللىق پوستتا تۇرۇپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىز دەرھال خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتىغا مەلۇم قىلدۇق. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى شۇئان بىزنى باشلاپ دەرۋازا ئالدىغا ئاتلىق يېتىپ باردى. دەرۋازا ئالدىدىكى پوستتىن بىرسى بىزگە ھەرىيچە سالام بېرىپ: سىلەر كىم؟ نەگە بارىسىلەر؟ - دەپ سورىدى. خوجىنىياز ھاجى ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ: سىلەرنىڭ باشلىقىڭلار بىلەن كۆرۈشمەكچىمىز، - دېدى. ھېلىقى پوست: سىلەر بىرئاز تۇرۇپ تۇرۇڭلار، - دېگىنىچە شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە بىر ھازادىن كېيىن چىقىپ: «كىرسۇن دەيدۇ» دەپ بىزنى باشلاپ ماڭدى. بىز چوڭ ھويلىنىڭ ئىچىگە كىردۇق. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا 2000غا يېقىن مىلتىق ۋە باشقا قورال-ياراقلار دۆۋىلەكلىك تۇرۇپتۇ. بىز ئاتتىن چۈشۈشمىزگە، ئۇي ئىچىدىن بىرسى چىقىپ ھەرىيچە سالام بېرىپ، بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ئۇي ئىچىگە تەكلىپ قىلدى. بىز ئۇيگە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇ

كىشى ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ: «مەن - ما خۇسەن تۆەنجاڭ، بىز گۇچۇڭنى ئېلىپ بولدۇق. ئۇرۇشتا ئەر سىلىڭ ① قۇربان بولدى. بۇ، ھەممىمىز ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولدى» دېدى؛ ئاندىن ئۇ: «سىلىڭ تۇنۇگۈن جىمسارنىڭ تەسلىم بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ: خوجىنىياز ھاجى سېپىل ئىچىگە كىرسە، ئوتتۇرىدا تىل ئۇقۇشالماي، ئۇقۇشماسلىقلار يۈز بېرىپ، دۇشمەن قولىدىكى مىلتىقلارنى تاپشۇرۇۋېلىشىمىزغا كاشىلا بولۇپ قالمىسۇن، سىلەر قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ خوجىنىياز ھاجىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار، دەپ مېنى ئەۋەتكەنىدى. مەن قوراللارنى توپلاۋاتىمەن» دەپ ھويلىدىكى قوراللارنى قول ئىشارىتى بىلەن كۆرسەتتى ۋە «بۇگۈن توپلاپ بولىمەن. سىلەر ئەتە كېلىپ ئېلىپ كېتىڭلار» دېدى. خوجىنىياز ھاجى ما خۇسەنىڭ سۆزىدىن مەمنۇن بولدى، ئاندىن ما جۇڭىيڭنىڭ ئۆلۈمىگە تەزىيە بىلدۈرۈپ، ما جۇڭىيڭغا بۇ تەزىيىسىنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈندى. ئارقىدىن «ئۇنداق بولسا قوراللارنى ئەتە كېلىپ ئېلىپ كېتەيلى» دەپ ما خۇسەن بىلەن خوشلاشتى. بىز ئۆيدىن چىقىپ ئانقا مىنىشكە تەمشەلگىنىمىزدە، ما خۇسەن «مىلتىق لازىم بولسا ماڭۇ مىلتىقلاردىن ئېلىۋېلىڭلار»، - دېدى. ئۇنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ فۇگۇەنلىرى ھويلىدىكى بەش ئاتار مىلتىقلارنى بىزگە سۇنۇشقا باشلىدى. بىرقانچىمىز مۇرىمىزدىكى مىلتىقنىڭ ئوستىگە يەنە بىر تالدىن مىلتىق ئارتىۋالدۇق. بەزىلەر: «ئەتە كېلىپ ھەممە مىلتىقنى ئالدىغان تۇرساق، ھازىر ئېغىر - ئارتۇق ئېلىۋېلىپ نېمە قىلىمىز» دەپ

① مەرسىلىڭ - ما جۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ما جۇڭجى. تۇ، 1933 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 25 - كۈنى تۇلگەن.

ئالمىدى. ئەيسا نىيازمۇ ئالماقچى ئەمەس ئىدى، مەن ئۇنىڭغا «ھازىر ئېلىپ، سېپىلدىن چىققاندا ماڭا بەرگىن» دەپ بىر تال مىلتىقنى ئالغۇزدۇم ۋە سېپىلدىن چىققاندىن كېيىن ئۇ مىلتىقنى ئېلىۋالدىم. چۈنكى، مەن ئۇ چاغدا مەھمۇت مۇھتىنىي قوغداش بەنىنىڭ بەنجاڭى ئىدىم. ئەيسا نىياز مەھمۇت مۇھتىنىي فۇگۇەنى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ مىلتىقى بار ئىدى. ئۇرۇشلاردا ئولجا ئالغان ياكى تېپىۋالغان مىلتىقلارنى ئۆز بەنىمدىكى پىدائىيلارغا تارقىتىپ بەرگەن بولساممۇ، يەنىلا يېتىشمەيتتى. «ئەتە بىزگە 2000 تال مىلتىق تاپشۇرغان تەقدىردىمۇ، بىزنىڭ بەنگە كۆپ تەگمەسلىكى مۇمكىن. مۇشۇ ئىككى تال مىلتىق غەنىمەت» دەپ ئويلىغانىدىم.

بىز جىمسار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ، پىدائىيلارغا ئەتە مىلتىقلارنى ئېلىپ چىقىدىغانلىقىمىزنى ئېيتساق ئۇلار بەكمۇ خۇشال بولۇشتى. ئەتىسى ئاشتىدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتىنى 20 نەچچىمىزنى ئاشلاپ شەھەر ئىچىگە ماڭدى. دەرۋازىدىكى پوستلار بىزنى توسمايلا كىرگۈزۈۋەتتى. ئەمما، تۇنۇگۈنكى مىلتىق دۆۋىلەنگەن ھويلىغا بارساق، مىلتىقلاردىن قىلچە ئەسەر يوق، ھەتتا خوجىنىياز ھاجىنى قارشى ئالىدىغان ئادەمنىڭمۇ تايىنى يوق. ئاتلاردىن چۈشۈپ ھويلىدا بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن، ما خۇسەن چىقىپ، سوغۇققىنا «ھە، كەلدىڭلارمۇ؟» دېدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ «قوراللارنى يىغىپ بولدۇڭلارمۇ؟» دېگەن سوئالىغا ئۇ: «مەن سىلىڭدىن رۇخسەتسىز بىرتالمۇ مىلتىق بېرەلمەيمەن، مىلتىق لازىم بولسا سىلىڭدىن خەت ئەكىلىڭلار» دەپ جاۋاب بەردى. ما خۇسەن بىزگە تەتۇر قاراپ، پۈتۈنى ئالماپ ئولتۇراتتى.

«بۆرىنىڭ خىرىس قىلغىنىدىن تۈلكىنىڭ ھىجايغىنى يامان» دېگەندەك ما خۇسەننىڭ تۈنۈگۈنكى ھىجىيىشىنىڭ مىلتىقلارنى ئۆزىگە يىغىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان تۈلكىلىكى ئىكەنلىكىنى خىيالىمىزغىمۇ كەلتۈرمىگەن ئىكەنمىز. خوجىنىياز ھاجى سۇنىڭ بېشىدىن لاي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئېتىنى دىۋىتكەن پېتى شەھەر ئىچىدىن چىقىپ كەتتى، بىزنى ئۇزىتىپ قويىدىغان ئادەممۇ چىقمىدى. كېيىن بىلىشىمىزچە، جىمساردىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن لى شۇفۇ ① خوجىنىياز ھاجىغا «سىلەرگە قورال تاپشۇرىمىز» دەپ قويۇپ، گۇچۇڭدىكى ما جۇڭيىڭغا مەخپىي ھالدا «قورالنى خوجىنىياز ھاجىغا تاپشۇرىمىزمۇ، سىزگىمۇ؟» دەپ ئادەم ئەۋەتكەن. ما جۇڭيىڭ ما خۇسەننى بىر تۈەن ئەسكەر بىلەن كېچىلەپ جىمسارغا ماڭغۇزغان. ما خۇسەن شۇ كېچىسى شەھەر دەرۋازىسىدا پوستتا تۇرغانلار بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ، چاندۇرماي شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان. دېمەك، ما خوسەننىڭ تۈنۈگۈن خوجىنىياز ھاجىغا قىلغان سۆزلىرى قوراللارنى يىغىۋېلىپ گۇچۇڭغا ماڭدۇرۇش ئارىلىقىدىكى ئالدامچىلىقى ئىكەن. خوجىنىياز ھاجى جىمسار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ: «ما جۇڭيىڭ دېگەن بۇ لۇمۇدىنىڭ تېگىدىن نىيىتى يامان، مەن ئاخىر ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشمەيمەن، شېڭ شىسەي بىلەن بىرلەشكىنىم بىرلەشكەن» دېگىنىچە، ئۈرۈمچى تەرەپكە قاراپ ماڭدى، مىڭلىغان پىدائىيلار كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدۇق.

---

① لى شۇ فۇ- ئۆز ۋاقتىدا تۆمۈر خەلىپىگە «سەن قورال تاپشۇرساڭ، ئەگەر ھۆكۈمەت ساڭا زىيان يەتكۈزسە، مېنى خۇدا ئۇرسۇن» دەپ قۇرئان تۇتۇپ، تۆمۈر خەلىپىنى ئۈرۈمچىگە ئالداپ ئەچىقىپ، ئۇنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان ئادەم.

خوجىنىياز ھاجى مورىدىن جىمسارغا يولغا چىققاندا، ما جۇڭيىڭ ما فامىلىك بىر ئادىمىنى مەسلىھەتچى قىلىپ قوشۇپ قويغانىدى. بۇ ئادەم خوجىنىياز ھاجىغا «ئاچچىقىڭىزدىن يېنىڭ» دەپ جىق گەپ قىلسىمۇ، خوجىنىياز ھاجى قەتئى ئۇنىمىدى. كېيىن ئاڭلىسام، بۇ مەسلىھەتچى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدىن قايتىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ يېنىغا بېرىپ: «خوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلەشمەيمەن دەپ ئۈرۈمچى تەرەپكە كەتتى» دېگەنىكەن، ما جۇڭيىڭ «نەگە بارغۇسى كەلسە شۇ يەرگە بارسۇن، مەن ئۈرۈمچىنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرىمەن» دېگەنمىش. شۇنىڭدىن باشلاپ تۈنۈگۈنكى دوستلار بۈگۈنكى دۈشمەنگە ئايلاندى.

ما جۇڭيىڭ گۇچۇڭدىكى غەلىبىسى بىلەن مەست بولۇپ كېتىپ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەت خەلقىگە تايىنىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالماقچى بولغىنىنى ئۇنتۇپ قالدى بولغاي، خوجىنىياز ۋەكىللىك قىلغان پىدائىيلارنى چەتكە قايرىپ قويۇپ، گۇچۇڭ ۋە جىمسارلاردىن 4000دىن ئارتۇق مىلتىق ۋە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئولجا ئېلىپ، ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى 7000 غا يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى «ماڭا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ، ئاكاڭ قارىغاي بىرىنچى» دەپ ھېسابلىدى. ئەمما، «مەغرۇر قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ» دېگەندەك، ما جۇڭيىڭنىڭ مۇنداق مەغرۇرلىنىشى ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ ئارىسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا مەھمۇت مۇھىتى باشقىچە پىكىردە بولمىدى. چۈنكى ئەسلىمىمىزنىڭ 1-بابىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغاندەك،

مەھمۇت مۇھتەمۇ ما جۇڭيىڭ قىلمىشلىرىدىن نارازى ئىدى. جىمسار تەسلىم بولغاندىن كېيىن بىز ئېلىشقا تېگىشلىك مىلتىق، باشقا قورال-ياراقلار ۋە ئاتـ-ئۇلاقلارنى ما جۇڭيىڭنىڭ زورلۇق بىلەن تارتۇۋلىنىشى بىزنىڭ پىدائىيلىرىمىزنىڭمۇ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. شايادىكى ھاجى ئەلەم ئاخۇن، كۇچادىكى مەھپۇز ۋاڭمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشىگە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىشېڭ شىسەيگە كىشى ئەۋەتىپ، جىمسار بىلەن پۇكاڭ ئارىلىقىدا شېڭ شىسەينىڭ ئادەملىرى بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇچراشتى. كېيىن يەنە، ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ، پۇكاڭ ناھىيىسىنىڭ سەنتەي تاغ ئېتىكى (قىزىل خورجا) دېگەن يەردە شېڭ شىسەي ئەۋەتكەن ۋەكىللەر بىلەن ئۇچراشتى. ۋەكىللەر شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىتىنى بايان قىلىپ: «يېڭى ھۆكۈمىتىمىز كونا ھۆكۈمەتكە تۇپتىن ئوخشىمايدۇ، شىنجاڭدا ھەر مىللەت ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىكى سىياسىتى يۈرگۈزۈلىدۇ. شەخسلەرنىڭ مال-مۈلكىگە دەخلى-تەرۇز قىلىنمايدۇ. شۇرالار (سوۋېت) ھۆكۈمىتى بىلەن ياخشى قوشنىدارچىلىق ئورنىتىلىدۇ» دېدى. ئاندىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىشى ئۈچۈن قويۇلىدىغان تەلەپلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېدى: «سىز خوجىنىياز ھاجى پۇتۇن شىنجاڭغا ما جۇڭيىڭدىن قولۇمنى ئۈزۈپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلەشتىم دەپ ئېلان قىلىڭ. سىزنى ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ بەر دېمەيمىز. ما جۇڭيىڭنى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قويۇپ بېرىڭ. سىز ماقۇل دېسىڭىز، ھۆكۈمەت سىزنى جەنۇبىي شىنجاڭنى

مۇھاپىزەت قىلىش باش قوماندانى، مەھمۇت مۇھتىنى شىنجاڭ ئاتلىق 6-دىۋىزىيىسىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلەپ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىدۇ. سىلەر جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ ئۇ يەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلايسىلەر. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئولجا ئالغان قوراللارنىڭ يېرىمىنى سىلەرگە بۆلۈپ بېرىدۇ. سىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىڭلارنىڭ بارلىق تەمىناتى ۋە لازىملىق قوراللىرىنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالىدۇ». خوجىنىياز ھاجى تەكرىتبىغىنىڭ شىمالىدىكى شېڭ شىسەي قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىللىي قوشۇنلارغا تاجاۋۇز قىلماسلىق، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىغا خوجىنىياز ھاجى مەسئۇل بولۇش، شۇنداق بولغاندىلا يۇقىرىدىكى شەرتلەرگە ماقۇل بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شېڭ شىسەي ۋەكىللىرى بۇنىڭغا قوشۇلدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى پۇتۇن شىنجاڭدىكى ئۆز قوشۇنلىرىغا، تۇرسۇن باباۋ، خوسەيىن باي ۋە باشقا خەنزۇ، ئورۇس ۋەكىللەر شېڭ شىسەيگە ۋەكىل بولۇپ 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كېلىشىمگە قول قويۇشتى.

بىر ھەپتىگە قالماي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاخبارات ئاگېنتلىقى (تا.س.س) «شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي تەرەپكە يۈزلەندى. ئۇلار جاڭ پىيىۋەن، ما جۇڭيىڭلارنىڭ ئىسيانچى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى» دەپ خەۋەر قىلدى. دېمەك، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بۇ كېلىشىمنى ئاشكارا قوللىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى ئۈچۈن سوۋېت كىشىلىرى كۆپ

خىزمەت ئىشلىگەن. شېكى شىسەينىڭ ئىلگىرى ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ھەل قىلالمىغان ئىشى بۇ قېتىم ئۇڭايلا ھەل بولدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ يۆلۈنۈشى ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. ما جۇڭيىڭنىڭ يەرلىك مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇش قىلىش جەھەتتىكى كۈچى پارچىلىنىپ كەتتى. شېكى شىسەي ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشنىڭ ئاساسىنى سېلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شېكى شىسەي ما جۇڭيىڭغا، ما جۇڭيىڭنىڭ شېكى شىسەيگە ئادەم ئەۋەتىپ سۆھبەتلىشىش باشلاندى.

2. زىنچۇەنزە ئۇرۇشى

ما جۇڭيىڭنىڭ بەش مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، گۇچۇڭدا جەن شۇرېننىڭ لى خەيزۇي باشچىلىقىدىكى 2000 دىن ئارتۇق قالدۇق ئەسكىرى بارئىدى. گۇچۇڭنىڭ شەھەر مۇداپىئە سىلىكى جاڭ زۇئەن شەھەر ئىچىنى ساقلاشقا قېلىپ، لى خەيزۇي ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇرۇشتى. ئەسكىرى كۈچى ئاجىز بولغاچقا كۆپ چىقىم تارتقان لى خەيزۇي ئاخىر تەسلىم بولدى. ما جۇڭيىڭ جىمسارىدا ئالغان ئولجىنى قوشقاندا بۇ قېتىم 4000 تالغا يېقىن مىلتىققا ئىگە بولدى. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا كېلىپلا بىردىنلا كۈچەيدى. ئۇ شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولۇمغا كىرگۈزدۇم، دەپ ھېسابلاپ، قۇمۇلدىن باشلانغان خوجىنىياز ھاجى باشلامچىلىق قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈچىنى قىلچە كۆزگە ئىلمىدى. ئۇ گۇچۇڭدا

ئۇرۇشتا ئۆلگەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىنى تەسلىم بولغان ئەسكەرلەر بىلەن تولدۇرۇپ، ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئاستا - ئاستا ئۇرۇمچى تەرەپكە سىلجىتتى. شېكى شىسەي دۇڭبېي پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى چىڭ شىچىنى ئۇرۇمچىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى 5000 ئەسكەر (بۇنىڭ 1000 نەپىرى ئاق ئورۇس) بىلەن ئۇرۇشقا تەييارلاندى. يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، خوسەيىن باي، مەنسۇر، تۇڭباۋ قاتارلىق ئالتە كىشىنى «شىنجاڭ مەسلىسىنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلساق» دەپ گۇچۇڭغا يەنى ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى گۇچۇڭغا بېرىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن سۆھبەتلەشتى. ما جۇڭيىڭ ياڭ فۇچىڭ دېگەن ۋەكىلىنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. ئۇ، 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، 8 - كۈنى شېكى شىسەي بىلەن كۆرۈشتى. شېكى شىسەي شۇ كۈنى كەچتە روزى ھاجىنىڭ ئۇرۇمچى شىخابادىكى بېغىدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ياڭ فۇچىڭ بىلەن سۆھبەتلەشتى. شېكى شىسەي ما جۇڭيىڭنى جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش سىلىكى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ما جۇڭيىڭنىڭ ۋەكىلى: شېكى شىسەي جۇشى بولسا، ما جۇڭيىڭ دۇبەن بولۇپ قوراللىق كۈچنى باشقۇرسا، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ پىكرى بىر يەردىن چىقمىغاچقا، ياڭ فۇچىڭ گۇچۇڭغا قايتماقچى بولدى. ئەمما، 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى توساتتىن گومىنداڭ مەركىزىي سەنمۇبىنىۋسىنىڭ سىجاڭى خۇاڭ موشىڭ ئەيسا بەگ ۋە يەنە تۆت سەنمۇنى ئېلىپ شىنجاڭغا ھال سوراش ۋە ئىشلارنى رەتكە سېلىش ئۈچۈن كېلىپ قالدى. ياڭ فۇچىڭ گۇچۇڭغا قايتىش ۋاقتىنى

ئۆزگەرتتى. بۇ چاغدا ما جۇكيىڭنىڭ ئالدىنقى قىسمىلىرى سەتتەيگە كېلىپ قالغانىدى. ئۇرۇمچىدىن گۇچۇڭغا بارغان ۋەكىللەر 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پۇكاڭغا قايتىپ كەلدى.

خۇاڭ موشاڭ شېڭ شىسەينىڭ ما جۇكيىڭغا ھەربىي ھەربىكەت قوللىنىشنى توختىتىشنى جىكىلەپ، شېڭ شىسەينى دۇبەنلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۆلكىلىك ھەربىي ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا يۆتكىمەكچى بولۇۋىدى، شېڭ شىسەي: «ما جۇكيىڭ قۇمۇلغا چىكىنسە، ئاندىن مەن ھەربىي ھەرىكەتنى توختىتىمەن» دېدى. ئاخىرى شېڭ شىسەي 5000 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى ئالتە يولغا بۆلۈپ، يەنە 300 چە توپچى ئەسكەر، 400 چە پىدائىي قوشۇن، 250 چە پىلىموتچىك ۋە بروتۇك ماشىنىلار بولۇپ جەمئىي 7000 گە يېقىن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى كەچتە ئۇرۇمچىدىن پۇكاڭغا يېتىپ باردى. ما جۇكيىڭ 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى زىنچوەنزە مۇداپىئەسىگە جايلىشىپ بولغان، يەنى ئۇمۇ 7000 دەك ئەسكىرى كۈچ بىلەن يوشۇرۇنۇپ تۇرغانىدى. ئاخىرى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چوشتىن كېيىن ئۇرۇش باشلاندى. ما جۇكيىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 400 گە يەتكەندە، ئۇنىڭ سېپىنى تەۋرىتىپ قالدى. ئۇرۇش بولۇۋاتقاندا، قانتىق يامغۇر يېغىپ جۇدۇن بولغان ئىدى. ناچار ھاۋادا ما جۇكيىڭ ئەسكەرلىرىدىن يەنە 200 دەكى چېقىم بولدى. ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچى يىگىتىڭ 500 دەك ئادىمى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئۇرۇمچى تەرەپكە تەسلىم بولۇپ قېچىپ ئۆتتى (ئۇلار ئەسلىدە گۇچۇڭدا ما جۇكيىڭغا تەسلىم بولغان لى خەيرۇيىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىدى). دەل شۇ چاغدا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنىڭ ھوجۇمىغا ئۆتۈشىگە كانايى چىلىندى،

ما جۇكيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىشقا باشلىدى. ما جۇكيىڭنىڭ 600 دەك ئەسكىرىنىڭ تولىسىنى شېڭ شىسەينىڭ شەرقىي شىمالدىن كەلگەن پىدائىيلار قوشۇنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇ قوشۇن شەرقىي شىمالدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرقانچە يىللىق ئۇرۇشتا مەرگەن بولۇپ يېتىشكەنىدى. شېڭ شىسەي قوشۇندىن 200 چە ئەسكەر ئۆلۈپ، 100 چە ئەسكەر ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا، شېڭ شىسەي 1000 تال مىلتىق، 30 مىڭ دانە ئوق ئولجا ئالدى. ما جۇكيىڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا ھاۋا كىلىماتىدىكى ئۆزگىرىش سەۋەب بولدى. چۈنكى، ما جۇكيىڭ ئەسكەرلىرى گۇچۇڭدىن يولغا چىققاندا كىيىملىرى يىلىڭ ئىدى. ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن تەڭ قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، تاغ ئېتەكلىرىدە يامغۇر قارغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلگەن ئەسكەرلەرمۇ ئاز بولمىدى.

ما جۇكيىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ئۇرۇشۇۋاتقاندا، تاغ ئوستىدە كۆزىتىپ تۇرغان خوجىنىياز ھاجى ما جۇكيىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ گۇچۇڭغا چېكىنىشى بىلەن تەڭ كېلىشىمگە ئاساسەن، تېزدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. ما جۇكيىڭنىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسمى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ نان، كىيىم-كېچەك تەلەپ قىلدى. ما جۇكيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سوغۇقتا قېلىپ ئەرەج تارتىشى مۇشۇنىڭ بىلەن 2 ـ قېتىم ئىدى. 1ـقېتىم 1931 ـ يىلى يازدا، ئۇلار قۇمۇلغا كېلىپ شەھەرنى ئالالمای، قۇمۇلنىڭ تارانچى دېگەن يېرىگە چېقىپ مۇزلاپ ئۆلەي دېگەندە، ئۇيغۇرلار ئۇلارغا ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بېرىپ، ئوزۇقلىنىشىغا يارەم قىلىپ، ئۆلۈمدىن

قۇتقۇزۇۋالغانىدى. لېكىن، ما جۇڭيىڭ كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋېلىپلا كۆۋرۈكنى بۇزۇۋەتكەن، يەنى ئېشىنى يەپ قازىنىنى چېقىۋېتىپ، گەنسۇغا كىرىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، بۇ قېتىم جۇدۇنغا ئۇچرىغاندا ئۇنىڭغا ھېچكىم ياردەم قىلمىدى.

خوجىنىياز ھاجى پۇكاڭدىن ئارقىغا قايتىپ، تاغنى ياقىلاپ جىمسارنىڭ جەنۇبىدىكى پەنۇپو داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتۈش ئۈچۈن چەنزىگەيگە يېقىنلاشقاندا، شىنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسى تەشۋىقات دۈيىنىڭ مۇئاۋىن دۈيجاڭى ئەكبەر جەلىلۇۋ بىر نەچچە ئادەمبىلەن كېلىپ، خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىغا: «ھۆكۈمەت ما جۇڭيىڭدىن قورال ئولجا ئالساق، يېرىمىنى خوجىنىياز ھاجىغا بېرىمىز دېگەنىدى. ھازىر ئەسكەرلەر ما جۇڭيىڭنى قوغلاپ كېتىپ بارىدۇ. قولغا چۈشكەن قوراللار تولۇق بولمىسىمۇ، ھازىرچە 90 تال مىلتىق ئالغاچ كەلدۇق» دەپ، مىلتىقلارنى ئوقلىرى بىلەن تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ مىلتىقلارنىڭ ئارىسىدا بەش ئاتار، توققۇز ئاتار ۋە ئارىلاش كونا مىلتىقلارمۇ بار ئىدى. خوجىنىياز ھاجى بۇ مىلتىقلارنى ئېلىپ توقسۇنغا يۈرۈپ كەتتى. ما جۇڭيىڭ گۇچۇڭغا بېرىپ، لى خەيرۇينىڭ قالدۇق قوشۇنىدىن 1000 كىشىنى، ئۇيغۇرلاردىن بىر نەچچە يۈز كىشىنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، تۆگىدىن 2000 نى تەييارلاپ، تۇرپانغا چۈشۈپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدىغان يولىنى توسىماقچى بولدى (ئۈچ كۈنلۈك ئۇرۇشتا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆلگىنى، تەسلىم بولغىنى، چېچىلىپ كەتكىنى بولۇپ تەخمىنەن يېرىمى تۈگەپ كەتكەنىدى).

شېڭ شىسەي ما جۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بىرقانچە ھەربىي باشلىقلار ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلار نامىدىن جياڭ جيېشى ھۆكۈمىتىگە تېلېگرامما ئەۋەتتى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ما جۇڭيىڭ مەغلۇپ بولدى، شىنجاڭ تىنچلاندى. ئۇيغۇر، خەنزۇ قوراللىق كۈچلەرنىڭ باشلىقلىرى شېڭ شىسەينى ھىمايە قىلىدۇ. شىنجاڭدا بارلىق ئىشلارنى شېڭ شىسەي باشقۇرسا؛ مەدەنىيەت، مائارىپ، قاتناش، سودا ـ سانائەت ئىشلىرىنى يەرلىك باشقۇرسا. تېلېگرامما بەرگۈچىلەر: شىنجاڭ گومىن گېمىنجۈننىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق زۇڭسىلىڭى بېشىر، تۇرپان ـ گۇچۇڭ ئالدىنقى سەپ سىلىڭى خوجىنىياز ھاجى، ئۈرۈمچى جىجسوزىدا تۇرۇشلۇق ئاتلىق 1 ـ شىنىڭ سىجاڭى تې جەنكۇي، پىچاندا تۇرۇشلۇق 2 ـ شىنىڭ سىجاڭى ئىسكەندەر، قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق 3 ـ شىنىڭ سىجاڭى مەھپۇز، قەشقەردە تۇرۇشلۇق 4 ـ شىنىڭ سىجاڭى تۆمۈر، قەشقەرنىڭ ۋاقىتلىق ۋالىيسى يۇنۇس بەگ، ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى شۈي يىسەيلەر. 1933 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.» شېڭ شىسەينىڭ ئەسلىدىكى پىلانى ئاۋۋال زىنچۈەنزىدە ما جۇڭيىڭنى يېڭىپ، ئاندىن ئۈرۈمچىگە كېلىپلا چىڭ جۇڭ، تاۋ مىنياۋ، لى شۇتيەنلەرنى كۆزدىن يوقىتىش ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئاۋۋال ما جۇڭيىڭغا قارشى ئوت ئاچتى. ئاندىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغاندىن كېيىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ سەنمۇچۇ باشلىقى چىڭ جۇڭ، باش كاتىپى تاۋ مىنياۋ، تۇدۇڭخابادا تۇرۇشلۇق ئايروپىلان ئەترىتى باشلىقى لى شۆتيەنلەرنى «مەجلىس بار» دەپ دۇبەن

مەھكىمىسىگە چاقىرتىپ، «يېڭى ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ قىلماقچى بولغان» دېگەن تۆھمەت بىلەن ئېتىۋېتىدۇ (بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، جىن شۇرېن قېچىپ كېتىپ بولغانىدى). شۇنىڭدىن كېيىنلا خۇاڭ موشاڭ مەمۇرىي پالاتا باشلىقى ۋاڭ جىڭۋېنىڭ بۇيرۇقى بىلەن نەنجىڭگە قايتىپ كەتتى. شېڭ شىسەي گۇچۇڭغا يېتىپ بارغىچە، گۇچۇڭنىڭ سىلىكى لى خەيرۇي ماجۇڭيىڭ بىلەن ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەنىدى. شېڭ شىسەي گۇچۇڭغا بارغاندىن كېيىن، گۇچۇڭدا قېپقالغان لۇيجاڭ جاڭ زۇئەننى «ما جۇڭيىڭغا تەسلىم بولدۇڭ» دەپ ئېتىۋېتىدۇ.

1933 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى توساتتىن لۇ ۋېنلۇڭنى شىنجاڭغا جۈشى، شېڭ شىسەينى دۇبەن، جاڭ پېيىۋەننى ئىلى بوز يەر ئېچىش قىسىملىرىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە 8 ـ شىسىنىڭ سىجاڭى قىلىپ تەينىلەيدۇ. شېڭ شىسەي ما جۇڭيىڭنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ئۈچ ئادەمنى ۋەكىل قىلىپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ سەنمۇجاڭى لىيۇ بىنىنى قوشۇپ، تۇرپانغا سۆھبەتكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ دۇبەن نامى بىلەن ما جۇڭيىڭنى شەرقىي شىنجاڭنىڭ گارنىزون سىلىكى قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ۋە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنى قۇمۇلدىن چېكىندۈرۈشنى، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بۇاستە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قوماندانلىقىغا قارىشى لازىملىقىنى شەرت قىلىپ قويىدۇ. ئەمما، ما جۇڭيىڭ بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلمايدۇ. لىيۇ بىن ما جۇڭيىڭنىڭ پىكرىنى شېڭ شىسەيگە يەتكۈزىدۇ. شېڭ

شىسەي ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭنىڭ مەسلىھەتچىسى جاڭ ياجۇ ۋە باش كاتىپى ياۋ جىڭلارنى ئۈرۈمچىگە سۆھبەتكە چاقىرىدۇ. ئۇلار ئۈرۈمچىگە كېلىپ شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەتلەشكەندە، جەنۇبىي شىنجاڭنى ما جۇڭيىڭغا بېرىشنى، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شېڭ شىسەي يەنىلا ما جۇڭيىڭنى قۇمۇل بىلەن باركۆلنىڭ گارنىزون سىلىكى قىلىدىغانلىقىنى؛ مەركەزدىن ما جۇڭيىڭغا ھەر ئايدا ئاۋۇالقىدەك 50 مىڭ يۈەن مائاش بېرىپ تۇرىدىغانلىقى، ئەگەر يەتمىسە شېڭ شىسەي قوشۇمچە مائاش بېرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما، ھەر ئىككى تەرەپ يەنىلا كېلىشەلمەيدۇ.

1933 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار بۇجاڭى قوشۇمچە ئەدلىيە بۇجاڭى لو ۋېنگەن يەتتەسەككىز كىشى بىلەن نەنجىڭدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، لۇ ۋېنلۇڭنىڭ جۇشىلىققا، شېڭ شىسەينىڭ دۇبەنلىككە تەينىلىنىش قەسەمياد يىغىنىغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن گومىنداڭ مەمۇرىي پالاتاسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قاتنىشىدۇ. ئىلىدىكى جاڭ پېيىۋەن ھۆكۈمەت ئەزاسى بولىدۇ. 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ھەر مىللەت خەلقى لۇ ۋېنلۇڭ بىلەن شېڭ شىسەينىڭ جۇشى ۋە دۇبەنلىككە تەينىلەنگەنلىكىنى تەبرىكلەپ چوڭ يىغىن ئاچىدۇ. ئۇنىڭ ئەتىسى (9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى) لۇ ۋېنگەن بۇجاڭ تۇرپانغا يارىدۇ. ئۇنى ما جۇڭيىڭ ئۆزى قارشى ئالىدۇ. لوۋېنگەن ئانقا مىنۇت ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. ما جۇڭيىڭ 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى قەسەمياد يىغىنى ئاچىدۇ. لو ۋېنگەن ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، 9 ـ ئاينىڭ

12 ـ كۈنى ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ.

ما جۇڭيىڭنىڭ مەسلىھەتچىسى جاڭ ياجۇ، فۇگۇەنجىڭى بەي زىشىن، باش كاتىپى ياۋ جوفىنلار شېڭ شىسەي بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. سەئمۇجاڭ لىيو بىنمۇ تۇرپانغا بارغان ئۇرۇمچى ۋالىيسى لى يۇڭ ① شېڭ شىسەينىڭ ئىنىسى شېڭ شىچىڭلار بىلەن تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ.

شېڭ شىسەي 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مەجلىس ئېچىپ، ما جۇڭيىڭنى ھەربىي كۇچ بىلەن جازالماقچى بولىدۇ ۋە ما جۇڭيىڭنىڭ ئۈچ ۋەكىلى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇ ياشلارنىڭ ۋەكىلى ما خۇڭشاڭنى قاماقتا ئالىدۇ. شېڭ شىسەي 17 ـ كۈنى لو بۇجاڭنىڭ يېنىغا كىرىپ: ما جۇڭيىڭنىڭ ئۈچ ۋەكىلى ما خۇڭشاڭ بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ھەربىيلەرنى قوزغىلاڭ قىلدۇرماقچى بولدى. ئەمدى ما جۇڭيىڭغا قورال ئىشلەتمەي بولمىدى، ـ دەيدۇ. لو ۋېنگەن ئىككى ئوتتۇرىدا مۇرەسسە قىلىپ بولالماي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، چۆچەك، شەمەي، ئالمۇتىلارنى چۆگىلەپ، 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى قورغاسقا قايتىپ كېلىدۇ. جاڭ پېيۇەن ئۈنى قورغاستا قارشى ئالىدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىلىدا جاڭ پېيۇەننىڭ خىزمەتكە تەيىنلىنىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، لو ۋېنگەن ۋىلادىۋوستوك ئارقىلىق 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئەنجىڭگە قايتىپ بارىدۇ.

① لى يۇڭ ـ 1937 ـ يىلى شىنجاڭغا جۇشى بولغان

3. ما جۇڭيىڭنىڭ قايتا ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشى

ما جۇڭيىڭ 1933 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى زىنچۇەنزىدە مەغلۇپ بولۇپ 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ ئاران 3000 ـ 4000 چە ئەسكىرى قالغانىدى. ئۇنىڭ پىچان ۋە تۇرپانلاردا يەنە ئاتلىق ۋە پىيادە ئىككى لوي ئەسكىرى بولۇپ، پىيادە لويى پىچاندا، ئاتلىق لويى تۇرپاندا تۇراتتى. ما جۇڭيىڭ پىچاندىن پوچتا بىلەن يالقۇنتاغقا كېلىپ، ئەمەت جىسانىڭ ھويلىسىغا چۈشتى. يولۋاس پەيزۇل جىسانىڭ ھويلىسىغا چۈشتى. ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى تۆمۇر تۇەنجاڭ خودىيار ھاجىنىڭ ھويلىسىغا چۈشتى. ما جۇڭيىڭنىڭ مىلتىق، ئوق ـ دورا ۋە باشقا نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئارتقان تۆگىلىرى ئالتە ـ يەتتە كىلومېتر يەرگىچە سوزۇلۇپ كېلىپ، ئاستانىدىكى سايغا يۇكلىرىنى چۈشۈردى. ما جۇڭيىڭ ئاستانىغا كېلىپ كىشىلەرگە: خوجىنىياز مېنىڭ دادام، مەھمۇت مېنىڭ ئاكام، بىز چوقۇم كېلىشىپ قالىمىز، دەپ يۇردى ۋە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن تۇرپان بازىرىغا بېرىپ، ئابلىمىت قازى ۋە بىرقانچە خۇيزۇ ئاخۇنلارنى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ياراشتۇرۇپ قويۇشقا توقسۇنغا ئەۋەتتى. ئۇلار توقسۇنغا كېلىپ، خوجىنىياز ھاجىغا: سىلىڭ بىزنى سىلىنىڭ يانلىرىغا ئەۋەتتى. سىلىڭ «خوجىنىياز ھاجىغا قانچە قورال لازىم بولسا مەن بېرەي، ئۇ شېڭ شىسەيدىن ئايرىلىپ مەن بىلەن بىرلەشسىكەن» دەيدۇ، دېدى.

خوجىنىياز ھاجى بۇنى ئاڭلاپ كۆلۈپ كېتىپ مۇنداق

دېدى: «ھە، ما جۇڭيىڭغا بىز لازىم بولۇپ قالغان ئوخشايمىز. ما جۇڭيىڭنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت. بىز ئىشىنىڭ بېشىدا، ما جۇڭيىڭ خەلقىمىزنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشىغا تىلەكداشلىق قىلارمىكىن دېگەن ئۇمىدته بولغانىدۇق. ئەمدى بۇ ئۇمىدىمىزنىڭ خام - خىيال ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتتۇق. ما جۇڭيىڭ گەنسۇدىن شىنجاڭغا ھەر ئىككى قېتىم كەلگەندە بىز ئۇنىڭغا كۆپ يارەدىم بەردۇق، ئۇ كۆچلەندى. مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ «ئادەم ئەتكەنگە تەزىم ئەت» دېگەندەك ئىش قىلىشى لازىم ئىدى. ئەمما ئۇ، ئۇنداق قىلمىدى. ئۇرۇشتا قۇربانىنى بىز بەردۇق، ئولجىنى ئۇ ئالدى. بىر ئاي ئىلگىرى ئۇنىڭ «شىنجاڭنى قولغا ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن 500 مىڭ ئەسكەر ئېلىپ ئىچكىرى جۇڭگوغا ۋە سوۋېتكە ھۇجۇم قىلىمەن» دېگىنىدىن ئۇنىڭ خەلقىمىزنى تېخىمۇ زور بالايى - ئاپەتكە دۇچار قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتۇق. بىز ئۇنىڭ يولىغا ھەرگىز ماڭمايمىز. تېخى يېقىندىلا بىز جىنسارىدىكى دۇشمەننى يېڭىپ، ئۇلاردىن نۇرغۇن مىلتىق ئولجا ئېلىش ئالدىدا تۇرساق، ما جۇڭيىڭ ھىلەئىشلىتىپ، ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى بىز سىلەرگە ئېلىپ بېرىمىز دەپ، بىزنى ئالداپ قويۇپ، قوراللارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قاچتىغۇ!؟ بىزنىڭ سەبرى قاچىمىز تولدى. بىزگە نۇختا سېلىپ، بوينىمىزغا مىنىمىز دېمىسۇن. بىز - ھايۋان ئەمەس، بىزنىڭ كىم بىلەن بىرلىشىش، كىم بىلەن بىرلەشمەسلىك ئىختىيارىمىز ئۆزىمىزدە. مەن شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ بولدۇم. مېنىڭ ئەزەلدىن سۆزۈم بىر، ئاتقان ئوق يانمايدۇ. ئۇ، بىزنىڭ ئەركىن - باراۋەر بولۇشىمىزغا يارەدىم بەرمەيدۇ، بەلكى ئەكسىچە، بىزنى

ئالداپ ئوق - زەمبىرەكلەرگە يەم قىلىپ بېرىدۇ. بىزگە بېرىدىغان قوراللىرىنى ئانىسىغا ئاپىرىپ بەرسۇن. سىلەر قايتىپ بېرىپ، مېنىڭ سۆزۈمنى ئۇ لومۇيغا ئەينەن يەتكۈزۈڭلار.» خوجىنىياز ھاجى ما جۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرىنى مۇشۇ گەپ بىلەن قايتۇردى.

شۇنىڭدىن كېيىن ما جۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ پەدىسىنى ئۆزگەرتىپ، خەلقلەرگە: خوجىنىياز بىلەن مەھمۇت كاپىرلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىسلام ھاكىمىيىتىنى قۇرۇشىمىزغا قارشى چىقتى، سىلەر ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەڭلار، ئۇلارغا ئەگەشمەڭلار. مەن تۇرپاندا تۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى ئىلىپ ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرىمەن. ئاندىن خوجىنىياز بىلەن مەھمۇتنىڭ جاجىسىنى بېرىمەن- دەپ، كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلىپ، ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆردى: 1) ئاۋۋال مەجبۇرىي ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشتى. خەلق بالىلىرىنى ئەسكەرلىككە بېرىشكە ئۇنىمايدۇ. ھەر يەرلەرگە قاچۇرۇۋەتسە، شاڭيۇ، دوغىغا ئوخشاش بۆكىنى ئەكەل دېسە بېشىنى ئەكىلىدىغان ئاز سانلىق كىشىلەر پالتىغا ساپ بولۇپ بېرىپ، بالىسى بار كىشىلەرنى ئۇرۇپ ۋە ھەيدەپ يۇرۇپ بالىسىنى تاپقۇزۇپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بەردى. تۇتۇپ ئەكەلگەن بالىلارنى ما جۇڭيىڭ تۇرپان ناھىيىسىنىڭ سارايى، دەڭلىرىگە قاماپ، قاتتىق ھەربىي مەشق قىلدۇردى. ما جۇڭيىڭنىڭ قولچوماقلىرىدىن باشقا، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرىمۇ خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە تۆيۇقسىز قوراللىق باستۇرۇپ كىرىپ، ياشلارنى تۇتۇپ كەتتى. بەزى ئۆيلەردىن ياشلارنى تاپالمىسا، «زىرائەت ئىچىگە مۆكۈنۈۋاپتۇ» دەپ ئېتىزلىققا چىقىپ، قوناقلىق ۋە كېۋەزلىكلەرگە كىرىپ، قارىسىغا مىلتىق ياكى پىلىموت

ـپ، زىرائەتلەرنى نابۇت قىلدى. 2) «كونا ۋە يېڭى ـەسكەرلەرنى تەمىنلەشتە ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن تەمىناتلار يېتىشمىدى» دېگەننى باھانا قىلىپ، خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىقنى كۆپەيتتى. بولۇپمۇ 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ جىن شۇرېننىڭ قىرغىنچىلىقى تۈپەيلىدىن كەمبەغەللىشىپ دەرمانىدىن كېتەي دەپ قالغان تۇرپان خەلقىگە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى يەنە بىر ئاپەت بولدى. ئۇلار خەلقنى «نان ئىئانە قىلىش» قا مەجبۇرلاپ، ئۆيمۇ - ئۆي يۈرۈپ خەلقنىڭ بىر نېنىنىڭ يېرىمىنى تارتىۋالدى، ھەتتا خەلقنىڭ تونۇرغا يېقىپ قويغان نانلىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. يەنە «ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىمىز، ئەسكەرلەرگە كىيىم - كېچەك ياردەم قىلىڭلار» دەپ تۈۋلاپ، ئۆيمۇ - ئۆي جار سېلىپ، خەلقنىڭ ئۇچىسىدىكى چاپانلىرىنىمۇ سالدۇرۇۋالدى. ھەتتا كوچىلاردا كېتىۋاتقان يولۇچىلارنىڭ ئۆتۈكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىشتىنمۇ تەپ تارتمىدى. 3) خەلقتە تارتىۋالغۇدەك ھېچنەرسە قالمىغاندا، سامان قەغەزگە پۇل بېسىپ تارقاتتى. بۇنداق قەغەزنى كىشىلەر «خوتەن قەغىزى» دەپمۇ ئاتايتتى. ما جۇڭيىڭ بېسىپ تارقاتقان پۇل 5 سەرلىك، 10 سەرلىك بولۇپ، رەڭگى سۇس يېشىل ئىدى. بۇ پۇلنى كىشىلەر «سىلىڭ پۇلى» دەپ ئاتاشتى. تۇرپاندا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «دۇبەن پۇلى» دەيدىغان 50 سەرلىك پۇل، جىن شۇرېننىڭ بىر سەرلىك پۇلى بار ئىدى. بۇ پۇللارنىڭ ھەممىسىلا بازاردا بىردەك ئېقىۋەردى. چۈنكى، ھەربىلەرنىڭ قولىدىكى «سىلىڭ پۇلى» نى مال ساتقۇچىلارنىڭ ئالماي ھەددى ئەمەس ئىدى. خەلق ئارىسىدىكى ئېلىم - سېتىمدا، مال ساتقۇچىلار خېرىدارلاردىن: دۇبەن پۇلىدىن قانچىلىك بېرىسەن؟

سىلىڭ پۇلىدىن قانچىلىك بېرىسەن؟ دەپ سورايتتى. ئەگەر دۇبەن پۇلىدىن بەرسە مېلىنى تېزلاپ سېتىپ بېرەتتى؛ ئەگەر سىلىڭ پۇلىدىن قانچە كۆپ بەرسىمۇ، ئىلاجى بار ساتماسلىققا تىرىشاتتى. ما جۇڭيىڭنىڭ تۇرپاندا بېسىپ تارقاتقان پۇلىنىڭ سانى، بەزى مەلۇماتلاردا بىر مىليون 200 مىڭ سەر دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ سامان قەغەزگە بېسىلغان پۇلىنى ئەگەر قازاننىڭ ھورىدا ھورداپ، يەنە سامان قەغەزگە چاپلىسا ئۇنىڭ ئىزى چىقىپ، بىر سەر پۇل ئىككى سەر بولاتتى. ساختىپەزلەر مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن پۇلنىڭ سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتىۋېتەتتى. 4) ئۆزلىرى بېسىپ تارقاتقان پۇل بىلەن سودىگەر ۋە خەلق قولىدىكى ماتا - چەكمەنلەرنى سېتىۋېلىپ ۋە پۈتۈن ناھىيىدىكى ماشىنىچى (سەيپۇڭ) لارنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ھەقسىز كىيىم تىكىشكە مەجبۇرلىدى. «سىلىڭ پۇلى» نىڭ ئۆمرى ئالتە ئايغا بارمايلا ما جۇڭيىڭ قېچىپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ پۇل خەلقنىڭ قولىدا قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالدى. 5) خەلقتىن ئالغۇدەك ھېچنەرسە قالمىغاندىن كېيىن، ئائىلىلەرگە ئاشلىق بېرىپ، ئەسكەرلەرگە ھەقسىز نان يېقىپ بېرىش سېلىقى سالدى. بۇ نانلارنى داۋانچىڭغا توشۇشقا تۇرپان، توقسۇن، پىچانلاردا مەيلى ھاڭگا، مەيلى مادا ھېچقانداق ئېشەك قالمىدى (ئەسلىدە مادا ئېشەكتە مال - يۈك توشۇمايتتى). بۇ نانلارنى ئاساسەن قېرىلار توشۇدى. چۈنكى، ياشلارنى كۆرۈپلا قالسا ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالاتتى. بۇنداق ئەھۋال يۇقىرىدىكى ئۈچ ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە ئۈخشاش ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى دېھقانلارنىڭ زىرائەتلىرىگە

ئېتىپ، زىرائەتلەرنى نابۇت قىلدى. 2) «كونا ۋە يېڭى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەشتە ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن تەمىناتلار يېتىشمىدى» دېگەنىنى باھانا قىلىپ، خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىقنى كۆپەيتتى. بولۇپمۇ 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ جىن شۇرىنىڭ قىرغىنچىلىقى تۈپەيلىدىن كەمبەغەللىشىپ دەرماندىن كېتەي دەپ قالغان تۇرپان خەلقىگە ما جۈڭىنىڭ ئەسكەرلىرى يەنە بىر ئاپەت بولدى. ئۇلار خەلقنى «نان ئىئانە قىلىش» قا مەجبۇرلاپ، ئۆيمۇ - ئۆي يۈرۈپ خەلقنىڭ بىر نېچىنكە يېرىمىنى تارتىۋالدى، ھەتتا خەلقنىڭ تونۇرغا يېقىپ قويغان نانلىرىنى يۇلاپ ئېلىپ كەتتى. يەنە «ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىمىز، ئەسكەرلەرگە كىيىم - كېچەك يارەدەم قىلىڭلار» دەپ تۇۋلاپ، ئۆيمۇ - ئۆي جار سېلىپ، خەلقنىڭ ئۇچىسىدىكى چاپانلىرىنىمۇ سالدۇرۇۋالدى. ھەتتا كوچىلاردا كېتىۋاتقان يولۇچىلارنىڭ ئۆتۈكلىرىنى سالدۇرۇۋالغىنىمۇ تەپ تارتمىدى. 3) خەلقتە تارتىۋالغۇدەك ھېچنەرسە قالمىغاندا، سامان قەغەزگە پۇل بېسىپ تارقاتتى. بۇنداق قەغەزنى كىشىلەر «خوتەن قەغىزى» دەپمۇ ئاتايتتى. ما جۈڭىنىڭ بېسىپ تارقاتقان پۇل 5 سەرلىك، 10 سەرلىك بولۇپ، رەڭگى سۇس يېشىل ئىدى. بۇ پۇلنى كىشىلەر «سىلىك پۇلى» دەپ ئاتاشتى. تۇرپاندا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «دۇبەن پۇلى» دەيدىغان 50 سەرلىك پۇل، جىن شۇرىنىڭ بىر سەرلىك پۇلى بار ئىدى. بۇ پۇللارنىڭ ھەممىسىلا بازاردا بىر دەك ئېقىۋەردى. چۈنكى، ھەربىلەرنىڭ قولىدىكى «سىلىك پۇلى» نى مال سېتىۋېلىرنىڭ ئالماي ھەددى ئەمەس ئىدى. خەلق ئارىسىدىكى ئېلىم - سېتىمدا، مال سېتىۋېلىر خېرىدارلاردىن: دۇبەن پۇلىدىن قانچىلىك بېرىسەن؟

سىلىك پۇلىدىن قانچىلىك بېرىسەن؟ دەپ سورايتتى. ئەگەر دۇبەن پۇلىدىن بەرسە مېلىنى تېزلاپ سېتىپ بېرەتتى؛ ئەگەر سىلىك پۇلىدىن قانچە كۆپ بەرسىمۇ، ئىلاجى بار ساتماسلىققا تىرىشاتتى. ما جۈڭىنىڭ تۇرپاندا بېسىپ تارقاتقان پۇلىنىڭ سانى، بەزى مەلۇماتلاردا بىر مىليون 200 مىڭ سەر دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ سامان قەغەزگە بېسىلغان پۇلىنى ئەگەر قازانىنىڭ ھورىدا ھورداپ، يەنە سامان قەغەزگە چاپلىسا ئۇنىڭ ئىزى چىقىپ، بىر سەر پۇل ئىككى سەر بولاتتى. ساختىپەزلەر مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن پۇلىنىڭ سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتىۋېتەتتى. 4) ئۆزلىرى بېسىپ تارقاتقان پۇل بىلەن سودىگەر ۋە خەلق قولىدىكى ماتا - چەكمەنلەرنى سېتىۋېلىپ ۋە پوتون ناھىيىدىكى ماشىنىچى (سەيپۇڭ) لارنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ھەقسىز كىنىم تېكىشكە مەجبۇرلىدى. «سىلىك پۇلى» نىڭ ئۆمرى ئالتە ئايغا بارمايلا ما جۈڭىنىڭ قېچىپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ پۇل خەلقنىڭ قولىدا قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالدى. 5) خەلقتىن ئالغۇدەك ھېچنەرسە قالمىغاندىن كېيىن، ئائىلىلەرگە ئاشلىق يېرىپ، ئەسكەرلەرگە ھەقسىز نان يېقىپ بېرىش سىلىقى سالدى. بۇ نانلارنى داۋانچىڭغا توشۇشقا تۇرپان، توقسۇن، پىچانلاردا مەيلى ھاڭگا، مەيلى مادا ھېچقانداق ئېشەك قالمىدى (ئەسلىدە مادا ئېشەكتە مال - يوك توشۇمايتتى). بۇ نانلارنى ئاساسەن قېرىلار توشۇدى. چۈنكى، ياشلارنى كۆرۈپلا قالسا ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالاتتى. بۇنداق ئەھۋال يۇقىرىدىكى ئۇچ ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ما جۈڭىنىڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى دېھقانلارنىڭ زىرائەتلىرىگە

خالىغىنىچە قويۇۋېتىپ، زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىۋەتتى.
ئەسكەرلەرنىڭ يولدا ئوتۇن - سامان ئېلىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ
ئوتۇن - ساماتلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىشى ئادەتتىكى
ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. قىسقىسى، بىچارە خەلق «ئاشلىق
كېتىپ ساڭ قالدى، ماغدۇر كېتىپ جان قالدى» دەپ
زارلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

ما جۇڭيىڭ بىر تەرەپتىن شېڭ شىسەي بىلەن
ئۇرۇشىشقا تەييارلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قاراشەھەرگە
بېرىپ، ما فۇيۈەننىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ،
ئۆز تەسىر دائىرىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيتىشكە
يۆرۈق بەردى. ئۇ، ئۇچ كۈندىن كېيىن تۇرپانغا قايتىپ
كېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئەۋەتكەن كىشىلىرىنىڭ قامالغانلىقىنى
ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە شېڭ شىسەينى يوقىتىشقا
ئۆزىنىڭ ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن بىللە قەسەمياد قىلدى.
لېكىن يەنە، بۇ مەقسەتكە يېتىشكە كۆزى يەتمەي، ئۆز
ئادەملىرىنى ئىلغا جاڭ پېيۈەن بىلەن ئالاقە باغلاشقا
ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئادەملىرى ئىلغا بېرىپ، جاڭ پېيۈەن
بىلەن ئۇرۇمچىنى قانداق قىلىپ قولغا ئېلىش توغرىسىدا
مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار ئۇرۇمچىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن،
جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى ئايرىپ ئىدارە
قىلىش، شىمالىي شىنجاڭ جاڭ پېيۈەن تەۋەسىگە، جەنۇبىي
شىنجاڭ ما جۇڭيىڭ تەۋەسىگە قاراش قارارغا كەلدى.
شۇنىڭ بىلەن ما جۇڭيىڭ ما خەيسىڭغا چۆچەكنى ئىشغال
قىلىش توغرىسىدا، ما شىمىنغا ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىش
توغرىسىدا يۆرۈق بەردى. شۇ ۋاقىتتىكى ھەربىي
ۋەزىيەتتىن ئېيتقاندا، ما جۇڭيىڭنىڭ باربكۆل، قۇمۇل ۋە
تۇرپاندىن تارتىپ قاراشەھەرگىچە مەھسۇلاتى مول بولىدىغان

رايونلارنى ئىشغال قىلغان بولۇپ، ھەتتا قەشقەردىمۇ ئۇنىڭ
بىر قىسىم تەسىر كۈچى بار ئىدى. باربكۆلنىڭ شىمالى،
موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن ئالتاينىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە
بولغان قىسمەن جايلار ما خەيسىڭنىڭ تەسىر دائىرىسىدە
ئىدى. ما شىمىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئۇرۇمچىگە 50
كىلومېتر مۇ كەلمەيدىغان داۋانچىڭ ھەتتا سەيۇۋىپوغىچە
بولغان جايلار ئىدى؛ بەزىدە جىجىسوزا چېغ دەڭگىچە
سوزۇلۇپ ئۇرۇمچىگە 20 كىلومېترلا قالاتتى. پۈتۈن ئىلى
رايونى جاڭ پېيۈەننىڭ ئىلكىدە ئىدى. دېمەك، ئۇرۇمچى
قورشاۋ ھالىتىدە تۇراتتى. ما جۇڭيىڭ ئىگىلەپ تۇرغان
رايونلاردا قەھەتچىلىك بولمايتتى. شېڭ شىسەي ئىگىلەپ
تۇرغان رايونلاردا ئاران بىر - ئىككى ئاي يەتكۈدەكلا ئاشلىق
بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شېڭ شىسەي ما جۇڭيىڭلار
بىلەن تىز ئۇرۇشۇپ تىز ھەل قىلىش لازىملىقىنى ھېس
قىلدى. ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ما جۇڭيىڭنىڭ
ئەسكىرىي كۈچى بىلەن جاڭ پېيۈەننىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى
قوشسا ئاندىن شېڭ شىسەينىڭ ھەربىي كۈچىگە تەڭ
كېلەلەيتتى.

4. شېڭ شىسەينىڭ ئۇرۇشقا قايتا تەييارلىق كۆرۈشى

ما خەيسىڭ 1933 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى
چۆچەككە ھۇجۇم قىلدى. شېڭ شىسەي چۆچەكنى
قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى
چۆچەككە ئەۋەتتى؛ ئۆزى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ما
جۇڭيىڭغا قارشى جازا ئۇرۇشى قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن

داۋانچىكغا قاراپ يول ئالدى ۋە بىر بۆلۈك قوشۇننى پىچانغا هۇجۇم قىلدۇرۇپ، ما جۇڭيىڭنىڭ ئارقا تەرەپ يولىنى كەسمەكچى بولدى. ئۇ، 17 ـ كۈنى داۋانچىكغا بېرىپ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن ئۇچراشتى. بىراق، ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تېرمە پېرەڭ بولۇپ، ئامالسىز ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى ۋە 2 ـ قېتىم قايتۇرما هۇجۇم قىلىشقا جەددىي تەييارلىق كۆردى. دەل شۇ چاغدا ما جۇڭيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە يەنە ئادەم ئەۋەتتى. شېڭ شىسەي يەنىلا ما جۇڭيىڭنىڭ ئاۋۋال قۇمۇلغا چېكىنىشىنى شەرت قىلىپ قويدى ۋە «ئەگەر چېكىنىشتى يەنە كېچىكتۇرىدىغان بولسا، تۇرپان بىلەن پىچانىنى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋالىدىغانلىقى»نى ئېيتتى. ئۇنىڭغا يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ما جۇڭيىڭغا قارشى هۇجۇم باشلىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ قاراشەھەرگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ گارنىزون سىلىڭى خوجىنىياز هاجىغا بۇيرۇق قىلسا دەرهال تۇرپانغا هۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى.

شېڭ شىسەي 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى بارلىق ئەسكىرىي كۈچىنى قايتىدىن توپلاپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇرۇشۇشقا ئاتلاندى. يولغا چىقىش ئالدىدا نەنلياڭدا «ئوغرى ما جۇڭيىڭنى يوقاتماي تۇرۇپ تىرىك قايتمايمىز» دەپ قەسەم قىلىشتى. ما جۇڭيىڭ بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئۆزىنىڭ قۇمۇلغا چېكىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ دەرهال ئۇچراشمىدى. شېڭ شىسەي 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تۇيۇقسىز ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى. چۈنكى، ئۆلكە رەئىسى لىيۇ ژۇنلۇك

ئۇنىڭغا «غەربىي يول تىنچ ئەمەس، ئارقا سەپ قالايمىقان» دەپ بىر كۈندە تۆت قېتىم تېلېگراممىما بەرگەن. شۇ چاغدا ما خەييىڭ بىلەن لى فۇشىڭ ماناسقا هوجۇم قىلغان، جاڭ پېيۇەن ئىلىدىن ئەۋەتكەن ياڭ جىڭجۇڭ ① قوشۇنلىرى شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، شېڭ شىسەي چۆچەكتە تۇرۇۋاتقان سەنمۇجاڭنى لىيۇ بىنگە دەرهال قوشۇننى باشلاپ چۆچەكتىن شەرققە قاراپ يولغا چىقىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. لىيۇ بىن ماناس ئەتراپىدا لى فۇشىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئۇ، لى فۇشىنىنى تېزدىن قورشاپ تىرىك تۇتۇۋېلىپ، شۇئان كاللىسىنى ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىدۇ. لىيۇ بىن لى فۇشىنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى تازىلاۋاتقاندا، يەنە بىر قىسىم ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى جىمسارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى تۇەنجاڭ ۋە شىيەنجاڭلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ئارقىدىن شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ ئۇلارنى قورشاۋدىن قۇتقۇزىدۇ. غەربىي يولدىكى ما خەييىڭ ماناسقا هۇجۇم قىلىپ، شېڭ شىسەينىڭ داۋانچىكغا هۇجۇم قىلىشتىكى ئاساسىي كۈچىگە دەخلى يەتكۈزىدۇ. شېڭ شىسەي ئۆلكە ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك قىسىملىرىنى شىخۇغا ئەۋەتىپ، جاڭ پېيۇەن قىسىملىرىغا زەربە بېرىۋاتقاندا، ما جۇڭيىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇمچىنى قورشىۋالىدۇ.

---

① ياڭ جىڭجۇڭ ـ جىن شۇرېننىڭ تۇەنجاڭى ئىدى. جىن شۇرېن قېچىپ چۆچەككە بارغاندا، ياڭ جىڭجۇڭ ئىلىغا بېرىپ جاڭ پېيۇەننىڭ قارىسىغا ئۆتكەن.

5. ما جۇڭيىڭنىڭ خوجنىياز هاجى بىلەن دەسلەپكى توقۇنۇشى

خوجنىياز هاجى پۇكاڭدا شىڭ شىسەي بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈشكەندىن كېيىن، 1933 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن كېيىن، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن چەڭزىگەي، پەنزوپۇ، يوغانتېرەكلەر ئارقىلىق تەڭرىتېغىنىڭ ئالتاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تېز بېرىش ئۈچۈن، توقسۇنغا كېلىپ ئىلاناللىقتىكى ئىسماق دارىن دېگەن ئۇيغۇرنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. ما جۇڭيىڭ گۇچۇڭدىن قايتىپ، مورى ۋە سارىغاي داۋىنىدىن ئېشىپ، كۆكيار ئارقىلىق پىچان، تۇرپانغا كېلىپ، خوجنىياز هاجى بىلەن يارىشىپ قېلىش ئۈچۈن توقسۇنغا كىشى ئەۋەتتى. خوجنىياز هاجى ما جۇڭيىڭنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئەۋەتكەن كىشىلىرىنى قايتۇرۇۋەتتى. بىر هەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى توقسۇنغا كەلدى. خوجنىياز هاجى ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى خالىماي، ئۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈش بىلەنلا توقسۇندىن قاراشەھەرگە كەتتى. ئايغىر بۇلاققا بارغاندا، مەمتىمىن دېگەن كىشىنى ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ توقسۇندىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىدىغان ـ قىلمايدىغانلىقىنى كۆزىتىپ تۇرۇشقا 60 پىدائىي ئەسكەر بىلەن قالدۇرۇپ قويدى.

بىز خوجنىياز هاجى بىلەن ئۇششاقتالغا بارغاندىن كېيىن، قاراشەھەرگە كېلىپ تۇرغان ما جۇڭيىڭ قوشۇنىغا «بىز قاراشەھەردە تۇرماي جەنۇبقا ئۆتۈپ كېتىمىز،

قاراشەھەردىن ئۆتكىچە بىزگە چېقىلماڭلار» دەپ خەت كىرگۈزسەك، ما شىمىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر لۈيجاڭ (ما شىمىن ئۇرۇمچى نەنسەندە ئىدى) بىزنىڭ خېتىمىزگە «هەي خوجنىياز، سەن جەنۇبقا هېلىغۇ يەر بىلەن باردىكەنسەن، ئاسماندىن ئۇچۇپ ئۆتىمەن دېسەڭمۇ ئۆتەلمەيسەن» دەپ جاۋاب چىقىرىپتۇ. خوجنىياز هاجى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشماي ئۆتۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي، مەھمۇت سىجاڭ ۋە باشقا لۈيجاڭ، تۇەنجاڭلار ۋە باشقا يېنىدىكى يېقىن كىشىلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار قاراشەھەرگە كىرمەي، باغراش كۆلىنى بويلاپ كورلىغا ئۆتۈپ كېتىشنى قانچە ئويلاپ باقسىمۇ، بىرەر ئىشەنچلىك يول تاپالمىدى. ئاندىن ئۇلار بىر ئېغىزدىن: ئەگەر ما جۇڭيىڭ قوشۇنى ئاۋۇال ئوق چىقارسا، بىزمۇ ئەلۋەتتە قاراپ تۇرمايمىز، دەپ ئىپادە بىلدۇردى. لېكىن ئاددىي پىدائىيلار: خۇيزۇلارمۇ مۇسۇلمان، بىزمۇ مۇسۇلمان. مۇسۇلمان بىلەن مۇسۇلمان ئۇرۇشۇپ ئۆلسەك، قايسى ئۆلۈمگە مەنسۇپ بولىمىز. كىم دوزاقتا كىرىپ، كىم جەننەتكە كىرىدۇ، دېگەن غۇلغۇلا پەيدا بولدى. ئىش بۇ يەرگە يەتكەندە، مەھمۇت سىجاڭنىڭ يېقىن ئادىمى (مەسلىھەتچىسى) ئابدۇللا دامۇللا نەئىمى ① بىر پەتۋا ئويلاپ چىقىپ «بىز ئۇيغۇرلار ـ مۇسۇلمان، ئۆگىنالارمۇ مۇسۇلمان. لېكىن، بىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇشىمىز دېمىدۇق. جەنۇبقا ئۆتۈپ كېتىمىز، يولىمىزنى توسماڭلار دېسەك، ئۇلار ئۇنمساي، يولىمىزنى توسماقچى بولدى. ئەگەر ئۇلار ئاۋۇال ئوق چىقارسا، ئۇلار كاپىر بولىدۇ، ئاندىن بىز

① ئابدۇللا دامۇللا نەئىمى 1937 ـ يىلى مەھمۇت سىجاڭ بىلەن قەشقەردىن ھىندىستانغا چېقىپ كەتكەن.

ئاتمىز. ئۇلار ئۆلسە دوزاققا چۈشىدۇ، بىز ئۆلسەك شەھىت بولىمىز ۋە جەننەتكە كىرىمىز» دېگەننى ھەممە پىدائىيلارغا تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن پىدائىيلارنىڭ ئەندىشىمىز يوقلىپ، كۆڭلىمىز توختىدى. بىز ئۇششاقتالدىن چىقىپ چوقىغا يېقىنلاشقاندا، ما جۈڭىيەك ئەسكەرلىرى چوقىغا كېلىپ بىزنى توستى. بىز بۇيرۇق بويىچە ئاتلاردىن چۈشۈپ، مىلتىق ئاتماي، تارقىلىپ ماڭدۇق. لېكىن، ما جۈڭىيەك ئەسكەرلىرى بىزگە ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. ئاندىن بۇيرۇقنا بىنائەن بىزمۇ ئېتىشقا باشلىدۇق. ئۇرۇش باشلاندى. ما جۈڭىيەك ئەسكەرلىرىدىن 500 نەچچىسى چوڭ يولنىڭ ياقىسىدىكى ئۆيلەرگە جايلىشىپ بىزگە ئوت ئاچتى. يەنە 500نەچچىسى چوڭ يولنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قاراپ ئات سالدى. ئۇلار تاغقا يۆلىنىپ، بىزنىڭ يان تەرىپىمىزدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ يوقىتىشنى ئويلىغانىدى. خوجىنىياز ھاجى بۇنى ئالدىن پەملەپ، چوڭ يولنى مەھمۇت سىجاڭغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى بىر نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ تاغقا قاراپ ئات سالدى. نەتىجىدە خوجىنىياز ھاجى تاغقا ئاۋۋال چىقىپ دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. ئاندىن بىز چوڭ يولدىكى پىدائىيلارنىڭ يېنىغا بېرىۋىدۇق، ما جۈڭىيەڭنىڭ بىرقانچە يۈز ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىدۇق. بىز پۈتۈن سەپ بويىچە تۆپتۈز سايدا چېكىنىشكە باشلىدۇق. ما جۈڭىيەك ئەسكەرلىرى ئات ئۈستىدە «سا! سا!» دېگىنىچە بىزگە ئوق چىقىرىپ يېقىنلىشىپ كەلدى. مۇشۇنداق جەددىي پەيتتە، مەھمۇت سىجاڭ ماۋزور تاپانچىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىزگە «ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئېتىڭلار!» دەپ خىتاپ قىلدى. بىز دەرھال ئارقىمىزغا

بۇرۇلۇپ دۈشمەننى ئوققا تۇتتۇق. بىزنى قوغلاپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئاتلىرىدىن دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئارقىغا بۇرۇلۇپ قارا شەھەر تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بېشىمىزغا كەلگەن ئاپەت كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئامەتكە ئايلاندى. بىز ئاتلىرىمىزغا مىنىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى چوققىدىن قاراشەھەرنىڭ يېنىدىكى لىيۇشىنخۇ دېگەن يەرگىچە قوغلاپ باردۇق. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چوڭ يول بىلەن قاچسا، يەنە بىر قىسمى يولنىڭ ئىككى قاسىنىدىكى ئورمانلىقنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، قاراشەھەرگە بارغىچە يول ئۈستىدە ئۇچرىغانلا ئۇيغۇرلارنى، چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال دېمەي ئېتىپ-چېپىپ ماڭغان. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇلارنىڭ تاغقا ئات سالغان ھېلىقى قىسمى، بىز چوققىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، توقسۇنغا قېچىپ كېتىۋېتىپ، ئايغىر بۇلاققا بارغاندا، توقسۇننى كۆزىتىۋاتقان مەمتىمىن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى 60 نەپەر پىدائىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىغان. بۇ 60 نەپەر پىدائىدا بەش ئاتارلىق مىلتىقتىن ئاران بەش - ئالتىسىلا بولۇپ، ئوقى يوق دېيەرلىك ئىدى. قالغىنىغا كالتە-كۆسەي بىر ئاتار مىلتىق ۋە قارا مىلتىقلاردىن سانىۋالغۇدەك بىر نەچچىسى، ئانچە - مۇنچە قىلىچ - نەيزىلەرلار بار ئىدى.

بىز خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭغا ئەگىشىپ لىيۇشخۇغا يېتىپ بارغىنىمىزدا، قاراشەھەردىن كەلگەن خۇيزۇ ئۇيغۇرلاردىن بەش-ئالتە كىشى بىزنىڭ ئالدىمىزنى توسۇپ، ئاتالمىش «لۇيجاڭنىڭ ئىلتىماسى» نى خوجىنىياز ھاجىغا سۇندى. ئۇنىڭدا «خوجىنىياز ھاجىم

يوگۇن شەھەرگە بېسىپ كىرمىسە ئىكەن. بالا- چاقىلىرىمىز ۋە خۇيزۇلار بەك قورقۇپ كېتىۋاتىدۇ. بىز بۇگۇن كۆپچىلىكنىڭ كۆڭلىنى توختىتىپ، قورالارنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ، ئەتە سىلەرگە تاپشۇرۇپ بەرسەك» دېيىلگەن. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، «ماقۇل، قورالنى توپلاپ قويسۇن، بىز ئەتە سەھەردە شەھەرگە كىرىمىز» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەر كەتتى، بىز لېۋشىخۇدا قوندۇق. ئەتىسى سەھەردە شەھەرگە كىرىپ ئۇقساق، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى باغراش كۆلىنى ياقىلاپ مېڭىپ، تۇرپانغا قېچىپ كېتىپتۇ. بىز جىمسارىدىكى ئالدىنىشتىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم ئالداندۇق. «ئادەم بولمىساڭ ئەقلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولسەن ساقلىڭ بىلەن» دېگەندەك ئىش بولدى.

6. خوجىنىياز ھاجى قارا شەھەردە

خوجىنىياز ھاجى قاراشەھەرگە كىرىشتىن ئىلگىرى، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى قاراشەھەرنى تاشلاپ، كېچىلەپ باغراش كۆلىنى ياقىلاپ تۇرپانغا قاچقان بولسىمۇ، لېۋشىخۇدىن قاراشەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتا خەلق ئامىسى چاجاڭ تىكىپ، بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى. قارشى ئالغۇچىلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر، موڭغۇل، خۇيزۇلارنىڭ مۆتىۋەرلىرىمۇ بار ئىدى. بىز قاراشەھەرگە كىرگەندە، ما جۇڭيىڭغا ئەسكەر بولۇپ تۇرپانغا قېچىپ كەتكەن خۇيزۇلارنىڭ ئائىلە- تاۋابىئاتلىرى «خوجىنىياز ھاجى بىزگە زىيان يەتكۈزمىدىغان بولدى» دەپ ئەندىشە قىلىپ،

ئۆيلىرىنى تاشلاپ، ئۇيغۇر قوشنىلىرىنىڭ ئۆيىگە كىرىۋالغانكەن. خۇيزۇ پۇقرالارمۇ بىر خىل قورقۇنچ ئىچىدە قاپتۇ. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ھەربىي باشلىقلارغا ۋە پىدائىي ئەسكەرلەرگە، پۇقرالارنىڭ قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنى بوزەك قىلماسلىق، بولۇپمۇ خۇيزۇلارغا يامان كۆز بىلەن قارىماسلىق، پۇقرالارنىڭ نەرسىلىرىگە قول تەگكۈزمەسلىك توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى ۋە كوچىلارغا ئېلان چاپلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بەزى پىدائىيلار ئىگىسى تاشلاپ قاچقان ھويلىلارغا كىرىپ، كىيىم-كېچەك، ئۆي- سەرەمجانلىرىنى ئېلىۋالغان. يەنە بەزىلىرى ھويلىدا باغلاقلىق تۇرغان قۇيرۇقى كېسىك ئاتلارنى «ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئېتى» دەپ ئېلىۋالغان. بۇ ئاتلار ئەسلىدە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئېتى بولسىمۇ، لېكىن ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر باشلىقلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان قېرى ۋە ماڭقا ئاتلارنى پۇقرالارغا سېتىۋەتكەنىكەن. بۇنداق ئىشلار تەكشۈرۈلۈپ، ھەممەنەرسە ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. مۇنداق ئىشلارنىڭ يەنە ئەۋج ئېلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەھمۇت سىجاڭ ئۆزى مەسئۇل بولۇپ دەرھال ئادەم ئاجرىتىپ، ئۆيمۇ-ئۆي يۈرۈپ پۇقرالارنىڭ نەرسە- كېرەكلىرىنى ئېلىۋالغانلارنى ئېنىقلاپ چىقتى. مەسىلەن، سېتىمەت قاتارلىق سەككىز نەپەر پىدائىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنى شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىدىكى تۇۋرۇكلەرگە يالىڭاچلاپ باغلاپ، قامچا بىلەن ئۇرۇپ، ئاندىن «خەلقنىڭ نەرسىلىرىنى ئالغانىنىڭ سازايى» دېگۈزۈپ، قاراشەھەر كوچىلىرىنى ئىككى كۈن ئايلاندۇردى

ۋە كوچىلارغا ئېلان چاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن بەزى پىدائىيلارنىڭ باشباشتاقلىقى يوقىلىپ، پۇقرالارنىڭ بولۇپمۇ خۇيزۇ پۇقرالارنىڭ كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى، ھەر ساھەدىكىلەر ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى. ئەينى ۋاقىتتىكى قاراشەھەرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ئەزىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ما جۇڭيىڭ تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئوچ ناھيىنى ئىگىلەپ، كۆپلەپ ئەسكەر قوبۇل قىلىپ، ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقاتەييارلىق كۆرۈپتۇ. شېڭ شىسەي بولسا، ما جۇڭيىڭنى گۇچۇڭدىن تۇرپانغا قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، بىر تەرەپتىن ما جۇڭيىڭنى تىنچلىققا چاقىرىش توغرىسىدا ۋەكىل ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى يوقىتىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. يەنە بىرتەرەپتىن ئۇ، مەھمۇت خوجا، جامال سەيپۇڭ، قۇربان نىياز دېگەن كىشىلەرنى ئۇرۇمچىدىن ئولامباي ئارقىلىق تىياناشانىنى كېسىپ ئۆتكۈزۈپ، قاراشەھەردىكى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. شېڭ شىسەي خوجىنىياز ھاجىنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىن تۇرپاندىكى ما جۇڭيىڭغا قوراللىق ھۇجۇم قىلدۇرماقچى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەينىڭ مەھمۇت خوجا قاتارلىق ئوچ كىشىدىن ئەۋەتكەن بىر نەچچە ساندۇق مىلتىق ئوقى ۋە پىدائىيلار ئوچۇن ئەۋەتكەن خىراجەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئوچۇن توقسۇنغا بېرىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ.

7. توقسۇن ئىلانلىقتىكى ئۇرۇش

1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، تەييارلىقنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى قاراشەھەردە قالدى، مەھمۇت مۇھىتى بىر قىسىم پىدائىيلارنى باشلاپ توقسۇنغا ماڭدى. بىز بىلەن قاراشەھەرگە بىللە بارغان شايارلىق ھاجى ئەلەم ئاخۇن، كۇچالىق مەھپۇز ۋاڭلارنىڭ ئادەم سانى چەكلىك بولۇش بىلەن، مىلتىق ۋە ئوق-دورىلىرىنىڭمۇ تايىنى يوق ئىدى. بىزنىڭ پىلانىمىز بويىچە، سەمەت ھاجى تۇەنجاڭ بىلەن پولات تۇەنجاڭ ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، ئۇششاقتالىنىڭ تاغ ئارىسىدىن ئۆتۈپ توقسۇنغا يېتىپ بارماقچى، باشقا قىسىملارنى مەھمۇت سىجاڭ چوڭ يول بىلەن توقسۇنغا باشلاپ بارماقچى، ھەر ئىككى قوشۇن توقسۇنغا بىرلا ۋاقىتتا توپلانماقچى بولغان، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇنداق بولماي قالدى. چۈنكى، «ئۆيدىكى مەسلىھەت بازارغا توغرا كەلمەپتۇ» دېگەندەك، تاغ ئىچىدە بولىدىغان بوران - چاپقۇن ۋە ھۆل - يېغىنلار ھېسابقا ئېلىنمىغاچقا، تاغ يولىغا ماڭغان ئىككى تۇەن قىسىم ۋاقىتدا يېتىپ كېلەلمىدى. مەھمۇت سىجاڭ باشلاپ ماڭغان قىسىم توقسۇننىڭ ئىلانلىق يېزىسىغا بېرىپ، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ئۇرۇش قىلىۋاتقىنىمىزدا، سەمەت ھاجى تۇەنجاڭ ۋە پولات تۇەنجاڭلاردىن ھېچ دېرەك يوق ئىدى. نەتىجىدە، بىز مەغلۇپ بولۇپ قاراشەھەرگە چېكىنىدۇق. چېكىنىشىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئۆيى بار، سۇلۇق، دەرەخلىق يەرلەرنى ئىستىھكام قىلىۋالغان بولۇپ، بىز تۇپتۇز سايدا ھۇجۇمغا ئۇچرىدۇق، ئۆزىمىزنى دالدىغا

ئالغۇدەك جاي يوق ئىدى. بىز ئاران بىر قانچە سائەتلا چىداشلىق بېرەلىدۇق. بىزنى ھەممىدىن بەك قىينىغان نەرسە ئۇسسۇزلۇق بولدى. ھەممىمىز توقسۇنىنىڭ سۇ بېشىدا سۇ ئىچىۋالغانچە ئىدۇق. ھېچقايسىمىزدا بىرەر سۇ قاچىسى يوق ئىدى. يازنىڭ 7 ـ، 8 ـ ئاي تومۇز كۈنلىرىدە، تۇپتۇز سايدا بىرىۋتۇممۇ سۇ تاپالماي، ئىلاجسىز سۇ بېشىغا چىكىندۇق. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئارقىمىزدىن قوغلىسا، يەنە بىر قىسمى غەرب تەرەپتىن ئايلىنىپ كېلىپ، ئايغىرىۋلاققا ئۆتىدىغان يولىمىزنى توسۇۋالدى. پىدائىيلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ھەر بىر تاغ ئىدىرلىرىغا كىرگەندە چېچىلىپ، بەزى تۈيۇق يوللاردا توسۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، ئاساسىي قىسمىمىز مەھمۇت سېجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئېلىشىپ، قاراشەھەر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتۇق. دۇشمەن ئەسكەرلىرى بىزنى ئايغىرىۋلاققىچە قوغلاپ كەلدى. بىز سۇ بار يەرگە كەلگەندىن كېيىن، مەھمۇت سېجاڭ كۆپ قىسىم پىدائىيلارنى قاراشەھەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، 50 دەك ئادەم بىلەن ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توستى، بىز ئۇلارنى زادى ئۆتكۈزمىدۇق. ئۇلار ئاخىر توقسۇنغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى. بىز شۇ كېچىسى ئايغىرىۋلاقنى تاشلاپ، قاراشەھەرگە كەتتۇق. سەمەت ھاجى تۇەنجاڭ بىلەن پولات تۇەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئالغۇي ئارقىلىق ئىلانلىققا كەلگەندە، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار خېلى قاتتىق ئېلىشقان بولسىمۇ، كۈچى ئاز بولغانلىقتىن، تەڭ كېلەلمەي، بىز قاراشەھەرگە يېتىپ بارغانىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قاراشەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بىز قاراشەھەرگە كېلىپ ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، ما

جۇڭيىڭنىڭ ئىككى تۇەن ئاتلىق ئەسكىرىمۇ توقسۇندىن قاراشەھەرگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى كورلىدا ئىدى. بىز دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشماي، قاراشەھەرنى ئۇلارغا تاشلاپ بېرىپ، كورلا باشئەگمىگە بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. چۈنكى، قاراشەھەردە ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىمكانىيىتىمىز يوق ئىدى، بىزگە توقسۇندىن چېكىنىپ قاراشەھەرگە كەلگىنچە دەم ئېلىش پۇرسىتى بولمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توقسۇنىنىڭ سۇ بېشىدا چېچىلىپ كەتكەن پىدائىيلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى تېخى يېتىپ كېلەلمىگەنىدى.

8. كورلا باشئەگمىدىكى ئۇرۇش

ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قاراشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭمۇ تۇرپاندىن قاراشەھەرگە كېلىپ ئۇچ كۈن تۇردى. ئۇ، ما فۇيۇەنگە ئۆز تەسىر دائىرىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭغىچە كېڭەيتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تۇرپانغا قايتىپ كەتتى. ئاندىن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تەييارلىقنى پۈتتۈرۈپ، باشئەگمىگە ھۇجۇم قىلدى. باشئەگمىدە بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا مەھمۇت سېجاڭغا ئوق تەگمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يارىلانمىدى. چۈنكى، ھېرىپ قالغان ئوق مەھمۇت سېجاڭنىڭ چاپىنىنى تېشىپ ئۆتۈپ قورسىقىنىڭ ئۈستىگە چاپلىشىپ قالغان. بىز بۇ ئۇرۇشتىن چېكىنىپ، كورلىنىڭ چەرچى دېگەن يېرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتمەي، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى كەينىمىزدىن قوغلاپ كەلدى. ئۇلار بىلەن بىرقانچە سائەت

ئۇرۇشقاندىن كېيىن، يەنە چېكىنىپ بۇگۇرنىڭ يېڭىسار دېگەن يېرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى چەرچى دېگەن يەردە ئون نەچچە كۈن تەييارلىق قىلىپ تۇرۇپ قالدى.

خوجىنىياز ھاجى بۇ چاغدا كۈچادا ئىدى. ئۇ كىشى مەھمۇت سجاڭغا «كۈچاغا كېلىڭ، بۇ يەردە ما جۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى قايتا مەسلىھەتلىشەيلى» دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. مەھمۇت سجاڭ كۈچاغا بېرىپ، ياققا دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتى. خوجىنىياز ھاجىمۇ ياققا كەلدى. بىراق، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئارقىمىزدىن قوغلىشىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ياققىدا بىر كۈن ئۇرۇش بولدى. مەھمۇت سجاڭ ئۇ يەردىنمۇ چېكىنىپ، ئاقسۇنىڭ جام دېگەن يېرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇنىڭ ئۆزىدە قېلىپ، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال - ياراق ئېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. مەھمۇت سجاڭ جامغا كېلىپ 20 كۈندىن كېيىن، «ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى كۈچادىن قاراشەھەرگە قايتتى» دېگەن خەۋەر كەلدى. چۈنكى، بۇ چاغدا ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇمچىنى قورشاشقا ئەسكىرىي كۈچى يېتىشمەي تۇراتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، بىز مەھمۇت سجاڭ باشچىلىقىدا ئۇدۇل كورلىغا بېرىپ، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، باشقا ئىشلار ئىشغال قىلدۇق. ما جۇڭيىڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندىن ما فۇيۇەن ۋە شەن فۇخەيلەر باشچىلىقىدىكى ئىككى تۈەن ئاتلىق ئەسكىرىنى قاراشەھەرگە يارەمگە ئەۋەتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۇرۇمچىنى قورشايدىغان ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى تەبىئىي

ئىدى. ما جۇڭيىڭنىڭ بۇ ئىككى تۈەن ئەسكىرى قاراشەھەردە ھەپتە ئون كۈن تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، دەريادىن ئۆتۈپ باشئەگمىگە ھۇجۇم قىلدى. خوجىنىياز ھاجى بۇ چاغدىمۇ يۇزلىگەن مەرگىنى بىلەن كۈچادا ئىدى.

باشئەگمىدىكى 2 - قېتىملىق ئۇرۇشتا، كورلىدىن ئېلى ھاجى، مۆيدۇن تەنفۇ، تۇردى يېڭجاڭلار؛ شايار دىن ھاجى ئەلەم ئاخۇن، ھەسەن ھاجى، كۈچادىن مەھپۇز ژاڭلار بىرنەچچە يۈز پىدائىنى باشلاپ يارەمگە كەلدى. بىراق، ئۇلارنىڭ مىلتىق ۋە قورالىلىرىنىڭ تايىنى يوق، پەقەت توقماق، كالتەك، ناغرا - سۇنايلار بىلەنلا داۋرىگى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تولاراقى ئاتلىق، ئېشەكلىك ياكى ھارۋىلىق بولۇپ، ئاز قىسمى پىيادە ئىدى. بىز كورلا باشئەگمىدە ئاساسەن ئۆز ئەسكىرىي كۈچىمىزگە تايىنىپ بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇش قىلدۇق، ئەمما كەچتە مەغلۇپ بولدۇق. چۈنكى، مىلتىقلىرىمىز يېتىشمىگەنلىكى ئۈستىگە ئوقىمىز تولىمۇ ئاز ئىدى ۋە ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسىمۇ يوق ئىدى. ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئىلگىرى، دۇشمەنلەرنىڭ قاراشەھەردىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ دەرھال تاغ ئۇستىدىن ۋە تۈزلەڭلىكتىن ئورۇن ئېلىشقا باشلىغانىدۇق. شۇ چاغدا، مېنىڭ يېقىن ئاغىنەم ئىسكەندەر ئابدى قېشىمغا كېلىپ: دۇشمەننى توسۇش ئۈچۈن بىزنى بۇ تاغقا چىقاردى. مانا قارا، يېنىمدا بار - يوقى مۇشۇ ئۇچ تال ئوق. بۇنىڭ بىرسىنى دۇشمەن يېقىن كەلگەندە ئاتارمەن، ئىككىنچىسىنىمۇ ئاتارمەن، ئۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىمەن؟ قولۇمنى كۆتۈرۈپ دۇشمەنگە تەسلىم بولىمەنمۇ ياكى مىلتىقىمنى چېقىۋېتىپ ئۆزۈمنى تاغدىن تاشلايمەنمۇ؟ ، - دېدى. دەرۋەقە، كۆپلىگەن پىدائىيلارنىڭ يېنىدا ئاران

ئۇچ ـ تۆت تالدىنلا ئوق بار ئىدى. مۇنداق ئەھۋالدا، ئوقنى دۇشمەنگە تەگكۈزۈش ئىشەنچسىز بولغاندىلا ئاتىمىز، بولمىسا قاچمىز؛ قاچقاندىمۇ، يېنىمىزدا بىرنەچچە تال ئوق ساقلاپ قالماي بولمايتتى. مەن‌مەھمۇت سىجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولغىنىم ئۈچۈن مەندە ئوق جىقراق بولاتتى. يېنىمدىكى 20 تال ئوقنىڭ بەش تېلىنى ئۇنىڭغا بەردىم. دېمەك، بىز مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ دۇشمەن بىلەن بىر كۈن ئېلىشتۇق. كۈن ئولتۇرغان چاغدا، ئامالسىز باشئەگمىدىن چېكىنىپ، كورلىنى تاشلاپ، مەھمۇت سىجاڭ باشچىلىقىدا ئۇدۇل باي ناھىيىسىگە قاراپ يول ئالدۇق.

9. باي ۋە قارايۇلغۇنداىكى ئۇرۇش

بىز باي ناھىيىسىگە يېتىپ بارغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن خوجىنىياز ھاجىغا بەرگەن قوراللار، ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىپ كەلگىلى تۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە 1000 تال مىلتىق، 10 تال دىكتار پىلىموت (ئوقلىرى بىلەن)، بىر قانچە ساندۇق قول بومبىسى بار ئىكەن. لېكىن، پىلىموتلارنى ئېتىشنى بىلمىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن، ۋاقتىنچە چېگرىدا قويۇپ قويۇلدى. بۇ قوراللارنى تەقسىم قىلىشتا، مەھمۇت سىجاڭنىڭ «مېنىڭ قول ئاستىمدىكى پىدائىيلارنىڭ قورالى كونا بولسىمۇ، باشقىلارنىڭكىگە قارىغاندا ياماق ئەمەس. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قوراللارنى ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل پىدائىيلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرەيلى، مۇشۇنداق قىلساق، ئىتتىپاقلىققا پايدىلىق بولىدۇ» دېگەن پىكرىگە ئاساسەن، بۇ قوراللار ئاقسۇ خەلقى ئىئانە قىلغان 80 مىڭ تۈياق قوينىڭ بەدىلىگەن

كەلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭ (ئىسمائىل باي) بۇ قوراللارنى ئېلىپ كېلىشتە كۆپ كۈچ چىقاردى دەپ قارىلىپ، باي سىجاڭنىڭ پىدائىيلىرىغا 460 تال مىلتىق تەقسىم قىلىندى، قەشقەردىن كەلگەن ھامۇتجان لۇيجاڭ پىدائىيلىرىغا 150 تال، خوتەندىن كەلگەن پىدائىيلارغا 100 تال مىلتىق تەقسىم قىلىندى؛ قالغان مىلتىقنىڭ بىر قىسمى قۇمۇلدىن كەلگەنلەرگە (خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىگە) ۋە باشقىلارغا تەقسىم قىلىندى.

بۇ قورال ـ ياراقلار قولىمىزغا تېگە ـ تەگمەيلا، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بايغا يېتىپ كېلەي دەپ قالدى. بىز مەھمۇت سىجاڭنىڭ باشچىلىقىدا باينىڭ شەرقى تەرىپىدىن ئون نەچچە كىلومېتر ئارىلىقتىكى جايغا چىقىپ، ئۇلارنى توستۇق. ما جۇڭيىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا ماكسىم پىلىموت ئورنىتىلغان بىرونىۋىك ماشىنا بولۇپ، ئۇلار شۇ ماشىنىنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئۆتكەن بىر كۈنلۈك ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكنى ئېلىۋالغاندى. بىز بۇ قېتىممۇ ئامالسىز قېلىپ، قارايولغۇنغا چېكىنىپ ئورونلاشتۇق. قارايولغۇنداىي باي سىجاڭنىڭ پىدائىيلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئادەم سانىمىز 2000 غا يەتتى. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى كېلىشى بىلەنلا ئۇرۇش باشلاندى. خوجىنىياز ھاجىمۇ ئاقسۇدىن يېتىپ كېلىپ، مەھمۇت سىجاڭ بىلەن ئۇرۇش ئۈستىدە بىللە بولدى. ئۇرۇش جىددىي داۋاملىشىۋاتقاندا، باي سىجاڭغا دۇشمەن ئوقى تېگىپ قازا تاپتى. ئۇنىڭ بىر قىسىم پىدائىيلىرى ئارقا سەپكە ئېلىپ كېتىۋاتقان باي سىجاڭنىڭ جەسىتىنى كۆرۈپ، ئۆمىدسىزلىنىپ ئارقىغا چېكىندى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇنى تاشلاپ ئۇچتۇرپانغا چېكىندۇق. باي سىجاڭنىڭ

پىدائىيلىرىنىڭ بىر قىسمى خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىغا ئەگەشتى، يەنە بىر قىسمى چېچىلىپ تارقىلىپ كەتتى. بۇ چېچىلىپ كەتكەن پىدائىيلارنىڭ قولىدىكى 100 تالچە يېڭى مىلتىق ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. خوتەندىن كەلگەن پىدائىيلار ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسى ئارقىلىق تەكلىماكاننى كېسىپ خوتەنگە كەتتى.

10. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئاقسۇدىن قەشقەرگە مېڭىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ قوشۇنى قارايۇلغۇندا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كېتىش ياكى ئاقسۇدا بىر ئاز ۋاقىت تۇرۇپ ئۆزىمىزنى ئوڭشۇۋېلىش مەسىلىسىنى ئويلاشتۇق. مەھمۇت سىجاڭ: ئەگەر ياخشىسى، ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى رۇخسەت قىلسا، ئوچتۇرپاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئازراق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇچ ئاي پاناھلىنىپ، تەييارلىق قىلىۋېلىپ چىقساق ياخشى بولاتتى، دېدى. بۇ ھەقتە ئېنىق بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن بولساقمۇ، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بېسىپ كىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئوچتۇرپانغا چېكىنىدۇق. دۇشمەن ئەسكەرلىرىمۇ بىزگە سۇدىشىپلا ئوچتۇرپانغا كىرىۋاتاتتى. ھەممىسى مەھمۇت سىجاڭنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆرگەن تەقدىردىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇنىڭغا ماقۇل بولۇشى ناتايىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقىلىشىشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا، ئالدىراش - تېنەش، قاقشال يولى بىلەن قەشقەر تەرەپكە يۈرۈپ كەتتۇق.

بىز ئاقچىغا يېقىنلاشقاندا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن قورال-ياراقلارنىڭ ئاخىرقى قىسمى يانداش تاغ تەرەپتە كېتىۋاتاتتى. ئارقىمىزدىن دۇشمەننىڭ قوغلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرساقمۇ، ئۇ قورالارنى پىدائىي ئەسكەرلەرگە تارقىتىۋەتمەي، قورال ئارتىلغان تۆگىلەرنى ھەيدەپ كېتىۋاتقانلارغا «تېز ھەيدەڭلار» دەپ قويۇپ، بىخەستەلىك بىلەن كېتىۋېرىپتىمىز. بىز ئازدىن كېيىن ئارقىمىز تەرەپتىن ئوق چىقىشقا باشلىدى ۋە ئوق ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاشتى. مەھمۇت سىجاڭ دەرھال بىر قىسىم ئادەملەرنى ئاجرىتىپ: ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى تۆگىلەردىكى قورالارغا ھۇجۇم قىلدى. قورالارنى قۇنقۇزۇڭلار! - دەپ بۇيرۇق بەردى. بىز شۇئان ئوق چىققان تەرەپكە قاراپ ئات سالدۇق. دەريادىكى سۇ ۋە مۇزلاردىن ئۆتۈش تولىمۇ تەس كەلدى. ماڭ بىر جايادا ئوق چىققان تەرەپكە يېقىنلاشتۇق ۋە قاراڭغۇدا قارىسىغىلا ئوق ئاتتۇق. نېمىلا بولسا قارشى تەرەپىنىڭ ئوق ئاۋازى يېراقلاشتى. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلدۇق. يېقىن بېرىپ قارىساق، ئۇلار ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئەمەسكەن، قۇلىغىدىكەن قېرىغىزنىڭ كىشىلىرى بولۇپ، تۆگىلەردىكى قورالنى مۇھاپىزەت قىلىپ كېتىۋاتقان ئۇن نەچچە ئادىمىمىزگە قاراڭغۇدا ئوچتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، قورالىرىمىزنى تارتىۋالغىلى تۇرغانىكەن. ھېلىمۇ ياخشى ئادەم چىقىم بولماپتۇ. ئۇلار بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى تۇيۇپ قېلىپ، تۆگىنىڭ ئۈستىدىن چۈشۈرۈۋالغان ئوق ساندۇقلىرىدىكى ئوقلارنى ئېلىشقا ئولگۈرەلمەي، ساندۇق بىلەنلا ئازگالغا يوشۇرغانىكەن. بۇ قورالار جەمئىي ئۇن نەچچە تۆگىگە

ئارتىلغان 20 ساندۇق مىلتىق (بىر ساندۇقتا ئالتە تالدىن جەمئىي 120 تال)، 30 ساندۇققا يېقىن ئوق ئىدى. بىز ساندۇقلارنى ئازگاللاردىن تېپىپ كېلىپ، تۆگىلەرگە قايتىدىن ئارتىپ، ئاتۇشقا قاراپ يول ئالدۇق.

خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى پىدائىيلار قوشۇنى ئالدىدا ماڭدى. بىز مەھمۇت مۇھتى پىدائىيلىرى بىرنەچچە كىلومېتر ئارقىدا كېتىۋاتاتتۇق. كاتتايلاققا كېتىۋاتقان يول ئۇستىدە، بىزگە بىر كىشى ئۇچراپ: مەھمۇت شەۋكەت ئەپەندى قەيەردە؟ دەپ سورىدى. مەھمۇت مۇھتى ماڭا: سوراپ باق، نېمە ئادەمكەن، — دېدى. مەن ئۇنىڭدىن: سىز كىم بولىسىز؟ سىزگە كىم كېرەك؟ — دېدىم. ئۇ: ماڭا مەھمۇت شەۋكەت ئەپەندى كېرەك، — دېدى. ئاڭغىچە، مەھمۇت مۇھتىمۇ يېنىمىزغا كەلدى. ئۇ كىشى مەھمۇت مۇھتى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خوجىنىياز ھاجىدىن رەنجىگەنلىكىنى ئېيتتى. بۇ مۇناسىۋەت ئىش ئىكەن: ئۇ، ئەھمەت ئەدىم دېگەن تۈرك بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۇ كىشىنى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنمىش. بۇ كىشى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا كېتىۋېتىپ بىر قانچە پىدائىيغا: سەنلەر ھاجىمنى ئارقاڭلارغا تاشلاپ، بەش ئاتار مىلتىقنى ئېسىپ نەگە بېرىشىسە؟ — دەپتۇ. ئەتىجىدە، بۇ پىدائىيلار بىلەن گەپ تالىشىپ قېلىپ، بىر پىدائىينىڭ مىلتىقىنى ئارتىۋاپتۇ. مىلتىقنى تارتىۋېلىپ قويغان پىدائىي ئارقىغا قايتىپ بېرىپ، خوجىنىياز ھاجىغا: ھاجى دادا، بىر تۈرك ئالدىمىزنى توسۇپ «مەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كەلدىم» دەپ، مېنىڭ مىلتىقىمنى تارتىۋالدى — دەپتۇ. شۇ ئاردا ھېلىقى تۈركمۇ

يېتىپ كەپتۇ. پىدائىي ئۇنى كۆرسىتىپ: مانا مۇشۇ تۈرك، دېيىشىگە، خوجىنىياز ھاجى يېنىدىكى ئادەملىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، بۇ تۈركنى ئاتتىن سۆرەپ چۈشۈرۈپ: سىلەرگە كىم «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇر دېدى، تېخى مېنىڭ ئادەملىرىمنىڭ قورالىنى تارتىۋالغىنىنى كۆرمەمدىغان، — دەپ، ئۇنى ئۇرۇپ يانقۇزۇۋېتىپ، ئۆز يولىغا كېتىپتۇ. بۇ تۈرك تاياقنى بولدى دېگۈچە يەپ، كېتىۋاتقان پىدائىيلاردىن مەھمۇت مۇھتىنىڭ سۈرۈشتە قىلىپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇ يەنە، مەھمۇت مۇھتىغا: مەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ھۆرمەتلەپ، بۇيرۇق بويىچە كەلگەنىدىم. ئۇنىڭدىن باشقا مەقسىتىم يوق، — دېدى. مەھمۇت مۇھتى ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ: «ئۇقۇشماسلىق بولغان بولسا كېرەك، ئېنىقلاپ باقايلى، — دېدى — دە، يولىغا كېتىۋەردى. بىز كاتايلاقتا تۇرغان ۋاقىتلىرىمىزدا، بۇ تۈركنى ئىككىنچى ئۇچرىتمىدۇق.

11. ماجۇڭىيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرىنىڭ پەرقى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭىيىڭنىڭ بىرلىكى بۇزۇلغاندىن كېيىنكى قوراللىق توقۇنۇشتا، خوجىنىياز ھاجى كۆپ ھاللاردا ئۆڭۈشسىزلىققا ئۇچرىدى. بۇنىڭ سەۋەبى كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپ. بۇ ھەقتە مېنىڭ ھېس قىلغانلىرىم تۆۋەندىكىچە:

(1) ھەربىي تەلىم - تەربىيە ۋە ھەربىي ئىنتىزام جەھەتتە:

ما جۇڭىيىڭ ئەسكەرلىرى رەسمىي ھەربىي تەلىم

ئالغان، گومىنداڭنىڭ 36 - شىسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان مۇنتىزىم قوشۇن. ئۇلاردا مۇكەممەل ھەربىي تۈزۈم بولۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بولغان قىسىم قۇرۇلمىسى ئېنىق ئايرىلغان. بىر تۇتاش قوماندانلىق بولغان. خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرى بولسا، گەرچە ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇنغا قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ھەربىي تەلىم - تەربىيىدىن خەۋىرى يوق، ھەربىي ئىنتىزامغا ئېتىبار قىلىنمايتتى. قىسىم ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن قوماندانلىققا سەل قارىغانىدى. ھەرقايسى لىيەن، پەي، بەنلەردىكى ئادەم سانى ئېگىز-پەس بولغاچقا ئۇرۇش ۋاقتىدا قىسىملارنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىشمۇ بىر مەسىلە بولۇپ قالغانىدى.

(2) قورال - ياراق جەھەتتە:

ما جۇڭگۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قوراللىرى خىل بولۇپ، ئېغىر - يېنىك تىپتىكى قوراللارنىڭ ھەممىسى تەل، تۈرپان، مورى، جىمسار، گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچىدىن قولغا چۈشۈرگەن ئوق - دورىلىرىنىڭ سانى ھەددى - ھېسابسىز ئىدى.

خوجىنىياز پىدائىيلىرىنىڭ بولسا قوراللىرى ئاددىي، ئوق - دورىلىرى ناھايىتى كەمچىل، ھەتتا كېلىش مەنبەسى يوق دېيەرلىك. گەرچە پىدائىيلاردا يۈكسەك ئىرادە بولسىمۇ، لېكىن كالتەك، توقماق، ناغرا، كانايلار بىلەن دۈشمەن تەرەپنىڭ پىلىموتلىرىغا تەڭ كېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

(3) زاپاس ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتە:

ما جۇڭگۇنىڭ ئۇرۇشتا ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ھېس قىلسىلا، تۈرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن زاپاس قوشۇن ئەۋەتەلەيتتى.

بىراق خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرىغا كېلىدىغان زاپاس ھەربىي كۈچ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەر بىلەن خوتەندىكى پىدائىيلار ئۆزئارا پۈت تېپىشىپ، ئۆز كۈچىنىمۇ خورىتاتتى.

ھەرقايسى جايلاردىكى پىدائىيلار ئۆز قارىشىدا چىڭ تۇرۇۋېلىپ، پىكىردە بىرلىككە كېلەلمەي نەتىجىدە دۈشمەننى كۈچلەندۈرۈش رولىنى ئوينىدى.

(4) ئەسكەرلەرنىڭ جىسمانىي سۈپىتى جەھەتتە:

ما جۇڭگۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ياشلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن 16 ياشتىن 40 ياشقىچە ئىدى. خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرىنىڭ ئىچىدە بولسا ياشلار ئاز بولۇپ، ئوتتۇز ياش ۋە ياشانغانلار كۆپ سانىنى ئىگىلەيتتى.

(5) يەر شارائىتىگە ماسلىشىش جەھەتتە:

ما جۇڭگۇنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرى 1933 - يىلى 6 - ئايدىن 1934 - يىلى 6 - ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنى تۈزلەڭلىكىدە ئۇرۇش قىلدى. پىدائىيلار قوشۇنى ئىچىدىكى قۇمۇللۇقلار تاغ ئۇرۇشىغا ئۇستا بولسىمۇ لېكىن تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقا ماسلىشالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇمۇل مەرگەنلىرى ئارقا سەپتە خوجىنىياز ھاجىنى قوغداش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنالمىدى.

(6) ئۇرۇش تاكتىكىسى جەھەتتە:

ما جۇڭگۇنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن مولكى مەسلىھەتچىلىرى، سىياسەتچىلىرى ھەم پىلانچىلىرى بار بولۇپ، ئۇلار قارشى تەرەپكە رازۋىتكىچىلارنى ئەۋەتىپ پىدائىيلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇراتتى، ھەم ئەتراپلىق،

مۇكەممەل تەدبىر تۇزەتتى.

خوجىنىياز ھاجى ئەتراپىدا بولسا ھەربىي مۇلۇكنى بىلىندىغان، يىراقنى كۆرەلەيدىغان مەسلىھەتچىلىرى يوق دېيەرلىك بولۇپ، پەقەت چۇشكە تەبىر بېرىندىغان پەتىۋاچىلارلا بار ئىدى. دۇشمەن ئەھۋالى رازۋىتكا قىلىنمىغاچقا ئۇلار ئەتراپلىق ئۇرۇش تاكتىكىسى تۇزەلمەي دۇشمەن كۆپ يەرگە ئاز ئادەم ئەۋەتتىش، ئۇرۇش ئۇستىدە ئادەملەرنى مۇۋاپىق تەڭشىيەلمەسلىك، پاتسپاراق بولۇپ يېڭىلىشقا ئوخشاش ئەھۋاللار كېلىپ چىقاتتى.

(7) تۇرمۇش تەمىناتى جەھەتتە:

ما جۇڭىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى ناھايىتى ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب: ئۇلار گومىنداڭ-ىڭ 36 - شىسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان بولغاچقا، ھۆكۇمەتتىن ھەربىي كىيىم-كېچەك ۋە ئاشلىق قاتارلىق لاۋازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، نەرسە-كېرەكلىرىنى تارتىۋالاتتى. ما جۇڭىنىڭ ئۆز ئالدىغا پۇل بېسىپ ئەسكەرلىرىگە كىيىم-كېچەك تىكتۇرۇپ، ئاز - تولا خىراجەت بېرەتتى. قالغان قەغەز پۇللىرىغا ئالتۇن ئېلىپ ئۆز خۇرجىنىغا سېلىشتىمۇ ئونتۇپ قالمىغان.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىدائىيلىرىنىڭ ئەھۋالى تامامەن باشقىچە ئىدى. گەرچە شېڭ شىسەي خوجىنىياز ھاجىنى جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇھاپىزەت قىلىش سىلىڭى، مەھمۇت مۇھتىنى شىنجاڭ ئاتلىق 6 - شىسىنىڭ سجاڭى دەپ بېكىتكەن بولسىمۇ ئۇلارغا (بىر قېتىم قاراشەھەرگە ئەۋەتكەن ئون نەچچە ساندۇق ئوق بىلەن ئازغىنە قەغەز پۇلدىن باشقا) ھېچقانداق ماددىي ياردەم قىلمىدى. پىدائىيلار 1932 - يىلى

قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن كۈندىن باشلاپ ئۆيىمىزدىن كىيىپ چىققان كىيىملەر بىلەن 1934 - يىلنىڭ ئاخىرىغچە يېتىپ كەلدۇق.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتى قول ئاستىدىكى پىدائىيلارغا پۇقرالارنىڭ بىر تال قىلىغىمۇ قول تەگكۈزمەسلىك ھەققىدە تەشۋىق ئېلىپ باراتتى. خىلاپلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلگەن ھامان دەرھال چارە كۆرەتتى. مەسىلەن: تۇرپاندا زەيدىن نىياز، كامال قاتارلىقلار بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. گۇچۇڭ تەپامۇڭدا رەجەپ دېگەن بىرسى قېچىپ كەتكەن خەنزۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ بىر مېتر كونا شەلپەرنى ئالغىنى ئۈچۈن ئۇنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ يانقۇزۇۋەتكەن. پىچان خاندۇدا كامال رەۋەيدۇل، ئىنايىتۇللا دېگەنلەر بىر پۇقرانىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئاياللارغا چاقچاق قىلغىنى ئۈچۈن ئۇلارنى پىدائىيلار سېپىدىن قوغلاندى قىلغان. قاراشەھەردە سىيتىمەت قاتارلىقلار خۇيزۇلارنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئېلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى تۇتۇرۇكلەرگە ئېسىپ، قاراشەھەر كوچىسىدا ئىككى كۈن سازايى قىلغان. كۈچادا مەھمۇت مۇھتىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ئىنايىتۇللا دېگەن پىدائى ئۆزىنىڭ ھېرىپ قالغان ئېتىنى دېھقانىنىڭ ئېتى بىلەن تېگىشۋالغىنى ئۈچۈن «گەپ ئاڭلىمىغان قۇلاق شۇمۇ» دەپ ئىنايىتۇللانىڭ بىر قۇلىقنى تۇۋىدىن كەستۇرۇۋېتىپ، ئاتنى ئېگىسىگە ئەۋەتىپ بەردى ۋە ۋەھاكازالار. پىدائىيلارغا ھېچقانداق خىراجەت بېرىلمەيتتى. قىيىنچىلىق بىرقانچە يىللار داۋاملىشىۋەرگەندىن كېيىن بۇ پىدائىيلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا تاقالماي قالمىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ

خوجنىياز هاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتىنىڭ پۇقرالارغا تۇنقان مۇئامىلىسىدىن پىدائىيلار مەنبۇن بولدى. ئۇرۇشلاردا شۇنچە قۇربان بېرىشلەر بولسىمۇ، تۇرمۇش ئىنتايىن جاپالىق بولسىمۇ، پىدائىيلار سەپتىن چۇشۇپ قېچىپ كەتمىدى. ما جۇڭيىڭ ھەربىي كۇچ ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن خوجنىياز دىن بىرقانچە ھەسسە كۇچلۇك بولسىمۇ، ئۇنىڭ خەلقە سالغان زۇلمى ئاخىرى ئۆزىنىڭ ھۇلىنى تەۋرەتتى.

III باب ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتى

1. خوجنىياز ھاجى قەشقەرگە بېرىش ئالدىدىكى ۋەزىيەت

خوجنىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ ئۇچقۇنلىرى 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە جۇملىدىن تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە خوتەنلەرگىچە تۇتۇشۇپ، ئۇ يەردىكى خەلقلەر ئۆزلىكىدىن قوزغىلىپ كەتتى. بۇ ئىنقىلاب ئوتىدىن قورققان جىن شۇرېن ھۆكۇمىتىنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپچىلىكى خەلقە تەسلىم بولۇپ ئامان قالغان بولسىمۇ، بەزىلىرى قورقۇپ كېتىپ ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالدى. بەزىلىرى خەلق قوزغىلىڭىغا قارشى تۇرۇپ ئۆلۇپ تۇگەشتى. مەسىلەن، جىن شۇرېنىنىڭ قەشقەردە سىجاڭ بولۇپ تۇرغان ئىنىسى جىن شۇجىڭ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى تۆمۇر سىجاڭنىڭ كۇچا ۋە ئاقسۇلارنى ئىلىپ بولۇپ قەشقەرگە قاراپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، قورقىنىدىن ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالغان. جىن شۇرېن بۇنى ئاڭلاپ قەشقەرنىڭ دوتىيى ما شياۋۋۇنى قوشۇمچە سىجاڭ قىلىپ تەينىلىگەن. ما شياۋۋۇ تۆمۇر سىجاڭنى توسۇش ئۈچۈن ياڭ چىمىن (ياڭ دارېن) دېگەن خۇيزۇنى

تۇەنجاڭ قىلىپ 1000 ئەسكەر بىلەن مارالبېشىغا؛ چىن تۇڭلۇڭ دېگەن كىشىنى يېڭجاڭ، ئوسمان قىرغىزنى لىيەنجاڭ قىلىپ 400 ئەسكەر بىلەن ئاتۇش تەرەپكە ئەۋەتكەن. ياڭ چىمىڭ مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرىدە مۇداپىئەدە تۇرۇپ، تۆمۈر، ما جەنسانڭلار بىلەن نەچچە كۈن تىركىشىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولۇپ تار ـ مار بولغان. ئوسمان قىرغىز سوغۇن دېگەن يەرگە كەلگەندە ئىسيان كۆتۈرۈپ باشلىقىنى ئېتىپ تاشلاپ تۆمۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتكەن.

1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ پەيزاۋاتقا كەلگەندە ئوسمان قىرغىز ئاتۇشتىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن. ئوسمان قايتىش ئالدىدا تۆمۈر سىجاڭ ئۇنىڭغا: «سىلەر قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماي تۇرۇڭلار، بىز ما دوتەي بىلەن سۆزلىشىۋاتىمىز» دەپ جېكىلىگەن بولسىمۇ، ئوسمان ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، «قەشقەردىكى دۇشمەنلەرنىڭ قولىدىكى قورال ـ ياراق ما جەنسانڭنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتمەسۇن»، دەپ ئويلىدىمۇ، 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا ما شياۋۇنىڭ قەشقەر يۇمىلاق شەھەردە 1000 ئەسكىرى، قەشقەر يېڭىشەھەردە 1000 ئەسكىرى، دوتەي يامۇلىدا 200 ئەسكىرى، يەنە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئەمەتخانىنىڭ 200 ئۇيغۇر ئەسكىرى بولۇپ، جەمئىي 2400 ئەسكىرى بار ئىدى. ما شياۋۇ 200 ئەسكىرى بىلەن دوتەي يامۇلىدا تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلگىچە، ئوسمان قىرغىز كېچىك ئاخۇن ۋە سېتىۋالدىجانلار بىلەن بىرلىشىپ يۇمىلاق

شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئېلىپ بولىدۇ. كېچىك ئاخۇن، سېتىۋالدىجانمۇ 200 تالدىن مىلتىققا ئىگە بولۇپ، ئوسمانىنىڭ لىيەنجاڭلىرى بولۇپ قالىدۇ.

ما جيەنسانڭ شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى 300 ئادەمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، توپتوغرا دوتەي يامۇلىغا چۈشۈپ، ما دوتەي بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدۇ. بۇ ئىككىسى 500 ئەسكىرى بىلەن دوتەي يامۇلىدا تۇرىدۇ. ئوسمان بۇنىڭغا نارازى بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەرگە «تۆمۈر سىجاڭ ما جەنساڭ بىلەن يېقىن بولۇپ، بىزگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتىدۇ» دەيدۇ ـ دە، 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى دوتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ئارىسىغا چۈشۈپ، ما جەنساڭ بىلەن ما دوتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر يېڭىشەھەرگە ئەپچىقىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختايدۇ. ما جەنساڭ يېڭىشەھەرگە چېقىپلا، ئەسكىرىنىڭ سانىنى 1500 گە يەتكۈزىدۇ ۋە ئەسكەرلىرىنى ھەربىي مەشق بىلەن تەربىيىلەپ كۈچ توپلاشقا تىرىشىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قولىدا 1200 ئەسكەر بار ئىدى. ئوسمانىنىڭ 1100 ئەسكىرىنى ئەگەر تۆمۈر سىجاڭنىڭ قولى ئاستىدا دەپ ھېسابلىساق، تۆمۈر سىجاڭنىڭ قارمىقىدا 2300 ئەسكەر بولغان بولاتتى. لېكىن ئوسمان تۆمۈر سىجاڭغا تامامەن ئىتائەت قىلىپ كەتمەي، بويۇن تولغاپ تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، ھاپىز لۇيجاڭنى يەكەنگە، ئەخمەت تۇەنجاڭنى يېڭسارغا ئەۋەتتى؛ مامۇتخان لۇيجاڭ، ھەمدەمبەك ھاجى لۇيجاڭ، سېتىۋالدىجان ۋە كېچىك ئاخۇنلارنى ئۆز يېنىدا قالدۇردى؛ كورلىلىق ئىلى ھاجى تۇەنجاڭ دېگەن كىشىنى 100 ئەسكەر

بىلەن قاراشەھەردە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان خوجىنىياز ھاجىغا ياردەمگە ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا ما جەنسائ بىلەن يېقىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ياردەمگە ئەۋەتكەن 100 ئادەمى قىزىل رەختتىن كىيىم كىيىپ، ئات ئۇستىدە ناغرا - سۇناي چېلىپ ناھايىتى دەبدەبە بىلەن باشقىگىمگە يېتىپ كەلدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ قولىدا تاماماەن ئوقى يوق كالتەكۆسەي قوراللار بار ئىدى. تۆمۇر سىجاڭ قەشقەردە ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ، باغلاردا مېھماندارچىلىقتا بولۇپ بىخىرامان يۇرۇۋەردى. ئۇنىڭ ئەترapىنى بايلار بىلەن ئاخۇنلار ئورىۋالدى. ئۇ ئابدۇرېھىم بايۋەتچى، ئابدۇللا بايۋەتچى، ئىبراھىم لوزۇڭ قاتارلىق باي سودىگەرلەرگە تۇەنجاڭلىق مەنسەپلىرىنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، تۆمۇر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئوتتۇرىسىدا پىكىر بىرلىكى بولماي، زىددىيەت ۋە سوركىلىشلەر كۆچىيىپ باردى. ئوسمان تۆمۇر سىجاڭنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىغانلىقتىن، تۆمۇر سىجاڭ ئورازباي، ئابلا، توختى ۋە ئابدۇقادىر دېگەن تۇەنجاڭلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنى چەتكە قېقىشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتە ما جەنسائ تۆمۇر بىلەن ئوسماننى يوقىتىپ، قەشقەرنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت تۇغدۇرماقتا ئىدى.

خوتەن تەرەپتىكى ئەھۋالغا كەلسەك، خوتەن قوزغىلىڭى 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قارىقاش ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، 6 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە پۈتۈن خوتەن تەۋەسىگە كېڭىيىپ، خوتەن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى تۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ ئۇرۇمچىنى

خەۋپتىن ساقلاش توغرىسىدا باش قاتۇرۇۋاتقاچقا، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا ھەربىي ياردەم ئەۋەتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال خەلق قوزغىلىڭىنىڭ تېز راۋاجلىنىپ ئومۇميۈزلۈك غەلىبە قىلىشىغا ئوبدان پۇرسەت بولدى. تۇرپاندىكى خەلق قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەنلەردىمۇ خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈپ دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشكەن شارائىتتا، بۇ قوزغىلاڭچىلار بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ خوجىنىياز ھاجى قوشۇنىغا ياردەم ئەۋەتىش كېرەك ئىدى. لېكىن ئۇلار ئۇنداق قىلالمىدى. بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرى ئاغزىدا «رەھبىرىمىز خوجىنىياز ھاجى» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرىدىن ھوقۇق تالىشىپ، بىر قوماندانلىق ئاستىغا كېلەلمىدى. ئايرىم قوزغىلاڭ باشلىقلىرى قوزغىلاڭنىڭ تېزگىنىنى قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، خەلقنى ئالداشقا ئۇرۇندى. مەسىلەن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مۇھەممەت نىياز ئەلەم ۋە مۇھەممەت ئىمىن بۇغرالار چەت ئەلدىن يېڭى كەلگەن ساۋۇت دامولا بىلەن بىرلىشىپ، خوتەندە «ھۆكۈمەت ئىسلامىيە خوتەن» نامىلىق ھۆكۈمەت قۇرغانلىقىنى ئېلان قىلدى؛ ئاندىن بۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن مۇھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى مىڭلىغان ئادەم بىلەن يەكەنگە ئەۋەتتى. ئابدۇللا يەكەنگە كېلىپ شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى شاھ مەنسۇر دەپ ئاتىدى.

لېكىن، بۇ چاغدا ما دوتەينىڭ يەكەن يېڭىشەھەرگە كىرىپ سولىنىپ قالغان 300 ئەسكىرى تېخى تەسلىم

بولمىغاندى. ئۇلارنىڭ قوراللىرىغا ما جەنساڭ ۋە شاھ مەنسۇرنىڭ كۆزى چۇشۇپ تۇراتتى. تۆمۇر سىجاڭ قەشقەردىن 300 ئەسكەر بىلەن ئەۋەتكەن ھاپىز لۇجاڭ يەكەنگە بارغاندا، شاھ مەنسۇر دەسلەپ ئۇنىڭ بىلەن چىرايلىق كۆرۈشكەن بولسىمۇ، كېيىن پىكىرلىرى بىر يەردىن چىقماي، ئۆزئارا خاپا بولۇشۇپ قالدى. يەكەن يېڭىشەھەردىكى ما دوتەي ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، شاھ مەنسۇر: يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىش كېرەك، دېسە؛ ھاپىز لۇيجاڭ: ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا تۆمۇر سىجاڭدىن بۇيرۇق يوق، دېگەن. شاھ مەنسۇر: تۆمۇر بىزنىڭ باشلىقىمىز ئەمەس، دېگەن. شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ مەرتىۋە تالىشىپ بىرلىككە كېلەلمەي تۇرغاندا، ما جەنساڭ قەشقەردىن يەكەنگە 200 ئەسكەر ئەۋەتكەن. ئۇلار يەكەنگە بېرىپ بىر ئاز ۋاقىت يەكەن كونىشەھەردە تۇرغاندىن كېيىن، بىر كۈنى سەھەردە باشقىلارغا تۇيدۇرماي يېڭىشەھەرگە چىقىپ، ما دوتەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشۋالغان.

دەل شۇ ۋاقىتتا، خوتەندىن ساۋۇت دامولا يەكەنگە كېلىپ، شاھ مەنسۇرنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىگەن. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش بولۇپ تۇرغاندا، ما جەنساڭ تۆمۇر سىجاڭغا يەكەن شەھىرىدىكى ما دوتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ قەشقەرگە ئەكىلىشكە تۆمۇر سىجاڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ بەرسە، ئۇلار قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى تۆمۇر سىجاڭ تاپشۇرۇپ ئالسا، دېگەن مەزمۇندا خەت يازىدۇ. تۆمۇر سىجاڭ ما جەنساڭنىڭ توزىقىغا چۈشۈپ (ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە ماقۇل بولۇپ) ھاپىز لۇيجاڭ بىلەن شاھ

مەنسۇرغا «مادوتەينىڭ ئەسكەرلىرىگە تەگمەي ئۇلارنى قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويۇڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇلار بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، ما دوتەي ئەسكەرلىرىنى يولغا سېلىپ قويىدۇ. لېكىن شاھ مەنسۇر ئىنىسى نۇر مۇھەممەتنى (ئۇنىڭغا «ئىمىر ساھىب» دەپ نام بېرىلگەن) ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ما دوتەينىڭ ئەسكەرلىرى ھىمىتىنىڭ سېپىغا بارغاندا، ئارقا تەرەپىدىن ئىمىر ساھىبنىڭ ئادەملىرى ئوق چىقىرىدۇ. ما دوتەينىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭدىن قورقۇپ ئالدىغا قاچسا، بىرمۇنچە ئەسكەرلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنىدۇ. ئۇلار «ئەمدى بىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ يوقىتىدىغان بولدى» دەپ تېرە - پىرەن بولۇپ جېنىنىڭ بارچە قەشقەر تەرەپكە قاچىدۇ. يولدا ئۆلگىنىئۆلۈپ، قالغىنى قەشقەر يېڭىشەھەرگە كىرىپ ما جەنساڭغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئارىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي، 1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا ساۋۇت دامولا بىلەن شاھ مەنسۇر 1000 پىدائىي بىلەن يەكەندىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇلار يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەردىكى شېرىكلىرى بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرماقچى بولغانلىكەن. ئۇلار يېڭىسارغا كەلگەندە، تۆمۇر سىجاڭ قەشقەردىن يېڭىسارغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ قەشقەرگە كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى سورىغان. ساۋۇت دامولا بىلەن شاھ مەنسۇر: شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش، ما جەنساڭنى قوراللىنىدۇرۇش كېرەك، - دەيدۇ. تۆمۇر سىجاڭ بۇ پىكىرگە قوشۇلماي، خوجىنىياز ھاجىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن پىدائىيلارنى ئەۋەتەيلى، - دەيدۇ. ساۋۇت دامولا

بىلەن شاھ مەنسۇر ما جەنساڭنى قورالسىزلاندۇرماي تۇرۇپ، خوجىنىياز ھاجىغا پىدائىي ئەۋەتمەيمىز، دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدى. تۆمۇر سىجاڭ: ھازىر ما جەنساڭنىڭ 2000 ئەسكىرى بار. ئۇنىڭغا چېقىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قەشقەرگە مۇنچە كۆپ ئەسكەر بىلەن بېرىشسىلا، تەمىنات جەھەتتە قىينىچىلىق بولىدۇ. ئەگەر قەشقەرنى كۆرۈپ باقمىدىغان ئىش بولسا، ئازراق ئادەم بىلەن بېرىشسىلا بولىدۇ، - دەيدۇ. لېكىن، ئۇلار تۆمۇر سىجاڭنىڭ سۆزىنى نەزەرگە ئالماي، 1000 ئادەمنى بىلەن 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەرگە بارىدۇ. ساۋۇت دامولللىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئوسمان ۋە باشقىلار قەشقەردە ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

تۆمۇر سىجاڭ ساۋۇت دامولللىنىڭ سۆيقەستىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئويلاپ تۇرغاندا، ماجەنساڭ تۆمۇر سىجاڭغا «ساۋۇت دامولللا ساڭا قەست قىلىدۇ، ئاگاھ بول» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆمۇر سىجاڭ 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ساۋۇت دامولللا بىلەن شاھ مەنسۇرنى قورالسىزلاندۇرۇپ ۋە نەزەربەنت قىلىپ، خوتەن پىدائىيلىرىنى تارقىتىۋېتىدۇ.

تۆمۇر سىجاڭ يەنە ئوسماندىنمۇ گۇمانلىنىپ، بىر تۈەن ئەسكىرىنى پەيزاۋاتقا بېرىپ تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. ئوسمان بولسا، قول ئاستىدىكى سېپتۇلدىجان ۋە يۇسۇپجانلاردىن گۇمانلىنىپ ئۇلارنىڭ ئادەملىرى ۋە قورالللىرىنى تارتىۋالىدۇ. تۆمۇر سىجاڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، سېپتۇلدىجاننى ئۆزىگە بۇۋاستە قارايدىغان تۈەنجاڭ، يۇسۇپجاننى مۇئاۋىن تۈەنجاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ما جەنساڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوسمانغا «تۆمۇر سىجاڭ سېنى

يوقاتماقچى، جېنىڭنى ياقىغا ئال» دەپ ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوسمان 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئادەملىرىنى ئارقىسىغا سېلىپ، ئۆز يۇرتى قىزىلسۇغا كېتىدۇ. تۆمۇر سىجاڭ ساۋۇت دامولللا بىلەن شاھ مەنسۇرنى قورالسىزلاندۇرغان كۈنىنىڭ ئەتىسى يېڭىشەھەردىكى ئەخمەتجان تۈەنجاڭ بىلەن يەكەندىكى ھاپىز لۇيجاڭغا: ئىككىڭلار ھەمكارلىشىپ، يەكەندىكى ئىمىر ساھىبنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئاندىن خوتەننى ئىگىلەڭلار، دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ؛ ئارقىدىن سېپتۇلدىجان بىلەن كىچىك ئاخۇننى ئىككى لىيەن ئەسكەر بىلەن ھاپىز لۇيجاڭغا يارەمگە ئەۋەتىدۇ. ھاپىز لۇيجاڭ يەكەندىكى ئىشنى تۈگىتىپ قاغىلىققا بېرىپ، خوتەنلىك پىدائىيلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى يېڭىپ، زاۋاغا يېتىپ بارغاندا، سېپتۇلدىجان بىلەن كىچىك ئاخۇن ئۇلارنىڭ كەينىدىن بارىدۇ - دە، جەمئىي 800 ئادەم بولىدۇ. ئۇلار خوتەنگە يېقىنلاشقاندا، مەمتىمىن ھەزرەت خوتەندىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ھاپىز لۇيجاڭنى توسۇپ ئىككى كۈن قاتتىق سوقۇشۇپ، ھاپىز لۇيجاڭنى چېكىندۈرىدۇ. ھاپىز لۇيجاڭ گۇمىغا كەلگەندە، ئوسماندىن «تۆمۇر سىجاڭنى ما جەنساڭ ئۆلتۈرۈۋەتتى، تېزدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىڭ» دەپ خەۋەر كېلىدۇ.

تۆمۇر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى مۇنداق بولغان: ئوسمان 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قىزىلسۇغا قېچىپ كېتىۋېتىپ، ما دوتەينىڭ لەڭگەردىكى ئۆيىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ قورالللىرىنى تارتىۋېلىپ مىكيول تەرەپكە قاچىدۇ. تۆمۇر سىجاڭ دەرھال ھامۇت خان لۇيجاڭنى 600 ئادەم بىلەن ئوسمانىنى قوغلاشقا لەڭگەرگە ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ما جەنساڭدىن بىر

تۇەن ئەسكەر ياردەم بېرىشنى سورايدۇ. ما جەنساڭ «ماقۇل» دەپ گامازا باشچىلىقىدا بىر تۇەن ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار توغراقمازا دېگەن يەرگە يېتىپ بارغاندا، لەنگەر تەرەپتىن ماشىنا بىلەن كېلىۋاتقان تۆمۇر سجاڭ ئۇچرايدۇ. گامازا ھۇرمەت بىلدۇرگەن بولۇپ، ھەممە ئەسكىرىنى ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. تۆمۇر سجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ گامازا بىلەن سۆزلىشىپ تۇرغاندا، گامازىنىڭ يېنىدىكى ئەسكەر تۆمۇر سجاڭنى مىلتىق بىلەن ئاتىدۇ. تۆمۇر شۇ ھامان جان بېرىدۇ. گامازا تۆمۇرنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ بېرىپ، قەشقەردە سازايى قىلىدۇ. شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان يۈسۈپ تۇەنجاڭ، توختى لەنجاڭ، ئىدرىس لەنجاڭلار 400 ئادەمنى باشلاپ، شەھەر ئىچىدىكى ما جەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ، ئۇرۇش قاتتىق داۋاملىشىۋاتقاندا، ماجەنساڭ ئوسمانغا: «تۆمۇرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئىنتىقامىڭنى ئېلىپ بەردىم. ئەمدى قەشقەرگە كېلىپ تۆمۇرنىڭ ئورنىغا سجاڭ بول» دەپ خەت يازىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلغىنىغا ئىككى ئاي بولغان، ما جۇڭيىڭمۇ بۇ ۋەقەنى ئۆز ۋاقتىدا ماجەنساڭغا ئۇقتۇرۇپ بولغان، شۇنىڭدەك خوجىنىياز ھاجى 6 ـ ئايدىلا توقسۇن ئىلانلىقتىن شېرىپ ئاخۇن دېگەن ئادەم ئارقىلىق تۆمۇر سجاڭغا «ما جۇڭيىڭ بىلەن ئارىمىز بۇزۇلۇپ، شېڭ شىسەي بىلەن بىرلەشتۇق. سىز ماجەنساڭدىن ئاگاھ بولۇڭ ۋە ئۇنى قورالسىزلاندۇرۇڭ» دەپ خەت يازغاندى. لېكىن، تۆمۇر سجاڭ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ خېتىدىكىدەك ئىش قىلماي، ئەكسىچە خوجىنىياز ھاجىنىڭ سۆزىنى رەت قىلدى. ئۇ، «خوجىنىياز

ھاجى نېمىشقا مۇسۇلمان بىلەن بىرلەشمەي، كاپىر بىلەن بىرلىشىدۇ. مېنىڭ ئىنىم توختى ئېلىنى شېڭ شىسەي ئۆلتۈرگەن، مەن شېڭ شىسەيدىن قىساس ئالماي قويمايمەن» دەپ قارايدۇ ۋە ھەر قانداق ئادەم ما جەنساڭنى قورالسىزلاندۇرۇش ھەققىدە گەپ قىلسا تېڭشىمايدۇ. ۋەھالەنكى، تۆمۇر سجاڭ ماجەنساڭغا ئىشەنگەن بىلەن ماجەنساڭ تۆمۇر سجاڭغا ئىشەنمىدى. ماجەنساڭ تۆمۇرگە بىر تەرەپتىن، ما جۇڭيىڭنىڭ سىلىكلىق مەنسىپىنى ئېلىپ بېرىمەن دەپ، ئۇنى ئۆزىگە ئىشەندۈرمەكچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «سېنىڭ كاللاڭنى ئالدىغان ئادەم بار، ئاگاھ بول» دېگەن. ھېلى ساۋۇت دامولا بىلەن شاھ مەنسۇرنى ئوسمانغا يامانلىسا، ھېلى ئوسمان ۋە باشقىلارغا «ئاگاھ بولۇڭلار، تۆمۇر سلەرنىڭ كاللاڭلارنى ئالىدۇ» دەپ كاللا سوقۇشتۇرۇش تەكتىكىسىنى قوللانغان. «ئىككى قوشقار سوقۇشقاندا بۆرىنىڭ قورسىقى ئېچىپتۇ» دېگەندەك، ماجەنساڭ شاھ مەنسۇر بىلەن تۆمۇر سجاڭنى، تۆمۇر سجاڭ بىلەن ئوسمانىنى سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزى بىر چەتتە ئىشتىھا ساقلاپ، ئاخىرى تۆمۇر سجاڭنى يەپ كەتتى. تۆمۇر سجاڭ تەجرىبىسىز بولغانلىقتىن، بىپەرۋالىق قىلىپ، ماجەنساڭنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ ھالاك بولدى. نەتىجىدە «ئانىسى غورا يىسە، بالىلىرىنىڭ چىشى قامايتۇ» دېگەندەك، تۆمۇر سجاڭنىڭ يېگەن غورىسى كېيىنكىلەرنىڭ چىشىنى قامايتتى.

ئوسمان ماجەنساڭنىڭ «سجاڭ بول» دېگەن خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە يۇمىلاق شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ. ماجەنساڭ ئوسمانغا 100 ئەسكەر بىلەن سجاڭلىق تامغىسىنى چىقىرىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما

ئوسمان ماجەنساڭدىن كونىشەھەردىكى ئەسكەرلىرىنى دەرھال يېڭىشەھەرگە ئېلىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ماجەنساڭ «ماقۇل» دەپ قويۇپ، بۇ ئىشنى ئارقىغا تارتىدۇ. ئوسمان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك ئەسكەرلەرنى تەشكىللەپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش ئېچىپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى كونىشەھەردىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئاندىن ئوسمان تۇمۇر سىجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ھاپىز لۇيجاڭ ۋە باشقىلارغا خەت يېزىپ «ماجەنساڭنى بۇرۇنلا قورالسىزلاندۇرۇش كېرەك ئىدى. تۇمۇر ئۇنىماي بىخودلۇق قىلىپ، ئاخىرى ئۆز بېشىدىن ئايرىلدى. بۇ خاتالىق تۇمۇرنىڭ ئۆزىدە. ئەمدى ھەممىمىز بىرلىشىپ، تۇمۇرنىڭ ئىنتىقامىنى ئالايلى» دەيدۇ-دە، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، جەمئىي 1400 ئەسكەر بىلەن يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرگە ئالىدۇ. كېيىن ئەھمەتجانىڭ 200 ئەسكىرىمۇ يېڭسارداىن كېلىپ قاتنىشىدۇ. بۇ چاغدا يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭنىڭ 1700 ئەسكىرى بار ئىدى. شۇ پەيتتە، ھاپىز لۇيجاڭ تەرىپىدىن يەكەندە قورالسىزلاندۇرۇپ نەزەربەند قىلىنغان ئىمىر ساھىب بوشاپ چىقىپ، 500 پىدائىينى يىغىپ قايتىدىن قوراللىنىدۇ؛ تۇمۇر سىجاڭ قەشقەردە نەزەربەند قىلغان شاھ مەنسۇر بىلەن ساۋۇت دامۇللىمۇ نەزەربەندلىكتىن بوشىتىلىدۇ. شاھ مەنسۇر قېپچالغان 400 ـ 500 پىدائىيلىرىنى يىغىپ يەكەنگە كېتىدۇ، ساۋۇت دامۇللا ئاتۇشقا كېتىدۇ، ئوسمان سىجاڭ بولغاندىن كېيىن، ساۋۇت دامۇللا يەنە قەشقەرگە كېلىپ، ئوسمانىڭ ماقۇل بولۇشى بىلەن، «ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىشنى باشقۇرۇش ئىدارىسى» قۇرىدۇ. بۇ ئىدارىنىڭ ۋەزىپىسى خوتەندىن يارىدەمگە كەلگەن نەرسىلەرنى ھەممە قىسىملارغا ئوخشاش تەقسىم قىلىپ بېرىش

بولۇپ، 1933 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ساۋۇت دامۇللا ئىدارە باشلىقى، زېرىپ قارى ھاجى مۇئاۋىن باشلىق بولىدۇ. كېيىن خوتەندىن كەلگەن ماللار ئوسمانىڭ سەمەنگە سېلىنمايلا، قىسىملارغا بۆلۈستە تەقسىم قىلىنغاچقا، بۇنىڭغا ئوسمانىڭ قورسىقى كۆپىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئوسمانىڭ مىجەزى چوس بولغاچقا، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ. ساۋۇت دامۇللا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن تەييارلىقلاردىن كېيىن 1933 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى «ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىشنى باشقۇرۇش ئىدارىسى»نى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئېلان قىلىنىدۇ. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدىكى چاغدا قۇرۇلغان. بۇنىڭغا ساۋۇت دامۇللا باش ۋەكىل (زۇڭلى)، يۇنۇس بەگ داخىلى (ئىچكى) ئىشلار نازىرى، قاسىمجان ھاجى خارجى (تاشقى) ئىشلار نازىرى، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مائارىپ نازىرى، ئۇرازبېك مۇداپىئە نازىرى، ئەلى ھاجى قۇربانى مالىيە نازىرى، ھاجى ئەلەم ئاخۇن دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىنىڭ باش كاتىپى، زېرىپ قارى ھاجى ئەدلىيە نازىرى، ئۇبۇلھەسەن ھاجى دېھقانچىلىق-سودا نازىرى، شەمشىدىن دىنىي ئىشلار نازىرى، ئابلا ھاجى سەھىيە نازىرى بولغان؛ رەئىسلىكتىن خوجىنىياز ھاجىغا ئېلىپ قويغان. بۇ چاغدا ئۇراز لۇيجاڭ، ئابدۇللا لۇيجاڭ، قۇشمەت تۆەنجاڭلار 600 ئادەمنى بىلەن ئوسماندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ساۋۇت دامۇللىنى قوللايدۇ. ئوسمان 300 ئادەمنى بىلەن چەتتە قالىدۇ. ھاپىز لۇيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۆەنجاڭلار بولسا ھېچقايسى تەرەپكە قوشۇلمايدۇ. بۇنىڭ

بىلەن يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ۋە يېڭى قۇرۇلغان جەمئىيەتنى قوغداش پاسسىپ ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇلار: ساۋۇت دامۇللا ھامان بىزنى چەتكە قاقىدۇ، دەپ گۇمان قىلىشاتىتى. دېگەندەك، ئۇلار چەتكە قېقىلغانلىقتىن، ھاپىز لۇيجاڭ بىرنەچچە ئادەمنى بىلەن بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چېدىر يېزىسىغا يېتىپ كەلدى (مەھمۇت سجاڭ شۇ يېزىدا ئىدى)؛ ھەمدەمبەك ھاجى لۇيجاڭ بىرنەچچە ئادەمنى بىلەن كورلىغا، ھامۇتجان لۇيجاڭ بىر ئاز ئادەمنى بىلەن بايغا كەتتى.

ئوسمانمۇ چەتكە قېقىلغاندىن كېيىن 1933 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا 300 ئادەمنى بىلەن تاغقا چىقىپ كەتكەن. ئەمما ساۋۇت دامۇللا كېيىن ئۇنى ئادەملىرى بىلەن تاغدىن قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، قوراللىرىنى ئېلىۋېلىپ بىكارچى قىلىپ قويغان. بۇ ۋاقىتتا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ئىختىيارىدا ئالتە لوي، 12 تۇمەن (جەمئىي 3000) ئادەم بولۇپ، بۇلاردىن 2400 ئادەم قەشقەر يېڭىشەھەرنى قورشاپ تۇرغان؛ يۇسۇپجان تۇمەنجاڭ 400 ئادەم بىلەن قەشقەر كونىشەھەرنى ساقلىغانىدى. يەكەندىن چەرچەنگىچە بولغان 12 ناھىيىنى مەمتىمىن ھەزرەت، قەشقەر تەۋەسىدىكى توققۇز ناھىيىنى «ئىستىقلالىيەت جەمئىيىتى»، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى توققۇز ناھىيىنى باي سجاڭ ئىدارە قىلاتتى. قاراشەھەر، ئاقسۇ، قەشقەر ئوچ ۋىلايەت كۆرۈنۈشتە خوجنىياز ھاجىغا ئىتائەت قىلاتتى. 1933 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە يېڭىشەھەر ئۇرۇشىدا ھېچقانداق نەتىجە كۆرۈلمىدى. ساۋۇت دامۇللا قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇرۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي شاھ مەنسۇر 500 ـ 600 پىدائىي

بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا كېلىدۇ. ماجەنسالڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 300 ئەسكىرىنى شاھ مەنسۇر پىدائىيلىرىنى توسۇشقا چىقىرىدۇ. شاھ مەنسۇرپىدائىيلىرى چېكىنىپ، 1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يېڭىسار تەۋەسىگە كېتىدۇ. شاھ مەنسۇر بۇ پىدائىيلىرىدىن 200نى يېڭىساردا قالدۇرۇپ، قالغان پىدائىيلىرى بىلەن يەكەنگە قايتىپ، ئىنىسى نۇر مۇھەممەتنى 500 پىدائىي بىلەن يېڭىسارغا قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈشكە ئەۋەتىدۇ.

2. خوجنىياز ھاجى قەشقەرگە بارغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت

خوجنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سجاڭ 1500 گە يېقىن پىدائىينى باشلاپ، ئۇچتۇرپاندىن قاخشال يولى بىلەن ئاتۇشقا باردى. ئاتۇش خەلقى بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى.

خوجنىياز ھاجى تىجەندىكى ئەمەت ھاجى (پاكار) نىڭ ئۆيىگە، مەھمۇت سجاڭ ياقۇپ ھاجى (ئابدۇقادىر ھاجىنىڭ دادىسى) نىڭ ئۆيىگە چۈشتى. قەشقەردىكى ساۋۇت دامۇللا ۋە يۇسۇپجانلار خوجنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئاتايىن ئاتۇشقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر ئىككىسى تەرەپنىڭ مۇئامىلىسى قىزغىن بولمىدى. سۆھبەت ئىچكىرىكى ئۆيدە ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. مەن ئۆيدە نېمە پاراڭ بولۇۋاتقانلىقىنى تولۇق بىلمىگەن بولساممۇ، لېكىن خوجنىياز ھاجىنىڭ ھويلىغا چىقىپ: «قەشقەرگە كىرمىسەم كىرمەپتىمەن، مەن تاغلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلىپ ئۆگەنگەن. ئاتۇش تاغلىرىدا ئۇرۇش قىلىۋېرىمەن»

دېگىنىنى ئاڭلاپ بۇ سۆھبەتنىڭ بىزنىڭ قەشقەرگە كېرىش - كىرمەسلىكىمىز مەسىلىسى ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدىم. ئۇلار بىرنەچچە سائەت سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، قالدى سۆزلەرنى قەشقەردە دېيىشىدىغان بولۇپ، ساۋۇت داموللىلار قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن بىز قەشقەرگە بارىدىغان بولدۇق. يولغا چىقىش ئالدىدا مەھمۇت سىجاڭ بىزگە: قەشقەردە ئەھۋال ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە چىگىش، بەزىلەرنىڭ پەيلى يامان، ھۇشيار بولۇڭلار، ھاجى ئاكىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىڭلار. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن چۈشكەن ئورۇندىن يىراق كەتمەڭلار، قول ئاستىڭلاردىكى ئەسكەرلەر رۇخسەتسىز سىرتقا چىقىپ چېچىلىپ كەتمىسۇن. ھەرقانداق ئىشقا تاقابىل تۇرۇشقا تەييار تۇرۇڭلار، قولۇڭلاردىكى قوراللاردىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماڭلار، - دەپ قاتتىق جىكىلىدى. بىز قەشقەرگە كىرگىچە، قەشقەر خەلقى ھەممە يەردە دېگۈدەك چارچاڭ قىلىپ بىزنى قىزغىن قارشى ئېلىشقا تەييارلىق قىپتۇ. قەشقەر خەلقى بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى؛ تۆشۈك دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە كىرگىنىمىزدە، شەھەردىكى ھەر ساھە خەلقى، ئوقۇغۇچىلار، پىدائىي ئەسكەرلەر، ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار، ئىدارە خىزمەتچىلىرى، چوڭ يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا قاتار تىزىلىپ تۇرۇپ، داقا - دۇمباقلار بىلەن بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى.

لېكىن، قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى مەھمۇت سىجاڭ ئېيتقاندەك ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇ يەردە ھەرخىل ھەربىي كۈچلەر ۋە بۇ ھەربىي كۈچلەرنىڭ ئارىسىغا

كىرىۋالغان چەت ئەل ئىشپىيونلىرىدىن باشقا، ئۆز ۋاقتىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە سوتسىيالىزمغا قارشى چىقىپ، جۇڭگوغا قېچىپ كېلىۋالغان ۋە كېيىن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» تەركىبىگە كىرىپ قوماندان بولۇۋالغانلار؛ ئىلگىرى تۆمۈر سىجاڭغا سادىق بولۇپ، كېيىن خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار تەرەپكە قوشۇلغان ھاپىز لۇيجاڭ، ھەمدەمبەگ ھاجى لۇيجاڭ، ھامۇتخان لۇيجاڭغا ئوخشاش قوماندانلارمۇ بار ئىدى. ئوسمان بولسا ئۇ چاغدا يەكەندە نەزەربەند ئاستىدا ئىدى. قەشقەردىكى ھەربىي كۈچلەر گەرچە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گە ئىتائەت قىلىپ، يېڭىشەھەردىكى ماجەنسا ڭنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلاتتى؛ بۇ ھەربىي كۈچلەرگە بىرتۇتاش ھەربىي قوماندانلىق يوق ئىدى. بىرلىككە كەلگەن ھەربىي ئىنتىزامدىن ھەرگىز ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. شۇڭا، بۇ قىسىملار ئۆزئارا ماسلىشالمايتتى. ئۇرۇش ۋاقتىدا پىدائىي ئەسكەرلەر خالىسا مىلتىقلىرىدىن ئوق چىقىرىپ، خالىمىسا سەپتىن ئايرىلىپ ئۆزى بىلگەن يەرگە كېتىۋېرەتتى. قىسقىسى، باشباشتاقلىق، قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن، ھەركىم ئۆزىگە بەگ-ئۆزىگە خان بولۇۋالغان؛ ھەركىم ئۆز كۈچىنى خوراتماسلىقنىڭ كويىدا ئىدى. قەشقەردە بۇ ئەھۋال بىرقانچە ئاي داۋاملاشقاچقا، يېڭىشەھەرنى قورشاپ ماجەنسا ڭغا زەربە بېرىش غەلىبە قىلالمايلا تۇرۇۋەردى.

خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ ئىككى ئايدىن كېيىن، يەنى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بارىدى. بىز قارشى

ئېلىشقا چىققان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇغان غەزەللىرىنى زادىلا چۈشىنەلمىدۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ «. . . سۇر بېزى ئالتايلىرە، تۇرپانلىرە، سۇر بېزى تارىغلىرە ـ ئىنسانلىرە» دەپ ئوقۇغانلىقى ھېلىغىچە ئېسىمدە. مەن شۇ چاغدا باشقىلاردىن سوراپ بۇ غەزەلنىڭ تۇركچە غەزەل ئىكەنلىكىنى، مەنىسى «بىزنىڭ ئەسلىمىز ئالتاي ۋە تۇرپاندىن، بىز تارىختىن تارتىپ ئىنسان بولۇشقا ھەقلىقمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇركىيەدىن كەلگەن ياكى تۇركىيەدە ئوقۇپ كەلگەن بىرنەچچە ئوقۇتقۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا تۇركچە غەزەل ئۆگەتكەنىكەن. بىزنى قارشى ئالغىلى چىققان ئەسكەرلەرنىڭ غەزەللىرىدىنمۇ «ئېنگىلىزلار باتۇر ئولاچاق، ئايروپىلانلىرى ئېگىز ئۇچاچاق» دېگەن جۈملىلەرنى ئاڭلاپ قالدۇق. بىز قەشقەر كونىشەھەرگە كىرىپ دوتەي يامۇلىغا (ھازىرقى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئورنىغا) چۈشكەنىدۇق. ئۇ ۋاقىتتا «شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۈمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» مۇ كونىشەھەردە ئىكەن. ئەتىسى بىرقانچىمىز شەھەر كوچىلىرىنى ئايلاندۇق. ھېيتكا ئالدىغا بارساق، ئۇنىڭ يان كوچىسىدىكى ئىككى ھاممام (مۇنچا) نىڭ ئەتراپىدىكى تۇڭرۇك ۋە تاملاردا بېغىشلىنىپ كېسىلگەن بىرقانچە قوللار مىخلاقلىق تۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكىلەردىن: بۇ ـ نېمە ئىش؟ ـ دەپ سوربساق ئۇلار: بۇ ئۇغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولى، شەرىئەتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە، ئۇغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولى كېسىۋېتىلىپ، مۇشۇنداق سازايى قىلىنىدۇ، ـ دەپ جاۋاب بەردى. كوچىلاردا يۈزى ئوچۇق ئاياللارنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئەگەر بىرەر ئايال ئېلىم ـ سېتىم سەۋەبى بىلەن يۇزىنى ئازراق ئوچۇق قويغان

بولسا، قولىدا دەررە كۆتۈرۈپ يۈرگەن ئاتلىق كىشىلەر ئۇنى «يۇزۇڭنى ياپ!» دەپ قولىدىكى دەررە بىلەن ئۇرىدىكەن. بىز بازارنى ئايلىنىپ يۈرسەك ئۇدۇل تەرىپىمىزدىن ئىككى ئەسكەر چىقىپ قالدى. ئۇلار بېشىغا كەمچەت تۇماق كىيگەن، بوينىغا شارپا ئورىغان بولۇپ، بېلىدە ئادەتتىكى تاسما، مۇرىسىدە مىلتىقى بار ئىدى. بىرسىنىڭ مەيدە يانچۇقىدىن يانچۇق سائىتىنىڭ زەنجىرى چىقىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ قايسى تەرەپىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇلار كېلىشى بىلەن تەڭ ئەتراپتىكى كىشىلەر ئۇلاردىن تەپتارتىپ دەرھال ئورۇن بوشىتىپ بېرەتتى. ئۇلار بىزنىڭ يېنىمىزدىن ئۆتكەندە، بىر-بىرىگە بىزنى كۆرسىتىپ: مۇشۇ ئەسكەرلەر نېمىگە يارايدۇ! ـ دەپ بىزنى زاڭلىق قىلىشتى. دېمىسىمۇ بىزنىڭ مۇرىمىزدە مىلتىق بولغان بىلەن ئۇستىبېشىمىز پاسكىنا، كىيىملىرىمىز يىرتىق، ئەپتى ـ بەشىرىمىز يىركىنىشلىك ئىدى. شۇڭا، بازاردىكى كىشىلەر بىزدىن قىلچىمۇ تەپتارتىمۇ قويمايتتى. دېمەك، ئۇ چاغدىكى قەشقەردە ھەربىر گۇرۇھنىڭ پىدائىيلىرى ناھايىتى پۇزۇر كىيىنىپ سۆلەتلىك يۈرىدىكەن. بازار ئايلىنىپ بېرىپ، ئادەم بىلەن لىق توشقان بىر سارايىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدۇق. كىشىلەردىن سورىساق، ئۇ ھىندى ساربىي ئىكەن. ئۇنىڭ ئىچىگە پوتۇنلەي ھىندىستان سودىگەرلىرى ئورۇنلاشقان. سارايىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قارىساق، ھىندىلار ئۆيەردە ـ بۇيەردە چىلىم چېكىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. بىز يەنە كىشىلەردىن: قەشقەردە ھىندىلارمۇ بار ئىكەن-ھە؟ دەپ سورىساق، ئۇلار: قەشقەردە ھىندىلارلا ئەمەس، ئېنگىلىز، ئافغان، تۇرك، شۇۋت، ئورۇسلارمۇ بار، يەنە تېخى ئېنگىلىز ۋە ئورۇسلارنىڭ

كونسوللىرىمۇ بار، ـ دەپ جاۋاب بەردى. بىز ئانچە يىراق كەتمەي، چۇشكەن جايىمىزغا قايتتۇق. دوتەي يامۇلىدىن ھېيتكا تەرەپكەكېلىشتە، كوچا تاملىرىغا ئانچە سەپسالمىغان ئىكەنمىز، قايتىشىمىزدا بەزى تاملارغا «خىتايلارنىڭ ئۇزۇمۇ كېرەك ئەمەس، سۆزۈمۇ كېرەك ئەمەس» دېگەن شوئارنىڭ چاپلانغانلىقىنى كۆردۇق. بۇ شوئارنى ئەكسىيەتچى ھاجى ساۋۇتدامۇللا تەرەپدارلىرى چاپلىغانلىقى مەلۇم ئىدى، لېكىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىدائىيلىرى قەشقەرگە كېلىشى بىلەنلا مۇنداق شوئارنىڭ چاپلىنىشى بىزنى ھەيران قالدۇردى. بىز ياتاقتا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كوچىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىمىزنى بولۇپمۇ تامغا چاپلانغان ھېلىقى ئەكسىيەتچى شوئارنى نىياز فۇگۇەنجاڭغا دوكلات قىلساق، ئۇ كىشى: ھە، بۇ ئىشلار بىزنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بىرلەشكىنىمىزنى ياقتۇرمايدىغان ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قىلغان ئىشى، دەپ جاۋاب بەردى.

مەھمۇت سىجاڭ قەشقەرگە كېلىپ 3 ـ كۈنى يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىش ۋەزىپىسى بىلەن چىقىپ كەتتى. مەھمۇت مۇھتى خوجىنىياز ھاجىغا قاتتىق ھۇرمەت قىلاتتى. ئۇنى ھەر دائىم ئاسرايتتى. خوجىنىياز ھاجىمۇ مەھمۇت مۇھتىغا ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇ يېڭىشەھەرگە مېڭىش ئالدىدا، ۋالىي يۇنۇس بەگنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا: «مەن سىزگە تەكرار ئېيتىمەن، مېنىڭ سۆزۈمنى ئۇنتۇپ قالماڭ: ھەممە ۋاقىت ھاجى ئاكامنىڭ (خوجىنىياز ھاجىنىڭ) يېنىدىن يىراق كەتمەڭ، بولۇپمۇ قەشقەردىكى مەشھۇر زاتلار ۋە چەت ئەللىكلەر بىلەن كۆرۈشكەندە سىز بىللە بولۇڭ. ھاجى ئاكام قورسىقىدا گەپ پاتمايدىغان ئادەم، گەپنى ئۇدۇل قىلىۋېرىدۇ. ئەگىتمە گەپلەر بىلەن خۇشى

يوق، بەزىلەر گەپنى خاتا چۈشىنىپ قېلىپ، تارىدا كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولۇپ قالمىسۇن. ھاجى ئاكامنىڭ سۆزىنى باشقىلارنىڭ خاتا چۈشىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن لازىم بولغان يەردە قوشۇمچە قىلىپ قويارسىز. بىز ئىلاجى بار ئىتتىپاق بولۇپ، كۆز ئالدىمىزدىكى دۈشمەننى (ماجەنساڭنى) تېزدىن تارمار قىلايلى. كېيىنكى ئىشلارنى ۋاقتىدا كۆرەرمىز. يەنە جېكىلەيدىغىنىم ـ ھاجى ئاكامنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشىغا بۇاستە مەسئۇل بولۇڭ» دەپ تاپىلىدى. دەرۋەقە، خوجىنىياز ھاجى قەشقەر كونىشەھەردە تۇرغان مەزگىلىدە، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلغۇچىلار ناھايىتى كۆپ، بىرقانچە كۈنگىچە ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شەھەرنىڭ ھەر ساھە كىشىلىرىدىن باشقا، چەت مەملىكەتلەرنىڭ دىپلوماتىك ئادەملىرىمۇ بار ئىدى.

3. قەشقەر يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسى

مەھمۇت سىجاڭ يېڭىشەھەرگە يېتىپ بارغىچە، يېڭىشەھەرگە ئالدىن بارغان ھەربىي كۇچلەر ئۈرۈشتا ئالغا بېسىشقىمۇ، ئارقىغا چېكىنىشكىمۇ پايدىلىق، شارائىتى ياخشى يەرلەرنى تاللاپ ئورۇنلىشىپ بولغانىكەن. پەقەت ئادەم ئورۇنلاشمىغان بارىن تەرەپلەر مۇداپىئەلىنىشكىمۇ ۋە ئالغا بېسىشقىمۇ ئەپسىز جاي بولغاچقا، ئۇ يەرگە ھېچكىم بارماپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماجەنساڭنىڭ ئاساسىي كۇچىمۇ شۇ يەرگە جايلاشقانىكەن. بىز بارىن تەرەپكە بېرىپ ئورۇنلىشا ـ ئورۇنلاشمايلا، دۈشمەنگە ھۇجۇم باشلىدۇق. دۈشمەن ھە دېگەندىلا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، بىزنى

ئارقىمىزغا چېكىنىدۇردى، بىرئاز چىقىم تارتتۇق. ھەتتا يېرىم كېچىدە بىزنىڭ ئالدىنقى سەپ پوستلىرىمىزنى تۆتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ بېشىنى كېسىپ مىلتىق ۋە قول بومبىلىرىنى تارتىۋاپتۇ. ئەتىسى دۇشمەن ئاكوبىدا بومبا پارتلىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. كېيىن ئۇقساق، ئۇلار بىزنىڭ پوستلىرىمىزدىن ئېلىۋالغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قول بومبىسىنى ئېتىشنى بىلمەي، ئۇياق-بۇياقنى بۇراپ ئولتۇرغىنىدا، بومبا توساتتىن پارتلاپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ بەش ئادىمى ئۆلۈپتۇ.

بىز دۇشمەن بىلەن ئوچ كۇن جەڭ قىلغاندىن كېيىن، قەدەممۇ قەدەم ئالغا بېسىپ، ماجەنسائىنىڭ سېپىل تېشىدىكى ئەسكەرلىرىنى سۇروپ سېپىل ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق، شۇنىڭ بىلەن سېپىل تۇۋىگە يېتىپ باردۇق. دۇشمەنمۇ ئاساسىي كۇچىنى سېپىل تۇۋىگە توپلاپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ، مەھمۇت سەجاڭ يېڭىشەھەرنى قورشاپ تۇرغان ھەربىي كۇچلەرگە كېچىدە بىرلا ۋاقىتتا ھەممە بىردەك ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلدى ۋە يېرىم كېچە بولغاندا بىزگە سېپىلگە چىقىشقا بۇيرۇق بەردى. بىز شوتا قويۇپ سېپىلغا چىقىۋاتساق، خەنزۇكتىن ئۆتۈشكە قويغان شوتا سۇنۇپ كېتىپ، بىرقانچە ئەسكەرلىرىمىز خەنزۇكچۇشۇپ كەتتى. بۇنى دۇشمەنلەر سېزىپ قېلىپ، سېپىلغا چىقىشمىز ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاندىن بىز ناچۇق دەرۋازىسىدا ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردۇق. لېكىن شەھەر ئەتراپىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە ئورۇنلاشقان ھەرقايسى گۇرۇھ پىدائىيلىرى بىزنىڭ ھۇجۇمىمىزغا ماسلىشىپ بەرمەستىن، بەلكى چەتتە قاراپ تۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئاردىدىن 20 كۇن ئۆتۈپ

كەتتى. دەل شۇ كۇنلەردە ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككى تۇمەن ئاتلىق ئەسكىرى ئاقسۇدىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققانلىقى توغرۇلۇق خەۋەرلەر كەلگەنىدى. خوجىنىياز ھاجى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ پەيزاۋاتقا كېلىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى توسۇش ئۇچۇن بىرنەچچە يۇز ئادەم بىلەن يامانيار دېگەن يەرگە كەتتى. ئۇلار ئۇ يەردە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ كۇچى ئاجىزكېلىپ قېلىپ، قەشقەر كونىشەھەرگە چېكىنىدى. شۇ كۇنى كېچىدە، خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت سەجاڭنى ئەھۋالدىن خەۋەردار قىلىپ، ئۇنىڭ كونىشەھەرگە قايتىپ كېلىشىگە بۇيرۇق بەردى. مەھمۇت سەجاڭ پىدائىي ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شۇ كېچىدىلا كونىشەھەرگە قايتىپ كەلدى. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر يېڭىشەھەرگە كېلىپلا ماجەنسائىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. شەھەر ئىچى پاتىپاراق بولۇپ، بىر قىسىم پۇقرالار شەھەردىن يېزىلارغا چىقىپ كەتتى. ساۋۇت داموللىنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى ئەمەلدارلىرىمۇ شەھەرنى تاشلاپ ھەرياقلارغا چېچىلىپ كەتتى.

خوجىنىياز ھاجى دوتەي يامۇلىدىن چىقىپ، ياباغ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا بارسا، ئۇ يەردە ھېچقانداق يەرلىك ئادەمنى ئۇچرىتالمىغاندىن كېيىن، قۇمدەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. لېكىن، دەرۋازا ئىچىدىن تاقىلىپ، يوغان قۇلۇپ سېلىپ قويۇلغانىكەن. قۇلۇپنى كىمنىڭ سالغانلىقى، ئاچقۇچنىڭ كىمدە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سەجاڭ بۇ يەردە نېمە سىر بارلىقىنى، بۇ كىمنىڭ سۇيىقەستى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، قۇلۇپنى چېقىپ دەرۋازىنى ئېچىشقا

بۇيرۇق بېرىپتۇ. پولات تۆمۈرچاق بىر يەردىن پالتا تېپىپ كېلىپ، قولۇپنى چېقىپ دەرۋازىنى ئېچىپتۇ. خوجىنىياز هاجى شۇ كۈنى بىرىم كېچىدە قەشقەر شەھىرىنى تاشلاپ، توققۇزاق ۋە بۆرى خىتاي (هازىرقى بۇلاقسۇ) ئارقىلىق يېڭىسارغا يۈرۈپ كەتتى.

4. خوجىنىياز هاجى قەشقەرنى تاشلاپ چىققاندىن كېيىن

خوجىنىياز هاجى قەشقەرنى تاشلاپ يېڭىسارغا بارغاندا، نۇرمۇهەممەت (ئىمىر ساهىب) بىرنەچچە يۈز پىدائىي لەشكىرى بىلەن يېڭىسارداً، ئۇنىڭ ئاكىسى ئابدۇللا (شاھ مەنسۇر) بىرمۇنچە پىدائىي لەشكىرى بىلەن يەكەندە ئىكەن. خوجىنىياز هاجى ئىمىر ساهىب بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، يەكەنگە بېرىپ ئابدۇللا بىلەن كۆرۈشىدۇ. خوجىنىياز هاجىنىڭ ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ سۆزلىشىشتىكى مەقسىتى ئۇلارنىڭ ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىغا قارشى جەڭ قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئابدۇللا مىڭلىغان ئادەمنىڭ قولىغا چوماق تۇتقۇزۇپ «شاھ مەنسۇر ئاتا، دۆلىتىڭىز مىڭلار ياشا» دەپ داقا - دۇمباق بىلەن غەزەل ئوقۇتۇپ، خوجىنىياز هاجى بىلەن مەھمۇت مۇهتىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ كۈچىنى نامايىش قىلدى. ئۇلار داقا - دۇمباقنى قانچە ئۇرسىمۇ، ئادەملىرىنىڭ قوراللىرىنىڭ تايىنى يوق، جەڭگىۋارلىقىنىڭ ناچار ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى؛ خوجىنىياز هاجى بىلەن مەھمۇت مۇهتى ئۇلارغا قانچە يېقىنلاشقان بىلەن، ئۇلار ئۆزلىرىنى «پادىشاھ» دەپ هېسابلاپ، خوجىنىيازنىڭ شېكى

شىسەي بىلەن بىرلەشكەنلىكىگە نارازى بولۇپ، قورسىقىدا غۇم ساقلىغان. شۇنداقلا ئۇلار يەنە هەرقانداق دۇشمەنگە چوماق تۇتقان پىدائىيلىرىم بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا قادىر-مەن، دەپ قارايتتى.

بۇ چاغدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ باشلىقلىرى ئۆزى خالىغان تەرەپلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، قورچاق هۆكۈمەتنىڭ ساۋۇت دامۇللا يېڭىسارغا كۆچۈرۈپ كەتكەنىكەن. خوجىنىياز هاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭ ئۇلار بىلەن كارى بولماي، ئابدۇللانىمۇ ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ، يەكەندىن چېقىپ ئېلىشقۇنىڭ بازىرى، ئەيسانىڭ ئاۋۇتى، تېرىم ۋە يۇپۇرغا ئارقىلىق چوكانىيارغا كېلىپ جايلاشتى؛ ئاندىن ئۇ يەردە قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇشقا تەييارلىق كۆردى. قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىياز هاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭنىڭ چوكانىيارغا ئورۇنلاشقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، چوڭ يول بىلەن ماڭماي، شىمال تەرەپتىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، شاپتۇللۇقا يەنى مەھمۇت سىجاڭ تۇرغان جاينىڭ ئارقا تەرىپىگە يۇرۇش قىلغانىكەن. مەھمۇت سىجاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بىزگە شاپتۇللۇقنىڭ جەنۇبىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، پەيزاۋاتنىڭ ناھىيە بازىرىغا كىرىشىمىز توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. چونكى شۇ چاغدا خوجىنىياز هاجى 50 كە يېقىن ئادىمى بىلەن پەيزاۋات ناھىيىلىك هۆكۈمەتتە بىخەتىرامان ئارام ئېلىۋاتاتتى. ئەگەر مەھمۇت سىجاڭ شاپتۇللۇقنىڭ شەرق تەرىپىگە ئۆتۈۋالمىسا، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ شاپتۇللۇقتا كىرىپ خوجىنىياز هاجىنى تۇتۇۋېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. شۇڭا، بىز مەھمۇت سىجاڭغا ئەگىشىپ كېچىچە يول مېڭىپ، پەيزاۋات

بازىرىغا ئۆتۈۋالدۇق. مەھمۇت سجاڭ دەرھال خوجىنىياز هاجى، لۇيجاڭ ۋە تۆەنجاڭلار بىلەن بىرلىكتە كېڭىشىپ، ئەگەر پەيزاۋات بازىردا ئۇرۇش بولسا پۇقرالارنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلدى.

5. قاۋۇل كۆۋرۈكىدىكى ئۇرۇش

بىز پەيزاۋات بازىرىدىن ئون نەچچە كىلومېتر شەرق تەرەپتىكى چوڭ يول ئۈستىگە يەنى قاۋۇل كۆۋرۈكى دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. ئەتىسى، دېگەندەك دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى. ما جۈڭيىڭ ئەسكەرلىرىدىن 300 ئاتلىق چوڭ يول بويلاپ ھۇجۇم قىلىپ، بىردىنلا بىزگە ئوت ئاچتى. مەھمۇت سجاڭ ئۆز پىدائىيلىرىنى چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى 100 ئادەم بىلەن چوڭ يولنى توسۇپ تۇردى. ئۇ، بىزگە بۇرۇنلا: دۈشمەن 400 مېتر يېقىن كەلمىگىچە ئوق چىقارماڭلار، - دەپ تاپىلىغانىدى. بىز شۇ بويىچە ئوق چىقارماي چەنلەپ تۇرۇپ، دۈشمەن 400 مېتر يېقىنلاشقاندا ئاندىن ئوق چىقىرىشقا باشلىدۇق. دۈشمەن قوشۇنىدىكىلەر ئالدىدا بايراق كۆتۈرگىنىدىن تارتىپ قاتىرىسىغا ئارقا-ئارقىدىن دۈملاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئالدىدىكى قىسمى يېقىلغانلىرىنى كېيىن، قالغانلىرى ئارقىغا قاراپ قاچقىلى تۇردى. ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئاتلىرى ئۆچۈپ چۈشكىنىگە قارىماي، ئۈدۈلدىن بىز ئىگىلىرىنىڭ تەرەپكە كەلدى. بىز ئۇ ئاتلارنى بىر-بىرلەپ تۇتۇۋالدۇق. بىراق، ئات ئىگىلىرىنىڭ قورالىنى ئولجا

ئالالمىدۇق. چۈنكى، ئۇلارنىڭ يېقىلغان يېرى تۈپتۈز ئوچۇقچىلىق بولۇپ، يەنە بىر قىسىم دۈشمەن بىزگە ئۇزمەي ئوق چىقىرىپ تۇرغاچقا، ئۇ يەرگە بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدۇق. دۈشمەن تەرەپمۇ بىرھازاغىچە ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەي، بىر ئىزدا تۇرۇپ قالدى. ئاخىر دۈشمەن چېكىندى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي ئەسكەرلىرىنى قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ، يەنە بىزگە ئوت ئاچتى. ئۇرۇش يېرىم كۈن داۋاملاشقاندىن كېيىن، بىزنىڭ غەرب تەرىپىمىزدىكى سولقانات پىدائىيلىرىمىز چېكىنىشكە باشلىدى، ئارقىدىن ئوڭ قانات پىدائىيلىرىمىزمۇ چېكىنىشكە باشلىدى. ئەمما، مەھمۇت سجاڭ چېكىنمەي ئوتتۇرا يولدا تۇرۇپلاۋالدى. شۇ ئاردا سول تەرىپىمىزدىكى دۈشمەنلەر ئارقا تەرىپىمىزگە ئۆتۈپ كەتتى. ئوڭ تەرىپىمىزنىڭ يەر شارائىتى سازلىق بولغاچقا، ئۇ يەردىكى دۈشمەننىڭ ھەربىتى ئاستىراق بولدى. شۇنداقتىمۇ، بىز ئىلاجسىز قېلىپ چوڭ يولنى تاشلاپ چېكىنىشكە باشلىدۇق. دۈشمەنلەر مەھمۇت سجاڭنىڭ ئوتتۇرا يولدا ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭ ئاق ئېتىدىن بىلىۋېلىپ، ياندىن ۋە ئارقا تەرىپىمىزدىن ئات سېلىپ، بىزنى ئورىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى مەھمۇت سجاڭنى تۇتۇۋېلىش ئىدى. باشقا كەلگەندە باتۇر بولماي ئامال يوق. مەھمۇت سجاڭنىڭ يېنىدىكى بىز 30 چە پىدائىي دۈشمەننى توسۇپ ئېتىپ تۇرۇپ، مەھمۇت سجاڭنى يولغا سېلىۋەتتۇق. مەھمۇت سجاڭ ئۇزاپ كەتكەندە ئارقىسىدىن يېتىشىۋېلىپ، دۈشمەن يېقىنلاشسا يەنە توسۇپ ئېتىشىپ، مەھمۇت سجاڭنى قاچۇرۇپ تۇردۇق. مۇشۇنداق بىرقانچە قېتىم تەكرارلىنىش بولدى. ئەڭ قورقۇنچلىقى - مەھمۇت سجاڭ ئىككى قېتىم دۈشمەنگە

تۇتۇلۇپ قالغىلى تاس قالدى. شۇنداق خەتەرلىك دەقىقىلەردىن قۇتۇلۇپ، لىكىۇنىك كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ توپتوغرا مەكتىكە يول ئالدۇق.

مەكتىكە بارغاندىن كېيىن، مەھمۇت سىجاك بىر قانچىمىزنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈردى. شۇ قاتاردا مېنىمۇ پەيجاڭلىقتىن لىيەنجاڭلىققا ئۆستۈردى. بۇ مېنى ئىككىنچى قېتىم ئۆستۈرۈش ئىدى. بىرىنچى قېتىم 1933 - يىلى يازدا، كورلا باشئەگمىدىكى دەسلەپكى ئۇرۇشتا مەھمۇت مۇھىتىغا ئوق تېگىپ، ما جۇڭيىڭغا تۇتۇلۇپ قېلىش خەۋپى ئاستىدا قالغاندا، بىز يەتتە-سەككىز پىدائىي ئۇنى قۇنقۇزۇۋالغىنىمىز ئۈچۈن بىرقانچىمىزنى جۇملىدىن مېنىمۇ بەنجاڭلىقتىن پەيجاڭلىققا ئۆستۈرگەنىدى.

خوجىنىياز ھاجى 200 گە يېقىن پىدائىي بىلەن پەيزاۋاتتىن ئاتۇشقا كەتكەنىدى. دۇشمەنلەر بۇنى تۇيۇپ قېلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ باردى. نەتىجىدە، ئىككى تەرەپ ئاتۇش ئاغدا ئۇرۇش قىلدى. ئاخىر خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتام تەرەپكە يول ئېلىپ، سوۋېت چېگرىسى سىمخانىغا باردى. قەشقەردىكى يۈسۈپجان قۇربىشى ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتۇشتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئوپالدىن قەشقەر كونىشەھەرگە كېلىپ، شۇ يەردىكى ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئوت ئاچقاندى. شەھەر خەلقى ئۇلارغا دۇئا قىلىپ، تىلەكداشلىق بىلدۇردى. بىراق، يۈسۈپجان قوزغىغان ھۇجۇم غەلىبە قىلالمىدى. نەتىجىدە، ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى شەھەر خەلقىنى «بىزگە قارشى تۇرۇپ يۈسۈپجانغا تىلەكداشلىق بىلدۇرگەنلەر» دەپ ئالدىغا ئۇچرىغانلا كىشىنى قىرىپ - چېپىپ، چوڭ قىرغىنچىلىق

قىلدى. ئارقىدىن يەنە يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىمىر ساھىب (نۇرمۇھەممەت) قوشۇننىنى قورشىۋالدى.

6. يېڭىسار ئۇرۇشى

مەھمۇت مۇھىتى مەكتىتە بىر نەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، تېرىمنى كېسىپ ئۆتۈپ، كۆكرابانقا بېرىپ يەكەندىكى خوتەن پىدائىيلىرىنى يېڭىساردىكى ئىمىر ساھىبنى قونقۇزۇۋېلىشقا تەشەببۇس قىلدى، ئۆزى بىرنى باشلاپ يېڭىسارغا يۈرۈپ كەتتى. مەھمۇت سىجاك يېڭىسارغا بىرىپلا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە ئوت ئاچتى. ئىمىر ساھىب يېڭىسارنىڭ سېپىلى ئىچىگە 400 چە پىدائىيلىرى بىلەن سولىنىۋالغان ۋە سېپىل دەرۋازىسىنى ئىچىدىن تاقاپ خىش قوپۇرۇۋەتكەنىكەن. بۇ پىدائىيلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ قولىدا ئوقى يوق ھەرخىل ئاچار مىلتىق بولسىمۇ، كۆپىنچىسىنىڭ قولىدا چوماقلا بارئىدى. ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى سېپىلنىڭ شەرقىي سىرتى تەرەپتىكى ياغاچچىلار مەھەللىسىگە ئورۇنلاشقان. سېپىل ئىچىدە پۇقرالار ئاساسەن يوق دېيەرلىك ئىدى، سېپىل سىرتىدىكى بازار ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكىمۇ ئۇرۇش توپەيلىدىن ئۆيلىرىنى تاشلاپ، سەھرالارغا تارقاپ كەتكەن ياكى ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈۋەتكەن. سېپىل سىرتىدا پەقەت ئاز ساندىكى يېتىم - يېسىرلار قالغان.

مەھمۇت سىجاڭنىڭ مەقسىتى بىر تەرەپتىن ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن ئىمىر ساھىبنى قورشاۋدىن قوتقۇزۇش ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئىمىر ساھىب پىدائىيلىرىنى تونۇيدىغان بىرقانچە خوتەن

مۇتىۋەرلىرىنى ئات سېلىپ بېرىپ، سېپىل ئىچىدىكى ئىمىر ساھىب پىدائىيلىرىنى چېكىنىپ چىقىشقا دەۋەت قىلدۇردى.
ھەتتا مەھمۇت سجاڭنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان پىدائىيلاردىن ئىسكەندەر ئابدىمۇ سېپىل تۇۋىگە ئاتلىق بېرىپ، سېپىل ئۇستىدىكى پىدائىيلارغا: مەھمۇت سجاڭ سىلەرنىڭ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، دەرھال سېپىل تېشىغا قايتىپ چىقىشىڭلارنى تەۋسىيە قىلىدۇ، - دەپ جېكىلەپ قايتىپ كەلدى. بىراق، ئىمىر ساھىب سېپىلنى تاشلاپ چىقماي «دۇشمەن سېپىل ئىچىگە كىرەلمەيدۇ» دېگەن ئوي بىلەن قۇرۇق شەھەرگە سولىنىپ ياتتى.
مەھمۇت سجاڭ يېڭىسارغا كىلىپ ئون كۈنلەردىن كېيىن، ئىمىر ساھىبنىڭ ئاكىسى ئابدۇللا (شاھ مەنسۇر) يەكەندىن يېڭىسارغا كىلىپ مەھمۇت سجاڭ بىلەن كۆرۈشتى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سجاڭلار بىلەن يەكەندە كۆرۈشكەن چاغدىكى كىيىنىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ يوق، پەقەت ئىككىلا ئادەم بىلەن بىز چۈشكەن يەرگە كىلىپ كەمتەرلىك بىلەن سالاملىشىپ، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئۇنىڭ ئىنىسى نۇرمەھەممەت باشلىق خوتەن پىدائىيلىرىنى قۇنقۇزۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتقانلىقىغا رەھمەت ئېيتتى ۋە: مەن ئۆتكەندە جانابلىرىنى ئوبدان چۈشەنمەپتىمەن، - دەپ مەھمۇت سجاڭدىن ئەپۇ سورىدى. ئۇ، بەلكىم ئەينى ۋاقىتتا تۆمۇر سجاڭنىڭ خوتەن پىدائىيلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ۋەخوتەنگە ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئەنسىزلىك سېلىپ قويغانلىقىدىن شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك. ئابدۇللا مەھەممەت سجاڭغا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋالساق دەپ ئۆزىنىڭ ئىككى مىڭ سەر ئالتۇن ئالغاچ

كەلگەنلىكىنىمۇ ئېيتتى. مەھمۇت سجاڭ بىلەن ئابدۇللا يېڭىسار بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئۇچار يېزىسى تۇنۇزمازا، دېگەن يەردىكى بىر ھويلىدا ئىمىر ساھىب باشلىق خوتەن پىدائىيلىرىنى يېڭىسار سېپىلى ئىچىدىن قانداق قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. مۇزاكىرە نەتىجىسىدە، ئابدۇللا ئۆزى 30 كىشىنى باشلاپ، سېپىل ئىچىگە ئاتلىق ئوت ئېچىپ كىرىۋېلىپ، ئاندىن ئىنىسى بىلەن بىر ئامال قىلىپ ئاجىز نۇقتىغا ئوت ئېچىشنى مەسلىھەتلىشىپ بۆسۈپ چىقماقچى؛ مەھمۇت سجاڭ بايقاپ تۇرۇپ، دۇشمەنگە كەينىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. مەھمۇت سجاڭ ئابدۇللادىن ئادەملىرىنىڭ قورال - ياراق ئەھۋالىنى ئۇققاندىن كېيىن ئۇلارغا بېرىدىغان زاپاس مىلتىق بولمىغاچقا، قول ئاستىدىكى پىدائىيلارنىڭ ياخشى مىلتىقلىرىدىن 27 تالنى سۇغىرىۋېلىپ، ھەربىر تال مىلتىققا 100 تالدىن ئوق قوشۇپ بەردى. يالغۇز مېنىڭ لىيەنمىدىنلا ئالتە تال مىلتىق ئېلىپ بەردى.
ئابدۇللا باشلىق 30 ئادەم ئاتلىق قوراللىنىپ، يېنىسارنىڭ يەكەن تەرەپتىن كىلىدىغان چوڭ يولىنى بويلاپ، ياغاچچىلار مەھەللىسى ئارقىلىق ئاللا-چۇقان سېلىپ، شەھەر دەرۋازىسىغا قاراپ يول سالدى. مەھمۇت سجاڭ ئۇنىڭغا زىچ ماسلىشىپ، جەنۇب تەرەپتىن ما جۈڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. بىر سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىندە، ئابدۇللا باشلىق كۆپلىگەن كىشىلەرگە ئوق تېگىپ ئۆلۈپ كەتتى. ئوق تەگمىگەن بىر قانچەيلەن شەھەرنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن ئاران - پاران بىزنىڭ قېشىمىزغا قېچىپ كېلىۋالدى. ئۇلاردىن ئۇقىشىمىزچە، ئەھۋال مۇنداق

بوپتۇ: ئابدۇللا باشلىق 30 پىدائىي چۇقان سالغان پېتى شەھەر دەرۋازىسىغا قاراپ ئات سالغاندا، ھەربىر دەك-سارايلاردا بەخىرامان ئۇخلاۋاتقان دۇشمەنلەر بۇ چۇقان سادالىرىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭ كوچىغا چىقىپ، ئۇلارنى ئوققا تۇتقان. نەتىجىدە، پىدائىيلارنىڭ تەڭدىن تولىسى سېپىل تۇۋىگە بارماي تۇرۇپ جېنىدىن ئايرىلغان. ئابدۇللا بىلەن تۆت - بەش كىشى مىلتىق تەسلىكتە سېپىل دەرۋازىسىنىڭ تۇۋىگە بېرىپ: دەرۋازىنى ئېچىڭلار! دەپ توۋلىسا، سېپىل ئۈستىدىكىلەر: دەرۋازىنىڭ ئىچى خىش بىلەن قىرلاغلىق، - دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇ ئارىدا ئابدۇللاغا ئوق تېگىپ، ئاتتىن يىقىلغان. قالغان ئۈچ - تۆت كىشى دەرھال شىمال تەرەپكە يۇرۇلۇپ ئارقا كوچا بىلەن قېچىپ، تەسلىكتە بىزنىڭ قېشىمىزغا كېلىۋالغان. دېمەك، شاھ مەنسۇر بۇ ئۇرۇشتا ناھايىتى زور تەۋەككۈلچىلىك ۋە قارامىلىق قىلغان.

شۇ چاغدا دۇشمەنلەر سېپىلنى پارتلىتىش كويىدا يەر ئاستى يولى كولىغانكەن. ئەگەر پىدائىيلار چۇقان سالماي سېپىل تۇۋىگە جەمجەت بېرىۋالغان بولسا، سېپىل دەرۋازىسىنى ئاچالمىغان تەقدىردىمۇ، بىر ئامال قىلىپ سېپىل تۇۋىدىن بۇقىرىغا يامىشىپ چىققىلى بولاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھمۇت سىجاڭ ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە باشقا تەرەپلەردىن ئوت ئاچقان بولسىمۇ، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرنى قولدىن بەرمەي، ئىمىر ساھىبنى قاچۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن سېپىل ئەتراپىدىكى مەھەللىلەرنى چاڭ ساقلاپ ياتقان. كېيىن ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى سېپىلغا چىقىشقا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، جېنىدىن كەچكەن خوتەن پىدائىيلىرى ئۇلارنى قىلىچ، كالتەك، تاشلار بىلەن ئۇرۇپ سېپىلغا يېقىن

كەلتۇرمىگەنىكەن. دۇشمەنلەر سېپىلنى دورا بىلەن پارتلىتىپ بۇزۇپمۇ سېپىلغا يامىشىپ چىقالمىغان. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەر بىرنەچچە كۈن سوكۇتتا تۇرۇۋېلىپ، خوتەن پىدائىيلىرىنىڭ ئەتتىگەندە نامازغا بامدات ئوقۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن قاتتىق ھۇجۇم بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، نامازغا ئوقۇۋاتقان پىدائىيلارنى ئوققا تۇتقان. خوتەن پىدائىيلىرى قىلىچ، كالتەك، چۇماقلار بىلەن ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىگەن. ۋەھشى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئىمىر ساھىب باشلىق 400 نەچچە پىدائىنى بەش ئاتار مىلتىق، پىلىموت، گىرانا تىلار بىلەن قىرىپ تاشلىغان. بۇ، ما جۇڭيىڭ يىرتقۇچلىرىنىڭ قەشقەر كونىشەھەرده قىلغان قىرغىنچىلىقىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ قىرغىنچىلىقى ئىدى.

ئىمىر ساھىب يېڭىساردا سېپىل ئىچىگە قامىلىپ تۇرغان مەزگىلده، ساۋۇت دامولا «شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى يەكەنگە كۆچۈرۈپ كەتكەن؛ بۇ ھۆكۈمەتكە قاراشلىق قىسىملار تاشمىلىق، ئوپال ۋە قەشقەر كونىشەھەر ئەتراپلىرىدا بېشى قايغان، پوتى تايغان جايلاردا چېچىلىپ يۈرۈپ، ئىمىر ساھىبنى قوتقۇزۇشقا بىرمۇ ئەسكەر ئەۋەتمىگەن. مەھمۇت سىجاڭ يېڭىساردا ئىمىر ساھىبنى قوتقۇزۇش يولىدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، ئىلىدىن مەسئۇت سەبىرى (1947 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە رەئىس بولغان) بىلەن ئابدۇرەخمان ئەپەندى يېڭىسارغا كېلىپ، مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىللە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقاندى. ئۇرۇشتا

ئابدۇراخمان ئەپەندىگە ئوق تېگىپ قازا تاپتى، مەسئۇت سەبىرى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى.

7. مەكىت ئۇرۇشى

مەھمۇت سجاڭ يېڭىسارىدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، خوجىنىياز ھاجى سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن ئەركەشتام دېگەن يەردە ئىدى. ئۇ، مەھمۇت سجاڭغا ئادەملىرىنى ئېلىپ يېڭىسارىدىن دەرھال قىزىلغا كېلىشكە بۇيرۇق بەردى. مەھمۇت سجاڭ بىلەن خوجىنياز ھاجى قىزىلغا كېلىپ كۆرۈشتى ۋە ئەتىسى يەكەنگە يۇرۇش قىلدى. يەكەنگە بارغاندىن كېيىن، ئۇلار مەتىمىن ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى ئىنىسىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى ئۇقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن شەھىرىنى بىر خىل جىددىيلىك قاپلاپ كەتتى؛ خوتەن پىدائىيلىرى ھېلى ئۇياقتا، ھېلى بۇياقتا ئات سېلىشىپ ئالدىراپ يۇرۇشتى.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سجاڭ يەكەنگە كېلىپلا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ زۇڭلىسى ساۋۇت دامۇللا، ئەدلىيە مىنىستىرى زىرىپ قارى ھاجى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى قاماققا ئالدى. 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يەكەندە بەربات بولدى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇلارنى ئەركەشتامدىن كېلىپلا قاماققا ئالغىنىغا قارىغاندا، بۇ ئىشنىڭ مەسلىھەتى سىمخانىدا پۇشۇرۇلغان بولسا كېرەك. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سجاڭ شۇ كۈنى كەچقۇرۇن مەتىمىن ھەزرەت بىلەن كۆرۈشكەندە، ئەينى

ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنى مۇزاكىرە قىلىپ، ھەممەيلەن بىرلىكتە قاغىلىق ۋە خوتەنگە چېكىنىپ، شۇ يەردە ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولدى؛ ئۇرۇشقا قاتناشمايدىغان پىدائىيلارنى بولسا قاغىلىققا يولغا سالدى.

مەتىمىن ھەزرەت بىلەن مۇزاكىرلىشىدىغان يەنە جىق ئىشلار بارلىقىدىن ھەممەيلەننىڭ خەۋىرى بار ئىدى. لېكىن خوجىنىياز ھاجى ساۋۇت دامۇللىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، مەتىمىن ھەزرەت نارازى بولۇپ خوتەنگە كېتىپ قالدى. خوجىنىياز ھاجى پىدائىيلىرىنى باشلاپ پوسكامغا بارغاندا، مەتىمىن ھەزرەتنىڭ باشقا نىيىتى بارلىقىنى بىلىپ، خوتەنگە بارماي، مەكىتكە قاراپ يول ئالدى؛ ئاندىن مەھمۇت سجاڭ بىلەن بىللە خوتۇن - بالىلىرىنى قاغىلىقتىن مەكىتكە قايتۇرۇپ كەلدى. مەھمۇت سجاڭ قولغا ئېلىنغان ساۋۇت دامۇللا باشلىق تۇنۇلارنىمۇ مەكىتكە بىللە ئېلىپ باردى. بىز مەكىتكە بېرىپ بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ، چېچىلىپ كەتكەن ئادەملىرىمىزنى يىغىپ تۇرۇشمىزغا، ما جۇڭيىڭ قوشۇنى ئۆزىنىڭ يېڭىسارىدىكى كۈچلىرىگە قەشقەردىكى بىر قىسىم كۈچلىرىنى قوشۇپ، يەكەن ئارقىلىق بىزگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، مەكىتتە بىر كۈن ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا مەھمۇت سجاڭنىڭ فۇگۇەنجاڭنى نىياز ئاخۇن (سەنخۇچىڭ نىياز) غا ئوق تېگىپ قازا تاپتى. بىز ئاخىر مەكىتتىن سېرىقبۇيا تەرەپكە قاراپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. شۇ چاغدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىدىن توقسۇنلۇق ھېسامىدىن دېگەن ئادەم مىلتىقىنى كۆتۈرگەن پېتى بىز تەرەپكە قېچىپ ئۆتتى. بىز ئۇنىڭدىن ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلار بىلەن

ئۇچرىشىپ قالماسلىق ئۈچۈن مەكتەتتىن ئاقسۇ ئاۋاتقا قاراپ ماڭدۇق. تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېزىپ، شاقۇر دېگەن يەرگە كەلگەندە كەچ بولۇپ كەتتى. شۇ يەردە قونماقچى بولۇپ خاتىرجەم ياتساق، بىرىم كېچە بولغاندا دۇشمەن قوشۇنى ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ بىزگە ئۇشتۇمتوت ئوت ئاچتى. ئۇلار بىزنىڭ تۆگىلەرگە ئارتقان 1600 سەر ئالتۇن، ئون ساندۇق ئوق، 30 نەچچە تال ئۇزۇن - قىسقا كونا مىلتىقلىرىمىزنى بۇلاپ كەتتى. بىز دەرھال ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسىگە قاراپ يول ئالدۇق.

8. خوجنىياز ھاجىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇشى

خوجنىياز ھاجى پىدائىيلىرىنى باشلاپ مەكتەتتىن ئاقسۇ ئاۋاتقا كېلىشى بىلەن تەڭ، ما جۇڭيىڭنى ئۇرۇمچىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قوغلاپ كېلىۋاتقان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى، شېڭ شىسەينىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى ۋە بىكتېۋۇ باشچىلىقىدىكى ئاق ئورۇس (گۇيخۇاجۇن) ئەسكەرلىرىمۇ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

ئۇرۇمچىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەن بارلىق ئەسكەرلەرگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا باش مەسلىھەتچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن گېنېرال مالكوۋ (تاتار) قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇ، ئاقسۇغا كېلىپلا، خوجنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭنى ئاۋاتتىن ئاقسۇغا چاقىرتتى. بۇ ئىككىيلەن پىدائىيلىرىنى ئاۋاتتا قالدۇرۇپ، مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەنلا ئاقسۇغا بېرىپ گېنېرال مالكوۋ

ۋە باشقىلار بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار خوجنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھتىغا ياخشى مۇئامىلىدە بولدى، پۇرت مۇتەۋەرلىرى بۇ مېھمانلارنى كۈندە دېگۈدەك باغلارغا چاقىرىپ بەس-بەس بىلەن مېھمان قىلدى.

گېنېرال مالكوۋ خوجنىياز ھاجىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس قىلىپ تەينىلەنگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە تېزراق بېرىپ خىزمەتكە چۈشۈشى لازىملىقىنى؛ مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ھەربىي قىسىملار بىلەن بىللە ما جۇڭيىڭنى قوغلاپ قەشقەرگىچە بېرىپ، ئۇنى ئۇزۇل - كېسىل تار - مار قىلىشقا ئاتلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. خوجنىياز ھاجى بۇ ئۇقتۇرۇشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «مەن قول ئاستىمدىكى لەشكەر باشلىقلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باقاي» دەپ قايتىپ چىقىپ، ئاۋاتتا قالغان تۆەنجاڭدىن يۇقىرى ئەسكەر باشلىقلىرىنى دەرھال ئاقسۇغا چاقىرتىپ، ئۇزۇنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىش - بارماسلىقىنى مەسلىھەتلەشتى. لۇيجاڭ، تۆەنجاڭلاردىن بەزىلىرى: ھاجىمنىڭ مەرتىۋىسى ئۆسۈپتۇ. ئۇرۇمچىگە بارسا قانداق؟ ھاجى ئاكام ئۇرۇمچىگە بارسا، يالغۇز بارمايدۇ، ئەلۋەتتە بىر قانچە ئون ئەسكەر بىلەن بىللە باردۇ. بىز مەھمۇت سىجاڭ بىلەن جەنۇبتا تۇرساقمۇ، يەنىلا ھاجى ئاكامنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلمىز، - دېسە، بەزىلىرى: ھاجى ئاكام ئۇرۇمچىگە بارسا بولمايدۇ. بىز ئۆتكەندىكى ساۋاقنى ئونتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. ئۆتكەندە ئۆلكە باشلىقى ياڭ زىڭشىن قۇمۇل خەلقىنىڭ سەردارى تۆمۇر خەلپىگە يېڭجاڭلىق مەنسىپىنى بېرىپ «ئۆتكەن ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلمايمىز، ئۇرۇمچىگە كەلسۇن» دەپ تۆمۇر خەلپىتى بىرنەچچە يۈز

ئەسكىرى بىلەن قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئاخىردا ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۇگەتكەن، بۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك، دېدى. يەنە بەزىلەر: شېڭ شىسەي بىز بىلەن پۇكاڭدا تۇرگەن كېلىشىم بويىچە، ما جۇڭيىڭ تار-مار قىلىنغاندىن كېيىن شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلمەيدىغان بولغان. بۇ گەپنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتىمۇ ياكى ما جۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقانلىقى ئۈچۈنلا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئورۇس ئەسكەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىۋاتامدۇ؟ ما جۇڭيىڭ بۇ يەردە ئۇزۇل - كېسىل تار - مار بولغاندىن كېيىن بۇ ئەسكەرلەر شىمالىي شىنجاڭغا قايتىپ كېتەمدۇ يوق؟ دېيىشتى. ئاردىدىن بىرسى: ئاق ئىت، قارا ئىت، ھەممىسى بىر ئىت. ياڭ زېڭشىن بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ھەر ئىككىسى ئوخشاش دېگەندە، خوجنىياز بىشىنى لىكشىتىپ، بۇ سۆزگە مايىللىقىنى بىلدۇردى. ئەمما، مەھمۇت سىجاڭ پىكىر بايان قىلماي، جىم ئولتۇردى.

گېنېرال مالىكوۋ بۇ مۇنازىرە ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، خوجنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتتىنى چاقىرتىپ، ئۇلارغا شېڭ شىسەينىڭ خوجنىياز ھاجىغا زىيان يەتكۈزمەسلىكى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ سۆزىت ھۆكۈمىتى نامىدىن ۋەدە بېرىدىغانلىقىنى، باشقىلارغا بۇ ھەقتە خىزمەت ئىشلەشنى مەھمۇت سىجاڭغا ھاۋالە قىلغانلىقىنى ئېيتتى. كۆپچىلىك گېنېرالنىڭ ۋەدىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: بىز تۇرپاندىكى ۋاقتىمىزدىلا (1933 - يىلى 4 - ئاي) شېڭ شىسەي ھاجىمغا خەت يېزىپ: «سىز ئۇرۇمچىگە كەلسىڭىز، يۇرتىنى بىللە

باشقۇرساق» دېگەنىدى. قېنى، دېگەن گېپىدە تۇرامدۇ يوق، كۆرۈپ باقايلى. لېكىن، مۇھاپىزەتچىلەرنى يېتەرلىك ئېلىۋېلىش كېرەك، - دېيىشتى. شۇنداق قىلىپ، ھامۇتخان لۇيجاڭ مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل بولۇپ خوجنىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە بارىدىغان بولدى. بىز مەھمۇت سىجاڭ بىلەن ئاقسۇ ئاۋاتقا قايتتۇق.

خوجنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ گېنېرال مالىكوۋنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ئاۋاتتىن ئاقسۇغا كەلگەندە، گېنېرال مالىكوۋ ساۋۇت داموللىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ بېرىشنى تاپىلىغانىكەن. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ باشلىقلىرىدىن بىرقانچىنى خوجنىياز ھاجى يەكەندە قولغا ئېلىپ، ئاقسۇغا ئېلىپ كېتىۋېتىپ شاقۇرغا كەلگەندە، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىزگە يېتىم كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاچقا، پاتىپاراقچىلىق ئىچىدە ساۋۇت داموللىنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى بىلەلمەي قالغانىدۇق. كېيىن ئۇلارنى ئاقسۇنىڭ قاراتال دېگەن يېرىدىن تېپىپ كېلىپ، ئاۋات ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىچىگە قاماپ قويغان. مەھمۇت سىجاڭ ئاۋاتتىن قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا، ئاقسۇدىن ئالتە ئورۇس ئەسكەر ساۋۇت داموللىنى ئالغىلى كەلدى. مەھمۇت سىجاڭ ساۋۇت داموللىنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئالدىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ تۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۇنىڭغا: «ھەي مۇتتەھەم، سەن نېمە ئىشلارنى قىلدىڭ، بىزنىڭ خەلقىمىز ساڭا ئوخشاش موللىلارنىڭ كاساپىتىدىن مۇشۇ كۈنگە قېلىۋاتىدۇ» دېدى-دە، «بۇنى ئەپچىقىڭلار!» دەپ بۇيرۇدى. ئىككى ئەسكەر كىرىپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. شۇ چاغدا مەن سىجاڭنىڭ يېنىدا ئىدىم. ئالتە نەپەر ئورۇس ئەسكەر شۇ

كۈنى ساۋۇت داموللا بىلەن زىرىب قارى ھاجىنى ھارۋىغا سېلىپ، ئاقسۇغا ئېلىپ ماڭدى. كېيىنكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، گېنېرال مالىكوۋ ساۋۇت داموللىنى ئۈرۈمچىگە ئەكەلگەندىن كېيىن 2 ـ تۈرمىگە قامىغان.

1941 ـ يىلى مەن ئۈرۈمچى 4 ـ تۈرمىدە ئابلىز مەخسۇم دېگەن كىشى بىلەن بىر ئۆيدە ياتقانىدىم. ئۇ كىشىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، 1936 ـ يىلى (ئۇ كىشى تېخى تۈرمىگە كىرمىگەن چاغدا) ساۋۇت داموللا بۇ كىشىگە بىرسىدىن «مەھمۇت سىجاڭ ئۆز ۋاقتىدا ماڭا قاتتىق گەپ قىلىپ قوپاللىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىر بىردىنبىر ئۈمىد مەھمۇت سىجاڭدا قالدى. مېنىڭ تۈرمىدىن چىقىشىمغا مەھمۇت سىجاڭ ياردەم قىلغان بولسا، مېنىڭ مۇشۇ ئۈمىدىمنى مەھمۇت سىجاڭغا يەتكۈزۈپ قويسىڭىز» دەپ ئېيتىپ بەرگەن. ئابلىز مەخسۇمنىڭ سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ساۋۇت داموللىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرى تۈرمىدە ئۆتكەن. ئۇنى ئاخىرى شېڭ شىسەي ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

9. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىنكى پائالىيىتىم

مەھمۇت سىجاڭ ساۋۇت داموللىنى گېنېرال مالىكوۋقا تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ كىشى قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا، مەن (مەھمۇت سىجاڭغا بىۋاسىتە قاراشلىق قوغداش لىيەننىڭ لىيەنجاڭى)، ئەبەيدۇللا رەۋەيدۇللايوۋ (مەزكۇر لىيەننىڭ پەيجاڭى)، فۇگۇەنلەردىن: ئەيسا نىياز، باۋۇدۇن يۈسۈپ، ئابدۇللا ھوشۇرۇپ، ئىسمائىل ھېپىزۇللايوپلار بىرلىشىپ مەھمۇت

سىجاڭغا «سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇپ كەلسەك» دەپ ئىلتىماس يازدۇق. مەھمۇت سىجاڭ ئىلتىماسىمىزنى ماقۇل كۆرۈپ، ئاقسۇ ۋالىيسى نىياز شەرىپىگە بىزنى ئۈچتۇرپان چېگرىسى ئارقىلىق سوۋېتكە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىشنى تاپىلاپ خەت يېزىپ بەردى. مەن قول ئاستىمدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئالتە كىشى بىرلىكتە ئاۋاتتىن ئاقسۇغا كەلدۇق. مەھمۇت سىجاڭنىڭ خېتىنى ۋالىيغا بېرىپ، سوۋېتتىن جاۋاب كەلگىچە ئاقسۇدا ئوقۇپ تۇردۇق. بىر ئايدىن كېيىن ئاقسۇ ۋالىيسى بىزگە: سوۋېتتىن «ئۈرۈمچى ئارقىلىق كەلسۇن» دەپتۇ، ـ دېگەن جاۋابنى بەردى. بىز ئالتەيلەن ئۈرۈمچىگە ئاتلىق يولغا چىقتۇق. كۇچاغا كەلگەندە، مەھمۇت سىجاڭنىڭ سەنمۇجاڭى قۇربان سەئىدى، تۈەنجاڭ ئەخمەت مەخسۇملار بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇق. ئۇلار بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى ئۇققاندىن كېيىن بىزگە: سىلەر ئۈرۈمچىگە بارساڭلار ئاتا ـ ئاناڭلار سىلەرنى ھەرگىز سوۋېتكە ئوقۇشقا ئەۋەتمەيدۇ، ئوقۇيمىز دېگەن مەقسىتىڭلارغا يېتەلمەيسىلەر. بىز بىلەن قەشقەرگە قايتىڭلار، بىز سىلەرنى شۇ يەردىن سوۋېتكە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرەيلى ـ دەپ، بىزنى يولىمىزدىن قايتۇرۇپ، قەشقەرگە بىللە ئېلىپ ماڭدى.

بىز مارالبېشىغا بارساق، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى قەشقەرگە ماڭماي مارالبېشىدا تۇرۇپ قاپتۇ؛ مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى خەنزۇ ئەسكەرلەر بىلەن بىللە قەشقەرگە كېتىپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلى روس ئەسكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىگە: قەشقەرگە

خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى كىرسە گېپىمىز يوق. ئەگەر بۇگۈن روس ئەسكەرلىرى كىرسە، ئەتە ھىندى ئەسكەرلىرى كىرىدۇ، ـ دەپ ئۇلتىماتىم تاپشۇرغانىكەن. شۇڭا، روس ئەسكەرلىرى مارالبېشىدا توختاپ قاپتۇ دەپ ئاڭلىدۇق. مارالبېشىدا قۇربان سەئىدى ماڭا: قولۇڭغا بىر تاغار ئال، يۇر، ـ دېگىنىچە مېنى كەينىگە سېلىپ ئۇدۇل روس ئەسكەرلىرىنىڭ شتابىغا ئېلىپ باردى. پوستتىكىلەرئىچ-كىرىدىن «كىرسۇن» دېگەن رۇخسەتنى ئالغاندىن كېيىن، بىز ئىچكىرىگە كىردۇق. گېنېرال مالىكوۋ بىرنېمىلەرنى دەپ بىزنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. قۇربان سەئىدى ئولتۇرلا ئولتۇرمايلا: گېنېرال، بىز ئەتە قەشقەرگە باراتتۇق، ئەسكەرلىرىمىز تەمىناتتىن قېينىلىپ قالدى. ئورۇمچىگە خەۋەر قىلساق، ھازىرغىچە پۇل كەلمەيۋاتىدۇ. بىزگە بىرئاز پۇل تەستىقلاپ بەرگەن بولسىڭىز. يەنە بىر ئىلتىماسىم: سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان چېگرىسى ئارقىلىق بىزگە قورال ياردەم قىلغاندا، مىلتىقلارنى بېرىپ، پىلىموتلارنى «ئاتىدىغان ئادەمگىلار بولمىغاندىكىن، ھازىرچە چېگرىدا ئامانەت تۇرۇپ تۇرسۇن، كېيىن ئېلىۋېلىڭلار» دېگەندى. شۇ پىلىموتلارنى ئالدۇرۇپ بەرسىڭىز، ـ دېدى. گېنېرال ماقۇل بولغان ئىشارەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ، يېنىدىكى كاتۇۋېيغا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلۇۋىدى، كاتۇۋېي ئىچكىرىكى ئۆيدىن بىر سەقىم شىنجاڭ پۇلىنى ئېلىپ چىقىپ بىزگە سۇندى (پۇلنىڭ سانى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ). قۇربان سەئىدى پۇل تاپشۇرۇۋالغانلىقىغا قول قويۇپ بەردى.

قۇربان سەئىدى باشلىق بىز سەككىز كىشى مارالبېشىدىن قەشقەرگە باردۇق. مەھمۇت سىجاڭ

قىسىملىرى (6 ـ ئاتلىق دۇنزىيە دەپ ئاتىلاتتى) قەشقەر يۇمىلاق شەھەرگە، لېيۇ بىڭ سىلىڭ قىسىملىرى قەشقەر يېڭىشەھەرگە ئورۇنلاشقانىكەن. ما جۇڭيىڭ 100 گە يېقىن مۇھاپىزەتچىسى بىلەن ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېتكە چىقىپ كېتىپتۇ. ما خۇسەن ما جۇڭيىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قاغىلىق ناھىيىسىدىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان جايلارنى بېسىۋاپتۇ. 6 ـ دۇنزىيە شتابىغا ئورۇمچى ئارقىلىق مەسلىھەتچى بولۇپ كەلگەن سوۋېت گېنېرالى ربالكا، رادىست مۇرتازا (تاتار)، تەرجىمان ئەيسا يۇنۇسۇۋ (تاتار) لار مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىللە تۇرىدىكەن. ئۇلار پىدائىيلارنى ھەربىي تۇزۇم بويىچە رەتكە سېلىش، قېرىلارغا رۇخسەت بېرىپ ياشلاردىن ئەسكەر ئېلىش، پىدائىيلارنىڭ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان كىيگەن پۇقراچە كىيىملىرىنى ھەربىچە كىيىمگە ئالماشتۇرۇش، ھەربىي مەشق قىلدۇرۇش، ئوفىتسېرلارغا دەرس ئۆتۈش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىۋاتىپتۇ. مەھمۇت سىجاڭنىڭ قەشقەرگە بارغان پىدائىيلىرىنىڭ سانى جەمئىي 3000 ئاتلىق بولۇپ، ئۇلاردا 2700 تال مىلتىق، 16 دانە پىلىموت بار ئىدى. گېنېرال ربالكا تۆت پولك ۋە دۇنزىيە شتابىغا بۇاستە قاراشلىق پىلىموت ئەترىتى (مەھمۇت سىجاڭنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان 30 كىشىلىك ئەترەت) گە ئايرىپ تەشكىللەپتۇ.

بىز قەشقەرگە بېرىشىمىز بىلەنلا گېنېرال ربالكا مېنى پىلىموت ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۆتەيسەن دەپ بەلگىلەپ قويدى. قالغان بەش كىشىنى ئوقۇشقا بېرىشقا رۇخسەت قىپتۇ. مەن گېنېرال ربالكا بىلەن مەھمۇت سىجاڭغا: مەن مۇشۇ بەش كىشى بىلەن بىللە ئوقۇمىسام، سوۋېتكە ئوقۇشقا چىقىشتىن قېپقالىمەن، ـ دېسەم، ئۇلار سوۋېتكە كېلەر

قېتىم ئوقۇشقا چىقىرىشتا سېنى بىللە ئويلىشىپ كۆرىمىز، ـ دېدى. شۇ كۈندىن باشلاپ مەن مايور دەرىجىلىك پىلىموت ئەترىتى باشلىقى بولۇپ ئىشلىدىم.

1935 ـ يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىنجاڭدىن 2 ـ قېتىم ئوقۇغۇچى چىقىرىشتا مەھمۇت سجاڭ شېڭ شىسەيگە قەشقەردىن 12 ئوقۇغۇچى چىقىرىشنى تەستىقلاتتى. ئۇلار: سەيپىدىن ئەزىزى، سەيدۇللا سەيپۇللايوپ، ئابدۇقادىر ھەسەنوپ، ئەيسا نىياز، ئەبەيدۇللا رەۋەيدۇللا-يوپ، ئابدۇللا ھۇشۇروپ، ئىسمائىل ھەبزۇللايوپ، مۇھەممەت خۇسەينوپ، ئابدۇقادىر توختاروپ (قىرغىز)، تۇرغۇن غوجامبايوپ (قىرغىز)، قېيۇم ئارىزھاجىيوپ، مەن (ئابلىمىت مەخسۇتوپ) لاردىن ئىبارەت. بىز شۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە ئوقۇشقا كەتتۇق.

ئاخىرقى سۆز

مۇندىن 60 يىل ئىلگىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇملىدىن قۇمۇل، تۇرپان خەلقىنىڭ ئىستىبداد ھاكىمىيەتكە قارشى ئىلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشىپ، خوجىنىياز ھاجى، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن شىمالىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇرۇشلاردا بولدۇم. بۇ جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرىمنى ئەسلىمە قىلىپ يېزىپ چىققاندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتا بىللە بولغان ۋە بۇ ۋەقەلەرنى بىلىدىغان يولداشلاردىن سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ، باۋۇدۇن

يۈسۈپ، ئوسمان قارى ھاجىلاردىن پىكىر ئالدىم. بولۇپمۇ يولداش سەيپۇللايوپ قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يولداشلارغا رەھمەت ئېيتىمەن.

بۇ ئەسلىمە شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قالار، دېگەن ئۈمىدتىمەن. بۇ ئەسلىمىنىڭ تولۇق بولمىغان ۋەياكى خاتا بولۇپ قالغان يەرلىرى بولسا كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى سەمىمىي ئۈتتىنىمەن.

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئى. ئەسقەرى**

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سودا ـ سانائىتى ھەققىدە ئەسلىمە

مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى

1878 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە تىنچلىق ـ ئەمىنلىك بارلىققا كېلىپ، سودا ـ سانائەت ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلايدۇ. جۇملىدىن خوتەندە چەت ئەللەر بىلەن بىۋاستە سودا قىلىدىغان سودا يوللىرى ئېچىلىدۇ. مەسىلەن، 1880 ـ يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ دول كەنتىدىكى مۇھەممەت ھاجى ئوغۇللىرى توختى مۇھەممەت ھاجى، روزى ھاجى، راشىدىن ھاجىلارنى 40 ئات يېپەك بىلەن ھىندىستانغا سودىغا ماڭغۇزىدۇ. ئۇلار تىبەت يولى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىن نۇرغۇن گەزمال ۋە چەرچىن ماللارنى ئېلىپ كېلىپ كۆپ پايدا ئالىدۇ. بۇنى كۆرگەن باشقا

كىشىلەر لاداق يولىنىڭ خەتەرلىك ۋە جەبرى ـ جاپالىق بولۇشىغا قارىماي، ھىندىستان بىلەن سودا قىلىشقا باشلايدۇ. ئىلچى كونىشەھەرنىڭ گۇجان دەرۋازىسىدىن يۈسۈپ ھاجى، بەردى ھاجى، مىراپ ھاجى، تارى ھاجى؛ ناۋاغدىن سەلىم ھاجى، ئىمىن ھاجى؛ يۇرۇڭقاشتىن نەمەتجان ھاجى، داۋۇت ھاجى، ئەلەم ئاخۇنۇم؛ ئاقتاش كەنتىدىن مەسۇم ھاجى، يۈسۈپ ئاخۇنباي ۋە ئۆزبېك سودىگەرلەردىن ئابدۇللاجان ھاجى، غوپۇرجان ھاجى، مۇساجان ھاجى قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر خوتەنىنىڭ گىلەم، كىگىز، يۇڭ، تېرە، تۈت قاتارلىق ماللىرىنى تاشكەنت، قوقان، ئەنجان، مەرغىلان، بۇخارا، نەمەنگان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ جايلارنىڭ مەھسۇلاتىنى خوتەنگە ئەكىلىپ سېتىپ، ناھايىتى نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ كۆپىيىشى ھەم سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خوتەن بازىرى ھەرقايسى ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن ماللارغا تولۇپ، ئاۋات سودا مەنزىرىسى بارلىققا كېلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە، خوتەنىنىڭ ئۇستا ھۈنەرۋەنلىرى ۋە ئىشلەمچىلىرىدىن ئۈتتۈرا ئاسىيا شەھەرلىرىگە چىقىپ ئىشلەپ، پۇل تېپىپ باي بولۇپ قايتىپ كېلىدىغانلارمۇ خېلى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، خوتەن شەھىرى ئىچىدىن قۇربان ھاجى خارات دېگەن كىشى ئەنجاندا ئۇزۇن ۋاقىت تۇرۇپ ياغاچچىلىق (خاراتچىلىق) قىلغانلىقى ئۈچۈن قۇربان ھاجى ئەنجان دەپ ئاتالغان، بۇزان چامغۇرچىدىن رەھمەت ئاخۇن ئۇستام، ساۋۇر ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر شايا، بەقەسەم توقۇپ، مەمەت ئەسەت قاتارلىق كىشىلەر مەدىكارچىلىق قىلىپ كۆپ پۇل تېپىپ، باي بولۇپ قايتىپ كەلگەن.

سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل سانائەت كارخانىلىرىمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. قەشقەرلىك ئاخۇنباي دېگەن كىشى 300 ـ 400 ئىشچىسى بىلەن يۈك توقۇيدىغان مويكا قۇرغاندى. ئۇنىڭ سودىغا مەسئۇل ئادەملىرى يۈك، تېرە، تىۋىت، داۋغان، يىپەك، سەرنەخ قاتارلىق خام ماللارنى قەشقەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، قەشقەردىن گەزمال، تۆمۈر، چىنە، قەنت ـ گېزەك، گۈڭگۈرت، ياغ قاتارلىق ماللارنى خوتەنگە ئېلىپ كېلىپ ساتىدۇ. شۇ چاغلاردا خوتەندىكى 24 چوك ساراينىڭ ھۈجرىلىرى ماللارغا لىق تولۇپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، غوپۇرجان ھاجى، نەمەتجان ھاجىنىڭ ئوغلى ئابدۇللاجان قارىلارنىڭ يۈك يۇيۇش مويكىسى، جىلىل ھاجى، قادىر ھاجى، مەمەت باباباي دېگەن ئۆزبېك سودىگەرلەرنىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى بار ئىدى. سانائەت خامئەشيالىرىغا ئېھتىياجلىق نۇرغۇن سودىگەرلەر دېھقانلارنىڭ خام ماللىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ قىممەت باھادا سېتىش ئارقىلىقمۇ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالاتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى قەشقەردە «سوۋ ـ سىن ـ تورگ» سودا ئىدارىسىنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىنى ئەتكەندىن كېيىن، قەشقەردە دوگۇور ئاساسىدا مال ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. شۇ چاغلاردا قەشقەردىكى مۆيدىنجان باي بىلەن خوتەندىكى غوپۇرجان ھاجى قاتارلىق سودىگەرلەر تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا شېرىكلىشىدۇ. ئۇلار خوتەننىڭ خام ماللىرىنى قوقەندىكى پىلە ئۇرۇقى شىركىتى بىلەن دوگۇورلىشىپ ئۇلارغا ئۆتكۈزىدۇ؛ ئۇلاردىن خوتەنگە يىلىغا 160 مىڭ قۇتا پىلە ئۇرۇقى ئەكەلدۈرىدۇ. ئەسلىدە

بىر قۇتا پىلە ئۇرۇقى بىر سەر تۆت مىسقال كۈمۈشكە توختىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنى ئىككى سەر بەش مىسقال كۈمۈشكە ساتىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، پىلە بېقىش ئارقىلىق كۆپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن دېھقانلار پىلە ئۇرۇقىنى تالىشىپ سېتىۋالاتتى.

1924 ـ يىلى ما شاۋۇ خوتەنگە دوتەي بولۇپ كېلىپ، پىلە ئۇرۇقى سودىسى ئارقىلىق كۆپ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ ئۇرۇقنى خەن دارىن دېگەن توغقىنىغا ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق نۇرغۇن كۈمۈش تەڭگە ئىگە بولىدۇ.

دېھقانلار بىر يىل جاپالىق ئىشلەپ پىلە چىقارسا، خۇدابەردى باي باشلىق پىلە ئېلىپ يىپەك تارتىدىغان بايلار بىرلىشىپ پىلىگە ئەرزان باھا قويۇاتتى. دېھقانلار سېتىپ بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۇلار پىلە سودىسى قىلىشنى توختىتاتتى. ئامالسىز قالغان دېھقانلار پىلىنى ئەرزان باھادا سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، بىر يىل سىڭدۈرگەن جاپالىق ئەمگىكىگە چۈشلۈق كىرىم قىلالمايتتى. شۇڭا، پىلىچىلىكتىن بولىدىغان ھەممە پايدا پىلىكەش بايلارغىلا بولاتتى. شۇ چاغلاردا خۇدابەردى بايىنىڭ چوك كارخانىسىدا 80 قازاندا، كىچىك كارخانىسىدا 28 قازاندا پىلە تارتىلىپ يىپەك ئىشلەپچىقىرىلاتتى؛ 40 دۆكاندا ئالىي گىلەم توقۇلاتتى، 20 دۆكاندا شايى، ئەتلەس، بەقەسەم توقۇلاتتى. خۇدابەردى بايىنىڭ يەنە، ئۈچەي پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىمۇ بولۇپ، بۇ كارخانا تۆت داچەندىن ئۈچەي ئېلىپ پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنى 25 داچەندىن ساتاتتى. بۇ بايىنىڭ يىللىق كىرىمى 200 مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشاتتى.

بۇنىڭدىن باشقا، كىركىن دېگەن چەت ئەللىك ئەجنەبىنىڭمۇ يىپەك، گىلەم، شايى، بەقەسەم توقۇيدىغان خېلى چوڭ كارخانىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا خوتەننىڭ ئۇستا ھۇنەرۋەنلىرىدىن تۇردى ئاخۇن، ئىمىر ئاخۇن قاتارلىقلار ئىشلەيتتى. ئۇلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئاز بولسىمۇ، ئۇلار ئامالسىزلىقتىن تۇرمۇشىنىڭ قامداش ئۈچۈن ئىشلەيتتى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا خوتەنلىك سودىگەرلەرنىڭ كارخانا قۇرغۇدەك دەسمايىسى بولمىغاچقا، سودا - سانائەت ئىشلىرى ئاساسەن چەت ئەللىك بايلارنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى.

شۇ چاغلاردا يەنە، خوتەن بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەردىن دول كەنتىدىن روزى ھاجى، ئابدۇراخمان خەلىپە ھاجى؛ يۇرۇكقاشتىن ئابلاجان قارىم؛ لوپتىن قۇربان نىياز ھاجى قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار ھىندىستانغا مەشۇت (يىپەك)، جەينامار، كىگىز، شايى، ئەتلەس، قاشتېشى، چىنە قاتارلىق مالىلارنى ئېلىپ بېرىپ، مالنى مالغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. 18 كۇنلۇك بۇ تاغ يولى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات-ئۇلاغلارغا يەيدىغان ئوزۇق بولمىغانلىقى ۋە دائىم ئىس ئېلىپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئات - ئۇلاغ ۋە ئادەملەر كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى، بەزىلىرىنىڭ پۇت - قوللىرى ئۇششۇپ قالاتتى، شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يولدا سودا كارۋانلىرىنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەيتتى. چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودىمۇ ئىنتايىن جانلانغانىدى. خوتەن شەھەر ئىچىدىن سۈپۈرگە ھاجى، مەتتۆمۇر ئاخۇن ۋە ئىسھاقجان (ئۆزبېك) دېگەن سودىگەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ

سودا قىلاتتى. 1915 - يىلى روزى ھاجى ھىندىستان بىلەن سودا قىلىشنى توختاتتىپ، تۇرپاننى مەركەز قىلىپ، خاڭجۇ قاتارلىق جايلاردىن ھەر خىل تاۋار - دۇردۇن، چىنە ۋە باشقا چەرچىن مال، دورا - دەرمانلارنى ئېلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، كېرىيىدىن ئوسمان ھاجى قودەي، سىدىق ئاخۇن قودەي قاتارلىق سودىگەرلەر دۆڭخۇاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىپ تۇراتتى. ھەتتا ئۇلار كاۋاۋچىن دەرىخىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۆز بېغىدا يەرلەشتۇرگەن. گۇما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، چىرىيە، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا يەنە چەت ئەللىكلەرگە دېھقانلارنىڭ خام ماللىرىنى ئەرزان ئېلىپ بېرەلەيدىغان دەللاللارمۇ بار ئىدى.

خوتەن ناھايىتى باي جاي بولسىمۇ، ئەمما چەت ئەللىك ۋە يەرلىك بايلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاستىدا، دېھقانلار ناھايىتى نامرات تۇرمۇش كەچۈرەتتى. 1938 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى چەت ئەللىكلەرنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ، نامدار بايلارنى تۇنقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى «سوۋ - سىن - تورگ» سودا ئىدارىسى بىلەن دوگۇورلىشىشقا سودىگەر چىقماي قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بىرنەچچە سودىگەر بىرلىشىپ «بىرلىك شىركىتى»، «پىلە - پاختا شىركىتى»، «دېھقانلار شىركىتى»، «ئىتتىپاق شىركىتى» قاتارلىق شىركەتلەرنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر خىل باج- سېلىقلىرى تۇپەيلىدىن، بۇ شىركەتلەر ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىپ، ئۇلارغا پاي قوشقانلارنىڭ قولىغا ھېچنېمە تەگمەيدۇ. شۇنىڭ

بىلەن، سودا ئىشلىرى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ نامراتلىشىدۇ.

1944 - يىلى شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، بازاردا مال باھاسى ئۆرلەپ پۇل پاخاللىشىپ، خەلق ئاچ - يالىڭاچلىق تۇرمۇشقا قالغانىدى.

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خوتەنلىك سودا - سانائەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە يۈكسەلدى. بولۇپمۇ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سودا-سانائەت ئىشلىرى تېخىمۇ يۈكسىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ياخشىلىنىشقا باشلىدى.

(ئاپتورى: خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، 100 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەم تارىخچى)

جاۋابكار مۇھەررىرى : **جۇرئەت ئابلىمىت**

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى تاشقى سودىسى ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

شىنجاڭ - يېپەك يولى ۋە خەلقئارا سودا يولى مەركىزى

شىنجاڭ - ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ياۋروپا - ئاسىياقىتئەسىنىڭ كۆۋرۈكى بولغان بۇ رايون شەرقتە تەخمىنەن 550 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق گەنسۇ ئۆلكىسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا تەخمىنەن 570 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق چىڭخەي ئۆلكىسى بىلەن، شەرقىي شىمالدا تەخمىنەن 1200 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق موڭغۇلىيە بىلەن،

شمالدا تەخمىنەن 60 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىس ئارقىلىق روسىيە بىلەن، غەربىي شىمال ۋە غەربتە تەخمىنەن 1000 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق قازاقىستان بىلەن، جەنۇبتا تەخمىنەن 1200 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا تەخمىنەن 750 كىلومېتردىن ئۇزۇنراق چېگرا لىنىيىسى ئارقىلىق قىرغىزىستان، تاجىكىستان (چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 380 كىلومېتر)، ئافغانىستان (چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 100 كىلومېتر)، پاكىستان (چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 370 كىلومېتر) ۋە ھىندىستان (چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 250 كىلومېتر) بىلەن چېگرالىنىدۇ. مانا شۇ سەككىز دۆلەت (ئومۇمىي چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 4300 كىلومېتردىن ئاشىدۇ) ۋە ئوچ ئۆلكە، ئاپتونوم رايون (ئومۇمىي چېگرا لىنىيىسى تەخمىنەن 2500 كىلومېتردىن ئاشىدۇ) بىلەن چېگرالىنىدىغان رايونىمىز شىنجاڭنىڭ چېگرا سودا ئېغىزلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى يىپەك يولى سودىسىغا ئالاقىدار خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، تار مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» (西域) دەپ ئاتالغان بۇ رايونىڭ قەدىمكى زامانلاردىلا ھەر تەرەپكە ئوتتۇشىدىغان كارۋان يوللىرى ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. مەسىلەن، قەدىمكى زامانلاردىكى مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئوتكىلى ھەم ئۆزئارا مال ئالماشتۇرىدىغان سودا ئورۇنلىرى بولۇپ كەلگەن جايلاردىن - بۈگۈنكى غۇلجا شەھرىنىڭ غەربىگە تەخمىنەن 90 كىلومېتر كېلىدىغان قورغاس چېگرا سودا

ئېغىزى (قازاقىستانىنىڭ پامپىلوپ شەھرىگە 34 كىلومېتر كېلىدۇ)، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى تۇرغات چېگرا سودا ئېغىزى (قىرغىزىستانىنىڭ تورغات ئېغىزىغا 8 كىلومېتر كېلىدۇ)، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چېگرىسىدىكى ئالاتاۋ چېگرا سودا ئېغىزى (قازاقىستانىنىڭ تالدىقورغان شەھرىگە تۇتىشىدۇ)، چۆچەكتىكى 9 - دۆنزىيە 163 - تۇمەن تۇرۇشلۇق ئاقچوققىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 11.5 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى بەختى چېگرا سود ئېغىزى (قازاقىستانىنىڭ ئاياگۇس پويىز بېكىتىگە 283 كىلومېتر كېلىدۇ)، جېمىنەي ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا 21 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى كونا جېمىنەي چېگرا سودا ئېغىزى (قازاقىستانىنىڭ رېئىنگىن-تۆپە پويىز بېكىتىگە 453 كىلومېتر كېلىدۇ)، قورغاس ناھىيە بازىرىغا 7 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى يىنتار چېگرا سودا ئېغىزى (قازاقىستانغا تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىدىغان ئېغىزى)، چۆچەك (سارسۇمبە) شەھرىگە 10 كىلومېتر چە كېلىدىغان ۋە تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىدىغان ئىمىل چېگرا سودا ئېغىزى، قورغاس ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا 47 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىدىغان ۋە مال ئالماشتۇرىدىغان ئالمىلىق چېگرا سودا ئېغىزى، جەمۇنەي ناھىيىسىگە 110 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى (ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى) بۇرچىن چېگرا سودا ئېغىزى (قازاقىستانىنىڭ مىش پورتىغا 337 كىلومېتر كېلىدۇ)، غولجا شەھرىگە79 كىلومېتر، قورغاسقا 85 كىلومېتر (ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا) كېلىدىغان ھەم دەريا قاتنىشى ئارقىلىق قازاقىستانىنىڭ ئىلىسكى پورتىغا بارىدىغان سەنداۋ خېزى

(ئوچ ئاچماق دەريا دېگەن مەنىدە) چېگرا سودا ئېغىزى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىگە تەخمىنەن 100 كىلومېتر (قەشقەر شەھىرىگە 282 كىلومېتر) كېلىدىغان جايدىكى ئېركەشتام چېگرا سودا ئېغىزى (قوقان، ئەنجانلارغا بارىدىغان ئەڭ قەدىمى يېپەك يولى لىنىيىسى)، تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا 132 كىلومېتر (قەشقەر شەھىرىگە 420 كىلومېتر) كېلىدىغان خويدىكى قونجىراپ چېگرا سودا ئېغىزى (پاكىستانىنىڭ شىمالىدىكى جىرجىتقا 256 كىلومېتر كېلىدىغان ھەم قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ مۇھىم لىنىيىسى بولۇپ كەلگەن قەدىمكى سودا ئېغىزى)، چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ چاغانغۇلى يېزىسىغا 42 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى (بۇرگىن دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى چىڭگىل - موڭغۇلىيە چېگرىسىدا) تاقاشقان چېگرا سودا ئېغىزى قاتارلىق 50 تىن كۆپ چېگرا سودا ئېغىزلىرى تارىختىن بۇيان شىنجاڭ بىلەن سەككىز دۆلەت ۋە تۆت ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) خەلقلىرىنىڭ تاشقى سودىسىدا ۋە ئۆزئارا مال ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان.

تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، يۇقىرىدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرىنىڭ بەزىلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا شەرق بىلەن غەربنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدىغان مەشھۇر يېپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان بولسا، بەزىلىرى مىلادىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئېچىلغان ھەم شەرقتە چاڭئەندىن تارتىپ غەربتە رىمغىچە ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردىكى مىڭلارچە خەلقئارا سودىگەرلەرنى بىر - بىرىگەئۇچراشتۇرغان. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، شىنجاڭدا قەدىمكى زامانلاردا ئېچىلغان قاتناش - كارۋان يوللىرى بىلەن چېگرا سودا ئېغىزلىرى پەقەت سودا ھەم

ئۆزئارا مال ئالماشتۇرۇش ئۈچۈنلا مۇھىم بولۇپ قالماي، مەدەنىيەت - سەنئەت، دىن، پەلسەپە، دورا - دەرمەك، تىببابەتچىلىك، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا ھەم گىلەم - پەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا قوبۇل قىلىش جەھەتلەردىمۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى تەرەققىياتى ئۈچۈن غايەت زور ۋە مۇھىم رول ئويناغان. مانا مۇشۇنداق خەلقئارالىق ئالماشتۇرۇش، ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنى ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش، قۇيرۇقى ئۇزۇلمەي ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان توپ - توپ كارۋان، سودىگەرلەرنى يول، ياتاق، تاماق، ئوت - بوغۇز بىلەن تەمىنلەش، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم قاتنىشى ۋە سودا - سېتىق قىلىشقا قولايلىق يارىتىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئوينىغان رولىغا ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئەجداد - ئەۋلادلىرىدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، يۇرتنى گۈللەندۈرۈپ، يۇزلەرچە يول - تۈۋرۈكلەرنى ياساپ، ياۋروپا - ئاسىيادىن ئىبارەت ئىككى قىتئە خەلقلىرىنىڭ سودا ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش - كارۋانچىلىق ئىشلىرىغا غايەت زور تارىخىي تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ئۇيغۇر خەلقىنى ئەينى زامانلاردىكى قاتناش ۋاسىتىسى بولغان ئات، تۆگە ۋە ھارۋا جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئاساسىي قاتناش بوغۇزىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، كۆپلىگەن قاتناش - كارۋان يوللىرىنى ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرىنى ئېچىپ،

تاشقى سودا ۋە چېگرا سودىسىنى راۋانلاشتۇرۇپ كەلگەن.

بۇگۈنكى كۈندە شىنجاڭدىن ھەر تەرەپلەرگە ئېچىلغان چېگرا سودا ئېغىزلىرى ۋە قاتناش ـ كارۋان يوللىرى ئەينى زامانلاردا ئاۋاتلاشقان يېپەك يولى سودىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىلىشىمىزچە، بۇ يوللار ۋە ئېغىزلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرى بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە قاشقۇۋۇق (يۈيمىنگۈەن) ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن، مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى زامانلاردا رىمغىچە بولغان ئارلىقتىكى رايونلار ۋە خەلقلەر بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى قىلىشتىن تاشقىرى، پېرسىيە، جەنۇبىي ياۋروپا، كىچىك ئاسىيا، ئاناتولىيە، ھەتتا رىمغىچە كەڭ دائىرىدە يېيىلغان كۆچلۈك سودا رىقابىتىنى شەكىللەندۈرگەن. سودا تەرەققىياتىنىڭ كۈنسايىن كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ يوللار ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى خەلقئارالىق سودا يوللىغا ئايلانغان. يۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمكى يېپەك يولىدىكى قاتناش ئۆزدەۋرىدە ئاساسەن تۆگە بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى؛ ھەر بىر كارۋان ئەترىتى 100 ـ 200، ھەتتا 500 تۆگىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەرقتىن غەربكە ياكى غەربتىن شەرققە بىر قېتىم قاتنىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. كۆچا ياكى قەشقەردىن يولغا چىققان كارۋان ئەترىتى رىمغا بېرىشقا تۇغرا كەلسە، يول ئۈستىدە تۇرۇپ قېلىش، سودا قىلىش ۋەھاكازالارنى قوشقاندا، ئۇنىڭغا بەش يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت كېتەتتى. شۇنىسى ئېنىقكى، يېپەك يولى سودىسىنىڭ ئۈزۈلۈق ئېلىپ بېرىلىشىدا شىنجاڭ

خەلقى (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. چۈنكى، يېپەك يولى سودىسىدا تۆگە بىلەن قىلىنغان قاتناش ئارقىلىق كۈنىگە ئاران 50 كىلومېتردىن 60 كىلومېتر غىچە يول باسقىلى بولاتتى. شۇڭا، ھەر 50 ـ 60 كىلومېتر يول ئارىلىقىدا كارۋان چۈشىدىغان ئۆتەڭ بولۇشى لازىم ئىدى. بۇ ئۆتەڭلەر ئەگەر بىر قەدەر چوڭ بولمىسا، كارۋانلارنى ۋە ئۇلارنى قوغدىغۇچىلارنى ئاش ـ نان بىلەن تەمىن ئېتىش، ئۇلارنىڭ قونالغۇ ياتاقلىرىنى ھەل قىلىش، مال ـ مۇلۇكلىرىنى ساقلاش، تۆگىلەرنى ئوت ـ چۆپ، سۇ بىلەن تەمىن ئېتىش قاتارلىق زۆرۈرىيەتلەرنى ھەل قىلىش قىيىن بولۇپ قالاتتى. قىسقىسى، بۇ ئۆتەڭ (بېكەت) لەرنىڭ ھەر بىرىنى كىچىكرەك بىر شەھەر ياكى بازار دېيىشكە بولاتتى. ھەر 50 ـ 60 كىلومېتر يولدا ئىككى ئۆتەڭ (بېكەت) بولغاندا، شىمالىي يول ۋە جەنۇبىي يولدا قانچە ئۆتەڭ (بېكەت) بولۇشى كېرەك؟ ئاددىي بىر مىسال ئالساق، كۆچا بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 750 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ يولنىڭ ھەر 50 كىلومېتىردا ئىككى ئۆتەڭ بولغاندا، تەخمىنەن 15 جايدا ئۆتەڭ (بېكەت) بولغان بولىدۇ؛ ھەر بىر ئۆتەڭ (بېكەت) دە 100 دىن ئادەم ئىشلىگەندە (ئاشپەز، ناۋاي، تىۋىپ، كۈتكۈچى، قوغدىغۇچى، ئەسكەر، يايمىچى، سودىگەر، قول ھۈنەرۋەن، كۆچمەن كارۋانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئاز دېگەندىمۇ 1500 كىشى دائىملىق تۇرغان بولىدۇ. بۇ ئاددىي مىسالدىن ئەينى ۋاقىتتا نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ مەخسۇس يېپەك يولى (جۈملىدىن چېگرا سودا ئېغىزلىرى) ئۈچۈن كارۋانلارنى كۈتۈۋېلىش، يول ـ كۆۋرۈكلەرنى ياساش ۋە باشقا مۇلازىمەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

ئەگەر ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە قاتناش ـ كارۋانچىلىق ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلمىگەن بولسا، كارۋانلار ۋە سودىگەرلەرنىڭ بىخەتەرلىكى، تەمىناتى، قوناڭغۇسى ۋە مال قويۇش ـ ساقلاش قاتارلىق جەھەتلەردىن ھەرگىز سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. چۈنكى، ھازىرقى زامان قاتنىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، قوڭغۇراق ئاۋازى توختىمايدىغان ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان قەدىمكى دەۋرلەردىكى يىپەك يولىنىڭ ئەھۋالى كۆز ئالدىمىزدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، بۇگۈنكى باربكۆل ناھىيىسىدىكى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان بېگىمىنىڭ بۇتخانىسى (لاۋېيمياۋ)، گۈچۈڭ ناھىيىسىدىكى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئۇلاستاي، قىزىلساي، ئاگويىت جىلغىسى، چوڭ قارىغاي (داسۇڭشۇ) جىلغىسى، جانياس باستاۋ ۋە ئۇرانسالا، چىڭگىل ناھىيىسىدىكى خازىق داۋان، تۆلات داۋان، مۇز داۋان، دالا داۋان، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى داۋلاتباي داۋان، مورى ناھىيىسىدىكى داشىبات، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى قىزىلتاغ ئېغىزى، بورتالا شەھىرىدىكى قارا داۋان، چاپچال ناھىيىسىدىكى شارنوغاي داۋىنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى تارتۇل بەلتاغ ئېغىزى، كۆچۈكبەل داۋان، قارابەل تاغ ئېغىزى، جولتىكبەل تاغ ئېغىزى، ئاقتەسكەي تاغ ئېغىزى، مۇز بەل تاغ ئېغىزى، سارتۇلبەل تاغ ئېغىزى، بەلئايرىق تاغ ئېغىزى، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تۇگمەنسۇ داۋىنى، كۆك ئالاچوقۇر داۋىنى، گېنىلىكقول داۋان، قوشبەل داۋان، مۇز جىلغا داۋان، كۆكتۇلۇق داۋان قاتارلىق 50 تىن ئارتۇق

چېگرا سودا ئېغىزلىرى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بەرزىدە ئاۋاتلاشقان، بەرزىدە ئۇرۇش ۋە يېغىلىقلار ۋەھىمىسىدىن چۆللىشىپ كەتكەن. بولۇپمۇ قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىنىڭ روناق تېپىشىغا ئەگىشىپ، يىپەك يولى ۋە يۇقىرىدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرى ئاھايىتى ئاۋاتلاشقان. چۈنكى، قاراخانىلار خانلىقى تازا گۈللەنگەن مەزگىللەردە، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى، ئىلى ـ مىڭبۇلاق ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي، چۇ دەرياسى ۋادىسى، ئىسسىقكۆل ئەترايى، شۇنىڭدەك ماۋەرائۇننەھىرنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ ئۇنىڭ شەرقىدە كۇچا خاندانلىقى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ، شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىلكىدە مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرغان. بۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەۋەسىدە ئىچكى ـ تاشقى سودا ئىشلىرى تازا روناق تاپقان. ياۋروپا ـ ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ سودىگەرلىرى شۇنىڭدەك يەرلىك سودىگەرلەر ئۆزۈلمەي ئوتتۇشۇپ تۇرغان بولغاچقا، ئۇيغۇر خانلىقى ئۇلارنىڭ بارلىق ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىپلا قالماي، بەلكى يول، كۆۋرۈكلەرنى ياسىتىش، بېكەت ـ ئۆتەڭلەرنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاش، كارۋان ئەترەتلىرىنىڭ ۋە سودىگەرلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، قوغداش، باشقۇرۇش ئىشلىرىنى كۈچەيتىش، ھەرقايسى چېگرا ئېغىزلىرىدا مۇستەھكەم قاراۋۇلخانىلارنى ياسىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، خەلقئارا تاشقى سودا ئىشلىرىغا كۆپ جەھەتتىن

قولايلىق يارىتىپ بەرگەن.

موڭغۇل ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بىر قەدەر دەھشەتلىك ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتتى. چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋەتلىك ھەربىي يۇرۇشلىرى شۇنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم شەھەر - قەلئەلەرنى كۆلگە ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنچە كۈنسايىن ئەسلىگە كېلىۋاتقان ئىچكى - تاشقى سودا ئىشلىرى ۋە خەلقئارا سودىگەرلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلەرگە ئۆتۈشۈپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، سودا يوللىرى، ئۆتەڭ - بېكەتلەر ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى خېلى ئاۋاتلاشقان. ئۇيغۇر سودىگەرلەر شۇ چاغدىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئۈنچە - مەرۋايىت، ھەر خىل رەڭلىك مارجان، زۇمرەت، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، قۇستە، قەھرىۋا، سەگەز، نۇشۇدۇر، تۇز، رەڭدار شايى، ئەتلەس، كىمخاپ، تاۋار - دۇردۇن، ھەر خىل قاشتېشى بۇيۇملىرى، ئات جابدۇقلىرى، ئىپار، مەرمەر تاش، سىماپ، قەلەمپۇر، پارپۇر قاچىلار، ھەر خىل پۇراقلىق دورا ماتېرىياللىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، قۇرۇتۇلغان مېۋە - چېۋىلەر، ھاراق، مۇسەللەس، پاختا، ھەر خىل گۈل نۇسخىلىق يۇڭ توقۇلمىلار قاتارلىق تاۋارلارنى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ، بۇنىڭدىن ھەسسىلەپ پايدا ئالغان. بىراق، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ۋە يېغىلىقلار تۈپەيلىدىن جەمئىيەت تەرتىپى بۇزۇلۇپ، ئىقتىسادىي ئىگىلىك ۋەيران بولدى، يول - كۆۋرۈكلەر بۇزۇلدى. شۇ قاتاردا شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىمۇ سۇسلىشىپ، تاشقى سودا ۋە چېگرا سودىسىمۇ بىر ئىزدا توختاپ قالدى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، بولۇپمۇ سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئابدۇرىشىت خانلار سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرلەردە، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىگىلىك، سودا - سانائەت، پۇل - مۇئامىلە، تاشقى ئالاقە، ھەر خىل ھۈنەر - كەسىپ ۋە مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرى تەرەققى قىلىش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى. جۈملىدىن، خەلقئارالىق ئىچكى - تاشقى سودىنىڭ روناق تېپىشىغا ئەگىشىپ، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەرگەرلىك، كىمىياگەرلىك، قورال - سايمان ياساش، توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق، كۆنچىلىك، ياغاچچىلىق، قاشتېشى قىرىش ۋە ئويۇش، ئويمىگەرلىك، كۈلالچىلىق، ھاراق - شاراپ ئىشلەش، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ياساش ۋە قەغەزچىلىككە ئوخشاش سودىغا ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىپ، چېگرا سودىسىنى ئاۋاتلاشتۇردى. بۇ دەۋرلەردە يەنە، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇزۇلغان يول - كۆۋرۈكلەر قايتا رېمونت قىلىنغاندىن باشقا، يېڭىدىن بىرمۇنچە يول - كۆۋرۈكلەر ياسالدى. تاشقى چېگرا سودا يوللىرىغا كۆپلىگەن ئۆتەڭلەر، بېكەتلەر ۋە پوچتا رابات‌لىرى ياسالدى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا مىستىن يارماق پۇل قۇيۇپ ئىشلىتىلگەن. بىر يارماق بىر پۇل دەپىلەنتى، 50 پۇل بىر تەڭگە دەپىلەنتى. جايلاردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا مۇشۇ پۇل بىلەن ئېلىم - بېرىم قىلىناتتى. بۇ مەزگىللەردە ئافغانىستان، كەشمىر، ھىندىستان، ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ سودىگەرلىرى بۇ يەرگە ئايىقى ئۇزۇلمەي كېلىپ سودا قىلاتتى. سودىغا ماھىر ئۇيغۇرلارمۇ غەرب ئەللىرىنىڭ جاي - جايلىرىغا ھەمدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بولۇڭ -

پۇشقاقلىرىغچە بېرىپ سودا تىجارىتى بىلەن كەڭىتاشا شوغۇللىناتتى. مانا مۇشۇ مەزگىللەردە، شىنجاڭدا ياسالغان سودا ـ كارۋان يوللىرى، ئۆتەڭ ـ بېكەتلەر ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى ھەسسىلەپ كۆپەيگەن ھەم ئۇنۇملۇك رول ئوينىغان.

شىنجاڭنىڭ چارىسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان تاشقى سودا ۋە چېگرا سودا ئېغىزلىرى

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدا باش كۆتۈرگەن خوجىلار جەمئىيەتتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، ئۆز تەسىرىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىپ، ئاقتاغلىقلار ۋە قاراتاغلىقلار دېگەن ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل خان قاراتاغلىقلار مەزھىپىنى قوللاپ، ئاقتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ساھىپكالامى ئاپاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. لېكىن، دىنىي تونغا ئورنىدۇالغان يامان نىيەتلىك ئاپاق خوجا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تىبەتكە بېرىپ، دالاي لامانىڭ خېتىنى ئېلىپ، دەرھال ئىلىغا بارىدى ۋە جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالدان سېرىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلدى. نەتىجىدە، شۇ يىلى (1678 ـ يىلى) غالدان 12 مىڭ ئاتلىق چېرىك بىلەن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەر، يەكەنگە يۇرۇش قىلدى ۋە ئاقتاغلىقلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئاپاق خوجىنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىنىڭ تىنچلىق ھالىتى بۇزۇلۇپ، جاي ـ جايلاردا يەرلىك فېئودالالارغا ۋە چېرىك چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

يۇقىرىقىدەك بىر قاتار تارىخىي شارائىتلار ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سودىسى ئەسلىدىكى نورمال ھالەتتىن بىراقلا سۇسلاشتى. شىنجاڭدا تۇرۇپ سودا تىجارەت قىلىۋاتقان چەت ئەل سودىگەرلىرى زىيان تارتقانلىقتىن، شىنجاڭدىن ۋاقتىنچە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىقتىسادىي ئىگىلىنىڭ ۋە ھۇنەر ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ۋەيران بولغانلىقتىن، بازار ئېھتىياجىنى تەمىنلەش قىيىنلاشتى. ئىچكى ـ تاشقى سودىنىڭ ئېكسپورت ـ ئىمپورت مىقدارى زور دەرىجىدە كېمىيىپ، خەلق تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلاشتى، بولۇپمۇ كوندىلىك ئېھتىياجال بۇيۇملىرى جىددىلىشىپ، تۇرمۇشقا لازىملىق نەرسە ـ كېرەكلەر تېپىلماس بولۇپ كەتتى. بىر تەرەپتىن، شىنجاڭ دائىرىسى ئىچىدىكى قاتناش ـ كارۋان يوللىرى ۋە چەت بىلەن بولۇپ كېلىۋاتقان تاشقى سودا يوللىرى، كۆۋرۈكلەر ۋەيران قىلىنىپ، قاتناش ئىشلىرى زور توسالغۇلارغا ئۇچراپ تۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يول بويلىرىغا ياسالغان دەڭ ـ ساراي ۋە چوشكۇنلەر، راباتلار ۋە بېكەتلەر ۋەيران قىلىندى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، مۇتەئەسسىپ، ئاپاق خوجا يۇرت سورىغان ۋاقىتلاردىن باشلاپ تاكى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سودا ئىشلىرى تازا رونىق تاپالمىدى. پەقەت ئاز ساندىكى بىر قىسىم سودىگەرلەر

قەدىمكى يىپەك يولىنى بويلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلغان بولسا، يەنە بىر قىسىم سودىگەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى چوڭ - كىچىك شەھەرلەرگە جۈملىدىن ھىندىستان، ئافغانىستان، كەشمىر، بەدەخشان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغىچە بېرىپ سودا قىلدى.

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ چارروسىيە سودىگەرلىرى ئىلى، چۆچەك ۋە تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا كىرىپ سودا قىلغاندىن باشقا، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغىمۇ كۆپلەپ كىرىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشقا مادارى يەتمىگەن چىرىك چىڭ ھۆكۈمىتى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىشىدىن قورقۇپ، شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا ۋە چېگرا سودا ئىشلىرىنى بىر مەزگىل چەكلەش خىيالىدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇنداق خەلق ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى سودا ئىشلىرىنى توسىيالمىغان. چۈنكى، ئىستىبدات مەنچىڭ خانلىقىنىڭ ئىشكىنى تاقىۋېلىپ، قوشنا دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان ئەنئەنىۋى سودا ئىشلىرىنى چەكلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقى سودا ۋە چېگرا سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان يەرلىك سودىگەرلەرنى قاتتىق جازالاپ، مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشى، ئەلۋەتتە، يەرلىك خەلقلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايتتى.

XIX ئەسىردىن باشلاپ، چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى كۈنسايىن كۆپەيگەن. شۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە ئۆز سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېڭىيىشىنى قوللاش، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلاش ئۈچۈن 1847 -

يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چارروسىيىنىڭ بىيجىڭدا تۇرۇشلۇق پراۋوسلاۋىيە دىنىي ئۇلىماسى ئارقىلىق روسىيە زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى مەكتۇپىنى مەنچىڭ ئوردىسىنىڭ ۋاسسالىلار مەھكىمىسىگە سۇنغان. مەكتۇپتا ئىلى، تارباغاتاي ۋە قەشقەر قاتارلىق ئوچ ئورۇندا سودا ئېغىزى ھەم مال ئالماشتۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىش تەلەپ قىلىنغان. لېكىن، مەنچىڭ ئوردىسىنىڭ ۋاسسالىلار مەھكىمىسى پەقەت چاكتۇدا يەرلىك چېگرا سودىسى قىلىشتىن باشقا، ھېچقانداق جايدا سودا ئېغىزى ئېچىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنداقتىمۇ، مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئەتراپلىرىدىكى قاراۋۇلخانىلىرى ئاجىزبولغانلىقتىن، سودىگەرلەر ئۆزئارا كىرىپ - چىقىشۇەرگەن.

1850 - يىلى چارروسىيىنىڭ سىبىرىيىدىكى باش ھەربىي ۋالىيسى مولاۋېپ ئېرتىش دەرياسىنىڭ يوقىرى ئېقىنى ۋە ئىلى، چۆچەك، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا چېگرا سودا ئېغىزى ئېچىشنى ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئۆلچەپ پىلانلاتقۇزغان ھەمدە بۇ سودا يولىنى جيا يۇگوەن ئارقىلىق شەنشى، گەنسۇ رايونلىرىغا تۇتاشتۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ بىلەن، غەربىي شىمالنىڭ دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ، تاشقى سودا ۋە چېگرا سودىسىنى قاتتىق چەكلەپ كەلگەن مەنچىڭ ئوردىسى چارروسىيىنىڭ بۇ پىلانىغا تاقابىل تۇرالمىغان، بەلكى بېكىنمىچىلىك پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، يول قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

1851 - يىلى 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مەنچىڭ ئوردىسى ئىلى جياڭجۈنى، چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى بۇ يەنتەيگە ھوقۇق بېرىپ، ئۇنىڭ چارروسىيە ۋەكىلى كۆزالبۇنسكى بىلەن

جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى «ئىلى - تارباغاتاي سودا ئالاقە نىزامنامىسى»غا ئىمزا قويۇشنى بۇيرۇغان. نەتىجىدە، چارروسىيە تەرەپ بۇ «نىزامنامە» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، شىنجاڭدا سودىنىڭ باشقۇرۇلۇشىغا مەخسۇس كونسۇلخانا تەسىس قىلىش، جۇڭگو تەرەپ چارروسىيىنىڭ سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش ۋە سودا چەمبىرىكى قۇرۇش قاتارلىق ھوقۇقلارغا ئېرىشكەن، شۇنىڭدەك ئىلى - تارباغاتاي چېگرىلىرىدا سودا ئېغىزى ئېچىشنىمۇ قولغا كەلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭ بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى سودا ئەسلىگە كېلىپ، ئۆزئارا مال ئالماشتۇرغان. چېگرا بويلىرىغا مال ئامبارلىرى، بىكەتلەر سېلىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ يىللىق ئېكسپورت ۋە ئىمپورت مىقدارى كۆپەيگەن.

1860 - يىلى 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چېرىك ۋە زەئىپ چىڭ ئوردىسى يەنە چارروسىيىنىڭ بېيجىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جۇڭگو - روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالىغان. بۇ شەرتنامىنىڭ شىنجاڭغا ئالاقىدار قىسمىدا شىنجاڭ - روسىيە سودىسىغا ئائىت مۇنداق مەزمۇنلار بولغان: 1) قەشقەرنى ئېچىۋېتىش؛ 2) چارروسىيە ئىلى، چۆچەك ۋە قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىش؛ 3) چارروسىيىلىكلەر كونسۇلنىڭ ھۆكۈم (كېسىم) قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش؛ 4) چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسىدىن خالىغانچە كىرىپ - چىقىش، ئولتۇراقلىشىش، ساياھەت قىلىش قاتارلىق ئىشلىرىدا ۋاقىت چەكلىمىسى قويماسلىق ۋەھاكازالار. بۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە نۇرغۇن مەنپەئەتكىلا ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم

زېمىنلىرىنىمۇ مەجبۇرىي ئىگىلىۋالغان.

1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى پېتېربورگتا جۇڭگو - روسىيە «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەر بەلگىلەنگەن: 1) چارروسىيە ئەسلىدىكى شەرتنامە بويىچە ئىلى، چۆچەك ۋە قەشقەردە داۋاملىق كونسۇلخانا تەسىس قىلغاندىن تاشقىرى، تۇرپاندىمۇ كونسۇلخانا تەسىس قىلىش؛ قۇمۇل، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ بازارلىرىدا سودىنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ۋە بۇنىڭدىن ئىككى تەرەپ ئوخشاش بەھرىمان بولۇش؛ 2) چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، ئۇرۇمچى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي شىمالىدا سودا قىلسا ۋاقتىنچە باج تۆلىمەسلىك؛ روسىيە سودىگەرلىرى يۇقىرىدىكى جايلاردا ھەر قانداق دۆلەت مالىلىرىنى ئەكىرىپ سېتىش، توشۇش، يۆتكەش، مال باھاسىنى ئۆستۇرۇش - چۈشۈرۈش ھوقۇقى بولۇش؛ 3) روسىيە سودىگەرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدا سودا قىلغاندىن باشقا، روسىيە ۋە باشقا دۆلەت مالىلىرىنى جىيايۇگۇەنگە يۆتكەش ۋە ئۇ جايدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ سېتىشقا ھوقۇقلۇق بولۇش.

1895 - يىلى ئۆلكە مەركىزىي ئۇرۇمچىدە جۇڭگو روسىيە سودا ئالماشتۇرۇش باش ئىدارىسى تەسىس قىلغاندىن باشقا، قەشقەر، ئىلى، چۆچەكلەردە بۇ ئىدارىنىڭ شۆبىلىرى تەسىس قىلىنغان. بۇ ئىدارە جۇڭگو - روسىيە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرگەن ھەم ئېلىپ چىققان مالىلارنى تەكشۈرۈش، تىزىملاش، رەسمىيەتلىرىنى دەپتەرگە ئورنىتىش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرگەن.

بۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭنىڭ چېگرا سودا ئىغىزلىرى

تەرەققي قىلىپ، يېڭى ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن. مەسىلەن، 1) روسىيە سودىگەرلىرى ئەسلىدە بار چېگرا سودا ئېغىزلىرىغا قانائەت قىلماي، يەنە شىنجاڭ چېگرىسى ئېچىدىكى نەچچە يۈز كۈادرات مېتر كېلىدىغان جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەركىن سودا رايونىغا ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان؛ 2) روسىيە سودىگەرلىرى چېگرا سودا ئېغىزىدا مال توختىتىش، مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىغا رازى بولمىغان، بەلكى نەق پۇلغا سېتىش قاتارلىق كۆپ خىل سودا شەكلىنى قوللانغان؛ 3) شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى يەرلىك ھۆكۈمىتى چېگرا سودا ئېغىزلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، چېگرا ئېغىزلىرىغا قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ھۆكۈمىتى ئىلىدىكى نىجىكا (كېيىنكى قورغاس) بىلەن چۆچەكتىكى بەختىنى شىمالدىكى ئىككى چوڭ سودا ئېغىزى يولى قىلىپ، ئۈنى ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ سودىسىغا قاراتقان؛ ئۇچتۇرپاندىكى ئىبراھىم بىلەن روسىيىگە تەۋە قارا قولنى ئۆزئارا توتاشتۇرىدىغان شەرقىي سودا يولى قىلغان؛ قەشقەرنىڭ مىڭيولىنى جەنۇبتىكى سودا ئېغىزى يولى قىلىپ، ئۈنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى ئۇچتۇرپان، تۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارنىڭ سودىسىغا قاراتقان. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىن خېلى كۆپ سودا ئېغىزلىرى ھەم تاشقى سودا يوللىرى ئېچىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى خېلى قويۇقلاشقان، ئېكسپورت - ئىمپورت مىقدارى ئىلگىرىكى زاماندىكىدىن خېلى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن.

روسىيە بىلەن بولغان تاۋار ۋە خام ئەشيا سودىسى

1887 - يىلدىن 1888 - يىلغىچە، روسىيىلىكلەر بىزدىن ئالغان يەرلىك مالىلار ئۈنىڭ بىزگە كىرگۈزگەن مالىلىرىدىن كۆپ بولۇپ، سېلىشتۇرمىسى 2 : 10 گە توغرا كەلگەن. دېمەك، شىنجاڭنىڭ روسىيە بىلەن بولغان سودىدا ئىمپورت قىلغىنىدىن ئېكسپورت قىلغىنى ئېشىپ كەتكەن. روسىيە ھۆكۈمىتى بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن روسىيە سودىگەرلىرىنى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىشقا ھەدەپ رىغبەتلەندۈرگەن ھەمدە تورلۇك ئېتىبارلارنى بەرگەن. مەسىلەن، شىنجاڭ رايونىغا پاختا گەزلىمىلەر ئېكسپورت قىلىنسا، ئىلگىرى ئېلىنغان پاختا بېجىنى قايتۇرۇپ بېرىش؛ سەرەڭگە ۋە قەغەز ئېكسپورت قىلىنسا، بۇ ئىككى خىل تاۋاردىن ئېلىنغان ئىستېمال بېجىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى بەلگىلىگەن. ئۈنىڭ ئۈستىگە، روسىيە ئىلى ۋە قەشقەر چېگرىسىغىچە بىۋاستە كېلىدىغان تۆمۈر يول ياسىغان. شۇنىڭ بىلەن، قاتناش راۋانلىشىپ، سودا - سايامەت ئىشلىرى يۇرۇشۇپ كەتكەن. روسىيە تاۋارلىرىنىڭ رىقابەت ئىقتىدارى كۈچەيگەن. سودا مىقدارى ھەيران قالارلىق سۈرئەت بىلەن داۋاملىق ئېشىپ بارغان. 1881 - يىلىدىن 1905 - يىلغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان مالنىڭ قىممىتى 200 نەچچە مىڭ سەر (كۈمۈش) دىن تەدرىجىي كۆپىيىپ 4 مىليون سەر كۈمۈشكە يەتكەن، شىنجاڭدىن ئېكسپورت قىلىنغان يەرلىك مالنىڭ يىللىق قىممىتىمۇ 3 مىليون سەرگە يەتكەن. 1909 - يىلغا

كەلگەندە، روسىيەنىڭ شىنجاڭ بىلەن قىلغان سودىسىنىڭ مىقدارى 12 مىليون 574 مىڭ سەر كۈمۈشكە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە روسىيەنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن مېلىنىڭ قىممىتى 6 مىليون 439 مىڭ سەر، شىنجاڭدىن روسىيەگە چىقىرىلغان مالنىڭ قىممىتى 6 مىليون 135 مىڭ سەر بولغان. گۇڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، روسىيەنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن مېلى 31 ھەسسە كۆپەيگەن. 1908 - يىلى ئىلى جىاڭجۇنى چاڭگېڭنىڭ پادىشاھقا يوللىغان مەلۇماتىدا: «ھازىر روسىيە شىنجاڭدا باشقۇرۇۋاتقان سودا ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ ھوقۇق تەسىرىنى ھەدەپ كېڭەيتمەكتە، دۆلىتىمىزنىڭ موڭغۇلىيەگە تۇتاش چېگرا رايونىغا جايلاشقان قازاقلار ۋە روسىيە ئىككى دۆلەت چېگرىسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك روسىيە مالليرى» دېيىلگەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كەلكۈن سۈيىدەك ئېقىپ كىرگەن روسىيە تاۋارلىرىنىڭ باھاسى ئەرزان، سۈپىتى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇلار جۇڭگونىڭ ئۆزىدىن چىققان مەھسۇلاتلارنى بېسىپ چۈشۈپ، شىنجاڭنىڭ كەڭ بازارلىرىنى ئىگىلىۋالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭدىكى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سانى تېز كۆپەيگەن. ئۇرۇمچىنى ئالساق، 1898 - يىلى روسىيەلىكلەر ئاچقان سودا دۇكىنى ئوچ-تۆتلا بولۇپ، روسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ سانى 200 نەچچىلا ئىدى. 1907 - يىلىغا كەلگەندە، روسىيەلىكلەر ئاچقان سودا دۇكىنى 30 نەچچىگە يېتىپ، روسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ سانى 800 دىن ئاشقان. ئىلى، چۆچەك، قەشقەرلەردە روسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ سانى ئۇرۇمچىدىكىدىن كۆپ ئىشپ

كەتكەن. 1911 - يىلى يېزىپ چىقىلغان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا خاتىرلىنىشىچە، چۆچەكتە بار روسىيەلىك سودىگەرلەر 1163 ئۆيلۈك، 3325 كىشى؛ قەشقەر رايونىدا بار روسىيەلىك سودىگەرلەر 525 ئۆيلۈك، 1344 كىشى بولغان. پۈتۈن شىنجاڭدىكى روسىيەلىك سودىگەرلەرنى ستاتىستىكا قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 10 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. بۇ روسىيەلىك سودىگەرلەر چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تەسىر كۈچىگە ۋە تەڭسىز شەرتنامىلەر بەخش ئەتكەن تاجاۋۇزچىلىق ئىمتىيازىغا تايىنىپ، شىنجاڭنىڭ «ئۆلكە ئىچىدىكى مۇھىم جايلاردا ھەدەپ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىكلەپ، پۈت تىرەپ تۇرىدىغان زېمىنىنى مۇستەھكەملەپ، جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن رىقابەتلەشكەن».

شۇ چاغلاردا، روسىيەنىڭ شىنجاڭغا توشۇپ كىرىپ ساتقان تاۋارلىرى ئىنچىدە پاختا گەزلىمىلەر كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان. مەسىلەن، ھەر خىل گۈللۈك رەخت، قىرغىز رەختى، تېرىكە، كەمپوت، بومازى، چىبەرقوت ۋە باشقا يىپ رەختلەر، ئونىڭدىن قالسا، يۇڭ توقۇلمىلار، تاۋار - دۇردۇن، تۆمۈر جابدۇق، فارفۇر قاچىلار، ئاق شىكەر، خۇرۇم، سەرەڭگە، كىرىسىن، سائەت، ئەينەك قاچا - قۇچا ۋە باشقىلار. شىنجاڭدىن روسىيەگە چىقىرىلغىنى ئاساسەن يەرلىك خام ئەشيالار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مال، تېرە - يۇڭ كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان. ئونىڭدىن قالسا پاختا، ئۈزۈم، كىنگىز، گىلەم ۋە باشقا ماللار. بۇ سودا كۆپىنچە تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش شەكلىدە ئىلىپ بېرىلغان. چېگرا ئىچىدا بولىدىغان سودا تامامەن دېگۈدەك مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش

ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. روسىيە سودىگەرلىرى تاۋار باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئەرزان باھا بىلەن ئېلىۋالغان. روسىيىنىڭ چۆچەك ۋە ئورمۇچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان بوگياۋلېنسكى مالنى مالغا ئالماشتۇرىدىغان بۇ خىل سودىنىڭ روسىيە سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ پۇل سودىسىدىن پايدىلىقراق ئىكەنلىكىنى دەللىلىگەن. روسىيە سودىگەرلىرى تىيانشانىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى شەھەرلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك سودا سارايلىرى قۇرۇپ، سودا دۇكانلىرى ئېچىپ، ئۆز تاۋارلىرىنى كۆپلەپ سېتىپ، خام ئەشيالارنى ئەرزان باھادا سېتىۋالغان. مەسىلەن، ئورمۇچىدە روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سەككىز ئورۇندا سودا فېرمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ كاپىتالى نەچچە يۈز مىڭ سەردىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ مەقسىتى روسىيە مالىلىرىنى سېتىشلا ئەمەس، بەلكى قوي ۋە يۇڭ ـ تېرىلەرنى بىزدىن ئەرزان ئېلىپ، قايتىدىن بىزگە قىممەت سېتىش، بازارنى مونوپول قىلىپ پايدا ئېلىش ئىدى. بەزى روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭدىن خام ئەشيا يۆتكەپ ئاپىرىپ، ئۆز دۆلىتىدە پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئاندىن ئۇنى يەنە شىنجاڭغا ئەكىلىپ قىممەت باھادا سېتىپ، ئون ھەسسىلەپ پايدا ئالغان. مەسىلەن، تۇرپاندا يىلىغا نەچچە مىليون جىڭ پاختا چىقىدۇ. روسىيىلىكلەر بۇنى سېتىۋېلىپ، ئۆز دۆلىتىگە ئاپىرىپ رەخت توقۇپ، ئاندىن ئۇنى يەنە شىنجاڭغا ئەكىلىپ سېتىپ، ھەددى ـ ھېسابسىز پايدا ئالغان. يەنە ئالايلۇق، قۇمۇلدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلارنى كۆپىنچە روسىيە سودىگەرلىرى ئۆز دۆلىتىگە ئاپىرىپ، «ئەجنەبىي مال» قىلىپ ئىشلەپ، ئۇنى قايتىدىن بىزنىڭ زېمىنىمىزغا كىرگۈزۈپ، پايدا ئالغان. تەڭسىز

قىممەتتە ئالماشتۇرۇش شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئىنتايىن ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەن. 1901 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى زالافېئېنىڭ پادىشاھقا يوللىغان مەلۇماتىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «تارباغاتايدىن كۆپلەپ تېرە ـ يۇڭ چىقىدۇ، روسىيە سودىگەرلىرى يىلىن ئۈيغۇر سودىگەرلەر ھەر يىلى چارۋا رايونلىرىغا بېرىپ ئۇلارنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، چەت ئەلگە ئاپىرىپ ساتىدۇ، موڭغۇللار بىلەن قازاقلار ئۇلارنىڭ ئەخمەق قىلىشىغا ئۇچراپ، كۈندىن ـ كۈنگە نامراتلاشماقتا». تارباغاتاي شۇنداق بولغان ئىكەن، باشقا رايونلارمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

چارروسىيە يەنە شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە زاۋۇت قۇرۇپ، بۇ يەردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، زور مىقداردا پايدا ئوندۇرۇۋالغان. 1910 ـ يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، چارروسىيە غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىدا تېرە زاۋۇتى، مويكا، ئون زاۋۇتى قاتارلىق بىر نەچچە چوڭ كارخانا قۇرغان، ھەتتا كاپىتال غەملەپ، كۆلىمىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتمەكچى بولغان.

چاي سودىسى جەھەتتە

1881 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن «قايتىدىن تۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق يولى سودا ئالاقا نىزامنامىسى» دە: روسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن يەرلىك مال سېتىۋېلىپ ئۆز دۆلىتىگە قايتقاندا، شەرتنامىدە كۆرسىتىلگەن يول بىلەن مېڭىشى يەنىي جاڭجىياكۇدىن چاقتوغا، جاڭجىياكۇدىن نىبۇچۇغا،

جاڭجياكۇدن قۇبدۇ ئارقىلىق روسىيە چېگرىسىغا كىرىشى شەرت، دەپ بېكىتىلگەن. بۇ نىزامنامىدە يەنە: روسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ يەرلىك مالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ ماڭغاندا، يول ئۈستىدە ئۆز مەيلىچە سېتىشقا بولمايدۇ، ئەگەر يول ئۈستىدە ئۆز مەيلىچە ساتىدىغان بولسا، تەكشۈرۈپ تېپىلغان ھامان ئۇنىڭ پۈتۈن مېلى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇۋېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. چاي يەرلىك مال بولغانلىقتىن بۇ بەلگىلىمىنىڭ شىنجاڭ بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى چاي سودىسىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. لېكىن، روسىيە سودىگەرلىرى ھەددىدىن ئارتۇق پايدا ئوندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىگە پىسەنت قىلماي شىنجاڭدا چاي ئەتكەسچىلىكى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان. ئۇلار يا جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن چاي سېتىۋېلىپ ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سانقان، يا بولمىسا جۇڭگو چايلىرىنى ئۆز دۆلىتىگە ئاپىرىپ ئاندىن روسىيە چېگرىسىدىن ئوغرىلىقچە يەنە شىنجاڭغا ئەكىرىپ سانقان. ئىككىنچى خىل ئەھۋال شۇ چاغلاردا «قايتۇرۇپ تۆكۈش» دەپ ئاتالغان. قايتۇرۇپ تۆكۈش شەكلى خىلمۇ - خىل بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى چاقتۇدىن چاي سېتىۋېلىپ ئۆز دۆلىتىگە قايتقاندا، شىنجاڭ چېگرىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى جايلىرىدا سانقۇچىلارمۇ بولغان؛ جۇڭگو چايلىرىنى روسىيە چېگرىسىغا ئېلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇنى يەنە روسىيە مالىلىرىنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ شىنجاڭ چېگرىسىدىن كۆز بويىاپ ئەكىرىپ سانقۇچىلارمۇ بولغان؛ جۇڭگونىڭ مەككار سودىگەرلىرى ئىچىدە روسىيە

سودىگەرلىرىگە بېرىلىدىغان سودا كىنىشكىسىنى كۆز بويىاپ ئېلىۋېلىپ، ئۇنى دەستەك قىلىپ قانۇنسىز ھالدا خۇپىيانە سودا قىلغۇچىلارمۇ بولغان ۋەھاكازالار.

روسىيىنىڭ چۆچەك ۋە ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بۇگىياۋلېنىسكى ئۆزىنىڭ 1906 - يىلى نەشىردىن چىققان «سەددىچىن سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى» دېگەن كىتابىدا، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان قانۇنسىز چاي سودىسى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەپ يازغان: «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى شەرت-شارائىتى تا ھازىرغا قەدەر ناھايىتى ئويدان بولۇپ كەلگەن. چۈنكى، جۇڭگو دائىرىلىرى روسىيە كونسۇللىرىدا ئۇقۇشماسلىقنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن قورققانلىقتىن، روسىيە سودىگەرلىرىگە قاتتىقراق مۇئامىلە قىلىشقا پېتىنالمىغان. شۇڭا، روسىيە پۇقرالىرىغا بۇ جەھەتتە كۆپرەك ئەركىنلىك بېرىلگەن. ئۇلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىدىمۇ چاي تىجارىتى قىلالايدۇ، شۇنداقلا چاينى روسىيە چېگرىسىغىمۇ ئېلىپ كېتەلەيدۇ». روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا چاي ئەتكەسچىلىكى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىشقا جۇرئەت قىلالىشى دەل ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا روسىيە كونسۇللىرىنىڭ مەدەت بېرىپ تۇرغانلىقىدا.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، چايمۇ تۇزغا ئوخشاشلا ھۆكۈمەت مەخسۇس پايدا ئالىدىغان تاۋار بولۇپ، بەلگىلىمە بويىچە پەقەت خۇنەنلىك چاي سودىگەرلىرىنىڭلا ھۆكۈمەتكە باج تۆلەپ فاكتور ئالغاندىن كېيىن شىنجاڭغا چاي ئەكىلىپ سېتىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. چاي شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ موڭغۇل، قازاق قاتارلىق چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان تۇرمۇش

بۇيۇمى بولغاچقا، چاينىڭ بازىرى ناھايىتى ئىتتىك بولغان.

كان بايلىقلىرى سودىسى

چارروسىيە شىنجاڭنىڭ مول كان بايلىقلىرىغا، بولۇپمۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە مەشھۇر ئالتۇن كانلىرىغا ئاللىبۇرۇنلا قىزىقىپ كەلگەن.

1897 - يىلى روسىيە سودىگىرى موسكۇين شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە تارباغاتاينىڭ قاتۇ تېغىدىكى ئالتۇن تېغىنى ئىجارىگە ئېلىش تەلىپىنى قويغان. شۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ئۇلكە باشلىقى بولۇپ تۇرغان راۋ يىڭچى: «شىنجاڭدا كان بىلىملىرىنى پىششىق بىلىدىغانلار كەم بولغاچقا، ئۆزىمىز كان ئېچىشقا ئامالسىز. ئەگەر روسىيە بىلەن شېرىكلىشىپ ئاچساق، بۇمۇ بايلىق مەنبەسىنى ئېچىشنىڭ بىر چارىسى» دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى دوتىيى قوشۇمچە ئەدلىيە نازىرى پەن شياۋسۈنى روسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئوسىبىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتكەن.

راۋ يىڭچىنىڭ جۇڭگو بىلەن روسىيە شېرىكلىشىپ كان ئېچىش تەشەببۇسى روسىيىنىڭ شىنجاڭنىڭ كان بايلىقلىرىنى ئېچىش تەلىپىگە ئويغۇن كەلگەنلىكتىن، ئوسىبىن روسىيە سودىگىرى موسكۇيىنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىپ كان ئېچىشنىڭ قارار قىلغان. توختام تۈزۈشتىن ئاۋۋال، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئىككى تەرەپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ، رودا بەلگىلىرىنى بىرلىكتە تەكشۈرگەن. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، تارباغاتاي تەۋەسىدىكى قاتۇ تېغىنىڭ

زاگۇڭ، شىنشىڭگۇڭ، لەنجۇۋەن، شىخونىڭ جىرغىلاڭ دېگەن جايلىرىدىكى تۆت كانىنىڭ ئالتۇن رودىسى بىر قەدەر مول بولۇپ، ئېچىش قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى بايقالغان. سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق 1899 - يىلى فەن شياۋسۈ ئوسىبىن بىلەن «جۇڭگو - روسىيە شېرىكلىشىپ شىنجاڭدا ئالتۇن كېنى ئېچىش توختامى» ئىمزالىغان.

جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ «شىنجاڭدا شېرىكلىشىپ ئالتۇن كېنى ئېچىش توختامى» جەمئىي 19 ماددىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: 1) جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ شىنجاڭدا شېرىكلىشىپ ئالتۇن كېنى ئېچىش مۇددىتى 25 يىل بولىدۇ، كېيىن داۋاملىق ئېچىشقا توغرا كەلسە مۇددىتى قايتا يېكىتىلىدۇ. كاندىن پايدا چىقمىسا، توختامدىكى يىل چەكلىمىسىگە قارىماي مەسلىھەتلىشىپ ئىش توختىتىلىدۇ، زىيان كۆرۈلسە، ئىككى تەرەپ تەڭ تارتىدۇ؛ 2) ئاۋۋال تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ قاتۇتېغىدىكى زاگۇڭدا ئالتۇن كېنى ئېچىلىدۇ. ئەگەر زاگۇڭدا سۇ بولمىسا، دەريا سۈيىدە ئالتۇن چايقاش ئۇڭاي بولغىنى ئۈچۈن شىنشىڭگۇڭدا كان ئېچىلىدۇ. كېيىن كۈچ يېتىشسە لەنجۇۋەن بىلەن جىرغىلاڭدىكى ئالتۇن كانلىرى ئېچىلىدۇ؛ 3) كانىنىڭ بارلىق ئىشلىرى مەسلەن، كان ئىنژېنېرى ۋە باشقا قۇرۇلۇش تېخنىكلىرىنى تەكلىپ قىلىش، ئىشچى يالداش، ماشىنا ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش، ئۇي - ئىمارەت سېلىش قاتارلىق ئىشلارنى موسكۇين بىلەن جۇڭگو تەرەپنىڭ باش دىرېكتورى بىرلىكتە بېجىرىدۇ؛ 4) كان ئېچىش مەبلىغى ۋاقتىنچە 60 مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، ئىككى تەرەپ تەڭ چىقىرىدۇ؛ 5) ئېلىنغان ئالتۇن يىلدا بىر قېتىم ھېساب - كىتاپ قىلىنىدۇ. روسىيىنىڭ ئالتۇن بېجى

نىزامنامىسى بويىچە باج تاپشۇرۇلىدۇ. 1500 سەردىن تۆۋەن بولسا بىر پىرسەنت، 1500 سەردىن 2500 سەرگىچە بولسا ئۇچ پىرسەنت، 2500 سەردىن يۇقىرى بولسا بەش پىرسەنت باج ئېلىنىدۇ. قالغان قىسمىنى ئىككى تەرەپ تەڭ يۆلۈشۈالىدۇ، يەنى يېرىمى جۇڭگو خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلىدۇ، يېرىمى موسكۇنىغا تەئەللۇق بولۇپ ئۇنىڭدىن قايتا باج ئېلىنمايدۇ.

توختام ئىمزالانغاندىن كېيىن، زاۋۇت قۇرۇپ ئۆي سېلىش، كان ئېچىپ كۆمۈر قېزىش، ماشىنىلارنى قوراشتۇرۇپ نو (ئوقۇر) سېلىش قاتارلىق تەييارلىق ئىشلىرى ئىشلىنىپ، 1900 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ماشىنىلار سىناق قىلىنغان. موسكۇنىڭ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ئىنژېنېر دېدوۋ، ژورونېن، تولماچېۋ قاتارلىقلارنىڭ تېخنىكىسى تۆۋەن بولۇپ كاننىڭ ئېچىلىشى جايىدا بولمىغانلىقتىن، چىققان ئالتۇن تەننەرخنى قاپلىيالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، روسىيلىكلەر بەكمۇ ئىسراپخور، كان ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى جۇڭگونىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولغاچقا، يىلمۇيىل زىيان تارتىپ ئاخىرى 1902 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئىش توختىتىلىپ تارقىلىپ كەتكەن. 1930 ـ يىلى ھېساب ـ كىتاب قىلغاندا، جۇڭگو تەرەپنىڭ سالغان دەسمايىسىدىن كۆرۈلگەن زىيان 81 مىڭ 392 سەرگە يەتكەن. جۇڭگو ـ روسىيە شېرىكلىشىپ قاتنۇ تېغىدىكى ئالتۇن كېنىنى ئاچقان شۇ مەزگىلدە، چارروسىيە يەنە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكىدىن روسىيە قوشۇنىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، 1901 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى روسىيىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگو

ئەلچىسى ياڭ زىڭغا 12 ماددىلىق تەلەپ قويۇپ، ئۇنى روسىيە قوشۇنىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنىڭ شەرتى قىلغان. ئۇنىڭ سەككىزىنچى ماددىسى شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا: (جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ) چېگرىداش جايلىرى مەسىلەن، مانجۇ، موڭغۇل ۋە شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كىرىيە قاتارلىق جايلىرىدىكى كان، يول ۋە باشقا پايدىلىق ئەسلىمىلەرنى روسىيىنىڭ روخسەتسىز باشقا دۆلەتكە ياكى باشقا دۆلەت كىشىلىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمايدۇ. روسىيىنىڭ رۇخسەتسىز جۇڭگونىڭ ئۆز مەيلىچە يول ياسىشىغا بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ كالا فېرمىسىدىن باشقا يەر ـ زېمىنلىرىنى باشقا دۆلەت كىشىلىرىگە ئىجارىگە بېرىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دەپ يېزىلغان.

چارروسىيىنىڭ شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى كان ۋە يوللارنى ئۆز ئالدىغا ئېگىلىۋېلىش تەلىپى رەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، شىنجاڭنىڭ يول ھوقۇقى ۋە كان ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش نىيىتىدىن يانمىدى. 1905 ـ يىلى روسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى يەنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ماناس ۋە شىخولاردا نېفىت قېزىش تەلىپىنى قويغان. ئۇنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغان نوتىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «تەكشۇرۇشىمىزچە ماناس، شىخودىكى ئىككى جايىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىن نېفىت چىقىدىكەن، روسىيىنىڭ كوكونباسۇۋ سودا فېرمىسى بۇ ئىككى جايدىكى نېفىتلىكنى ئېچىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ جايلارنىڭ نېفىت چىقىدىغان ئوچاستىكىسىنى مەزكۇر فېرمىغا 40 يىللىق ئىجارىگە بېرىشىڭلارنى، يا بولمىسا يەرنىڭ مو سانىغا قاراپ

هەر يىلى يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشقا بېرىشىڭلارنى ئىلتىماس قىلىمىز. يەر ئىجارىسىدىن باشقا، ھەر بىر پۇت (16.38 كىلوگرام) نېفىت ئۈچۈن بىر كوپېك (روسىيە پۇلى) ياكى ھەر 100 جىڭ نېفىت ئۈچۈن بەش يارماق (جۇڭگو پۇلى) باج تاپشۇرىدۇ. قىسقىسى، باجنى قانداق تۆلەش، نېفىت ئوچاستىكىسىنى قانداق ئىجارىگە بېرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر ئىش قىلساق. كوكونباسوۋ سودا فېرمىسى روسىيىنىڭ ئاتاغلىق سودا فېرمىسى بولۇپ، بۇ فېرمىنىڭ جۇڭگودا تيەنجىن، خەنكۇ شەھىرىدە، روسىيىنىڭ پېتربورگ، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلىرىدە دۇكانلىرى بار». شىنجاڭنىڭ باش مەمۇرىي باشلىقى (ئۆلكە باشلىقى) پەن شىيۇسۇ بۇ ئىشنىڭ پايدا-زىيىنىنى دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن، بۇ تەلەپنى رەت قىلغان.

پۇل مۇئامىلە جەھەتتە

شىنجاڭنىڭ سودا ۋە پۇل - مۇئامىلىسىدە ئەسلى كۈمۈش ۋە مىس پۇل ئىشلىتىلىپ كەلگەن. كېيىن، شۇ ھۆكۈمەتنىڭ پۇل ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ھۆكۈمەت مالىيىسىدىكى كەملىكنى تولدۇرۇش ئۈچۈن يېتەرلىك كۈمۈش زاپىسى يوق تۇرۇقلۇقمۇ، زور مىقداردا قەغەز پۇل تارقاتقان. نەتىجىدە، قەغەز پۇل كۆپىيىپ، كۈمۈش ئازلاپ كەتكەنلىكتىن، قولىدا ھۆكۈمەت پۇل ئىدارىسىنىڭ قەغەز پۇلى بارلار ئۇنى كۈمۈشكە ئالماشتۇرۇۋالغان. ئۇرۇمچىدە ھەر 100 سەر كۈمۈشكە ئالتە - يەتتە سەر، ئىلى ۋە چۆچەكلەردە ھەر 100 سەر كۈمۈشكە 25 - 26 سەر تىزا قوشۇپ بېرىلگەن. روسىيىنىڭ داۋشېڭ بانكىسى بۇ

پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمەت پۇلىنى كۆپلەپ يىغىۋېلىپ، ئۇنى پۇل ئىدارىسىگە ئاپىرىپ نەق كۈمۈشكە تېگىشىۋالغان. شۇ ۋەجىدىن، كۈمۈش بارغانسېرى ئازىيىپ، بازار كۈنسايىن پۈچەكلىشىپ، سودا مۇئامىلىدە پەقەت قىممىتى يوق قەغەز پۇللا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالغان. نەتىجىدە، ھۆكۈمەت پۇل ئىدارىسىنىڭ ئىناۋىتى بىراقلا چۈشۈپ، مۇنداق بىر غەلىتە ھادىسە يۈز بەرگەن: روسىيىنىڭ رۇبلىسى بازارنى قاپلاپ كەتكەن، شەھەر ئاھالىسى سودا - مۇئامىلىدە روسىيە پۇلى بولمىسا بولمايدىغان، جۇڭگو پۇلىنى ئىشلەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، داۋشېڭ بانكىسى شىنجاڭنىڭ پۇل - مۇئامىلە بازىرىنى ئۈتۈملۈك كونترول قىلىۋالغان، روسىيە پۇلىغا تېگىشىدىغان كۈمۈشنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى تامامەن شۇلارنىڭ ئىختيارىدا بولغان، ئۇلار ئەرزان ئېلىپ، قىممەت سېتىپ، پايدا چىقىدىغان ئىشنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. داۋشېڭ بانكىسى پۇل قەرز بېرىش كەسپىنىمۇ باشقۇرغان. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خىل جازانىخورلۇق بولۇپ، تارقىتىش ئوبيېكتى ئاساسەن سودىگەرلەر بولغان. مەسىلەن، ئىلىدىكى داۋشېڭ بانكىسى قەرز بېرىشتە ماددىي مەھسۇلاتنى رەنىگە ئالغان. ئۇنىڭ ئادەتتىكى يىللىق ئۆسۈمى بەش پىرسەنت بولۇپ، ئۆز قەرەلىدە تۆلىيەلمىسە ياكى پىرسەنتى نېسى قېپقالسا، مال - بىساتىنى ئۇنىڭ ھېسابىغا تۇتۇۋالغان. ئەينى چاغدىلا بەزىلەر: «جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ قىيىنچىلىقىنى ئەمەلىيەتتە روسىيە بانكىسىنىڭ ئاچكۆزلۈكى ۋە مەككارلىقى كەلتۈرۈپ چىقاردى»، دېيىشكەن.

يالغۇز داۋشېڭ بانكىسىلا جازانىخورلۇق قىلىپ قالماي، ئادەتتىكى روسىيە سودىگەرلىرىمۇ جازانىخورلۇق قىلغان. «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا: «قەشقەردە سودا ئالاقىسى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئەنگلىيىكلەر جازانىخورلۇقنى كەسىپ قىلغانىدى. يېقىنقى يىللاردا روسىيىلىكلەرمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىپ ئاشۇرۇۋەتتى»، دېيىلگەن. ئەنگلىيە ۋە روسىيە سودىگەرلىرى تارقاتقان يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرزنىڭ يىل ئۆتمەيلا ئانىسىدىن بالىسى ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۆسۈمى يېنىك بولغانلىرى يەتتە - سەككىز پىرسەنت، ئېغىر بولغانلىرى ئون نەچچە پىرسەنت بولۇپ، بىر نەچچە ئايدىلا ھەسسىلەپ كۆپەيگەن، بىر نەچچە ئاي ئۆتۈشى بىلەن يەنە ھەسسىلەپ كۆپەيگەن، ئانىسى بىلەن بالىسى قاتلىنىپ ئۆسۈۋېرىپ، تۈگەتكۈسىز قەرزگە ئايلانغان، بۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەھۋال. شىمالىي شىنجاڭدا روسىيە سودىگەرلىرى پۇل قەرز بېرىپ قوي يېغىۋېلىش شەكلى ئارقىلىق موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. چارۋىچىلار يىل بېشىدا بىر سەر كۈمۈش قەرز ئالسا، ياندۇرقى يىلى 4 - ئايدا ئىككى چىشلىق بىر قوي تاپشۇرغان. ئەگەر ئۇنى ئۆز قەرەلىدە تۆلىيەلمىسە، ئۆسۈمىنى بىر ھەسسە ئاشۇرغان؛ يەنە تۆلىيەلمىسە، يەنە بىر ھەسسە ئاشۇرغان.

«ئىلى ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» نىڭ ئىمزالىنىشى ۋە قورغاس سودا ئېغىزى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى شىنجاڭنىڭ سودىسىنى چارروسىيە

سودىگەرلىرىلا مونوپول قىلىۋالغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، بولۇپمۇ 1917 - يىلدىكى ئۆكتەبر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيىدە بولۇۋاتقان ئىچكى ئىنقىلابلارنىڭ كۈنسايىن كەسكىنلىشىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياڭ زېڭشىننىڭ خەلقنى نادان تۇتۇش، يەرلىك خەلقلەرنى سىرت بىلەن ئالاقە قىلدۇرماسلىق ۋە ئۇلارنىڭ كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىشىكىنى مەھكەم تاقىۋېلىشتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تاشقى سودا ئىشلىرى ئۈچ يىلچە ئۈزۈلۈپ قېلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن بولسىمۇ، 1920 - يىلدىن كېيىن يەنە ئەسلىگە كەلگەن.

1920 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، روسىيىدىكى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقلۇق دىپلوماتىيە ئەمەلدارى لېمالېۋ ۋە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق سودا ئىشلىرى ئەمەلدارى لېۋېتاش قاتارلىق سەككىز نەپەر ئەمەلدار ئىلىغا كېلىپ، شىنجاڭ بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. ئەمما، شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچىل ئەمەلدارى ياڭ زېڭشىن يەرلىك مىللەتلەرنىڭ كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ، ھازىرچە ئىلى تەرەپتىكى سودا ئېغىزلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، قەشقەر تەرەپتىكى سودا ئېغىزلىرىنى كېيىن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىشنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن، 1920 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئىلى دوتىيى سۈي گۇجېن بىلەن سوۋېت روسىيە تاشقى ئىشلار

كومىتېتنىڭ ئەمەلدارى ۋۇ ئەيخۇ شىنجاڭ ھۆكۈمىتى ۋە روسىيە تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن «ئىلى ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» گە ئىمزا قويغان. بۇنىڭدا ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر بەلگىلەنگەن. 1) روسىيە سودىگەرلىرى روسىيەدىن ئىلىغا مال ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئىلىدىن روسىيەگە مال ئېلىپ چىقىدۇ، ئىلى تامۇژنىسىغا باج تاپشۇرىدۇ؛ 2) جۇڭگو - روسىيە ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جېدەل - ماجرا بولۇپ قالسا ياكى دەۋا - دەستەك ئىشلىرى بولسا، تامامەن ئۆزى تۈرۈشلۇق دۆلەتنىڭ قانۇنى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلىپ ئىجرا قىلىنىدۇ؛ 3) روسىيە غۇلجا شەھىرىدە، ياكى زىڭشىن ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ ۋېرنا شەھىرىدە سودا ۋە دىپلوماتىيە ئورگانلىرى تەسىس قىلىدۇ؛ 4) قورغاس چېگرا سودا ئېغىزى ئىككى دۆلەتنىڭ سودىگەرلىرى كىرىپ - چىقىدىغان يول قىلىپ بەلگىلىنىدۇ، ئەگەر بۇ يولنى ئەگىپ باشقا يول بىلەن كىرىپ - چىققانلار ۋە باج ئىشلىرىغا خىلاپلىق قىلغانلار بولسا جازالىنىدۇ.

شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىلى تامۇژنىسى قۇرۇلغان، ئىلى دوتىيى شۇي گوجېن قوشۇمچە تامۇژنا ۋە باج ئىشلىرى باشلىقى بولغان. 1924 - يىلى ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، قەشقەر قاتارلىق چوڭ شەھەرلەر قايتىدىن ئېچىۋېتىلگەن، بۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭ - روسىيە تاشقى سودا ئىشلىرى كۈنسايىن راۋاجلانغان. شىنجاڭنىڭ روسىيىگە ئېچىۋېتىلگەن تاشقى سودا يولى ئېغىزلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئالتە يولدىن ئىبارەت بولغان:

1) قەشقەر - ئەنجان سودا يولى لىنىيىسى: بۇ

ئەسلىدىكى (بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىدىكى) يىپەك يولىنىڭ كونا لىنىيىسى بولۇپ، تاغ - داۋانلارنى كېسىپ ئۆتۈدىغان تاشلىق ھەم قۇم - شېغىللىق يول بولغاچقا، پەقەت ئۇلاغ ترانسپورتىلا قاتنىيالايدىغان، ھاۋرا - ماشىنىلار ماڭالمايدىغان خەتەرلىك يول ئىدى. بۇ يول جۇڭگو - روسىيە چېگرا پاسىلى بولغان ئەركەشتامدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، تاغ داۋانلارنى كېسىپ ئۆتىدىغان خەتەرلىك يول بولغاچقا، ئۇلاغ ترانسپورتى ئۈچۈن 22 كۈنلۈك مۇساپە ھېسابلانغان.

2) قەشقەر - بىشكەك سودا يولى لىنىيىسى: بۇ يول قەشقەردىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، تۈرغات تاغ ئېغىزىدىن ئۆتكەندىن كېيىن سوۋېت چېگرىسىغا تۇتاشقان ھەم نارىن ئارقىلىق بۇاستە بىشكەككە بارغىلى بولىدىغان، بىر قەدەر قولايلىق يول ھېسابلانغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ يول باشتىن - ئاياغ ئوت - چۆپى مول، سۇيى ئەلۋەك جايلارنى كېسىپ ئۆتكەچكە، سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن ناھايىتى قولايلىق بولغان، قاتناش ئىشلىرىمۇ ئېركەشتام يولىدىن كۆپ ئاسان بولغان.

3) ئۈچتۇرپان - قاراقول سودا يولى لىنىيىسى: بۇ يول لىنىيىسى بىلەن ئات - ئۇلاغلىق سودا كارۋانلىرى ئىككى كۈن مېڭىپلا گۇڭگۇرا داۋىنىغا يېتىپ بارغان ھەم نەچچە چاقىرىم يول يۇرۇپلا سوۋېت چېگرىسىغا كىرگەن، ئۇ جايدا دەم ئېلىپ يەنە ئۇچ كۈن ماڭغاندىن كېيىن، قاراقولغا يېتىپ بارغان. 1916 - يىلى قاراقولدىكى قازاق، قىرغىز ۋە تۇڭگان (خۇيزۇ) قاتارلىق مىللەتلەر چارروسىيىنىڭ مەجبۇرىي ئەسكەر ئېلىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۈچتۇرپانغا

قېچىپ كىرگەندە، دەل مۇشۇ سودا كارۋان يولىدىن مېڭىپ كەلگەنىكەن.

4) ئىلى - ئاردىڭ سودا يولى لىنىيىسى: بۇ لىنىيە ئىلىدىن باشلىنىپ قورغاس ئارقىلىق ئاردىڭ پوينىز ئىستانسىسىغا تۇتاشقان ھەمدە قورغاسنىڭ غەربىدىن ئۆتكەندە ئاندىن ئاپتوموبىللار بىلەن قاتناشقا بولىدىغان چوڭ يولغا تۇتاشقان.

5) چۆچەك - ئاياگۇس سودا يولى لىنىيىسى: بۇ لىنىيىدە چۆچەكنىڭ بەختى دېگەن بېكىتىدىن ئاياگۇسقىچە ماشىنا - ئاپتوموبىللار بىلەن قاتنىغان.

6) جېمىنەي - زەيسان سودا يولى لىنىيىسى: بۇ سودا يولى لىنىيىسىدە جېمىنەيدىن يولغا چىقىپ 100 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرگەندىن كېيىنلا، چارروسىيىگە تەۋە زەيسان چېگرىسىغا كىرگەن. شىنجاڭ ۋە چارروسىيە سودىگەرلىرى بۇ يول بىلەن قۇرۇقلۇقتا قاتنىغاندىن باشقا، يەنە ئىلى دەرياسى ۋە ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق كېمە بىلەنمۇ قاتنىغان، چارروسىيىنىڭ سودا كېمىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرغان.

شۇ چاغلاردا يەنە، شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئافغانىستانلارنىڭ تاشقى سودىسىمۇ خېلى گۈللەنگەن بولۇپ، سودا كارۋانلىرىنىڭ بەزىلىرى كۆكئارتنىڭ جەنۇبىدىكى كونا يىپەك يولى لىنىيىسى بىلەن، بەزىلىرى كوئېنلون تېغىدىن ئارتىلىپ ئۆتىدىغان ئىپتىدائىي يىپەك يولى لىنىيىسى بىلەن ماڭغان. ئەمما، بۇ يول ناھايىتى خەتەرلىك ۋە تاغ - داۋانلار كۆپ بولغاننىڭ ئۈستىگە، قىش - ياز ئېرىمەيدىغان قار - مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، پەقەت ياز پەسلىدىلا بىرنەچچە ئاي

قاتنىغىلى بولغان. شۇڭا، بۇ يولدىن ئۇياق - بۇياققا ئۆتىدىغان ماللارنىڭ مىقدارى ئاز ھەم چەكلىك بولۇپ، مال باھاسىمۇ ناھايىتى قىممەت بولغان. شىنجاڭدىن بۇ يول ئارقىلىق ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئافغانىستان تەرەپلەرگە ئېلىپ چىقىلىدىغان ماللار ئاساسەن ئالتۇن بۇيۇملار، خام يىپەك، ھەر خىل يۇڭ توقۇلمىلار، قاشتېشى، پار - پۇر بۇيۇملار، قاچا - قۇچا ۋە چارۋا ماللار بولغان بولسا، ئۇ تەرەپلەردىن شىنجاڭغا ئېلىپ كىرىلىدىغان ماللار ئاساسەن بوياق ماتېرىياللىرى، توقۇلما بۇيۇملار، پۇراقلىق دورا ماتېرىياللىرى، قىزىلچاي، ئەپيۇن، مال - چارۋا تېرىسى ۋە ئۇچار قۇشلار قاتارلىقلار بولغان.

1931 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شۇ چاغدىكى رەئىسى جىن شۇرېن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن «شىنجاڭ - سوۋېت ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» ئىمزالىغان. بۇ «كېلىشىم» نىڭ 1 - ماددىسىدا: شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرى ئۆزئارا مال ۋە سودا ئالماشتۇرىدۇ. پۇقرالار ئۆزئارا بېرىپ - كېلىش قىلغاندا، چوقۇم ئىككى تەرەپنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسىدىن تەكشۈرۈتۈپ ئۆتىدۇ. شىنجاڭنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يۈرگۈزۈۋاتقان قانۇن - پەرمانلىرىغا ئاساسەن، ئەركەشتام (ياكى تورغات)، قورغاس، بەختى ۋە جېمىنەيدىن كىرىپ - چىقىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. 3 - ماددىسىدا: شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا ئورگانلىرى ۋە شەخسىي سودىگەرلىرىگە قەشقەر، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، ئۈرۈمچى رايونلىرىدا ئەركىن سودا قىلىش ھوقۇقى بېرىشكە روخسەت قىلىدۇ ھەمدە يۇقىرىدىكى

رايونلاردا سودا ۋەكالەتچىلىرىنى ياكى سودىغا مەسئۇل خادىملارنى تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ يەكەن، تۇرپان، قاراشەھەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن مال توختامى تۈزۈشىگە، سودا كېلىشىم - پۈتۈملىرىنى تۈزۈشىگە يول قويىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

بۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭ سودا ئېغىزلىرىدا خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بىرىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەركىن سودا قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىللە، شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى بارلىق سودا ئېغىزىنى ئېچىۋېتىشنىمۇ تەلەپ قىلغان. جىن شۇرېن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ قورال - ياراقلىرىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن سوۋېت تەرەپنىڭ سودا ھەققىدىكى تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، يەنە ياڭ زىڭشىن دەۋرىدە ئىمزالانغان سودا قىلىش دائىرىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سوۋېت تەرەپنىڭ سودا قىلىش دائىرىسىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىگىچە كېڭەيتىشكە يول قويغان. نەتىجىدە، قەدىمكى سودا ئېغىزلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەكلا قايتىدىن ئېچىلىپ، كېيىنكى تاشقى سودا ۋە چېگرا سودىسى ئۈچۈن زېمىن ھازىرلىغان. ئىككىنچىدىن، شىنجاڭدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرىنىڭ كۆپ تەرەپلەردىن ئېچىلىشى — سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان سودا ئېھتىياجىغا ماسلىشىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەزى سودا يوللىرى سوۋېت تەرەپنىڭ تۆمۈر يوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. مەسىلەن، سوۋېت تەرەپنىڭ تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈر يولىنىڭ ئاياگۇس بېكىتىدىن چۆچەككە كەلگىچە مەخسۇس سۈپەتلىك تاشيول ياسالغان ۋە بۇ تاشيول

لىنىيىسى بىۋاسىتە چۆچەك چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا يەتكۈزۈلگەن. بۇ يولنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى قىسمى بەختى سودا ئېغىزىغا تۇتاشتۇرۇلغان. سوۋېت تەرەپتىكى بۇ ئىككى سودا يولى قايتا كېڭەيتىلىپ ياسالغان ۋە تاش - شېغىللار يېيىتىلىپ، شۇ چاغدىكى زامانىۋى يولغا ئايلانغان. ئۈچىنچى، شارائىتى ناچار بولۇپ كەلگەن چېگرا سودا ئېغىزلىرىنىڭ ئورنىنى شارائىتى ياخشى، ھەممىگە قولايلىق ئېغىزلار ئىگىلىگەن. ھەرقايسى چېگرا سودا ئېغىزلىرىدا ياتاق، ئاشخانا، مال ۋە يۈك - تاق قويۇدىغان بىخەتەرلىك ئورۇنلىرى، مال ئالماشتۇرۇش سورۇنلىرى ھازىرلانغان.

ئاساسىي چېگرا سودا ئېغىزلىرىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى

شىنجاڭدىكى ئاساسىي چېگرا سودا ئېغىزلىرى مەنچىڭ خانلىقىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە يەرلىك خەلقلەرنىڭ سودا ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن پەيدىنپەي ئېچىلغان ۋە ئۇنىڭدىن شىنجاڭ - چەت ئەل سودىگەرلىرى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئىستىبدات مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، بۇ چېگرا سودا ئېغىزلىرى ئاساسەن تاقالغان. قىسمەن چېگرا سودا ئېغىزلىرى بەزىدە ئېچىلىپ، بەزىدە تاقىلىپ، چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى تەرىپىدىن مەھكەم ساقلانغان. بولۇپمۇ فېئودال مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى يەرلىك خەلقلەرنىڭ چەت ئەللەربىلەن ئالاقە قىلىشىغا، سودا - سېتىق قىلىپ مال ئالماشتۇرۇشىغا يول قويماسلىق پوزىتسىيىسىدە بولغاچقا، چېگرا سودا

ئېغىزلىرىنىمۇ مەھكەم تاقىۋالغان. ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىمۇ بۇ چېگرا سودا ئېغىزلىرى بەزىدە ئېچىلىپ، بەزىدە تاقىلىپ قالغان. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ جۇڭگو بىلەن قوشنا دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋەتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قاراپ، شىنجاڭدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرى بەزىدە ئېچىلغان، بەزىدە تاقالغان. مەسىلەن، 1950 - يىلى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى سودا توختىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن، 1950 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرىدىن قورغاس، تۇرغات، بەختى، جىمۇنەي قاتارلىق تۆت قۇرۇقلۇق ئېغىزى ۋە سەنداۋخېزى، بۇرچىن قاتارلىق ئىككى سۇ قاتناش يولى ئېغىزى ئېچىۋېتىلگەن. 1962 - يىلدىن كېيىن، سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى بىلەن، يۇقىرىدىكى چېگرا سودا ئېغىزلىرى تاقالغان، 1967 - يىلغىچىلىك شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپورت - ئىمپورت تاشقى سودا ئىشلىرى تامامەن توختاپ قالغان.

1969 - يىلى جۇڭگو بىلەن پاكىستان خونجىراپ چېگرا ئېغىزىدا چېگرا سودىسى ئالماشتۇرۇشنى باشلىغان. ئىككى تەرەپنىڭ شۇ يىللىق تاشقى سودا كىرىمى 24 مىڭ پاكىستان رۇپىيىگە يەتكەن.

1983 - يىلى مەركەز مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق قورغاس، تۇرغات ئىككى چېگرا سودا ئېغىزىنى ئېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتان تاشقى سودىنى يولغا قويۇشنى تەستىقلىغان.

1986 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇڭگو -

پاكىستان ھۆكۈمەتلىرى ئۆزئارا كېڭىشىش ئارقىلىق، خونجىراپ ئېغىزىنى ئۇچىنچى دۆلەتكە ئېچىۋەتكەن.

1986 - يىلى 9 - ئايدا، گوۋۇيۈەن جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسى بولغان ئالتاي ۋىلايىتىدىكى چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ تاكشىكېن دېگەن جايىنى يەرلىك چېگرا سودا ئېغىزى قىلىشنى تەستىقلىغان ۋە ئۇنى موڭغۇلىيە تەرەپنىڭ قۇبدۇ ئۆلكىسىدىكى بورگەن چېگرا ئېغىزى بىلەن تۇتاشتۇرغان.

1990 - يىلى 6 - ئايدا گوۋۇيۈەن ئالاتاۋ تېغى ئېغىزىنى چېگرا سودا ئېغىزى قىلىپ ئېچىشنى تەستىقلىغان.

ھازىرغىچە دۆلەت تەستىقلاپ، رەسمىي ئېچىۋېتىلگەن ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن مۇھىم ۋە بىر قەدەر چوڭ چېگرا سودا ئېغىزلىرى قورغاس، تۇرغات، خونجىراپ، تاكشىكېن ۋە ئالاتاۋ ئېغىزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. لېكىن ئەمما ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئېچىلغان چېگرا سودا ئېغىزلىرى خېلى كۆپ بولغان. ئىلگىرىكى دەۋرلەردە يەرلىك خەلقلەر ئېچىلىپ ئېچىلىپ، ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ۋە باشقۇرۇلۇپ كەلگەن خېلى كۆپ چېگرا سودا ئېغىزلىرىنىڭ بەزىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردىكى سىياسىي، ھەربىي ھەرىكەتلەر ۋە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئازادلىقتىن ئىلگىرىلا تاقىلىپ قالغان. مانا شۇ ئېغىزلارنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش ماقالىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى.

1. قورغاس چېگرا ئېغىزى

قورغاس چېگرا ئېغىزى - غولجا شەھىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە تەخمىنەن 90 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، تارىختىن

بۇيان شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم سودا ئېغىزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. بۇ سودا ئېغىزى بىلەن قازاقىستاننىڭ پامپىلوپ (يەركەنت) شەھىرىنىڭ ئارىلىقى 34 كىلومېتر، تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈر يولىنىڭ مارى ئوھىك بېكىتى بىلەن بولغان ئارىلىقى 250 كىلومېتر، ئالمۇتا بىلەن بولغان ئارىلىقى 386 كىلومېتر كېلىدۇ.

بۇ سودا ئېغىزى مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا يىپەك يولىنىڭ مۇھىم بىر ئوتكىلى بولۇپ، خەلقئارا سودا كارۋانلىرى ئۇزۇلمەي قاتناپ تۇرىدىغان ئاۋات جاي بولغان. مىللەتلەرنىڭ كۆچىشى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، بېرىش - كېلىش ئىشلىرى مانا مۇشۇ ئېغىز ئارقىلىق بولۇپ ئوتكەن. بولۇپمۇ خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئاۋاتلاشقان يىپەك يولى سودىسى مۇشۇ ئېغىز ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئەينى زاماندا بۇ ئېغىز ئەتراپىغا دەڭ - سارايلار، قونالغۇ ئوتەڭلەر جايلاشقان. بۇ ئاۋات مەنزىرە تاكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ ئېغىزغا قاراۋۇلخانا ۋە چارلارنى قۇرۇپ، شىنجاڭلىق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەرنى قاتتىق تىزگىنلىگەن. ھەتتا مەھكەم تاقاپ، كىرىپ - چىقىشقا مۇتلەق يول قويمىغان. 1860 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى زاخاروف ئىلى جياڭجۈنىگە ئۇلتۇماتوم تاپشۇرۇپ، چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قىش - ياز ئارلىقىدا قورغاس چېگرا قاراۋۇلخانىسىدىن ئوتۇشىگە رۇخسەت قىلىنىشىنى سورىغان. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مەنچىڭ ئوردىسى

چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قورغاس ئېغىزىدىن ۋاقتىنچە ئوتۇپ سودا قىلىشىغا قوشۇلغان. 1881 - يىلىدىن كېيىن، قورغاس بىلەن بەختى سودا ئېغىزلىرى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى رەسمىي چېگرا سودا ئېغىزى قىلىپ بېكىتىلگەن. 1920 - يىلى «ئىلى ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، قورغاس چېگرا ئېغىزى ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرىنىڭ بىردىنبىر كىرىپ - چىقىش يولى قىلىپ بەلگىلەنگەن. 1931 - يىلى «شىنجاڭ - سوۋېت ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» گە ئاساسەن، قورغاس، ئەركەشتام، تورغات، بەختى ۋە جېمىنەي قاتارلىق ئېغىزلار شىنجاڭنىڭ چېگرا سودا ئېغىزلىرى قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو - سوۋېت ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش سودىسىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، 1950 - يىلى 3 - ئايدا قورغاستا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىنغان. بۇ ئورۇن شىنجاڭ ھەربىي رايونى مەسئۇللۇقىدا باشقۇرۇلغان؛ شۇ يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قورغاس ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن؛ 1953 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئېكسپورت - ئىمپورت شىركىتىنىڭ ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا ۋە ئۆلكىلىك ئېكسپورت شىركىتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1967 - يىلى سوۋېت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۆزگىرىش بولغانلىقتىن، قورغاس ئېغىزى پېچەتلەنگەن. 1983 - يىلى گۇۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئېچىۋېتىلگەن.

ئازادلىقتىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭنىڭ

ئىمپورت قىلىنغان ماللىرى ئاساسەن مۇشۇ قورغاس چېگرا سودا ئېغىزى ئارقىلىق ئېلىپ كىرىلگەن بولۇپ، نىسبەت جەھەتتە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىمپورت مىقدارىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، ئېكسپورت نىسبىتى جەھەتتە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. 1983 - يىلى قورغاس چېگرا سودا ئېغىزى ئەسلىگە كەلگەندىن بۇيان، ئومۇمىي ئىمپورت - ئېكسپورت مىقدارى 1984 - يىلى 450 مىڭ تونىنا، 1985 - يىلى 110 مىڭ تونىنا، 1986 - يىلى 987 مىڭ تونىنا بولغان. 1990 - يىلى مەزكۇر چېگرا سودا ئېغىزىدىن كىرىپ - چىققان يولۇچىلار 53 مىڭ 339 ئادەم قېتىم بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى چېگرا سودا ئېغىزىدىن كىرىپ - چىققان ئومۇمىي ئادەم قېتىم سانىنىڭ 89.60 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

2. تورغات چېگرا ئېغىزى.

تورغات چېگرا ئېغىزى - قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتر ئېگىز، بۇ سودا ئېغىزىنىڭ قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 164 كىلومېتر، قىرغىزىستانغا تەۋە تورغات بىلەن بولغان ئارىلىقى 8 كىلومېتر كېلىدۇ. تورغات سودا ئېغىزى تارىختىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم سودا ھەم قاتناش ئېغىزى بولۇپ كەلگەن. مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى ئېچىلغان يىپەك يولىنىڭ بىر تارمىقى دەل مۇشۇ ئېغىز ئارقىلىق بولغان. بۇ ئېغىز مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە راسا ئاۋاتلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ يول بويلىرىغا دەڭ - سارايلار، قونالغۇ - ئۆتەڭلەر ۋە پوچتا رابات‌لىرى

سېلىنغان. شىنجاڭدىكى يەرلىك خەلقلەر ئۇزۇن تارىختىن بۇيان بۇ يولنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى باشقۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىستىبداد مەنچىڭ خانلىقى يەرلىك خەلقلەرنى چەت ئەل بېسىقىنچىلىرىدىن قىلدۇرماسلىقتەك ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزگەچكە، بۇ يولدا ماڭىدىغان ۋە ئۇنى ئاسرايدىغان ئادەم قالمىغانلىقتىن، بۇ يول چۆلدەرەپ، بۇزۇلۇپ، كونسايىن خارابلاشقان.

1931 - يىلى ئىمزالانغان «شىنجاڭ - سوۋېت ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» گە ئاساسەن، تورغات ئېغىزى ۋاپاس چېگرا سودا ئېغىزى قىلىپ بېكىتىلگەن. 1932 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئەركەشتام سودا ئېغىزىنى «خەتەرلىق ھەم ناچار يول» دەپ ھېسابلاپ، قاتناشنىڭ قولايسىزلىقىنى باھانە قىلىپ، بۇ يولنى رېمونت قىلىشنى تەلەپ قىلغان ۋە ماشىنا قاتنىيالايدىغان تورغات ئېغىزىنى ئېچىۋېتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1950 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت سودا كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، تورغات ئېغىزى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇھىم چېگرا سودا ئېغىزى قىلىپ بېكىتىلگەن. 1966 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى يېرىكلەشكەنلىكتىن، بۇ ئېغىز تاقالغان. 1983 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ يەنە ئېچىۋېتىلگەن. 1983 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە بۇ ئېغىزدىن ئۆتكۈزۈلگەن ئېكسپورت - ئىمپورت ماللىرىنىڭ مىقدارى 200 مىڭ تونىنا يەتكەن. 1990 - يىلى بۇ ئېغىزدىن ئىمپورت قىلىپ كىرگۈزۈلگەن ماللارنىڭ مىقدارى 929 مىڭ تونىنا، ئېكسپورت قىلىنىپ چىقىرىلغان ماللارنىڭ مىقدارى 37 تونىنا بولغان. شۇ يىلى بۇ ئېغىزدىن

كىرىپ - چىققان يولۇچىلار 164 ئادەم قېتىمغا يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئېغىزلاردىن كىرىپ - چىققان يولۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 18.0 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

3. ئالاتاۋ چېگرا ئېغىزى

ئالاتاۋ ئېغىزى - بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە (شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە) بولۇپ، غەربىي تەرەپتىكى ئالاتاۋ تېغى بىلەن شەرقىي شىمال تەرەپتىكى بارلۇق تېغى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، كەڭلىكى تەخمىنەن 20 كىلومېتر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 كىلومېتر كېلىدىغان بىر قەدەر تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي يۆلۈكى قازاقىستاننىڭ تالدىقورغان ئوبلاستىغا، جەنۇبىي يۆلۈكى بورتالا ئوبلاستىغا تەۋە. بۇ ئېغىز يىپەك يولىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردا شىنجاڭ خەلقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سودا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىلا مۇھىم رول ئويناپ قالماي، بەلكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سەنئەت، دىن، پەلسەپە قاتارلىق ئىلىم - مەرىپەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئويناغان. بولۇپمۇ يايلاق خەلقلىرى بۇ يولدىن ۋە ئېغىزدىن ئونۇملۇك پايدىلانغان. بۇ ئېغىز ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇھىم قاتناش توقۇنۇشى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشىكنى تاقىۋېلىپ، قامال قىلىشتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن، 200 يىلچە تاقىلىپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر قىسىم چاغاتاي موڭغۇللىرى ئىچكى موڭغۇلىيەدىن غەربكە كۆچكەندە، بورتالاغا كېلىپ ماكانلىشىپ، مۇشۇ ئېغىزنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا بىردىن ئىككى قاراۋۇلخانا

قۇرۇپ، بۇ ئېغىزنى مەھكەم تاقۋالغان. 1883 - يىلى جۇڭگو بىلەن روسىيە «تارباغاتاينىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرا ئەھدىنامىسى» نى ئىمزالىغاندا، ئالاتاۋ ئېغىزىنى جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ چېگرا پاسىلى قىلىپ بېكىتكەن. 1956 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپ بىرلىكتە «لەنجۇ - ئاقتوقا تۆمۈر يولىنى ياساش ۋە بىرلەشمە ترانسپورتنى تەشكىللەش كېلىشىمى» نى ئىمزالىغان بولسىمۇ، ئەمما بىر مەزگىل ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلاشقانلىقى سەۋەبلىك، ئۇرۇمچىدىن ئالاتاۋ ئېغىزغىچە بولغان تۆمۈر يول لىنىيىسى 1960 - يىلى قۇرۇلۇشنى توختاتقان. 1989 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ غەربىي قىسمى يېڭىدىن ياسالغان ۋە 1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈر يولىغا رەسمىي تۇتاشتۇرۇلغان. 1991 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۈيتۇندىن يولغا چىققان تۇنجى يولۇچىلار پويىزى ئالاتاۋ ئېغىزىغا قاتنىغان. 1991 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى گوۋۇيۈەن ئالاتاۋ ئېغىزىنى ئېچىۋېتىشنى رەسمىي تەستىقلىغان، 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپ بۇ ئېغىزدىن ۋاقتىلىق مال ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان.

4. بەختى چېگرا ئېغىزى

بەختى چېگرا ئېغىزى - چۆچەكنىڭ غەربىدە يەنى يېزا ئىگىلىك 9 - دۆنزىيىسى 163 - تۇەنى تۇرۇشلۇق ئاقچوقاغا دېگەن جايىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 5.11 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا، بۇ ئېغىز بىلەن جۇڭگو - قازاقىستان دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئارىلىقى 10 كىلومېتر، تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈر يولىنىڭ ئاياگۇس بېكىتى بىلەن بولغان

ئارىلىقى 283 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ سودا - قاتناش ئېغىزى نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭ خەلقى تەرىپىدىن ئېچىلىپ، باشقۇرۇلۇپ ۋە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسىنىڭ، جۈملىدىن ئىستىبدات مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىك خەلقلەرنى چەت ئەل بىلەن ئالاقە قىلدۇرماسلىقتەك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنىڭ كاساپىتىدىن، چيەنلۇڭ خان دەۋرىدە بۇ ئېغىزمۇ تاقىۋېتىلگەن ۋە قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ قاتتىق توسۇلغان؛ 1931 - يىلى يەنە ئېچىلغان؛ 1962 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن يەنەتاقالغان؛ 90 - يىللاردا يەنە ئېچىۋېتىلگەن. 1990 - يىلى بۇ ئېغىزدىن ئىمپورت قىلىپ كىرگۈزۈلگەن ماللارنىڭ مىقدارى 84.5 توننا، ئېكسپورت قىلىپ چىقىرىلغان ماللارنىڭ مىقدارى 4.019 توننا، كىرگەن ساياھەتچىلەر 22 ئادەم قېتىم، چىققان ساياھەتچىلەر 22 ئادەم قېتىم بولغان.

5. جىمۇنەي چېگرا ئېغىزى

جىمۇنەي چېگرا ئېغىزى - جىمۇنەي ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە 21 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئۇنىڭ قازاقىستاندىكى تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈر يولى رېئىنگىس - تۆپە بېكىتى بىلەن بولغان ئارىلىقى 453 كىلومېتر، بۇ ئېغىزدا قار - بوران ئېغىر بولمىغان شارائىتتا نورمال قاتنىغىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇ ئېغىزدىن ماڭىدىغان يول قەدىمدىنلا قار - بوراننىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ تۇرغان بولغاچقا، چارۋىچىلار پەقەت ياز - كۈز پەسىللىرىدىلا قاتناپ تۇرغان.

بۇ ئېغىز چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن

خېلى بۇرۇنلا تاقىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما قىسمەن ھاللاردا چارۋىچىلار بۇ يەردىن كىرىپ - چىقىپ تۇرغان، 1931 - يىلى كېلىشىمگە ئاساسەن ئېچىۋېتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىرىنچى بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئېرتىش دەرياسى قاتنىشى توختىتىلغان، بۇرچىن ئېغىزىدىن مال ئۆتكۈزگىلى بولمايدىغان ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكتىن، ئالتاي تەرەپتىن كىرگۈزۈلىدىغان ماللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا مۇشۇ جىمۇنەي سودا ئېغىزىدىن كىرگۈزۈلگەن. جۇڭگو سوۋېت مۇناسىۋىتى يىرىكلەشكەندە تاقىۋېتىلگەن. 1962 - يىلى جىمۇنەينىڭ ناھىيە مەركىزىي پوتېرەك بازىرىغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ ئېغىز ئەتراپىدىكى جايلار يېزا ئىگىلىك 10 - دىۋىزىيىسى 186 - تۈەننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

6. يىنتار چېگرا ئېغىزى

يىنتار چېگرا ئېغىزى - قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، بۇ ئېغىزدىن ئاساسەن تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىنىدۇ. چارۋا ئېكسپورت قىلغۇچىلار تىرىك چارۋىلارنى مۇشۇ ئېغىزغا ھەيدەپ ئاپىرىپ، باھادا كېلىشكەندىن كېيىن، قارشى تەرەپ (قازاقىستان) نىڭ ئىسكىلاتىغا ئاپىرىدۇ، مال ئالماشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە مۇشۇ ئېغىز بىلەن قايتىپ كېلىدۇ.

7. ئىمىل چېگرا ئېغىزى

ئىمىل چېگرا ئېغىزى - چۆچەك شەھىرىگە 10 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئاساسەن تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىنىدۇ. بۇ ئېغىزدا قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق ۋە شىۋىرغان بولغاچقا، 5 - 8 - ئايلاردا يەنى يىلدا ئۈچ - تۆت ئايلا سودا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.

8. ئالمالىق چېگرا ئېغىزى

ئالمالىق چېگرا ئېغىزى - قورغاسنىڭ شىمالىي تەرىپىگە 47 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئاساسەن تىرىك چارۋا ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئېغىز. ئەمما، بۇ جاي قار - شۇنىڭدەك قاتتىق بولىدىغان سوغۇق جاي بولغاچقا، پەقەت 5 - 7 - ئايلاردىلا سودا — ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ.

9. بۇرچىن چېگرا ئېغىزى

بۇرچىن چېگرا ئېغىزى - ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ جەمئىيە بىلەن بولغان ئارىلىقى 110 كىلومېتر، جۇڭگو - قازاقىستان دۆلەت چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقى 172 كىلومېتر، قارشى تەرەپ (قازاقىستان) بىلەن سودا ئالماشتۇرىدىغان مۇش پورتى بىلەن بولغان ئارىلىقى 337 كىلومېتر. بۇ ئېغىزدا ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىر ياكى 6 - ئاينىڭ بېشىدا كېمە قاتنىشى بىلەن سودا ئالماشتۇرۇش باشلىنىپ، 40 - 60كۈنگىچە داۋام قىلىدۇ. شۇ نورمال شارائىتتا كېمە قاتنىشى راۋان بولىدۇ. ئەگەر سۇ تېمپېراتۇرىسىدا ئۆزگىرىش بولسا، قاتناش توسالغۇغا ئۇچراپ، 60 كىلومېتردىن يىراق جايغا كېمە ماڭالمايدۇ.

1947 - يىلى كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ كان بايلىقلىرىنى توشۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇرچىندا ترانسپورت ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىغان. 1950 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت سودا كېلىشىمىگە ئاساسەن، بۇرچىن ناھىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا سۇ ئارقىلىق قاتناش ترانسپورتى يولغا قويۇلىدىغان ئىمپورت - ئېكسپورت ۋە سودا ئالماشتۇرۇش ئېغىزى قىلىپ بېكىتىلگەن، بۇ

ئېغىز ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىز تەرەپكە ئاساسەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى، نېفىت قاتارلىقلارنى ئېكسپورت قىلسا، جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاساسەن ھەر خىل كان بايلىقلىرى، رودا ۋە سانائەتكە لازىملىق خام ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلغان. بۇرچىن ئېغىزى ئارقىلىق ئىمپورت قىلىنغان ماددىي ئەشيالارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەي چېگرا ئېغىزىغا يۆتكەپ كېلىنىپ، ئاندىن تاپشۇرۇۋېلىش ۋە تاپشۇرۇپ بېرىش رەسمىيىتى بېجىرىلگەن.

10. ئوچ دەريا (سەنداۋ خېزى) چېگرا ئېغىزى

ئوچ دەريا ئېغىزى - ئېلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ غۇلجا شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 79 كىلومېتر، قورغاس بىلەن بولغان ئارىلىقى 85 كىلومېتر، جۇڭگو - قازاقىستان دۆلەت چېگرىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 12 كىلومېتر. ئۇنىڭ جۇڭگو تەرەپ چېگرا ئېغىزى پورتىدىن قارشى تەرەپ (قازاقىستان) نىڭ پورتى ئىلىسكىغىچە بولغان ئارىلىقى 372 كىلومېتر بولۇپ، جۇڭگو تەرەپ چېگرىسى ئىچىدە قاتنايدىغان قىسمى 85 كىلومېتر كېلىدۇ. ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئېتىبارەن دەريا (كېمە) قاتنىشى ئىمپورت ئېغىزى قىلىپ ئېچىلغان، ئىمپورت قىلىنغان ماددىي ئەشيالارنى مەسىلەن، ھەر خىل سانائەت مالىلىرى، نېفىت، ئىشلەپچىقىرىش، قاتناش قوراللىرى قاتارلىقلارنى مۇشۇ دەريا قاتنىشى ئېغىزىدىن كىرگۈزگەن.

11. ئەركەشتام چېگرا ئېغىزى

ئەركەشتام چېگرا ئېغىزى - ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىگە تەخمىنەن 100 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئۇنىڭ قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 282 كىلومېتر،

تۇركستان - سىبىرىيە تۆمۇر يولىنىڭ باش بېكىتى بىلەن بولغان ئارىلىقى 195 كىلومېتر، ئەنجان بېكىتى بىلەن بولغان ئارىلىقى 267 كىلومېتر. بۇ قاتناش ئېغىزى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش ئېغىزى بولغان. ئەينى زامانلاردا بۇ ئېغىز ئەتراپىدا بېكەتلەر، دەڭلەر، پوچتا رابات‌لىرى ۋە ئۆتەڭلەر ياسالغان؛ كارۋانلارنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇرغان ئاۋات جايلاردىن بولغانىدى. بۇ جاي ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان شىنجاڭ خەلقى تەرىپىدىن ئېچىلىپ، باشقۇرۇلۇپ ۋە ئونۇملۇك پايدىلىنىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئەمما چېرىك چىقىڭ ھۆكۈمىتى دەۋرىدە قاتتىق قامال قىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان، ئۇ يەردىكى يوللار رېموتسىز قالغان، كۆۋرۈكلەر بۇزۇلغان. شىنجاڭنىڭ سىرتقا ئېچىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى قاتتىق چەكلەپ كەلگەن ياڭ زىڭشىن دەۋرىدە، پەقەت روسىيە سودىگەرلىرىدىن باشقا ھېچقانداق سودىگەر، يولۇچىلار كىرگۈزۈلمىگەن. 1931 - يىلى «شىنجاڭ - سوۋېت ۋاقىتلىق سودا ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى» نى ئىمزالىغاندا، بۇ جاي سودا ئالماشتۇرۇش ئېغىزى قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئەمما، بۇ ئېغىزنىڭ ھاۋاسى ناچار، يوللىرى خەتەرلىك، توشۇش مىقدارى ئاز بولغاچقا، 1953 - يىلى تورلۇك سەۋەبلەر بىلەن تاقىۋېتىلگەن.

12. خونجىراپ چېگرا ئېغىزى

خونجىراپ چېگرا ئېغىزى - تاشقورغان ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىغا 132 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ،

دېڭىز يۈزىدىن 4300 مېتر ئېگىز (خونجىراپ تېغى ئېغىزى دېڭىز يۈزىدىن 4750 مېتر ئېگىز)، قىش - ياز قار ئېرىمەيدىغان، تەبىئىي مۇھىتى ناچار جاي، خونجىراپ ئېغىزىنىڭ قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 426 كىلومېتر، پاكىستانىنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم شەھەر جىرجىتقىچە بولغان ئارىلىقى 256 كىلومېتر بولۇپ، ئۇ، جۇڭگو - پاكىستان ئىككى دۆلەتنىڭ بىردىنبىر سودا قاتناش ئېغىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئېغىز مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى زامانلاردىن تارتىپ شىنجاڭ خەلقى تەرىپىدىن پەيدىنپەي ئېچىلغان ۋە سودا - قاتناش ئالاقىسى قىلىش ئارقىلىق، خەلقئارا يىپەك يولىغا ئاساس سالغان. شۇنداقلا كارۋان، سودىگەر ۋە ئۆزۈلمەي ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان يولۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بۇ جايغا ئۆتەڭلەر، دەڭ - سارايلار، پوچتا رابات‌لىرى قاتارلىقلار سېلىنىپ ئاۋاتلاشتۇرۇلغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى زامانلاردا ئاساسەن ئادەم ۋە ئۇلاغ قاتنىشى ئاساس قىلىنغان بولغاچقا، يۈك توشۇش ئىشلىرى تامامەن ئات، كالا ۋە تۆگە ترانسپورتىغا تايانغان. 1963 - يىلى جۇڭگو بىلەن پاكىستان دۆلەت چېگرا كېلىشىمى ئىمزالىغان ۋە بۇ جايغا چېگرا بەلگىسى ئورناتقان. شۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى پاكىستان ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ خونجىراپ ئېغىزىدىن تاكتىغىچە بولغان 600 كىلومېترلىق خەلقئارا تاشيولنى ياساپ پۈتتۈرگەن. 1978 - يىلى 6 - ئايدا قاراقۇرۇم تاشيولىنىڭ ئۇمۇمىي لىنىيىسىدە قۇرۇلۇش باشلىنىپ، جۇڭگو - پاكىستان ئارىلىقىدىكى ئاساسىي قاتناش يولى ياسالغان. ئىككى دۆلەتنىڭ كېڭىشىپ تەستىقلىشى

ئارقىلىق، خونجىراپ ئېغىزى 1982 - يىلى 8 - ئايدا ئىككى دۆلەت پۇقرالىرىغا ئېچىۋېتىلگەن. 1985 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىلگەن. 1986 - يىلى جۇڭگو - پاكىستان ئىككى تەرەپنىڭ ئومۇمىي سودا سوممىسى جەمئىي 5 مىليون 500 مىڭ پاكىستان روپىيىسىگە، بۇ ئېغىزدىن كىرىپ - چىققان يولۇچىلار 21 مىڭ 521 كىشىگە يېتىپ، شۇ يىلى ئاپتونوم رايونىمىز چېگرىسىدىن كىرىپ - چىققان يولۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. 1990 - يىلى ئىمپورت - ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 15 مىليون 650 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى (بۇنىڭ ئىچىدە ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 11 مىليون 420 مىڭ دوللار، ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 230 مىڭ دوللار) غا يەتكەن. بۇ ئېغىزدىن كىرگەن يولۇچىلار 7150 ئادەم قېتىمغا، چىققان يولۇچىلار 7079 ئادەم قېتىمغا يەتكەن. دېمەك، بۇ چېگرا سودا ئېغىزى شىنجاڭ ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي رول ئويناپ كەلمەكتە.

13. تاكشىكېن چېگرا ئېغىزى

تاكشىكېن چېگرا ئېغىزى - چىڭگىل ناھىيىسى چاغانغۇلى يېزىسىغا 42 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى بۇرگىن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىدا، بۇ ئېغىز ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە چارۋىچىلارنىڭ سودا ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم ئېغىزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى تەرىپىدىن تاقىۋېتىلىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ بېرىپ - كېلىشى چەكلەنگەن. 1989 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جۇڭگو - موڭغۇلىيە ھۆكۈمەتلىرى

بىرلىكتە كېلىشىپ، تاكشىكېن ئېغىزى بىلەن موڭغۇلىيىنىڭ قۇبدۇ ئۆلكىسى بۇرگەن ناھىيىسىنىڭ بۇرگەن ئېغىزىنى بىرلىكتە بىرلا ۋاقىتتا ئېچىۋېتىشنى رەسمىي ئېلان قىلغان. ئىككى دۆلەت كېلىشىمىگە ئاساسەن، ھازىرغىچە بۇ ئېغىزدا پەقەت ئىككى تەرەپنىڭ چېگرا سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملىرىلا سودا ئالماشتۇرۇش بىلەن چەكلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىككى تەرەپ ئالماشتۇرغان ئومۇمىي سودا سوممىسى جەمئىي 1 مىليون خەلق پۇلىدىن كۆپرەك بولغان. 1990 - يىلى بۇ ئېغىزدىن كىرگەن يولۇچىلار 22 ئادەم قېتىم، چىققان يولۇچىلارمۇ 22 ئادەم قېتىم بولغان.

چەت ئەللەرگە تۇتاشقان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

تارىخىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمىزچە، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۇگۈنى ۋە مەركىزىي بولۇپ كەلگەن يۇرتىمىز شىنجاڭ - ياۋروپا ۋە ئاسىيا سودىگەرلىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان ھەم ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشىدىغان مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئويناغان. يەنى ياۋروپالىقلار شىنجاڭ ئارقىلىق شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىگە بارسا، شەرقىي ئاسىيا سودىگەرلىرى شىنجاڭ ئارقىلىق ياۋروپا ئەللىرىگە بارغان. قەدىمدىن سودىگەرچىلىك بىلەن جاھانغا تونۇلغان ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ مانا شۇ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىچكى - تاشقى سودا ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، شىنجاڭدىن قوشنا ئەللەر ۋە رايونلار غا بارىدىغان قاتناش - كارۋان يوللىرىنى ئېچىپ، باشقۇرۇپ

ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ كەلگەن. بۇ يوللار تاكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى زامانلىرىغىچە ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ، ھەر 50 كىلومېتر ياكى 30 ـ 40 كىلومېتر مۇساپە ئارىلىقىدا قونالغۇلار، دەڭلەر ۋە مال سارايلىرى بولغان، نەچچە يۈز تارتىم تۆگىلەر، ئات ـ ئېشەكلەر بىلەن ئۇياقتىن ـ بۇياققا مال ئېلىپ ماڭغان كارۋانلار قۇيرۇقى ئۇزۇلمەي ئۆتۈشۈپ تۇرغان، بۇ سودا ـ كارۋان يوللىرى ئاساسەن شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە، موڭغۇلىيىگە، قازاقىستانغا، قىرغىزىستانغا، تاجىكىستانغا، پاكىستان، ھىندىستان ۋە باشقا ئەللەرگە بېۋاستە باردىغان يوللار بولۇپ، بۇنىڭ بەزىسى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت تەرىپىدىن پېچەتلەنگەن، بەزىسى دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىغا قاراپ ئېچىلغان ياكى يېپىلغان، يەنە بەزىسى بۇگۈنكى زامان تاشقى سودىسى ئۈچۈن ھازىرمۇ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا شىنجاڭدىن ھەرقايسى دۆلەتلەرگە ئېچىلغان ھەم بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئېچىشقا بولىدىغان چېگرا ئېغىزلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

1. موڭغۇلىيىگە ئېچىلغان ھەم ئېچىشقا بولىدىغان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

1) بېگىم ئىبادەتخانىسى (لاۋېيمياۋ) چېگرا ئېغىزى

بۇ سودا يولى ئېغىزى باركۆل ناھىيىسى سەنخۇشاڭ يېزىسى جۇڭفۇسۇن كەنتىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىغا يېقىن جايدا بولۇپ،

قەدىمكى يىپەك يولىدىكى تۆگە كارۋانلىرى ئۆتۈدىغان مۇھىم يول ۋە جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان. ئەمما، كېيىنچە بىر مەزگىل رېمونتسىز قالغاچقا، يول ـ كۆۋرۈكلىرى بۇزۇلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇق پادىشاھى دەۋرىگە كەلگەندە، يەرلىك سودىگەرلەر ھەم كارۋانلار ئىئانە توپلاپ بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان، ئاندىن بۇ جايغا بىر بۇتخانا سالدۇرۇپ، ئۇنى «بېگىم ئىبادەتخانىسى» (لاۋېيمياۋ) دەپ ئاتىغان. 1901 ـ يىلى سودىگەر ۋە كارۋانلار يەنە ئىئانە توپلاپ، بۇ يولنى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان. ئەمما، يېقىنقى زامانلاردىكى ھۆكۈمرانلار بۇ يول بىلەن كارى بولماي، تاشقى سودىنى چەكلىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ سودا يولى ئېغىزى خارابلاشقان. ھازىر، بۇ جايدىكى تاتلىق سۇلۇق بۇلاق يېنىدا 142 ـ نومۇرلۇق چېگرا يەڭگىسىدىن باشقا، سودا يول ئېغىزىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالمىغان.

2) ئۇلاستاي چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز گۇچۇڭ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، بەيتىك تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئۇلاستاي دەريا‌سى ئەتراپىدا. بۇ جايغا يېقىنلا يەردە جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرا پاسىلى بار، پاسىل بىلەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقىدا 243 كىلومېترلىق توز تاشيول بار. شۇ ئەتراپتا يەنە، ئۆزئارا كېسىشكەن بۇرۇنقى سودا يولى خارابىلىرىمۇ بار.

3) قىزىلساي چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز گۇچۇڭ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرا پاسىلى ئېقىنىدىن ئىبارەت. بۇ ئېقىنىڭ جۇڭگو

چېگرىسىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1300 مېتر، كەڭلىكى 70 نەچچە مېترچە كېلىدۇ. مۇشۇ ئېقىن بىلەن ماڭسا مۇڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ.

4) ئاگۇيتى جىلغىسى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز گۈچۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - مۇڭغۇلىيە چېگرا پاسىلى جىلغىسىدىن ئىبارەت. بۇ جىلغا سودا يولىنىڭ بىز تەرەپتىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، كەڭلىكى 80 مېترچە كېلىدۇ. مۇشۇ جىلغا يولى بىلەن مېڭىپ مۇڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ.

5) چوڭ قارىغاي جىلغىسى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىزمۇ گۈچۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، يەنى جۇڭگو - مۇڭغۇلىيە چېگرىسىدا بولۇپ، قارىغايلىق جىلغا ئېقىن يولىدىن ئىبارەت. بۇ جىلغا ئېقىنىنىڭ بىز تەرەپتىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 مىڭ مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 180 مېترچە بولۇپ، بەيتىك فېرمىسىنىڭ چارۋا بېقىش رايونىغا تەۋە، مۇشۇ قارىغايلىق جىلغا يولىنى بويلاپ ماڭسا مۇڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ.

6) جانباستاۋ چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز گۈچۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە، يەنى جۇڭگو - مۇڭغۇلىيە چېگرا پاسىلى ئوتتۇرىسىدىكى تاغ جىلغىسىدا، بىز تەرەپتىكى جىلغا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 4000 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 150 مېتر بولۇپ، جىلغا ئىچىدە مۇنبەت ئوت - چۆپلەر ۋە بۇلاق سۇلىرى بار. مۇشۇ جىلغا ئىچىدىكى يولنى بويلاپ ماڭسا مۇڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ.

7) ئۇلانسالا چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز گۈچۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، يەنى جۇڭگو - مۇڭغۇلىيە چېگرىسى پاسىلىدا بولۇپ، ئۇزۇنغا سۇزۇلغان جىلغا يولىدىن ئىبارەت. جىلغا يولىنىڭ بىز تەرەپتىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 6500 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 120 مېتر، مۇشۇ جىلغا ئېقىن يولنى بويلاپ ماڭسا مۇڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ.

8) خازىڭ داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ جاي چىڭگىل ناھىيىسى چاغانغۇلى يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 27 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سۇزۇلغان كونا كارۋان يولىدىن ئىبارەت. خازىڭ داۋىنىنىڭ شىمالىي قىسمى مۇڭغۇلىيەگە تەۋە، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 3000 مېتر ئېگىز، مۇشۇ داۋاندىن ھالقىسىلا مۇڭغۇلىيە چېگرىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە، چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا مۇشۇ داۋان يولى بىلەن ماڭغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ.

9) تۆلەت داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز چىڭگىل ناھىيىسى چاغانغۇلى يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 36 كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3331 مېتر ئېگىز جايدىكى جۇڭگو - مۇڭغۇلىيە چېگرا سىزىقىغا تۇتاشقان. بۇ سودا يولى قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تارتىپلا مۇڭغۇلىيە بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان. يېقىنقى زامانلارغىچە سودا كارۋانلىرى مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان، ھازىر ياز پەسلىدە كىچىك تىپتىكى ئاپتوموبىللارمۇ راۋان قاتنىيالايدۇ. قىش پەسلىدە قار قېلىن ياغىدىغان بولغاچقا، ئۇلاغ بىلەن قاتناشقا بولىدۇ.

10) مۇزداۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز چېگىل ناھىيىسى ئارالتۆپە يېزىسىنىڭ شىمالىغا 90 كىلومېتر كېلىدىغان ھەم دېڭىز يۈزىدىن 3518 مېتر ئېگىز كېلىدىغان يازلىق يايلاقتا بولۇپ، تاغ ئارىسىدىكى جىلغا ئېقىنتى بويلاپ ماڭسا موڭغۇلىيەگە بارغىلى بولىدۇ. چارۋىچىلار ئۆزۈن زامانلاردىن بۇيان مۇشۇ سودا يولى بىلەن مېڭىپ، موڭغۇلىيە چارۋىچىلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن.

11) دالاداۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز چېگىل ناھىيىسى ئارالتۆپە يېزىسىنىڭ شىمالىغا 90 كىلومېتر كېلىدىغان چوڭ چېگىل دەرياسىنىڭ باشلىنىشىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3498 مېتر ئېگىز يايلاقتا. تارىختىكى بۇ سودا يولى ئېغىزى شىنجاڭ بىلەن موڭغۇلىيە سودا كارۋانلىرىنىڭ يازلىق يولى يەنى 6 ـ 8 ـ ئايلاردىلا قاتناشقا بولىدىغان تاشقى ـ سودا يولى ھېسابلانغان.

12) ئۇچتايبۇلاق چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ باي يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرا بەلگىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ قەدىمىي سودا يولى ئېغىزى ئەينى دەۋرلەردىكى يېپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۇچكىلى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا ۋە چېگرا سودا ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

13) ئۇلامباي جىلغىسىدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز موڭ قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تاغتىك تېغىنىڭ غەربىدە، يەنى جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى 110 ـ نومۇرلۇق چېگرا سوقۇمىدىن تاشقى

موڭغۇلىيىگىچە سوزۇلغان جىلغا يولىدىن ئىبارەت. بۇ يولنىڭ بىز تەرەپ چېگرىسى ئېچىدىكى ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 100 مېتر كېلىدۇ. بۇ يولمۇ قەدىمكى سودا يولىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

14) ئۇلامباي جىلغىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز موڭ قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تاغتىك تېغىنىڭ غەربىدە، يەنى جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى 109 ـ نومۇرلۇق چېگرا سوقۇمى ئەتراپىدا بولۇپ، جىلغا يولىنىڭ بىز تەرەپ چېگرىسى ئېچىدىكى ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 20 مېتر كېلىدۇ. جىلغا ئېچىدىكى يول ئەتراپىدا بۇلاق سۇلىرى ھەم قويۇق ئۆسۈمدىغان ئوت چۆپلەر بار. بۇ يولمۇ قەدىمكى سودا يولىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان.

15) داشبۇت چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز موڭ قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىنىڭ 87 ـ نومۇرلۇق چېگرا پاسىل سوقۇمىنىڭ شەرقىگە ئالتە كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، بىز تەرەپ چېگرىسى ئېچىدىكى جىلغا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 25 مېتر كېلىدۇ. بۇ يولمۇ چارۋىچىلارنىڭ سودا ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن.

16) قىزىلتاغ ئېغىزىدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز بورۇلتوقاي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە 160 كىلومېتر كېلىدىغان، دېڭىز يۈزىدىن 1926 مېتر ئېگىزلىكتىكى جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى

سودا يولى ئېغىزى. بۇ ئېغىزنىڭ بىر تەرەپ چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتر بولۇپ، يول بويلىرىدا قارىغاي ۋە قويۇق ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ. بۇ ئېغىز ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى چارۋىچىلارنىڭ موڭغۇلىيىگە كىرىپ - چىقىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغان.

17) قۇرمىتۇ داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز كۆكتوقاي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى سىنتاشنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئاستىدا، يەنى جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى 22 - نومۇرلۇق چېگرا بەلگىسى قېشىدا بولۇپ، موڭغۇلىيە چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ - چىقىش ئاسان بولغان كونا سودا يولى.

18) خەرتى داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىنىڭ 29 - نومۇرلۇق چېگرا بەلگىسى قادالغان جايدا بولۇپ، يار پەسلىدىلا موڭغۇلىيە تەرەپ بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشقا ۋە ئۇلاغ قاتنىشى بىلەن مال توشۇشقا بولىدىغان كونا سودا يولى.

19) دورگىن داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىنىڭ 27 - نومۇرلۇق چېگرا بەلگىسى قادالغان جايدا بولۇپ، بۇ سودا يولى بىلەن ھازىرمۇ موڭغۇلىيىگە بېرىپ - كەلگىلى بولىدۇ. بۇ ئېغىز خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى چارۋىچىلارنىڭ موڭغۇلىيە چارۋىچىلىرى بىلەن سودا - قاتناش ئالاقىسى قىلىدىغان كارۋان يولى بولۇپ كەلگەن.

2. قازاقىستانغا ئېچىلغان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

1) قارا داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 40 نەچچە كىلومېتر كېلىدىغان ئېگىر شەكلىدىكى تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، قات - قات تاغلار ۋە پاپىشىل قارىغايلىقلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇ ئېغىز چارۋىچىلارنىڭ قازاقىستان تەرەپ بىلەن قاتناش ۋە سودا ئالاقىسى قىلىدىغان مۇھىم كارۋان يولى بولۇپ كەلگەن.

2) شارنوغاي داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تىملىق تېغىنىڭ غەربىي بۆلۈكىدىكى جۇڭگو - قازاقىستان چېگرا سىزىقىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3358 مېتر ئېگىز. مال - چارۋا ۋە ئۇلاغ كارۋانلىرى مۇشۇ داۋاندىن ھالقىپ ئۆتىسىلا قازاقىستان دائىرىسىگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇ جايمۇ ئىلگىرىكى زامانلاردا چارۋىچىلارنىڭ قازاقىستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىشىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغان.

3) خاباراسۇ تاغ ئېغىزىدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز چۆچەك شەھىرىنىڭ شىمالىغا 60 كىلومېتر كېلىدىغان، شەرق، شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرى جۇڭگو - قازاقىستان چېگرىسىغا تۇتاشقان، شەرقىي جەنۇبىي سارچوققا ئېگىزلىكى بىلەن ياندىشىپ تۇرىدىغان تاغ جىلغىسىدىكى سودا يولى ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ سودا يولى

ئېغىزى ئەسلىدە قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان چارۋىچىلارنىڭ قازاقستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىشىدىغان كونا قاتناش يولى بولۇپ، تېخى يېقىنقى زامانلارغىچە سودا كاۋانلىرى ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرغان. ئازادلىق ھارپىسىدا قاتناش چەكلەنگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ئېچىلمىغان.

3. قىرغىزستانغا ئېچىلغان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

1) تارتىقۇلبەل سودا يولى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 37 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى تارتىقۇلبەل تېغى ئېغىزىدا بولۇپ، ئات - ئۇلاغ كارۋانلىرى 6 - 9 - ئايلار ئارىلىقىدا قاتناشقا بولىدىغان خەتەرلىك تاغ يولى. بۇ تاغ ئېغىزى سودا يولى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ بىر تارماق يولى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ كارۋانلىرى مۇشۇ يول بىلەن قىرغىزىستانغا بېرىپ - كېلىپ سودا ۋە قاتناش ئالاقىسى قىلغان.

2) كۆچۈكبەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ شىمال تەرىپىگە 37 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى كۆچۈكبەل تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، 6 - 9 - ئاي ئارىلىقىدا بۇ ئېغىز ئارقىلىق قىرغىزستان تەرەپ بىلەن بېرىش - كېلىش ھەم سودا قىلىشقا بولىدۇ.

3) قارابەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ

غەربىي شىمالىغا 19 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى قارابەل تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، قارابەل داۋىنىدىن ئاشسىلا قىرغىزستان تەۋەسىگە كىرگىلى بولىدۇ. ئەمما، ھاۋاسى سوغۇق، قار - يامغۇر كۆپ ياغىدىغان ھەم دېڭىز يۈزىدىن 3933 مېتر ئېگىز خەتەرلىق چىغىر يول بولغاچقا، پەقەت 6 - 11 - ئاي ئارىلىقىدىلا قاتناشقا بولىدۇ.

4) جولتېكبەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە 22 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى جولتېكبەل تېغى ئېغىزىدا بولۇپ، ياز پەسلىدە ئۇلاغلىق كارۋانلار مۇشۇ تاغ ئېغىزىسودا يولى بىلەن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، قىرغىزستان تەۋەسىگە كىرىپ - چىقالايدۇ.

5) ئاق تەسكەي چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە 20 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى ئاق تەسكەي تېغى ئېغىزىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسى بولغان داۋاندىن باشلىنىدۇ. 3 - 10 - ئاي ئارىلىقىدا ئۇلاغلىق كارۋانلار مۇشۇ سودا يولىنى بويلاپ مېڭىپ، قىرغىزستان تەۋەسىگە كىرىپ - چىقالايدۇ.

6) مۇزبەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە 29 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى مۇزبەل تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 4430 مېتر ئېگىزلىكتىكى تاغ - داۋانلارنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ھاۋاسى سوغۇق، قار - يامغۇرى كۆپ ۋە خەتەرلىك جاي بولغاچقا، پەقەت 4 - 7 - ئاي ئارىلىقىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ۋە قاتناش ئالاقىسى

قىلىشالايدۇ.

7) قىزدارتېغى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ شىمالىغا 29 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى قىزدارتېغى ئېغىزىدا بولۇپ، قىرغىزىستانغا بارىدىغان - كېلىدىغان سودا كارۋانلىرى دېگىز يۈزىدىن 4202 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يوللارنى قېلىن قار قاپلاپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار قاتنىيالايدۇ.

8) سارتوربەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ شىمالىغا 29 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسى بولغان سارتوربەل تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، ئاساسەن ئۇلاغ قاتنىشى ماڭالايدۇ. بۇ كونا سودا يولى دېگىز يۈزىدىن 4205 مېتىر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قېلىن قار - مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، كارۋانلار پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا بىخەتەر قاتنىيالايدۇ.

9) ئويبالاقالاچالدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا 27 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى ئويبالاقالاچال تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، تاش توپلىق كونا يول بۇ جاي دېگىز يۈزىدىن 4626 مېتىر ئېگىزلىكتىكى سوغۇق جاي بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قېلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت 8 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار قىرغىزىستان تەرەپ بىلەن سودا ۋە

قاتناش ئالقىسى قىلىشالايدۇ.

10) كۇرمۇدۇك تاغ ئېغىزىدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ شىمالىغا 32 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرا پاسىلىغا جايلاشقان كۇرمۇدۇك تاغ ئېغىزىدىكى چىغىر يولدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېگىز يۈزىدىن 4320 مېتىر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش - ياز قېلىن قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار مۇشۇ كۇرمۇدۇك تاغ جىلغىسى يولىنى بويلاپ مېڭىپ، قىرغىزىستانغا بېرىپ - كېلەلەيدۇ.

11) دوڭگورمە بەلدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى جىغىن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا 25 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى دوڭگورمە بەل تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، ئات - ئۇلاغ قاتنىشى ئارانلا ماڭالايدىغان چىغىر يولدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېگىز يۈزىدىن 4313 مېتىر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان ئىنتايىن سوغۇق جاي بولغانلىقى ئۈچۈن، كارۋانلار پەقەت 6 - 8 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قىرغىزىستان تەرەپ بىلەن سودا ۋە قاتناش ئالاقىسى قىلىشالايدۇ.

12) قاراغايبەلدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى ئوقسالونىڭ غەربىي تەرىپىدىكى مۇزلۇق تاغ ئۇستىدە بولۇپ، قاراغايبەل داۋانىدىكى چىغىر يول ئارقىلىق قىرغىزىستان تەۋەسىگە كىرگىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇ جاي دېگىز يۈزىدىن 4468 مېتىر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش - ياز قېلىن

قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغانلىقى، يوللىرى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاغلىق كارۋانلار پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ۋە قاتناش ئالاقىسى قىلىشالايدۇ.

13) بەلئايرىقتىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى تېرەك يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى بەلئايرىق تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، ئۇلاغ كارۋانلىرى قاتنىيالايدىغان چىغىر يول ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4025 مېتر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاغلىق كارۋانلار پەقەت 5 - 10 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقە قىلىشالايدۇ.

14) ئورتوسۇبەلدىكى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى تېرەك يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدا، يەنى دېڭىز يۈزىدىن 3955 مېتر ئېگىز ئورتوسۇبەلدىكى تاغ ئېغىزىدا بولۇپ، ئىككى تەرىپى ئېگىز تاغ ئارىسىدىكى چىغىر يول ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ يول قەدىمدە قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالماشتۇرىدىغان كارۋان يولى بولغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى زامانلاردا ئەكسىيەتچى هاكىمىيەت تەرىپىدىن يەرلىك خەلقنى ئالاقە قىلدۇرماي پىچەتلىۋېتىلگەن. مەلۇم بولۇشىچە، شېڭ شىسەي دەۋرىدە يەرلىك هاكىمىيەت ئادەم ۋە ئات - ئۇلاغ كۈچى تەشكىللەپ بۇ يولنى تاكى تاغ ئېغىزىغىچە ياساتقان بولسىمۇ، لېكىن ماشىنا ماڭالمىغانلىقتىن داۋاملىق ياساشنى توختاتقان. ئەمما، يەرلىك خەلقلەر ۋە ئۇلاغ كارۋانلىرى تاكى يېقىنقى

زامانلارغىچە بۇ يولدا قاتناشنى داۋاملاشتۇرغان.

15) تېرەكتېغى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى تېرەك يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاشتاغسۇ تېغىنىڭ شەرقىي داۋېنىدىكى جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدا بولۇپ، ئۇلاغلىق كارۋانلار قاتنىيالايدۇ. ئەمما، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3917 مېتر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش - ياز قىلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت 5 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قاتناشقا بولىدۇ.

16) جىپچاق چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى تېرەك يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدا بولۇپ، 5 - 8 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئات - ئۇلاغ كارۋانلىرى قاتناشقا بولىدىغان سودا يولى ئېغىزى. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3912 مېتر ئېگىز هەم هاۋاسى سوغۇق بولۇپ، ياز پەسلىدىلا قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقە قىلىشقا بولىدۇ.

17) گۈڭگۈرت تېغى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ناھىيىسى تويۇن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ئۇلاغلىق كارۋانلار 5 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا بۇ سودا يولى ئېغىزى بىلەن قىرغىزستان تەۋەسىگە كىرىپ - چىقالايدۇ. ئەمما، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن3896 مېتر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش - ياز قىلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، هاۋاسى ئىسسىغان مەزگىلدىلا قاتناشقا بولىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردىكى سودىگەرلەر ۋە كارۋانلار مۇشۇ ئېغىز ئارقىلىق قىرغىزستانغا بېرىپ - كېلىپ،

سودا ئالاقه قىلىشقان.

18) جىتسمۇئاشۇبەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدىكى قاراچوقتا ئېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3850 مېتر ئېگىز ھەم قىش - ياز قىلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، 5 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار بۇ ئاستە قىرغىزستانغا بارالايدۇ. بۇ - ئۇلۇغچاتتىن قىرغىزستانغا بارىدىغان بىر قەدەر چوڭ ئېغىز بولۇپ، قەدىمدىن بۇيان يەرلىك سودىگەر بىلەن كارۋانلار مۇشۇ يول ئېغىزى ئارقىلىق قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقە قىلىپ كەلگەن.

19) تۇزبەلتاغ چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدىكى ئاقتاغ (ئاقتاۋ) نىڭ جەنۇبىي داۋىنىدا. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3935 مېتر ئېگىز ھەم قىلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، 5 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار مۇشۇ تاغ ئېغىزىنى بويلاپ مېڭىپ، سويۇقتاغ ئارقىلىق قىرغىزستانغا بارالايدۇ. بۇ - جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدىكى ئاساسىي قاتناش يولى ھېسابلىنىدىغان مۇھىم ئۆتكەل.

20) كۆكپەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىدىكى ئاقتاغ (ئاقتاۋ) نىڭ جەنۇبىي بۇلۇكىدە. بۇ قاتناش سودا يولى ئېغىزى قىش - ياز قىلىن قار - مۇزلار

بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، پەقەت 5 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقە قىلغىلى بولىدۇ.

21) قىزىلقۇر تېغى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىغا جايلاشقان. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3807 مېتر ئېگىز ھەم سوغۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت يار ۋە كۈز پەسلىدىلا ئۇلاغلىق كارۋانلار قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا - ئالاقە قىلىشالايدۇ.

22) ئۇشلۇقبەل چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، تاغ ئۈستىدىكى چىغىر يول ئېغىزى ئارقىلىق قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا - قاتناش ئالاقىسى قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3625 مېتر ئېگىز ھەم سوغۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، قار - مۇزلار ئېرىگەن پەسلىدە راۋان قاتنىغىلى بولىدۇ.

23) ئۇچقىزىلدۆۋە چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تۇيۇن يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزستان چېگرىسىغا جايلاشقان تاغ ئۈستى قاتناش يولى ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3747 مېتر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش - ياز قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئات ئۇلاغلىق كارۋانلار ياز پەسلىدىلا قىرغىزستان تەرەپ بىلەن سودا ئالاقە قىلىشالايدۇ.

24) چاخالايتېغى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى تويۇن يېزىسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسىدىكى چاخالايتېغى ئۇستىدىكى چوققا يول ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3835 مېتر ئېگىز ھەم قېلىن قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، يولۇچى كارۋانلار پەقەت ياز، كۈز پەسلىدىلا قىرغىزىستان تەرەپ بىلەن سودا - ئالاقە قىلىشالايدۇ.

25) ساۋايارداۋغ چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز ئۇلۇغچات ئاھىيىسى ئۇلۇغچات يېزىسىنىڭ شىمالىدا، يەنى تيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ چىقالا تاغ داۋىنىدىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسىدا بولۇپ، ساۋايارداۋغ تېغى ئېغىزىدىن قىرغىزىستانغا بارىدىغان چوققا يول ئېغىزىدىن ئىبارەت. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 3655 مېتر ئېگىز ھەم قېلىن قار - مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا سودا كارۋانلىرى ھەم يولۇچىلار قىرغىزستان تەرەپكە بېرىپ كېلەلەيدۇ.

4. تاجىكستانغا ئېچىلغان چېگرا ئېغىزلىرى

1) تۇگمەنسۇ داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ئاھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 133 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى تۇگمەنسۇ داۋىنىدا بولۇپ، يەر شەكلى ئېگىز - پەس ھەم ئەگرى - بۇگرى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دېڭىز يۈزىدىن 4956 مېتر ئېگىز ھەم خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تاجىكستان

تەرەپلەرگە بارىدىغان يولۇچى، كارۋانلار پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قاتنىيالايدۇ.

2) كۆكئالاچوقۇر داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ئاھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا 115 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى كۆكئالاچوقۇر داۋىنىدا بولۇپ، بۇ ئېغىزنىڭ غەربىي تەرىپى بىلەن تاجىكستانغا بىۋاستە بارغىلى بولىدۇ. ئەمما، يول خەتەرلىك ھەم قار - مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4981 مېتر ئېگىزلىكتە بولغاچقا، تاجىكستانغا بارىدىغان - كېلىدىغان يولۇچى، كارۋانلار پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قاتنىيالايدۇ.

3) سىرۇيداۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ئاھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا 30 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى سىرۇيداۋىنىدا بولۇپ، ئېغىزدىن كىرگەندىن كېيىن، جەنۇبىن شىمالغا قاراپ ماڭىدۇ. ئەمما، بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 5050 مېتر ئېگىز ھەم ئېگىز - پەس، خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تاجىكستانغا بارىدىغان - كېلىدىغان يولۇچى، كارۋانلار پەقەت 6 - 9 - ئاي ئارىلىقلىرىدىلا قاتنىيالايدۇ.

4) گېلىكقول داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ئاھىيىسى تاغارما يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 25 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى گېلىكقول داۋىنىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 5298 مېتر ئېگىزلىكتىكى خەتەرلىك جايغا جايلاشقان. يولۇچى، كارۋانلار مۇشۇ تاغ ئېغىزىدىكى يول بىلەن تاجىكستانغا بارالايدۇ. بۇ جايمۇ قەدىمكى زامانلاردا يىپەك يولىنىڭ

مۇھىم بىر تارماق ئېغىزى بولغان ۋە شىنجاڭ بىلەن تاجىكىستاننىڭ قاتناش ئالاقىسى ھەم سودا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

5) چوڭخان شولتاشقول داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تىزناپ يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 49 كىلومېتر كېلىدىغان چوڭخان شولتاشقول داۋىنىدا بولۇپ، تاجىكىستانغا بېرىپ - كېلىشكە بولىدىغان مۇھىم قاتناش ئېغىزى. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4956 مېتر ئېگىز بولسىمۇ، ئەمما يوللىرى بىر قەدەر تۈز ھەم راۋان بولغاچقا، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە قاتنىغىلى بولىدۇ. بۇ ئېغىز ۋە ئۇنىڭ يولى قەدىمدە يىپەك يولى ئۈچۈن زور ھەسسە قوشقان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، شىنجاڭ بىلەن تاجىكىستان خەلقلىرىنىڭ قاتناش، سودا - ئالاقە ئىشلىرىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلگەن.

5. پاكىستانغا ئېچىلغان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

1) قوشئەل داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 132 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى قوشئەل داۋىنىدا بولۇپ، شىنجاڭدىن پاكىستانغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش كارۋان يولى ئېغىزلىرىدىن بىرى. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4827 مېتر ئېگىز بولسىمۇ، ئەمما يول يۈزى بىر قەدەر تۈز ھەم راۋان بولغاچقا، ئات - ئۇلاغلىق كارۋانلار تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدىلا پاكىستان تەرەپكە خاتىرجەم قاتنىيالايدۇ.

2) ئۇپۇلاڭ داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تىزناپ يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا 123 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى ئۇپۇلاڭ داۋىنىدا بولۇپ، شىنجاڭدىن پاكىستانغا بارغىلى بولىدىغان مۇھىم قاتناش ئېغىزلىرىنىڭ بىرى. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4956 مېتر ئېگىز ھەم سوغۇق تېمپېراتۇرلىق جاي بولسىمۇ، ئەمما قىش پەسلىدىن باشقا ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسىدە پاكىستان تەرەپكە بېرىپ - كەلگىلى بولىدۇ. بۇ جاي قەدىمدىلا ئات - ئۇلاغلىق كارۋانلار ۋە سودىگەرلەرنىڭ پاكىستان تەرەپكە بېرىپ سودا ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

6. ئافغانستانغا ئېچىلغان سودا يولى چېگرا ئېغىزلىرى

1) مۇزجىلغا داۋان چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 130 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى مۇزجىلغا داۋىنىدا بولۇپ، ئىنگىلىزكى زامانلاردا ئات - ئۇلاغ كارۋانلىرى ھەم سودىگەرلەرنىڭ ئافغانستانغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولى ئېغىزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 5605 مېتر ئېگىز ھەم قىش - يار قار - مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان سوغۇق جاي بولسىمۇ، ئەمما قىش پەسلىدىن باشقا ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسىدە ئافغانستان تەرەپكە بېرىپ - كەلگىلى بولىدۇ.

2) ۋاخاجىرۇي داۋىنى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تاشقورغان يېزىسىنىڭ

غەربىي جەنۇبىغا 149 كىلومېتر كېلىدىغان يەردىكى ۋاخاجرۇي داۋىندا بولۇپ، ئىلگىرىكى زامانلاردا شىنجاڭدىن ئافغانىستان تەرەپكە بارىدىغان ئات - ئۇلاغ كارۋانلىرى ۋە سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم قاتناش يولى ئېغىزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4942 مېتر ئېگىز بولسىمۇ، ئەمما يەر شارائىتى توز ھەم راۋان بولغاچقا، تۆت پۈسلىنىڭ ھەممىسىدىلا قاتنىغىلى بولىدۇ.

3) كۆكتولۇق داۋىنى چېگرا ئېغىزى

بۇ ئېغىز تاشقورغان ناھىيىسى تاشقورغان پېرىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 143 كىلومېتر كېلىدىغان كۆكتولۇق داۋىندا بولۇپ، بۇ ئېغىز يەلەن جەنۇبىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ، ئافغانىستان تەرەپكە - بىرىپ كەلگىلى بولىدۇ. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 5670 مېتر ئېگىز ھەم سوغۇق بولسىمۇ، ئەمما يەر شارائىتى بىرقەدەر توز ھەم راۋان بولغاچقا، ئات - ئۇلاغلىق كارۋانلار تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئافغانىستان تەرەپكە بىخەتەر بىرىپ - كېلەلەيدۇ. بۇ ئېغىز ۋە ئۇنىڭ قاتناش يولى ئىلگىرىكى زامانلاردا شىنجاڭدىن ئافغانىستان تەرەپلەرگە بارىدىغان ئات - ئۇلاغ كارۋانلىرى ۋە سودىگەرلەر ئۈچۈن مۇھىم قاتناش يوللىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان چېگرا سودا ئېغىزلىرىدىن باشقا، يەنە قەدىمكى ۋاقىتلاردا ئېچىلىپ، يېقىنقى زامانلاردا تاقىلىپ قالغان قىسمەن ئېغىزلار مۇ بار. لېكىن، ماتېرىيال كەمچىل بولغاچقا بۇ ئېغىزلار تونۇشتۇرۇلمىدى. شۇڭا، بۇ جەھەتتە كۆپ تەرەپلىمە ئىزدىنىشكە ۋە قەلەم تەۋرىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

شىنجاڭ بىلەن روسىيە سودىسىغا دائىر ماتېرىياللار، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئۇچۇرى» خەنزۇچە 90 - سان 8 - 20 - بەتلەرنىڭچە؛ «باركۆل ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 247 - بەت؛ «گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 180 - 182 - بەتلەر؛ «چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى تەكشۈرۈسى» 81 - 82 - بەتلەر؛ «ئاراتوروك ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 151 - بەت؛ «مورى ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى تەكشۈرۈسى» 168 - 172 - بەتلەر؛ «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر نام‌لىرى تەكشۈرۈسى» 416 - 417 - بەتلەر؛ «ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 125 - 132 - بەتلەر؛ «چاپچال ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 156 - بەت؛ «بورتالا شەھەرنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 150 - بەت؛ «كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ يەر نام‌لىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 134 - 136 - بەتلەر؛ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى» 57 - جىلد، دىپلوماتىيىسىگە دائىر خاتىرىلەر؛ «شىنجاڭنىڭ تاشقى ئىشلىرى توغرىسىدىكى دوكلات جەدۋىلى» 49 - بەت.

ئەسكەرتىش: بۇ ماتېرىيال خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ تۈزۈلگەچكە، يەر نام‌لىرى تامامەن توغرا بولۇپ كەتمىگەن بولۇشى مۇمكىن، كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

جاۋابكار مۇھەررىر: ئى. ئەسقەرى

خوتەننىڭ 1880-يىللاردىن بۇيانقى سۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى

1878 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دۇڭ دارىن (دۇڭ فۇشياڭ) خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كەلدى ھەمدە سۇ قۇرۇلۇشىغا خېلى ئەھمىيەت بەردى. لېكىن، بۇرۇن ئۆتكەن ئەمەلدارلار يانچۇقىنى تولدۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، سۇ قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكتىن، خوتەندە دائىم كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇراتتى. 1881 - يىلى قاراقاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، قاش كەتسىنى زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتىپ، كۆپلىگەن ئۆي - ئىمارەت ۋە باغلارنى نابۇت قىلغاندىن تاشقىرى، نۇرغۇن ئادەملەرنى ھالاك قىلىپ، ئالتۇنلۇق دېگەن جايدا سوغۇق يار دەپ ئاتالغان بىر چوڭ يارنى پەيدا

قىلدى. دۇڭ دارىن بۇ جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، تاشپولات بەگنى 3000 ھاشار بىلەن دەريا سۈيىنى ئىزگىنلەشكە مەسئۇل قىلدى. تاشپولات بەگ ئالتە ئاي ئىشلەپ، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا چاڭزا يانقۇزۇپ، كەلكۈننى توسۇش قۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. ئۇ چاغدا قاراقاش خوتەن ناھىيىسىگە تەۋە بىر بەگلىك بولۇپ، قاراقاش دەرياسىدىن ئېلچى خەلقى بىلەن قاراقاش خەلقى، يۈرۈڭقاش دەرياسىدىن ئېلچى خەلقى بىلەن لوپ خەلقى بىرلىكتە پايدىلىناتتى. شۇڭا، ئەتىيازدىكى تېرىلغۇ مەزگىلى ۋە سۇ قىس مەزگىللەردە سۇ چىدىلى دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. ھەتتا ئادەم ئۆلۈش، زەخمىلىنىش ۋەقەلىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى. شۇ چاغدا، ياڭ دارىن دەيدىغان بىر ئامبال كېلىپ، سۇ جىدىلىنى توگىتىش ئۈچۈن، پۈتۈن لوپ ۋە ئېلچى خەلقىنىيىغىپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيىنى لوپ خەلقى 12 كۈن، ئېلچى خەلقى 10 كۈن ئىشلىتىدىغىپ بەلگىلەپ، ئامبال تامغىسىنى بېسىپ، خەت پۈتكەنىدى. بۇنى كۆرگەن قاراقاشلىق يۈسۈپ ھاجى، فازىل ھاجى قاتارلىق كىشىلەر: «ھەر يىلى سۇ چىدىلىدە 15 - 20 ئادەم ئۆلۈشتەك پاجىئەلىك ئەھۋال يۈز بېرىپ، خەلق ئامبىسى ناھايىتى ئېتىپاقسىز بولۇپ كەتتى. شۇڭا، بىزمۇ سۇنى تەڭشەپ ئىشلەتسەك، بىزگىمۇ خەت پۈتۈپ بەرسە» دەپ ئامبالغا ئەرز قىلغاندىن كېيىن، ئامبال خوتەن خەلقى ئۈن كۈن، قاراقاش خەلقى 14 كۈن سۇ ئىشلىتىدۇ، دەپ خەت پۈتۈپ بەرگەن. 1952 - يىلىغا كەلگەندە، سۇنى ئېھتىياج بويىچە ئىشلىتىش دېگەن بەلگىلىمە چىقىپ، يۇقىرقى ئىككى ھۇججەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. بۇرۇن بۇ ئىككى دەريا قۇرۇلۇشىغا ئىشلەيدىغان تېخنىكلار بولمىغاچقا،

دەريا‌غا كەلكۇن كەلسە، دەريا بويىدىكى گۈزەل باغۇ ـ بوستانلارنى ئېقىتىپ كېتەتتى. ھەر يىلى 2 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە تۇمەن مىكلىيان ھاشارچىلار دەريا لىۋىگە دامبا سوقۇپ، بىر نەچچە يۈز مىك ھارۋا شاخ ـ شۇمبىلارنى باساتتى. لېكىن كەلكۇن كەلگەندە بۇ نەرسىلەر ھېچنېمىگە دالدا بولالمايتتى. جاپاكەش دېھقانلار يىل بويى ئارام ئالماي ھاشارغا ئىشلىگەچكە، دېھقانچىلىقىنى ۋاقتىدا قىلالماي، نامراتلىق ئازابىدىن قۇتۇلالمايتتى.

ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئورنى ناھايىتى ناچار، ياسىلىشى ئەگرى ـ توقاي بولغاچقا، دائىم كەلكۇن كەلسە ئۆستەڭ بويىدىكى باغۇ ـ بوستانلار ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى، ئاياغ كەتتەرگە پولسا، بىر كۈن ھەتتا ئىككى كۈنگىچە سۇ تارمايتتى. ھەر بىر ئۆستەڭدە سەككىزدىن ئونغىچە كاتتا ئازمىلار بولاتتى. بۇ ئازمىلاردىن چۈشكەن سۇلار ئىككى ـ ئۈچ مو دائىرىدىكى يەرنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى. يۇقىرىدىن سۇ سالسا بۇ سۇ ئاران يەرنى بىر قېتىم ھۆلەشكىلا يېتەتتى، ئېتىزغا سۇ چىقمايتتى. بۇرۇن ھازىرقىدەك تاش ئۆستەڭلەر بولمىغاچقا، نۇرغۇن سۇ ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە سىڭىپ كېتەتتى. شۇڭا، دېھقانلارنىڭ سۇ ئېچىش مەسلىسى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر يەنە دائىم تىنىپ قالاتتى، جاپاكەش دېھقانلار ھەر يىلى نۇرغۇن ئادەم كوچى سەرپ قىلىپ، مۇنداق ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چاپاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆستەڭلەرنىڭ ئازمىلىرىغا قوزۇق قېقىشقا شاخ ۋە ياغاچلار ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ قوزۇق ۋە شاخ ـ شۇمبىلار چىرىپ ـ سېسىپ، ئازمىلار تېشىپ كېتەتتى. بۇنىڭغىمۇ ھەر يىلى نۇرغۇن كۈچ ۋە ماتېرىيال كېتەتتى. بەزى

كەتتەردە ئۆستەڭلەردىن يار كېتىپ، زىرائەتلەر دان تۇتمىسا، بەزى ئاياغ كەتتەرگە سۇ يەتمەي، قۇرغاقچىلىق يۈز بېرەتتى. ئىلچىنىڭ شەھەر ئىچىدە توققۇز ئۆستەڭنىڭ بېشى دەپ ئاتالغان گازۇن دېگەن چوڭ ئۆستەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن توققۇز ئۆستەڭگە سۇ ماڭاتتى. ئاندىن سۇ بۇ ئۆستەڭلەردىن ئېرىقلارغا بۆلۈنۈپ دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىغا باراتتى. قاراقاش دەريا‌سىنىڭ سۈيى بوزان، سوپا، شوما، بىزىن، يورۇڭقاش، قاش، كوسا، بوزاق قاتارلىق ئۆستەڭلەرگە تارتىلىپ، ئۇنىڭدىن نۇرغۇن ئېرىقلار ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىغا باراتتى. ئۇ چاغلاردا سۇ قىس بولغاچقا، ھەر يىلى سۇ تالىشىپ ئادەم ئۆلۈش ھادىسىلىرى يولۇپ تۇراتتى، يېزا بىلەن يېزا، كەنت بىلەن كەنت ئوتتۇرىسىدا سۇ ئوغرىلىرىمۇ كۆپ ئىدى. سۇ باشقۇرىدىغان مىراپ بەگلىرىمۇ ناھايىتى چىرىك ئىدى. يۇرت ئېچىدىكى زومىگەر، مۇتەئەسسىپ كىشىلەر كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ سۇلىرىنى تارتىۋالىدىغان ئەھۋاللارمۇ دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. سۇ ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن، خوتەننىڭ شۇ چاغدىكى نوپۇسى ھازىرقىنىڭ 20 دىن بىرىگە تەڭ كەلسىمۇ، ئاشلىقنا ئۆزىنى + ئۆزى تەمىنلىيەلمەي، باشقا جايلاردىن ئاشلىق سېتىپ ئەكىلىپ، تەمىنلىنەتتى. شۇڭا، ئاشلىق باھاسى ئۆسۈپلا تۇراتتى. يالالانما دېھقانلار يەر ئىگىلىرىگە 20 ـ 25 چارەك قوناق ئۈچۈن بىر يىل ئىشلەپ بېرىپ، ئۆز تۇرمۇشىنى قامدايتتى.

1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچلىق يولىدىن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ماۋ جۇشىنىڭ «سۇ ـ يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياخشى ئىشلەپ، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش لازىم» دېگەن چاقىرىقىغا ئاساسەن، خوتەندە

1950 ـ يىلدىن باشلاپ سۇ قۇرۇلۇشى ھەرىكىتى باشلىنىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھالالباغ، يېڭىئېرىق قاتارلىق سۇ ئامبارلىرى قۇرۇلدى. لايلاپ قالغان نۇرغۇن بۇلاقلارنىڭ كۆزلىرى ئېچىلىپ، بۇلاق سۇلىرى راۋان قىلىندى. 1959 ـ يىلدىن باشلاپ ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، نۇرغۇن تاش ئۆستەڭلەر ياسىلىپ، بەزى ئېرىقلارغا سۇلياۋ يوپۇق يېپىلىپ، سىڭىپ كېتىدىغان نۇرغۇن سۇ تېجىلىپ، ئاياغ كەنتلەرگە ئۈچ كۈندە يېتىپ بارىدىغان سۇ يېرىم كۈندە يېتىپ بارىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن يېزا ـ كەنتلەر يېتەرلىك سۇ بىلەن تەمىنلەندى. ئازمىلارغا ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇن ماتېرىياللار تېجەلدى. يېزا ـ كەنتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۇ ماجرالىرى بۇرۇنقىدىن كۆپ ئازايدى. دېھقانلار زىرائەتلەرنى ۋاقتىدا سۇغۇرۇپ، مول ـ ھوسۇل ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. يورۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنى تىزگىنلەپ، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، يولداش ۋاڭ ۋېينىڭ باشلامچىلىقىدا، دەرياغا دامبا بېكىتىلىپ، 10 مىڭ ئادەم ئىشلەپ توختىتالمىغان كەلكۈن سۈيىنى 10 ـ 20 ئادەم توك قۇۋۋىتى بىلەن توختىتىپ، نۇرغۇن ئادەم كۈچى ۋە ماتېرىيالنى تېجەپ قالدى؛ شۇنىڭدەك، دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىپ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنى ۋە نۇرغۇن زاۋۇت، كان، كارخانىلارنى توك بىلەن تەمىنلىدى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاساسەن، بوز يەر ئېچىش مەيدانىدىن ئونى قۇرۇلۇپ، نەچچە يۈز مىڭ مو بىنام يەر ئېچىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر خىل زىرائەتلەر تېرىلىپ، مول ـ ھوسۇل ئېلىندى؛ نۇرغۇن مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز ئورمان بەلباغلىرى بەرپا قىلىنىپ، خەلققە بەخت يارىتىلدى. ئون نەچچە يىلدىن

بۇيان، باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆسكەن بولسىمۇ، ئاشلىق باھاسى ئانچە ئۆسۈپ كەتمىدى. بۇ، سۇ ئىشلىرىنىڭ ياخشى باشقۇرۇلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. چۈنكى، ھۆكۈمەت سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرمىگەن بولسا، نۇرغۇن بىنام يەرلەر ئېچىلماي ئاشلىق باھاسى ئۆرلەپ، خەلقنىڭ تۇمۇشى ناچارلاشقان بولاتتى.

1950 ـ يىلىدىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت خەلق مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى. ئون يىللىق قالايمىقانچىلىقتا سۇ ئىنشائاتلىرى كۆپلىگەن ۋەيرانچىلىقلارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرى تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، مىسلىسىز ئۇتۇق ۋە نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھازىر تېخىمۇ تەرەققىي قىلماقتا.

(ئاپتورى: خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، 100 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەم تارىخچى)

جاۋبكار مۇھەررىرى: **جۈرئەت ئابلىمىت**

ئوچ ژىلايەت ئىنقىلابىي ۋە مائارىپ

ئەنۋەرخانبابا

ئوچ ژىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى نەتىجىسىدە، 1944 ـ يىل 12 ـ نويابر كۈنى غۇلجا شەھىرىدە ئوچ ژىلايەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. ئوچ ژىلايەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەركىبىدە نازارەتلەر، ئىدارىلەر بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ژىلايەتلىك ژالىي مەھكىمىلىرى، ناھىيىلىك ھاكىم ئىدارىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئوچ ژىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى قەدەممۇقەدەم تولۇقلاندى.

ئوچ ژىلايەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەن مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنۈپ، 1945 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئېچىلغان ژاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنىڭ 4 ـ سانلىق مەجلىسىدە قوبۇل قىلىنغان توققۇز ماددىلىق ھۆكۈمەت خىتابنامىسىنىڭ 5 ـ ماددىسىدا «مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى

تەرەققىي قىلدۇرۇش» دەپ بەلگىلەندى. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى مائارىپ نازارىتى تەشكىل قىلىندى ھەمدە نازىرلىققا ھەببىب يونچى، مۇئاۋىن نازىرلىققا سەيپىدىن ئەزىزى تەينىلەندى. ھەببىب يونچى ژاپات بولغاندىن كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى نازىر بولدى. مۇقاتاي قۇرجاقانوۋ مۇئاۋىن نازىر بولدى. سابىت داموللام، سەيپۇللايوپلار رەھبەرلىك خىزمىتىگە قاتناشتى. مائارىپ نازارىتى قارمىقىدا ئىشخانا، مەكتەپلەر بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، مەدەنىيەت بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، دەرسلىك تەييارلاش بۆلۈمى، تارىخ تەتقىقات بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈملەر تەشكىل قىلىندى. مەن مەكتەپلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ خىزمەت قىلدىم. ھەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرىدىن ئىمىن ئاخۇن تارىخ، كۆنۇر نىياز، مۇتەللىپ قاسىم، مۇھەممەت باقى، مۇھەممەت مەنسۇر، ئىمىن موللاخۇن، ئىمىن ئىلياس قاتارلىقلار بار ئىدى.

1) مائارىپ نازارىتى قۇرۇلۇشى بىلەن جايلاردا ھەر دەرىجىلىك مائارىپ مەمۇرىي ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن شەھەر، ناھىيە، ژىلايەت دائىرىسىدە مائارىپ خىزمەتلىرىنى تەشكىللەش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. 1945 ـ 1946 ـ ئوقۇش يىلىغا تەييارلىق قىلىش ئوچۇن، بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلەش زۆرۈر ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئوقۇتقۇچى مەسىلىسى ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار سان جەھەتتە ئازلىق قىلاتتى، چۈنكى، ئوچ ژىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن مىللىي زىيالىيلارنىڭ ھەممىسى دېيەرلىك مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيتتى. ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدە مىللىي خىزمەتچىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. ئىنقىلابتىن كېيىن ھەممە ئىدارىلەردە مىللىيلار

خىزمەت قىلىدىغان بولدى، شۇ سەۋەبتىن كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلار ئىدارىلەر ۋە ھەربىي ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندى. ئەگەر ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇلمىغاندا، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يېڭىدىن ئوقۇتقۇچى تەييارلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇشتا چېكى تۇردى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئىتى مەجلىسىنىڭ 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چىقارغان 108 - نومۇرلۇق قارارنىڭ 3 - ماددىسىدا «خۇسۇسىي ئىش بىلەن شۇغۇللانغان ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتچقۇچىلىققا مەجبۇرىي قايتۇرۇلسۇن، ھەربىي ئورۇنلاردا ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقانلار ئىچىدە بۇرۇن مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلار بولۇپ، ئەگەر ئۇلارنى مائارىپ نازارىتى تەلەپ قىلسا، ھەممىسى مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا قايتۇرۇلسۇن» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەرنى ئوقۇتقۇچى بىلەن تەمىنلەش بىر قەدەر ئوڭۇقلۇق بولدى. لېكىن سان مەسىلىسى بىلەن بىللە سۈپەت مەسىلىسى، خۇسۇسەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىدىئولوگىيە مەسىلىسى، ئوقۇغۇچىلارغا قانداق تەربىيە بېرىش مەسىلىسى نۆۋەتتىكى مۇھىم مەسىلە ئىدى. چۈنكى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى شېكى شىسەي دەۋرىدە، گومىنداڭ دەۋرىدە ئوقۇغان ھەم ئىشلىگەن ئادەملەر ئىدى. ئەمدى بولسا، خەلق گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇستەبتلەرنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە ئېزىشىدىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن نەپەس ئېلىشقا باشلىغان دەۋر ئىدى. خەلقنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ،

مائارىپقا، ئوقۇشقا بولغان روھىي ھالىتى يۇقىرى ئىدى. مانا مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنى قانداق روھ ۋە قانداق ئىدىيە بىلەن تەربىيىلەش بىر مەسىلە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنى ئىدىيە جەھەتتە تەربىيىلەش، ئاندىن قالسا، كەسپىي سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كۇنتەرتىپكە قويۇلغان بىر ۋەزىپە بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1945 - يىلنىڭ ئېشىدا، ئوق ئاۋازلىرى تېخى توختىمىغان بىر شارائىتتا، ئۇلۇجا شەھەر ئوقۇتقۇچىلىرى ئۈچۈن بەيتۇللا مەكتىپىدە قىسقا مۇددەتلىك كۇرس تەشكىل قىلىندى. 1945 - يىلى يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدىكى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئولجا شەھەر رۇس گىمنازىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى تەشكىل قىلىندى. مەزكۇر كۇرسلاردا مەن كۇرس مۇدىرى ۋە ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلدىم. 1946 - يىلى يازدا، ۋىلايەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئولجا ناھىيىسىنىڭ جىلىلىۋزى بېزىسىدا تەشكىل قىلىندى. زۆرۈرىيەت ئېھتىياجى بىلەن بۇ خىل كۇرسلار ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ھەر يىلى يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ ئېچىلىپ تۇرۇلدى. «ئوقۇتقۇچىلار سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ۋىلايەتلەر ھەر يىلى ئاۋغۇست ئېيىندا بىر ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئاچسۇن» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ كۇرسلاردا مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. لېكىن قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ پەنىي بىلىم سەۋىيىسى ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قىيىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كەچكى مەكتىپى ئولجا شەھەر ئىلى

مەكتىپىدە تەشكىل قىلىندى. 1945 ـ يىلى 5 ـ دېكابردا ئېچىلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلەر مەجلىسىنىڭ 158 ـ قارارىدا «مائارىپ نازارىتى ئالتە ئاي مۇددەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچسۇن، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە مەلۇم سەۋىيىگە ئىگە، ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللۇنۇشنى خالايدىغان ھەر مىللەت ياشلىرى مىللەت ۋە جىنسىدىن قەتئىي نەزەر ئىشتىن ئايرىلغان ھالدا ئوقۇتقۇچىلار سىنىپىدا ئوقۇسا بولىدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئىلمىي مۇدىرلىرىمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىدا خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئوقۇسا بولىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسىدا دىنىي دەرس بېرىش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، دىنىي نازارەت مەخسۇس كۇرس ئېچىپ دىنىي ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلىسۇن» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ پەننىي ۋە كەسپىي بىلىم سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى، چۈنكى، ۋەزىيەت شۇنى تەلەپ قىلاتتى. 1948 ـ يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى پوتتۇرگەن مەكتەپنى (مەلۇماتى) ۋە خىزمەت ستاژىغا قاراپ بېرىلىدىغان بولدى. ئوقۇتقۇچىلارغا ئۆز يىلىملىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش توغرۇلۇق مۇددەت بەلگىلەپ بېرىلدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى مەمۇرىي كادىرلارغا قارىغاندا يۇقىرى ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى مۇدىرىنىڭ مائاشى ۋىلايەت ۋالىيسىنىڭ مائاشى بىلەن تەڭ ئىدى. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى نىسبەتەن مۇقىم، تۇرمۇشى بىر قەدەر خاتىرجەم ئىدى.

2) دەرسلىك مەسىلىسى ـ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك

زۆرۈر ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. چۈنكى، گومىنداڭ ۋاقتىدا قوللانغان دەرسلىكلەرنى قوللىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئالدى بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك تەييارلاش زۆرۈر تېپىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مائارىپ نازارىتى قۇرۇلۇشى بىلەن دەرسلىكلەر تەييارلاش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، دەرسلىكلەرنى تۈرۈش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتى باشلاندى. ئۇچ ۋىلايەت دائىر بىسىدە ياشايدىغان ھەممە مىللەتلەرنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، داغۇر، ئۆزبېك، تاتار، خەنزۇ، خۇيزۇ، رۇس مىللەتلىرىنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇتۇلىدىغان مەكتەپلىرى قۇرۇلغانىدى. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن ئېلىپبە، گرامماتىكا، ئوقۇش كىتابى، ھېساب، تەبىئەت، تارىخ، جۇغراپىيە، دىن دەرسلىكلىرى تەييارلاندى. مەكتەپلەردە ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، شىبە ۋە باشقا مىللەت تىللىرىدا دەرس ئۆتۈلىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەزكۇر مىللەتلەر تىلىدا دەرسلىك تەييارلاندى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىسىلغان دەرسلىكلەردىن قىسمەن پايدىلىنىلدى. رۇس مەكتەپلىرى پوتونلەي سايۇزدا نەشر قىلىنغان دەرسلىكلەرنى قوللاندى. دەرسلىك تۈزۈشنىڭ مۇرەككەپلىكى مەتبەئە قىيىنچىلىقى، ۋاقىت قىسلىقى ۋە باشقا قىيىنچىلىقلار سەۋەبىدىن ھەممە دەرسلىكلەرنى ھەر مىللەت تىلىدا تولۇق تۈزۈش قىيىن ئىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە دەرسلىك تۈزۈشنىڭ زۆرۈرلىكى ئېتىبارى بىلەن ھەر مىللەت باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن تەمىن ئېتىلدى.

3) 1945 ـ يىلى يازدا ھۆكۈمەت، خەلق كۇچى ۋە

ئۆشره ـ زاكات كىرىمى (1945 ـ يىللىق ئۆشره ـ زاكات پۇتۇنلەي مائارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىش قارار قىلىنغانىدى). بىلەن مەكتەپ بىنالىرى رېمونت قىلىندى ھەم زۆرۈر جاھازلار بىلەن تولۇقلاندى. 1945 ـ 1946 ـ ئوقۇش يىلىدا، مەكتەپنى ۋاقتىدا ئېچىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەندى. 1945 ـ يىلى 1 ـ سېنتەبىردىن ئېتىبارەن مەكتەپلەر ئوقۇش باشلىدى.

ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن، ئاتا ـ ئانىلار، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن بىزار بولغانىدى. چۈنكى، ئوقۇشنىڭ ساپاسى تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلار ساۋاتى چىققاندىن كېيىنلا ئوقۇشنى خالىمايتتى. ۋەھالەنكى باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئالىي مەكتەپ ئەمەس، ئوتتۇرا مەكتەپكە چىقىش ئىمكانىيتى ئاز ئىدى. سەۋەبى، پۈتۈن ئىلى ۋىلايىتى بويىچە بىرلا گىمنازىيە مەكتىپى بولۇپ، بۇنىڭدا بەش سىنىپ ئۇيغۇر، ئىككى سىنىپ ئۇيغۇر قىزلار، تۆت سىنىپ خەنزۇ، ئىككى سىنىپ موڭغۇل، بىر سىنىپ رۇس بالىلىرى ئوقۇيتتى، قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى بولسا خەنزۇ قىزلىرىغا خاس ئىدى. مۇھىمى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن خىزمەتكە ئورۇنلىشىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچ مەكتەپتىمۇ ئوقۇشنى خالىمايتتى. ھەم مەكتەپكە كەلمەيتتى. مەكتەپ رەھبەرلىكىنىڭ ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇھىم بىر ئىشى، ھەركۈنى كوچىدا ئۇيمۇ ئۇي يۈرۈپ بالا يىغىش ئىدى.

ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، مەن غۇلجا شەھىرى ئۆزبېك «نەمۇنە» مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىنى

ئىشلەيتتىم. مېنىڭ ھەر كۈنلۈك ئاساسىي ۋەزىپەمنىڭ بىرى ئوقۇتقۇچىلارنى يالا يىغىشقا تەشكىللەش ۋە ئۆزۈممۇ ئوقۇتقۇچىلار بىللەن بىللە كوچىمۇكوچا يۈرۈپ ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە چاقىرىش ئىدى. بۇ ئىشتىن ئوقۇتقۇچىلارمۇ، ئاتا ـ ئانىلامۇ، ئوقۇغۇچىلارمۇ بىزار ئىدى. ئوقۇغان بىلەن چىقىش يولى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى ھۈنەر ـ كەسىپ ئۆگىنىشكە بېرەتتى. ئۆگىنىدىغان كەسىپلەر سەيپۈچىلىق، موزدوزلۇق، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تامچىلىق ۋە سودا ـ سېتىق قاتارلىق ئىشلار ئىدى. ئوقۇغۇچىلار بىرەر كەسىپ ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتى بولاتتى.

ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئەھۋال پۈتۈنلەي ئۆزگەردى. 108 ـ قارارنىڭ 2 ـ ماددىسىدا: ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارغا شەھەرلەردە تولۇقسىز مەجبۇرىي تەلىم، يېزا، قىشلاقلاردا باشلانغۇچ مەجبۇرىي تەلىم ـ يۈرگۈزۈش» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. مۇھىمى ئوقۇشنى خالايدىغان بولدى. غۇلجا شەھىرىنى ئالساق، ئاۋغۇست ئېيىدا ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە تىزىملىنىپ بولاتتى. 1 ـ سېنتەبىر كۈنى مەكتەپلەردە رەسمىي دەرس باشلىناتتى. كېچىكىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە كىرگۈزۈش خېلى قىيىن ئىدى. نېمە ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشقا بولغان ھەۋىسى يوقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىشكە قىزىقىدىغان بولدى؟ چۈنكى، ئامما مائارىپنىڭ ئىستىقبالىنى كۆردى، ئوقۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار تۇرمۇش يولىنى تاپىدىغان بولدى. باشلانغۇچ مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە

ئوقۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شەھەرلەردىكى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر يېتىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرى ئېچىلدى. قازاق، قىرغىز، موڭغۇل مىللەتلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا تارقاق ياشايدىغانلىقتىن، كۆكلەۋ، يايلاۋ، كۆزلەۋ ۋە قىشلاۋ ئارا كۆچۈپ يۈرىدىغانلىقتىن ئوچۇن، شەھەر - يېزىلارغا ئوخشاش مۇقىم بىر يەردە ئوقۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چارۋىچى خەلقنىڭ بىر قەدەر توپلىشىپ ئۇزۇنراق ئولتۇرىدىغان جايى قىشلاۋ بولۇپ، بۇ يەردىمۇ تۆت - بەش ئايلا ئولتۇرۇش مۇمكىن ئىدى. باشقا ۋاقىتلاردا بەك تارقاق جايلاشقانلىقى ئوچۇن، ئوقۇغۇچىلارنى توپلاش تەس، شۇنىڭ ئوچۇن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئوقۇتۇش مەسلىسىنى ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىش چارىسى چارۋىچى خەلقنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش ئىدى. لېكىن بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئوچۇن ئۇزۇن ۋاقىت، ئىقتىساد ۋە تۇرلۇك چارا - تەدبىرلەر كېرەك بولاتتى. ئۇچ ۋىلايەت شارائىتىدا يۇنى ھەل قىلىش قىيىن ياكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئوچۇن قازاق، قىرغىز، موڭغۇل چارۋىچى خەلقنىڭ بالىلىرىنى يوقىرى سىنىپلاردا (تولۇقسىز ئوتتۇرىدا) ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئوچۇن، مەركەزلەشكەن ياتاقلىق مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئىلىنى ۋىلايىتىنى مىسالغا ئالساق، بۇ خىل مەكتەپلەردىن غۇلجا، سۇيدۇڭ، چىلپەڭزە، بورتالا، ئارشاڭ، جىڭ، كونەس، توققۇزتارا، قىزىلكورە، موڭغۇلكورە، يۇلتۇز ناھىيىلىرىدە تەشكىل قىلىنغانىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ پوتون راسخوتى ھۆكۈمەت تەرەپتىن بولۇپ، پەقەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق راسخوتىنى ئاتا - ئانىلار ئۇستىگە ئالغانىدى.

موڭغۇللارنىڭ يوقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوچۇن غولجىدا ياتاقلىق مەكتەپ تەشكىل قىلىنىدى، بۇ مەكتەپنىڭ پوتون راسخوتى ھۆكۈمەت تەرەپتىن بېرىلدى. يۇنىڭ سىرتىدا بورتالا، ئارشاڭ، جىڭ، يۇلتۇز ناھىيىلىرىدە ياتاقلىق مەركەزلەشكەن مەكتەپلەر بار ئىدى.

شەھەر، يېزىلارنىڭ نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلىرى يېنىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار، ئايرىم مەكتەپلەردە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلار، مەركەزلەشكەن ياتاقلىق مەكتەپلەر تەشكىللەنگەنلىكى ئوچۇن، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئالاھىدە نەتىجە كۆرۈلدى. شۇنىڭ ئوچۇن، ئارادىلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى ئاساسەن ئوچ ۋىلايەت تولۇق ئوتتۇرا ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن تەمىنلىدى.

1945 - 1946 - ئوقۇش يىلىدا ئىلى ۋىلايىتىدە باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر 303 بولۇپ، بۇنىڭدىن قازاق مەكتىپى 147، ئۇيغۇر مەكتىپى 106، موڭغۇل مەكتىپى 10، روس مەكتىپى 13، شىبە مەكتىپى 11، خۇيزۇ مەكتىپى توققۇز، قىرغىز مەكتىپى ئوچ، ئۇزبېك مەكتىپى ئىككى، تاتار مەكتىپى بىر، خەنزۇ مەكتىپى بىر، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانى 35 مىڭ 516 نەپەر. تاربا‌غاتاي ۋىلايىتىدىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر 114، ئالتاي ۋىلايىتىدىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر 12 بولۇپ، ئوچ ۋىلايەت يوينچە مەكتەپلەر سانى 429 ئىدى. بۇ ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى ئوقۇش يىلىدا ماۋارىپ ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن زور نەتىجە ئىدى.

ئوتتۇرا مەكتەپنى پوتتۇرگەن، ئومۇمىي مەلۇماتقا ئىگە ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۇرۇش ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى،

بوغالتىرلارغا بولغان ئېھتىياج تېخىمۇ زورۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قىسقا مۇددەتلىك بوغالتىر يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ، ئىدارە، جەمئىيەتلەرنىڭ مالىيە - ھېسابات خادىملىرىغا بولغان ئېھتىياجى قىسمەن تەمىن ئېتىلدى. 1948 - يىلغا كەلگەندە، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھەر ساھە مۇتەخەسسىسلىرىنى يېتىشتۇرۇش زورۇرىيىتى ۋە ئىمكانىيتى تۇغۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلى گىمنازىيىسى ئاساسىدا ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مۇتەخەسسىسلەر يېتىشتۇرۇش بىلىم يۇرتى تەشكىل قىلىنىدى. بۇنىڭدا ئاگرونومىيە، مال دوختۇرلۇق، زوئوتېخنىكىلىق، ئوقۇتقۇچىلىق، ئېقتىساد، ئەدلىيە، قۇرۇلۇش قاتارلىق كەسىپلەر تەسىس قىلىنىدى. بۇنىڭدا 18 سىنىپ ئېچىلىپ، 500 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدى. تىببىي خادىملارغا بولغان ئېھتىياجنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، تىببىي ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىلىپ، نەچچە قارار ئوتتۇرا دەرىجىلىك تىببىي خادىملار تەربىيىلەندى. قىزلار ئۈچۈن تىككۇچىلىك ھۈنەر مەكتىپى ئېچىلىپ، تىككۇچىلەر تەربىيىلەندى. يېتىم - يېسىرلار ئۈچۈن دارىلئېتام ئېچىلىپ، ئۇلارنى ياتاق، تاماق، كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەش بىلەن بىللە، ئۇلارغىمۇ ئاددىتىكى مەكتەپلەرگە ئوخشاش دەرس ئوتۇلدى، جەمئىيەتتىكى ئاجىز ئاددىلەر ئۈچۈن دارىلئاجىزىن ئېچىلىپ، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىنىدى.

ياش ئەۋلادلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش بىلەن بىللە، چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. گومىنداڭچىلار خەلق ئامما‌سىنىڭ ساۋات چىقىرىشى بىلەن كارى يوق ئىدى،

شۇنىڭ ئۈچۈن چوڭلار ئىچىدە ساۋاتسىزلار كۆپ ئىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىش بىلەن، چوڭلار ئىچىدە ساۋات چىقىرىش خىزمىتى چىنىڭ تۇتۇلدى. ھەر يىلى قىشتا ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى يۈرگۈزۈلۈپ، نۇرغۇن ئاددىلەر ساۋاتلىق بولدى.

4) ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئەكسىيەتچىل گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئوقۇتۇش سىستېمىسى، پروگراممىسى، دەرسلىكلىرى، تەلىم - تەربىيە جەھەتتىكى نامۇۋاپىق قائىدىلىرىنىڭ ھەممىسى بىكار قىلىنىدى. چۈنكى، ئەكسىيەتچىل مائارىپقا ۋارىسلىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش زورۇر بولدى.

ئوقۇش سىستېمىسى جەھەتتە، گومىنداڭ ۋاقتىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئالتە يىل، تولۇقسىز ئوتتۇرا ئۈچ يىل، تولۇق ئوتتۇرا ئۈچ يىل جەمئىي 12 يىل ئىدى. بىز باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى تۆت يىل قىلىپ ئۆزگەرتتۇق، چۈنكى، تۆت يىل بولغاندا باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىگە كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن ئىدى. ۋاقىتنى قىسقارتىپ قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى تېزرەك يېتىشتۇرگەندە ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ پايدىلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۆۋېت ئىتتىپاقىدىكى قېرىنداش مىللەتلەردىن ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى تۆت يىل ئىدى. بىزنىڭمۇ تۆت يىل بولغاندا، ئۇلارنىڭ دەرسلىك، پروگراممىلا ۋە باشقا جەھەتلەردىكى تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىشقا ئوڭايلىق تۇغۇلاتتى. ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى تۆت يىللىق قىلغىنىمىز توغرا بولغانلىقى ئىسپاتلاندى.

باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ پروگراممىلىرى ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭدا سوۋېت پروگراممىلىرىدىن پايدىلىنىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپلەردە گراماتىكا، ئوقۇش كىتابى، ھېساب، تەبىئەت، دىن، رەسىم، شېئىر، گىمناستىكا قاتارلىق دەرسلەر كىرگۈزۈلدى. ئوتتۇرا مەكتەپلەردە گراماتىكا، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بىئولوگىيە (بوتانىكا، زوئولوگىيە، ئاناتومىيە، فىزىئولوگىيە)، گىمناستىكا، دىن دەرسلىرى ئۆتۈلەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ھەپتىسىگە 24 سائەت، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرىلاردا 30 سائەت دەرس ئۆتۈلەتتى، بىر سىنىپتا ئادەتتە 30 بالا ئوقۇيتتى. خەلق تارقاق جايلاشقان، ئوقۇغۇچىلار ئاز جايلاردا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بىرلەشمە سىنىپلار تەشكىل قىلىندى.

باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرىلاردا دىن دەرسى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، سائەت سانى ئاز ئەمەس ئىدى، دىن دەرسى سائىتىنى مائارىپ نازارىتى بىلەن دىنىي نازارەت بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ بەلگىلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن دىنىي نازارىتىتىڭ پىكرى بويىچە دىن دەرسى سائىتى كۆپرەك بەلگىلەنگەنىدى. يازلىق تەتىلدىكى قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچىلار كۇرسلىرىغىمۇ دىن دەرسى كىرگۈزۈلگەنىدى.

مەكتەپلەردە ئوغۇل ـ قىز ئوقۇغۇچىلار ئارىلاش ئوقۇيتتى، 1948 ـ يىلىغا كەلگەندە، غۇلجا شەھىرىدە بىر باشلانغۇچ قىزلار «سايرامىيە» مەكتىپى تەشكىل قىلىندى.

باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر مائارىپنىڭ ئاساسى، بۇ ئاساس ياخشى بولمىسا مائارىپتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. تەلىم ـ تەربىيە مەكتەپنىڭ ئاساسىي مەسىلىسى،

مەكتەپلەردە تەلىم ـ تەربىيە خىزمىتى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلمىسا، ياش ئەۋلادلارنى ئەخلاقلىق، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرگىلى بولمايدۇ. ئوتتۇرا ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ ياراملىق بولۇشىدا، ئاساسىي مائارىپنىڭ رولى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن مەكتەپلەرنىڭ تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ، چىڭ تۇتۇلدى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم ۋە ئەخلاقىغا نومۇر قويۇشتا ئەلا، ياخشى، ئوتتۇرا، ناچار، ناھايىتى ناچار دەپ بەش دەرىجىگە بۆلۈندى. بىر ئوقۇش يىلى تۆت چارەككە بۆلۈنۈپ، ھەر چارەك داۋامىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىگە ئاساسەن دەرس سوراپ باھالىنىپ، چارەك ئاخىرىدا سىناق ئېلىپ، ئادەتتىكى ۋاقتىدا دەرس ئۆزلەشتۈرۈش نومۇرى بىلەن چارەكلىك سىناق نەتىجىسىنى بىرلەشتۈرۈپ باھا بېرىلەتتى. يىل ئاخىرىدا يىللىق ئىمتىھان ئېلىناتتى، يىللىق ئىمتىھان سوئاللىرى ئالاھىدە چىقىرىلىپ، مەكتەپلەرگە تارقىتىلىپ بېرىلەتتى. بەزى دەرسلەردىن ئاغزاكى، بەزى دەرسلەردىن يازما، بەزى دەرسلەردىن ھەم يازما ھەم ئاغزاكى ئىمتىھان ئېلىناتتى. ئىمتىھان ئالغاندا، دەرس ئوقۇتقۇچىسىدىن باشقا، نازارەت قىلغۇچى ئوقۇتقۇچىمۇ بولاتتى. تۆت چارەكنىڭ ئوقۇش نەتىجىسى ۋە يىللىق ئىمتىھان نەتىجىسى ئاساسىدا، يىللىق نەتىجە چىقىرىلاتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۈچ پەندىن ئۆتەلمىسە سىنىپتا قالاتتى، ئىككى پەندىن ئۆتەلمىسە كۈزلۈك ئىمتىھانغا قاتنىشاتتى، كۈزلۈك ئىمتىھاندىن ئۆتسە سىنىپتىن كۆچۈرۈلۈپ، ئۆتەلمىسە سىنىپتا قالاتتى.

ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ھەربىر ناھىيە، شەھەر

ئۆزلىرى تەكشۈرۈپ تۇرغانلىقى سىرتىدا، ۋىلايەت تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئىلى ۋىلايىتىدە ھەربىر ناھىيىگە بىردىن مۇپەتتىش تەيىنلەنگەنىدى، بۇ مۇپەتتىشلەر يەلگىلەنگەن ناھىيىلەرگە بېرىپ، ئوقۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن ئوقۇش يىلىغا تەييارلىق كۆرۈش خىزمەتلىرىنى يەنى مەكتەپلەرنىڭ رېمونت قىلىنىشى، پارتا، ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىق مەكتەپ جاھازلىرىنىڭ رېمونت ۋە تولۇقلىنىش ئەھۋالىنى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تولۇق - كەملىكى ۋە دەرسكە تەييارلىق قىلىش ئەھۋاللىرىنى، ئوقۇش باشلانغاندىن كېيىنكى تەلىم - تەربىيىگە دائىر خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى. ھەممە ناھىيىلەرنىڭ مۇپەتتىشلىرى ۋاقتىنى - ۋاقتىدا خىزمەتلىرىدىن دوكلات بېرىپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلەر توغرۇلۇق يولىورۇق ئېلىپ، يەنە ئۆز ناھىيىلىرىگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىتتى.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش يىلىغا تەييارلىق قىلىش خىزمەتلىرى چىڭ تۇتۇلاتتى. ئوقۇتقۇچىلار يازلىق قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلارغا قاتناشقاندىن سىرت، ھەر يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا، ئوقۇش يىلى باشلىنىشتىن بۇرۇن ئوقۇتقۇچىلار كونفېرېنسىسى ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدا ئۆتكەن ئوقۇش يىلىنىڭ خىزمەتلىرى يەكۈنلىنىشتىن سىرت، تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلاتتى ۋە يېڭى ئوقۇش يىلىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلاتتى.

مەكتەپ ئوقۇتۇش - تەربىيە ئىشلىرىنىڭ نەتىجىلىك بولۇشى - مەكتەپ، ئائىلە، جەمئىيەت ئۈچ تەرەپنىڭ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشىغا باغلىق. ئاتا - ئانىلارنى مەكتەپ ئىشىغا جەلپ قىلىش ئۈچۈن ھەربىر مەكتەپ يېنىدا ئاتا - ئانىلار كومىتېتى تەشكىل قىلىناتتى. ئاتا - ئانىلار

كومىتېتى مەكتەپ رەھبەرلىكىگە ئوبدان ماسلىشىپ، مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەربىيە ئىشلىرىغا يېقىندىن يارەم بېرەتتى. ھەربىر مەكتەپ دائىر بىسىدە مەكتەپ ئىشلىرىغا كۆيۈنىدىغان، غەمخورلۇق قىلىدىغان، مەكتەپ ئىشىنى ئۆز ئىشىم دەپ قارايدىغان ئاتا - ئانىلار ئاز ئەمەس ئىدى. ئاتا - ئانىلار كومىتېتىغا ئاساسەن ئەرلەر ئىشتىراك قىلاتتى.

5) ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، غۇلجىدا مائارىپ نازارىتى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى، ناھىيىلەردە بۆلۈملەر تەشكىل قىلىندى. ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبەقازانىپ، 11 ماددىلىق بىتىم تۈزۈلگىچە بولغان ئارىلىقتا (1945 - 1946 - يىللىرى) ئوچ ۋىلايەت مائارىپ ئىشلىرىغا مائارىپ نازارىتى بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلدى. 1946 - يىلى 1 - ئىيۇلدا 11 ماددىلىق بىتىم ئاساسىدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوچ ۋىلايەت مائارىپ نازارىتى ئەمەلدىن قېلىپ، ئوچ ۋىلايەت مائارىپىغا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتى رەھبەرلىك قىلدى. ئەمما بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۇزاق داۋام قىلمىدى. 1947 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بىتىم بۇزۇلدى. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن، ئوچ ۋىلايەت مائارىپ ئىشلىرىغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش ئوچۇن، سەيپىدىن ئەزىزى باشچىلىقىدا ئوچ ۋىلايەت مائارىپ رەھبەرلىك ھەيئىتى قۇرۇلدى. بۇ ھەيئەت تاكى ئۆلكە ئازاد بولغانغا قەدەر ئوچ ۋىلايەت مائارىپىغا رەھبەرلىك قىلدى. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مۇئاۋىن رەئىسى ئوچ ۋىلايەت رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. مەن

بىتىم ۋاقتىدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىدە مۇدىر كاتىپ (مىشۇ جۇرىن) بولۇپ ئىشلىدىم، بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن تاكى ئازادلىققا قەدەر ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسىنىڭ (ئىدارىسىنىڭ) باشلىقى بولۇپ ئىشلىدىم.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىپ، تاكى ئازاد بولغانغا قەدەر بەش يىل ۋاقىت ئۆتتى. بۇ، تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا ناھايىتى قىسقا ۋاقىت بولسىمۇ، ئەمما بۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مائارىپ ساھەسىدە نۇرغۇن ئىشلار قىلىندى، بۇ ھەممىگە ئايان.

1948 ـ 1949 ـ ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە، ئۈچ ۋىلايەتتە يەنى ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە 545 باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ، 1830 سىنىپ، 56 مىڭ 900 ئوقۇغۇچى، 2059 نەپەر ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى بار ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت ۋاقتىدا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك تولۇقسىز ئوتتۇرا، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئايرىم ـ ئايرىم تەشكىل قىلىنماستىن، بەلكى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىلەن بىرلىكتە ئېچىلغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ مائارىپىغا نىسبەتەن ھەقىقەتەن زور ئىدى. يەتتە ۋىلايەتتىكى 100 مىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھەربىلىرىنىڭ مۇھاسىرىسى ئاستىدا تۇرغان ئۈچ ۋىلايەتتە، قىسقىغىنە بەش يىل جەريانىدا مائارىپ ساھەسىدە مۇنداق تەرەققىياتلارغا ئېرىشىش ھەقىقەتەن زور غەلىبە ئىدى.

ئەلۋەتتە، ئۈچ ۋىلايەت مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى زور

دېگەندە، بىز ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن ئىلگىرىكى ئەكسىيەتچىل گومىنداڭ ۋاقتىدىكى مائارىپنى نەزەردە تۇتىمىز. تەبىئىيكى، بۇنى ئازادلىقتىن كېيىنكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭ مائارىپ تەرەققىياتى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئازادلىقتىن كېيىنكى شىنجاڭ مائارىپى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، دەۋرنىڭ تەقەززاسى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەلەپ ۋە ئېھتىياجى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى نەتىجىسىدە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇنىڭدا شەك ـ شۇھبە يوق، بۇمۇ ھەممىگە ئايان.

(ئاپتورى: ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى)

جاۋابكار مۇھەررىر: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

باھارگۈل ئابلىز

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان (1912 ـ 1928 ـ يىللار) ۋە جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان (1928 ـ 1933 ـ يىللار) ۋاقىتلار شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ھېچقانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان، ئەمەلدارلار چىرىكلەشكەن، خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ ـ ياساق يىلدىن يىلغا ئېغىرلاشقان، مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي ئۆچمەنلىك بارغانسېرى كۈچەيگەن قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىك تۈرغۇن يىللار ئىدى. جۈملىدىن، ياڭ ـ جىنلارنىڭ 20 نەچچە يىللىق ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا تۇنقان ئاساسىي يولى ۋە ئىدىيىسى: «كىچىك دائىرىلەرگە بۆلۈپ ئىدارە قىلىش»، «خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش»، «خەلقنى بولۇشىغا قويۇۋېتىش» بولغاچقا، مىللەتلەر بىلەن مىللەتلەر

ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئۆچمەنلىكنى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكىيۇرتتۇازلىقنى، دىنىي تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيلا قالماستىن، بەلكى ئىلغار ئىدىيە ۋە پەننىي كۆزقاراشلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن توستى. دىنىي خۇراپاتلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا، ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشىغا (جۈملىدىن ئوغرىلىق، ئەپيۇنكەشلىك، نەشكەشلىك، جازانىخورلۇق، پاھىشە قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنىڭ يامرىشىغا) كەڭ يول قويدى. ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزىگە سادىق بولۇشىنىلا كۆزلەپ، ئۇلارنىڭ پارىخورلۇق ۋە خىيانەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشىغا كەڭ يول بەردى. كەڭ دېھقان ـ چارۋىچىلار ۋە ھۈنەرۋەنلەر ئۈستىدىكى ئالۋاڭ ـ ياساقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇپ، خەلقنىكەمبەغەللىك، يوقسۇزلۇق گىردابىغا تېخىمۇ پېقىنلاشتۇردى. مۇشۇنداق شارائىتتا، خەلق جان بېقىش ۋە تۇرمۇش غېمى بىلەنلا بولۇپ، پەن ـ مەدەنىيەتكە قىزىقماسلىقى تەبىئى ئىدى. مۇنداق ئەھۋال شىنجاڭدا، ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ساۋاتسىز، بالىلار ئوقۇشسىز، ھەممە جايىنى جاھالەت، خۇراپاتلىق، نادانلىق قاپلىغان قاراڭغۇ زۇلمەتلىك بىر ھالەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

لېكىن، تۇن قانچە قاراڭغۇ بولغانسېرى يۇلتۇزلار شۇنچە يورۇق چاقنىغىنىدەك، قارىمۇقارشىلىق ۋە زىددىيەتلەر ئىچىدە يېڭى شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، زۇلمەتتە قالغان كىشىلەرنىڭ چىراق يېقىپ بولسىمۇ يورۇقلۇق ئىزدىشى تەبىئى ئىدى. شۇڭا بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭدا ئەسلىدە بار بولغان ئەنئەنىۋى مائارىپتىن

تاشقىرى، ھۆكۈمەت يېڭىدىن ئاچقان خەنزۇ تىلىدىكى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋارىپى، خۇسۇسىيلار ئاشقان دىن بىلەن پەن بىرلەشتۈرۈلگەن «جەدىد» مەكتەپلىرى بارلىققا كەلدى.

ھۆكۈمەت ئاچقان خەنزۇ تىلىدىكى ماۋارىپنىڭ شەكىللىنىشى

ئەسلىدە، ياڭ زېڭشىن ئۆز تەبىئىتى بويىچە «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش» نى بەك ئارزۇ قىلسىمۇ، لېكىن، ئوپيېكتىپ ئەمەلىيەت بۇنىڭغا يول قويماي، ئازراق بولسىمۇ ماۋارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى، بۇنىڭدا تۆۋەندىكى سەۋەبلەر بار:

بىرىنچى، ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىقىنى ئورنىتىش، شىنجاڭنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇشنى خالايتتى. بىراق، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بېيجىڭ مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى، شىنجاڭدا ئىقتىدارلىق ئەمەلدار ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ئازلىقىنى باھانە قىلىپ، ھەدەپ ئۆز قول - چوماقچىلىرىنى ئەۋەتىشكە باشلىدى. كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى ئارقا تايانچىسى كۈچلۈك ئەمەلدارنىڭ ئورۇغ - ئەۋلادى بولسا، يەنە بىر قىسمى ھەقىقەتەن بىلىملىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەر ئىدى. شۇڭا، ھاكىم مۇتلەق سىياسىتى يۈرگۈزۈپ كەلگەن ياڭ زېڭشىن، بىر تەرەپتىن ئۇلارنى كونترول قىلالماسلىقتىن ئەنسىرىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ سانى يىلدىن - يىلغا كۆپەيسە، ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلاپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا

ئۇ، 1916 - يىلى «شىنجاڭدا ماۋارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش» نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن مەقسەت، ئۆزىگە سادىق بىر تۈركۈم مۇرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۆز ھاكىم مۇتلەقلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئىدى.

ئىككىنچى، شۇ چاغدا شىمالىي شىنجاڭدا بىر تۈركۈم خەنزۇ ئاھالىسى بولغاندىن تاشقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەر - بازارلىرىدىمۇ بىر تۈركۈم خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە خىزمەتچىلەر بار ئىدى. ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇشسىز قېلىشىنى خالىمايتتى. ئۇلارنى شىنجاڭدا ئۇزاق مۇددەت تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە ئوقۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش لازىم ئىدى.

ئۈچىنچى، شىنخەي ئىنقىلابى ۋە 1919 - يىلدىكى «4 - ماي» مەدەنىيەت ھەرىكىتىدىن كېيىن، ھەممە جايدا مەدەنىي - ماۋارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ دولقۇنىنىڭ ۋە سوۋېت ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپقا بولغان تەشنالىق بارغانسېرى كۈچەيدى. شۇڭا، ئازراق بولسىمۇ يەرلىك ئاھالىنى مەدەنىي - ماۋارىپتىن بەھرىمەن قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىنى تۇڭاقلاش زۆرۈر ئىدى.

مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا ھەر يىلى بېرىپ - كەلگەن ئىككى مىليون سەر كۈمۈش پۇل يارىمىي توختىتىپ قويۇلغان؛ ئەمەلدارلار بارغانسېرى چىرىكلىشىپ، يەرلىك باج كىرىمى شەخسىلەرنىڭ يانچۇقىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن،

شىنجاڭنىڭ مالىيە قىينىچىلىقى شۇنچە ئېغىر بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ياڭ زېڭشىن ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت ئالدىدا باش ئېگىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئىلگىرى بار باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قىسقارتىشقا جۇرئەت قىلالمايلا قالماستىن، يېڭىدىن باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى كۆپەيتىشكە ۋە ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى ئېچىشقا مەجبۇر بولدى.

شۇڭا ئۇ، «بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، ھۆكۈمەت باشقۇرغان، ھۆكۈمەت تەمىناتى بىلەن ئوقۇيدىغان بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قۇردى. ئۇرۇمچى قاتارلىق چوڭراق شەھەرلەردە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى ئېچىشقا باشلىدى. بۇ خىل مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ باراتتى. ئۇنىڭغا، شۇ جايدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ ۋە ئاھالىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن باشقا ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ قوبۇل قىلىناتتى. بۇ مەكتەپلەر «شۆتاڭ» دەپ ئاتىلىپ، بەزىلىرى بۇتخانىلارنى ئوقۇتۇش ئورنى قىلغان؛ بەزىلىرىدە ئوقۇغۇچىلار مانجۇ ئەمەلدارلىرىغا ئوخشاش ئۇرۇمە چاچ قويۇشقا مەجبۇر قىلىنىپ، مانجۇچە قارىتىقى بۆك، ئۇزۇن قارا چاپان كىيگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، يەرلىك ئاھالە ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ «دىنسىز» بولۇپ قېلىشى ۋە مىللىي ئەنئەنىلەردىن چەتنەپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، بۇ خىل مەكتەپلەرگە ئۆز پەرزەنتلىرىنى بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ئەكسىچە ياخشىلىرى تاللىنىپ، ئۇرۇمچىدىكى يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئەۋەتىلىپ،

ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن چوڭ ئەمەلدار بولاتتى. ئادەتتىكىلەر ئۆز يۇرتىدىكى ئامبال، يامۇل (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت)، باجخانا قاتارلىق ئورۇنلاردا ھۆكۈمەت خادىمى، تەرجىمان بولۇپ ئىشلەشكە ۋە يېزىلارنىڭ بەگلىكىگە تەينىلىنەتتى. شۇڭا بىر قىسىم كىشىلەر، ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ زالىملارغا «قول - چوماق» بولۇپ قېلىشىنى خالىمايتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا، يەرلىك ئاھالە ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بېرىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى مەكتەپكە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى خۇددى ئەسكەر تۇتۇش ۋەزىپىسىگە ئوخشاشلا، ھەرقايسى يېزا - كەنتلەرگە تەقسىم قىلىنىپ بېرىلەتتى. كىمنىڭ بالىسى ئوقۇشقا تاللانغان بولسا، شۇ ئائىلىگە دېھقانلارغا ئالۋاڭ چېچىپ تۆلەم پۇلى يىغىپ بېرەتتى. مەسىلەن، 1915 - 1927 - يىللىرى لوپ ناھىيە بازىرىدا، يۇزۇڭقاش ۋە تەۋەككۈل يېزىلىرىدا، بۇ خىل مەكتەپلەردىن بىر سىنىپلىقتىن ئۈچ مەكتەپ بولۇپ، ھەر قارارىدا 80 دەك ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. دەسلەپكى يىللاردا، ھەر بىر ئوقۇغۇچى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىغا يىلىغا 12 سەردىن تۆت يىللىققا جەمئىي 48 سەر كۈمۈش پۇل (تەڭگە) يىغىپ بېرىلگەن بولسا، كېيىنكى يىللاردا ھەر بىر ئوقۇغۇچى ئۈچۈن يىلىغا 60 - 80 چاراكتىن قوناق (بىر چارەك 16 جىڭ ھېسابىدا) يىغىپ بېرىلگەن.

ئۇ چاغلاردا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش تۈزۈمى تۆت يىللىق بولۇپ، بىر سىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرسە بىر سىنىپ قوبۇل قىلىنغان، ھەر بىر سىنىپتا 30 - 40 ئوقۇغۇچى بولغان. ناھىيە بازىرى ياكى ۋىلايەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە باشلانغۇچ سىنىپ (چوجى بەن)،

روشدی سىنىپ (گاۋجى بەن)لار بولۇپ، روشدی سىنىپلارنىڭ مۇددىتى ئىككى يىل بولغان، ئادەتتىكى مەكتەپلەردە ئەڭ ياخشى ئوقۇغانلار روشدی سىنىپلارغا تاللاپ ئەۋەتىلگەن. روشدی سىنىپلاردا ئەڭ ياخشى ئوقۇغانلار ئۆلكە مەركىزىدىكى دارىلمۇئەللىمىن ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە تاللاپ ئەۋەتىلگەن، ئىشىپ قالغانلىرى ناھىيىنىڭ ئۆزىدە ئىش بېجىرگۈچى (بەنسىيۇەن)، تەرجىمان (تۇڭچى)، يېزا بېگى قاتارلىق خىزمەتلەرگە تەينىلەنگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش جەريانىدىكى تاماق راسخوتى يىلدا ئىككى قۇر كىيىم، قىشلىق ئىسسىنىش پۇلى يۇقىرىنىڭ يىر تۇتاش بەلگىلىمىسى بويىچە يەرلىك مالىيىدىن ھۆكۈمەت ھېسابىغا چىقىم قىلىناتتى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئانا تىلى (تىل - ئەدەبىيات)، ھېساب، تەبىئەت قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇلغاندىن تاشقىرى، ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا كۇنىگە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس (ئاساسەن قۇرئان ساۋادىنى چىقىرىش) كىرگۈزۈلگەن. دەرسلىك ماتېرىياللار جەھەتتە، بەزى جايلاردا مىنگودىن بۇرۇنقى ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان بولسا، بەزى جايلاردا مىنگودىن كېيىنكى ئىچكى ئۆلكىلەردە بېسىلغان باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكىنى ئاساس قىلغان. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى جەھەتتە، خەت تونۇتۇش ئاساس قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلار سۆزلەش، قارىلارچە يادقا ئالدۇرۇش، خەتنى تونۇتۇپ مەنسىنى چۈشەندۈرمەسلىكتەك ئۆلۈك ئۇسۇل قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ ساندىكى مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئۆزى بىلگەن خەتنىڭ ئۇيغۇرچە مەنسىنى پىشىپ بېرەلمىگەن.

جۇڭخۇا مىنگوسىنىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 1 - ئايدا، شاڭخەي «سودا باسمىخانىسى» نەشر قىلغان لىيۇ مەنچىڭ ئەپەندىنىڭ «چېگرا رايونلار مائارىپى» ناملىق كىتابىدا، شىنجاڭدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە دائىر مەلۇماتلار مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

مىنگوسىنىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) شىنجاڭدا 59 ناھىيە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يەتتە ناھىيىدە مائارىپ ئىدارىسى ياكى مائارىپنى باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغان، بىرمۇ ناھىيىدىمۇ بالىلار باغچىسى بولمىغان. ئۆلكە بويىچە 59 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر 128 سىنىپتىن تەشكىل تاپقان. مەكتەپلەردىن ئىككىسى ئورۇمچىدە بولۇپ، ئۇنىڭدا 18 سىنىپ بولغان. ناھىيىلەردە 93 مەكتەپ، 110 سىنىپ بولغان. 1927 - يىلى ئۆلكە بويىچە ئوقۇش پىشىدىكى ئۆسمۇرلەر 83 مىڭ 935 نەپەر، بۇنىڭدىن مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇۋاتقىنى 4132نەپەر بولۇپ، بۇ سان ئوقۇش پىشىدىكى بالىلارنىڭ ئاران 2.25 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە قىزلار 259 نەپەر بولۇپ، مەكتەپتىكى ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنىڭ ئاران 2.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر مەكتەپكە 43 نەپەردىن، ھەر بىر سىنىپقا 32 نەپەردىن توغرا كېلىدۇ. 1927 - يىلى، ئۆلكە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 571 نەپەر.

«چېگرا رايونلار مائارىپى» ناملىق كىتابتا، شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە شۇ يىللاردا ئۇچ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇچ ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنىپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇلغان:

بىرىنچى، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ: ئورنى

ئۇرۇمچىدە، تۆت يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە سىنىپىدىن تەركىپ تاپقان. بۇ مەكتەپ 1917 ـ يىلى قۇرۇلغان، دەسلەپ «ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ، 1935 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مائارىپ مىنىستىرلىكى ئۇنىڭ نامىنى «ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ» كە ئۆزگەرتكەن. 1935 ـ يىلى بۇ مەكتەپتە 18 نەپەر ئوقۇغۇچى، 10 نەپەر خىزمەتچى، 139 نەپەر ئوقۇتقۇچى بولغان (ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بىرمۇ قىز يوق).

ئىككىنچى، ئۆلكە باشقۇرۇشتىكى 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ: 1934 ـ يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان. كېيىن مائارىپ مىنىستىرلىكى مەكتەپ نامىنى «ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى غۇلجا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپى» گە ئۆزگەرتكەن.

ئۈچىنچى، ئۆلكىلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ: بۇ 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلۇپ، بىرلا رۇس تىلى سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن.

تۆتىنچى، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن: 1920 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان، ئۇچ يىللىق دارىل كەسپى سىنىپى ۋە بىر يىللىق ئۇيغۇر، قازاق ئالاھىدە كەسپى سىنىپىدىن تەشكىللەنگەن. 1935 ـ يىلى 7 ـ ئايدىكى مەلۇمات بويىچە، بۇ مەكتەپتە 16 ئوقۇتقۇچى، يەتتە خىزمەتچى، 79 ئوقۇغۇچى بولۇپ، قىز ئوقۇغۇچىلار بولمىغان.

بەشىنچى، ئۆلكىلىك قىزلار مەكتىپى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىل سىنىپى: ئۇچ يىللىق ئاددىي دارىلمۇئەللىمىن خاراكتېردە بولۇپ، 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان.

ئالتىنچى، بىرىنچى تىز پوتتۇرۇش دارىل سىنىپى، خاراكتېرى، بىر يىللىق دارىل مەخسۇس كەسپى بولۇپ،

1935 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاقسۇدا قۇرۇلغان. كېيىن مائارىپ مىنىستىرلىكى مەكتەپ نامىنى «ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى ئاقسۇ تىز پوتتۇرۇش دارىلمۇئەللىمىن» گە ئۆزگەرتكەن.

«چېگرا رايونلار مائارىپى» ناملىق كىتابتا، ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ۋە كۆلىمى چوڭ راق بولغان ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ سانلىق مەلۇماتى جەملىنىپ، 1928 ـ يىلى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئېلان قىلغان شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 551 مىڭ 721 سانىغا سېلىشتۇرۇلۇپ مۇنداق دېيىلدۇ: «يۇقىرىدىكى ئىككى مەكتەپتە 34 ئوقۇتقۇچى، 17 خىزمەتچى، 281 ئوقۇغۇچى بولغان. بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 9.0 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ».

كىتابتا يەنە، ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئىشلىرى (ئىشتىن سىرتقى مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى) تونۇشتۇرۇلۇپ، 1932 ـ يىلى شىنجاڭدا توققۇز ئىجتىمائىي ئاقارتىش ئورنى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلكە باشقۇرۇشىدا پەقەت بىرلا كىتابخانە بولغان. سەككىز ساۋات چىقىرىش مەكتىپى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ تۆتى ناھىيىلەردە، قالغىنى ئۇرۇمچىدە تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپلەردە ئون ئوقۇتقۇچى، 260 ئوقۇغۇچى بولغان. كىتابتا يەنە خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقى ئىزاھلانغان.

بىز بۇ سانلىق مەلۇماتلاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېنلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرى ئىنتايىن قالاق بولۇپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ناھايىتى

تۆۋەن، بولۇپمۇ قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى تېخىمۇ ئاز. ساۋاتسىزلىق نىسبىتى شۇنچە ئېغىر بولسىمۇ، ساۋات چىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىلمەيدىگەن. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا ئېچىلغان باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئاساسەن خەنزۇ تىل - يېزىقىدىكى مەكتەپلەر بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئۆچۈن ئۆز تىل - يېزىقىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپ ۋە سىنىپلار سانى يوق دېيەرلىك ھالدا بولغان. بۇنىڭدىن بىز ياڭ - جىن ھاكىمىيىتىنىڭ «خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش» سىياسىتىنىڭ قانچىلىك ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپىغا ئەھمىيەت بېرىشنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز.

ئەنئەنىۋى دىنىي مەكتەپلەر

ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن دىنىي مەكتەپلەر ئۆز زامانىسىدا مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىپ، كىشىلەرنى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتقۇزۇش، زور بىر تۈركۈم يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈش رولىنى ئوينىغانىدى. جۇملىدىن، ئىلىم - پەن تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالغان ئەبۇ ناسىر فارابى، ئىبنى سىنا، مەھمۇت قەشقەرى، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەلىشىر ناۋائى، نىزارى زەلىلى قاتارلىق ئەللامەلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز زامانىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مېۋىسى، شۇنداقلا دۇنياغا تونۇلغان ئىلىم - پەن ئۇستازلىرى ئىدى. ئەپسۇسكى، كېيىنكى يىللاردا دىنىي مۇنەئەسسىپلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە دىنىي مائارىپ مەزمۇنىدىن زامانىۋى ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى چىقىرىپ

تاشلىشى نەتىجىسىدە، دىنىي مەكتەپلەر خاس دىنىي تەربىيە بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ مۇتەئەسسىپ ئىشان ھىدايىتۇللا خوجا (1626 - 1694 - يىللار) قاتارلىق بىر ئوچۇم مۇتەئەسسىپلەر فېئودال ھاكىمىيەت مەنپىئىنى قانلىقىغا تايىنىپ، دىنىي ھوقۇقنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ مائارىپىدا زور چېكىنىش بولدى. ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، فىزىكا، خىمىيە، پەلسەپە قاتارلىق پەنلەر «پەرەڭلەرنىڭ سېھرىسى»، «دىنسىزلارنىڭ ۋە غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ دەستۇرى»، «كىشىلەرنى دىنسىزلىققا باشلايدۇ» دەپ قارىلىپ، دىنىي مەكتەپلەردە بۇ پەنلەرنى ئوقۇشقا يول قويمىدى.

شۇڭا كېيىنكى كۈنلەردە، دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسلىرىمىزدە ئوقۇغۇچى - تالىپلارنىڭ قۇرئان ساۋادىنى چىقىرىش، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي تەلىماتلىرى ۋە قائىدە - قانۇنلىرىنىلا ئۆگىنىش، مەكتەپ تەلىم - تەربىيىسىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ قالدى. جۇملىدىن، مۇتەئەسسىپلەر خەت ئوقۇشقىلا يول قويۇپ، خەت يېزىشقا يول قويمىغانلىقى ئۈچۈن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا، ئوقۇغۇچىلار خەت يېزىش مەشقىدىن مەھرۇم قىلىندى.

ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلار دەۋرىدىكى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «چېگرا رايونلار مائارىپى» دېگەن كىتابتا: «شىنجاڭدا خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر يوق»، دەپ ئىزاھلانغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دىنىي مەكتەپلەر مۇشۇ كاتېگورىيىگە

كىرىدۇ.

ياڭ، جىن دەۋرلىرىدىكى شىنجاڭدا بار دىنىي مەكتەپلەر - باشلانغۇچ مەكتەپ، مەدرىسلەر (ئوتتۇرا مەكتەپكە تەڭ)، دارىئۇلۇم (ئالىي مەكتەپكە تەڭ) ئوچ خىل شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، شەھەرلەردىكى ھەرقايسى كوچا - مەھەللىلەردە، يېزا - قىشلاقلاردا، چوڭراق كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپلەر بار ئىدى. ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى، «ئاخۇنۇم» ياكى «خەلپىتىم» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار ياش قورامى، سەۋىيىسى بويىچە سىنىپلارغا ئايرىلماي، چوڭراق بىر ئۆيدە ئارىلاش ئوقۇيتتى. ياش قورامى ۋە سەۋىيىسى ئوخشاشراق بولغان ئوچ - تۆت بالا بىر گۇرۇپپا قىلىنىپ، ئاخۇنۇم شۇ گۇرۇپپىلار بويىچە دەرس ئۆتەتتى. چوڭ ياشلىق ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قانچىسى «خەلپەت» لىككە تەيىنلىنىپ، تەكرارلاش مەشغۇلىرىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار بولۇپ، دەرسخانا ئىچىدە مەخسۇس ئۇستەل - ئورۇندۇق ۋە دوسكا يوق ئىدى. ئوقۇغۇچىلار ئۆزۈنچاق ئورۇندۇقلار ئۇستىگە كىتابلىرىنى يېيىپ، يەرگە سېلىنغان پاخال ئۇستىدە يوكۇنۇپ ئولتۇرۇپ ئوقۇيتتى.

دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ئىككى چوڭ باسقۇچتىن ئىبارەت بولۇپ، بىرىنچى باسقۇچتا ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە خەت تونۇش، قۇرئان ساۋادىنى چىقىرىش ئاساس قىلىنىپ، ئاۋۋال ئەرەب تىلى ئېلىپبەسى، «قائىدە» ئوقۇتۇلۇپ، ھەرپلەرنى تونۇتۇش، توغرا تەلەپپۇز قىلىش، زىر - زەۋىرلىك ھەرپلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇپ

يېزىش - ئوقۇش، سۆز جۈملىلەرنى ئوقۇش - يېزىش تەلەپ قىلىناتتى. «قائىدە» تۈگىگەندىن كېيىن «ھەپتىيەك» (قۇرئان كېرىمدىن تاللانما) ۋە قۇرئان ئاساسىي دەرسلىك قىلىنىپ، قۇرئان ئايەتلىرىنى راۋان ئوقۇش ئۆگىتىلەتتى. بۇ باسقۇچتا يەزى مەكتەپلەر يېزىش مەشقى ئېلىپ بارسىمۇ، يەزىلىرى پەقەت ھەرپلەرنى تونۇش، قوشۇپ ئوقۇشنى ئاساس قىلاتتى. مەيلى «قائىدە»، «ھەپتىيەك» ياكى «قۇرئانى كېرىم» لار بولسۇن ھەممىسى ئەرەب تىلىدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا سۆزلۈكلەرنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ۋە تەرجىمىسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلمەيتتى. ئىككىنچى باسقۇچتا چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان ئەدەبىي كىتابلارنى ئوقۇش ئاساس قىلىنىپ، خوجا ئاللا يار دىۋانى، زاھىرىدىن بابۇرنىڭ «مۇيەييەن» ناملىق دىۋانى، ئەلشىر ناۋايى دىۋانى ۋە خوجا ئەخمەت پەسەۋىينىڭ ھىكمەتلىرى قاتارلىق تۈركى تىلىدىكى كىتابلار ئاساس دەرسلىك قىلىنىپ، تېكىستلەرنى راۋان ئوقۇش، يادلاش، دىكلاماتسىيە قىلىش مەشغۇلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى. يېزىش مەشقى يەزى مەكتەپلەردە بار، يەزىلىرىدە يوق ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپلەردە يەلگىلەنگەن ئوقۇش مۇددىتى، دەرس تېكىستى، يېرلىككە كەلگەن دەرسلىك، ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈملىرى يوق ئىدى. ئوقۇغۇچىلار قۇرئان ۋە تۈركىي تىلىدىكى كىتابلارنى راۋان ئوقۇيالايدىغان، ئادەتتىكى خەت - چەكلەرنى ئاز - پاز يازالايدىغان بولسىلا، ئوقۇش پۈتتۈرۈش تەلىپىگە يېتكەن بولاتتى.

مەدرىسە (ئوتتۇرا مەكتەپ) ئوقۇتۇش: بۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىرى قارىيلىق مەكتىپى، يەنە بىرى مۇنتىزىم مەكتەپ ئىدى. قارىيلىق مەكتەپلىرىدە، قۇرئانى كېرىمنى

يادلاش، قىرائەت قىلىپ ئونلۇك ئوقۇش ئېلىپ بېرىلىپ، ئەرەب تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە گراممانتىكا قائىدىلىرى ئۆگىتىلەتتى. مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئاساسەن يېزا - كەنت مەسچىتلىرىدە ئىمام، مەزىن بولاتتى. مۇئتىزىم مەكتەپلەرنىڭ كۆپرەكى ۋىلايەت ۋە ناھىيە مەركەزلىرىدە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقۇغانلار ئەرەب - پارس تىلى گرامماتىكىسى، مەنتىقە، ئابدۇراخمان ھاجى، شەيىخ سەئىدى، خوجا ھاپىز شىرازى قاتارلىق شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەرەب - پارس تىلىدىكى ئەسەرلىرىنى، قۇرئاننىڭ تەپسىرلىرىنى، ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم قائىدە - ئەركانلىرىنى ئۆگىنەتتى. بۇ خىل مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئۆزى ئوقۇيدىغان مەدرىسلەرنىڭ ھوجرىلىرىدا يېتىپ - قوپۇپ ئوقۇيتتى ۋە تاماق، كىيىم - كېچەك چىقىملىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلاتتى. مەدرىسلەردىمۇ بەلگىلىك ئوقۇش مۇددىتى، پىرلىككە كەلگەن ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى بولمايتتى. قويۇلىدىغان ئومۇمىي تەلەپ: ئەرەب - پارس تىللىرىنى ئىگىلەپ، قۇرئان، ھەدىس (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى) ۋە باشقا دىنىي كىتابلارنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان، قىسقىچە ئىبارىلارنى يېشىپ بېرەلەيدىغان، مۇھىم مەزمۇنىنى شەرھلەپ بېرەلەيدىغان، ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي قائىدە - قانۇنى ۋە پەلسەپە ئاساسلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆگەنگىنى بۇنىڭدىن مەڭ نەچچە يىللار ئاۋۋالقى قۇرئان تىلى بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئەرەب تىلىنى بىلمەيتتى. مەدرىسنىڭ پۈتتۈرگەنلەر، شەھەر - يېزىلاردىكى مەسچىت، جامە، خانىقا، مازار قاتارلىقلارغا ئىمام، مۇئەززىنلىكى، شەيخ

قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنەتتى.

ئۆز جايىدىكى مەدرىسلەردە ئەڭ ياخشى ئوقۇغانلار ئاتاقلىق چوڭ شەھەرلەردىكى مەدرىسلەرگە، چەت ئەللىگە بېرىپ دارىلئۇلۇم، دارىلفونۇن مەكتەپلىرىدە ئوقۇيتتى. يەڭ - جەن دەۋرلىرىدە، ئالىي مەكتەپكە تەڭ بۇ خىل ئاتاقلىق مەكتەپلەر ئاساسەن قەشقەر شەھىرىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، خانلىق مەدرىسە، ساچىدىيە مەدرىسى قاتارلىق مەدرىسلەرنىڭ ھەر بىرىدە بەشتىن ئونغىچە تالىپلار بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يەكەن، خوتەن، تۇرپان ۋە كۇچا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىمۇ، سانى ئاز بولسىمۇ ئالىي مەكتەپكە تەڭ مەدرىسلەر بولغان. بىر قىسىم ھاللىق كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، ھىندىستاننىڭ دېھلى، مىسىرنىڭ قاھىرە، تۇركىيىنىڭ ستامبول شەھەرلىرىگە بېرىپ، شۇ جايلاردىكى دىنىي مەكتەپلەردە تەلىم ئالغان. بۇ مەكتەپلەردە يالغۇز دىنىي دەرسلەرنىلا ئەمەس، بەلكى ئالگىبرا، فىزىكا، خىمىيە، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق مۇھىم پەنلەرمۇ قوشۇپ ئوقۇتۇلغاچقا، بۇنداق مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر «دامۇللا»، «مەۋلىۋى» دەپ ئاتالىپ (بۇ ئاتالغۇ پروفېسسور مەنسىنى بىلدۈرىدۇ)، شۇ زامانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلىرى ھېسابلىناتتى. يەرلىك مەدرىسلەرنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەنە شۇلار مۇددەرىسلىك (ئوقۇتقۇچىلىق) قىلاتتى. يەڭ - جەن دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دىنىي ئالىملاردىن - سابىت دامۇللا ھاجى، زىرىپ قارى ھاجى، ئابدۇقادىر دامۇللا ئىسىنى ئابدۇۋارىس قەشقەرى، ھاشىم دامۇللا، سۇبىيتۇللا مەۋلىۋى قاتارلىق كىشىلەر ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى نۇرغۇن

ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، يەرلىك مەدرىسلەردە ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلىك ۋە ئوقۇشلۇق كىتابلارنىڭ كەملىكىنى تولۇقلىغان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ياڭ، جىن دەۋرلىرىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەنىي بىلىم كەم بولۇشتەك نۇقسانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ساۋاتسىزلىقنى توگىتىش، ىر تۇركۇم ئاڭلىق، بىلىملىك زىيالىلارنى يېتىشتۇرۇش جەھەتلەردە ئويىنىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان مائارىپىنى تىلغا ئالغاندا، دىنىي مەكتەپلەرمۇ چۇشۇپ قالماسلىقى كېرەك، ئەلۋەتتە.

خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن يېڭى مەكتەپلەر

ياڭ زىڭشىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ـ شىنجاڭ تارىخىدا ھەم زۇلمەتلىك دەۋر، ھەم ئويغىنىش دەۋرى بولدى. «يالتىراپ يولتۇز يانادۇر تۇن قارا بولغانسېرى» ① دېگەندەك، قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە بالدۇرراق ئويغانغان بىر تۇركۇم ئىلغار ئىدىيىدىكى خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر كىشىلەر مەرىپەت مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۇرۇپ، زۇلمەت قوينىنى يورۇتتى. قىشتا كۆمولۇپ قالغان ئۇرۇقلار باھار كېلىش بىلەن تاشنى يېرىپ چىقىپ كەڭ تەبىئەتكە يېڭى ھۆسۈن قوشقاندەك، ئۇلار پەرۋىش قىلىپ ئۆستۇرگەن مائارىپ گۈللىرى ھەممە ياقتا

① بۇ مىسرا تاتار شائىرى ئابدۇللا توقايىنىڭ.

پورەكلەپ ئېچىلىپ، خۇشپۇراق چاچتى. مانا بۇ ـ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىرىدىن بىرى.

شىنجاڭدا پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەر ئەڭ ئاۋۋال ئاتوشنىڭ ئېكىساق يېزىسىدىن باشلىنىپ، قەشقەر، ئىلى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى مائارىپ دولقۇنى شەكىللىنىش بىلەن، بۇ دولقۇن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىدى.

X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم زامانىۋى سانائەت قۇرۇشتىن ئىش باشلاپ، سودىگەرچىلىك ۋە سىياھەت بىلەن روسىيە، گېرمانىيە، تۇركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭراق شەھەرلىرىگە بېرىپ ـ كېلىپ تۇرغان ئاتوشلۇق مۇسا ھاجى باي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ـ ھوسەيىن مۇسابايوۋ (1926 ـ 1844)، باۋۇدۇن مۇسابايوۋلار (1851 ـ 1828)، بۇ جايلاردا زامانىۋى سانائەت ۋە ئىلىم ـ پەننىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى، ھەرقايسى مىللەت پەن ـ مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش يولىغا قاراپ ماڭغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ؛ ئۆز يۇرتىدىكى قالاقلىق، خۇراپاتلىق ۋە چوشكۇنلۇك تۇمانلىرىنىڭ قانچىلىك قويۇق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يورىكى ئېچىشىدۇ. ئاتوشتىكى خانلىق مەدرىسىنى پوتتۇرگەن ئوقۇمۇشلۇق زات مۇسابايۇ، تەپەس ئۇزۇش ئالدىدا ئوغۇللىرىغا: «بايلىقىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇشرە ـ زاكىتىنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەددۇق قىلىڭلار!»، دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ.

چەت ئەللەرنىڭ يېڭىچە مائارىپىدىن چوڭقۇر تەسىرات ئالغان ئاكا ـ ئۇكا موسابايوۋلار، ئۆز يۇرتىدا مائارىپ گۈللىرىنى ئېچىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئوچ

سىنىپلىق زامانىۋى مەكتەپ بىناسىنى سالدۇرىدۇ. مەكتەپتە 1885 ـ يىلى رەسمىي دەرس باشلىنىپ، 105 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە 25 نەپەر قىز ئوقۇغۇچى بىر سىنىپ بولۇپ ئوقۇيدۇ). ئوقۇتقۇچىلىققا روسىيەدىكى قازان دارىلمۇئەللىمىدە (تاتار تىلىدا) ئىككى يىل ئوقۇپ كەلگەن ئىكساقلىق كىرىم ئاخۇن، چوڭ غوجىكام، سۇلتان مەھمۇت، ئىدرىس ھاجى، رائىلە بۇۋى قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلار كەڭ ـ ئازادە، دېرىزلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق جاھازلىرى مۇكەممەل بولغان يېڭى سىنىپلارغا كىرىپ، خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن ئوگىنىشنى باشلايدۇ.

پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن بۇ مەكتەپ مۇتەئەسسىپ دىنىي تەبىقە ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما كەڭ خەلق ئاممىسى بۇ يېڭىلىقنى قىزغىن قوللايدۇ، مەكتەپتە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغۇچىلار كونسايىن تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 1896 ـ يىلى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇزلار ئائىلىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، «ھەزرىتى ھەببىب ئەجەم مازىرى» نىڭ رېمونت قىلىش پىلانىغا ماسلاشتۇرۇپ، مازارنىڭ ئۇدۇلىغا مەكتەپ بىناسى سېلىنىشنى باشلايدۇ، مەكتەپ بىناسى 1898 ـ يىلى پۈتىدۇ. مەكتەپ قۇرۇلۇشى ـ سىنىپ، يېراقتىن كېلىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن 12 ئېغىز ياتاق، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىسى، ئاشخانا، ئىسكىلات، مەسچىت، مۇنچا، ھاجەتخانىلار ئوچۇن 20 نەچچە ئېغىز ئۆي قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپقاندىن تاشقىرى، مەكتەپ ئىچىدە يەنە 4125 مۇرەببەمبتر چوڭلۇقتا تەنھەرىكەتمەيدانىنى، تىياتىر زالى، ئالتە مو چوڭلۇقتا باغ ۋە ئورمانلىق، گۈللۈك

قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېيىن بۇ مەكتەپ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتىلىپ، مەكتەپتىكى سىنىپ، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار سانى يىلمۇيىل ئېشىپ بارىدۇ. 1911 ـ يىلىغا بارغاندا سىنىپ سانى سەككىزگە، ئوقۇغۇچىلار 310غا، ئوقۇتقۇچىلار 12گە يەتكەن بولسا، 1929 ـ يىلغا بارغاندا، سىنىپ سانى ئونغا، ئوقۇغۇچىلار 372گە، ئوقۇتقۇچىلار 14كە يېتىدۇ.

ئوقۇغۇچىلار ۋە سىنىپ سانىنىڭ كۆپىيىشىگەئەگىشىپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تۈركىيەدىن ئابابەكرى ئەپەندى، ئەھمەت كامال قاتارلىق يەتتە ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىنىپ كەلتۈرۈلگەندىن تاشقىرى، 1902 ـ يىلى تۈرسۇن ئەپەندى، كامال باۋۇدۇن، ھەسەن ئەپەندى، قادىر ئەپەندى ۋە غۇلجىدىن مەسئۇد سەبىرى، جىرجىس ھاجى قاتارلىق ياشلار تۈركىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدۇ. 1907 ـ يىلى مەكتەپ قارمىقىدا ئىككى يىللىق بىر دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى تەشكىل قىلىنىپ، بۇنىڭغا ئۇستۇن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنتتىن، قەشقەر ۋە خوتەندىن بولۇپ 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى 1909 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، جايلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شاۋۇدۇن قارى گۈچۈڭغا، ساۋۇت ئەپەندى قۇتۇبغا، روزى ئەپەندى كۈچاغا، ماھىرە خەلىپەتخوتەنگە، ئابلىز ئەپەندى قاغىلىققا، ئابدۇرەھىم شەۋكەت قەشقەرگە، ئابدۇللا روزى توققۇزاققا، قالغانلىرى بەيساق، ئوچا، قايراق، تاقوت، ئىكساق قاتارلىق كەنتلەرگە تەقسىم قىلىنىدۇ. ئۇلار ئۆز جايىغا بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشىنى زىممىسىگە ئېلىپ، پەننىي

ماڭارىپ ئۇرۇقىنى چاچىدۇ. ئىكىساقتا قۇرۇلغان پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن مەكتەپلەرنىڭ داڭقى پۈتۈن قەشقەر ۋىلايىتىگە تارقىلىدۇ. ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ۋە پەيلاسوپ ئابدۇقادىر دامۇللام، ئىمىنى ئابدۇۋارىس قەشقەرى ۋە ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، جامائەت ئەربابى ـ ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قىزغىن قوللىشى، ئۇلارنىڭ كەڭ جامائەتچىلىككە «پۇلى بارلار پۇل چىقىرىپ، كۆچى بارلار كۈچ چىقىرىپ، ھەممىمىز ئۆز كەتتىمىزدە مەكتەپ قۇرايلى!» دېگەن چاقىرىقى ۋە ئامما ئىچىدىكى تەشۋىقاتى نەتىجىسىدە، قەشقەرنىڭ تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلىرى ۋە بايلىرى پەس ـ پەس بىلەن مەكتەپ قۇرۇشقا باشلايدۇ. 1894 ـ يىلى ئاتۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر تاش ئاخۇنۇم ئەزرىي ۋاقۇاق كەتتىدە ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتەپ؛ 1913 ـ يىلى ئەھمەت كامال، ئۇمەر ۋاللا بەگ، نەسرۇللا بەگ قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن جاڭان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇنۇمنىڭ ھويلىسىدا ئېچىلغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ؛ تاشمىلىق بازىرىدا ئېچىلغان ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ؛ 1917 ـ يىلى يۈسۈپ زىيا توقام ئۆز خىراجىتى بىلەن مەدرىس كوچىسىدا ئاچقان بىر سىنىپلىق بوغالتىرلىق مەكتىپى؛ 1921 ـ يىلى قەشقەردىكى ئاتاقلىق باي ئابدۇرېھىم بايۇەتچىنىڭ ھازىرقى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ ئورنىدا ئاچقان ئالتە سىنىپ، 250 ئوقۇغۇچىسى بار «ئابدۇرېھىم بايۇەتچە مەكتىپى»؛ 1920 ـ يىلى ئاستىن ئاتۇشلۇق ئەھمەت ھاجىمنىڭ ئۆز يۇرتى ـ تىجەندە ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتىپى ۋە ئۇرومچىنىڭ شىخابا كوچىسىدا ئاچقان ئوچ سىنىپلىق

مەكتىپى؛ 1930 ـ يىلى ئابلىز ئاخۇن بايۇەتچىنىڭ ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك 6 ـ مەكتەپ ئورنىدا ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتىپى؛ 1931 ـ يىلى شەھەر بايلىرى بىرلىشىپ ئاچقان چوڭ كۆلەملىك نوبۇشىمەكتەپ؛ يەكەن ناھىيىسىدە 1927 ـ 1930 ـ يىللىرى مۇھەممەت ئابدۇللاخان تەرىپىدىن ئېچىلغان «مەتلەئىل ئىرپان» مەكتىپى؛ ئارتۇق ھاجى ئاچقان ئارتۇقىيە مەكتىپى؛ ئىمام ماموت قارى خەندەككۆلدە ئاچقان «مەھمۇدىيە» مەكتىپى؛ ئىمىن قارىنىڭ قوچقار ئاتا مەھەللىسىدە ئاچقان «ئىمىنە» مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئۆز خىراجىتى بىلەن قۇرغان مەكتەپلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يېڭى ماڭارىپ تارىخىدا، تۇرپان ئاستانىلىق مەخسۇت مۇھىتى (1932 ـ 1885) ۋە مەھمۇت مۇھىتىلارنىڭ تۆھپىسىمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى كۆپ قېتىم روسىيىنىڭ شەمەي، قازان قاتارلىق شەھەرلىرىگە سودىگەرچىلىك بىلەن بېرىپ، تاتار زىيالىلىرى ئاچقان پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چوڭقۇر تەسىرات ئالىدۇ. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇ تاھىر بەگ① ئارقىلىق شىنجاڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ماڭارىپىغا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىنى

① تاھىر بەگ ـ پىچان ناھىيىسىنىڭ لوكچون يېزىسىدىن بولۇپ، شۇئاڭدا ئوقۇغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ ۋەكىللار ئۆمىكى بىلەن نەنجىڭغا بېرىپ، زۇڭتۇلۇڭسايلىمىغا قاتناشقان. ئۇ شۇ چاغدا، مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلارنىڭ ماڭارىپ ھەققىدىكى پىكىر ـ تەلەپلىرىنى ئۆز ئۆزىدىن ئەپەندىگە يەتكۈزگەن. ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭ مىللىي ئىشلار ھەيئىتىگە باشلىق بولغان. 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ۋاپات بولغان.

پاش قىلىپ، مىللىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا سۇن جۇڭسەن ئەپەندىگە بىر قانچە ماددىلىق تەكلىپ سۇنىدۇ. سۇن جۇڭسەن بۇنى قوللىغان بولسىمۇ، ئەمما ھاكىمىيەت يۈەن شىكەي قاتارلىق مىلىتارىستلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ھېچكىم ھەل قىلالمايدۇ. شۇڭا، مەھمۇت مۇھىتى مىللەتنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۆز راسخوتى بىلەن مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇلگە كۆرسىتىشكەبەل باغلايدۇ. 1913 ـ يىلى ئۇ روسىيىگە بارغاندا تاتار زىيالىلىرىدىن ھەيدەر ئەپەندى سايرانىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ، تۇرپان ئاستانىدىكى ئۆز قورۇسىنىڭ يېنىغا قەۋەتلىك زامانىۋى مەكتەپ بىناسى سالدۇرىدۇ. بۇ مەكتەپكە تۇرپان، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىن 20 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلىنىپ، مەكتەپكە «مەكتىپى مەقسۇدىيە» دەپنام بېرىلىدۇ. ئۇ يەنە 1917 ـ يىلدىكى ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن موسكۋاغا بارغاندا، مۇھىببۇللا ئەپەندى، گۈلەندەم ئابىستاي، ئېلى ئىبراھىم، ھېسامىدىن ئەپەندى قاتارلىق ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلاردىن مۇھىببۇللا بىلەن گۈلەندەم ئاستانە مەكتىپىدە ئىشلەيدۇ (كېيىن ئىككىسى توي قىلىدۇ)، ئېلى ئىبراھىم تۇرپان بازىرىدا، ھېسامىدىن ئەپەندى گۇچۇڭدا مەكتەپ ئاچىدۇ. يۆتكەپ كېلىنگەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يول خىراجىتىنى مەخسۇت مۇھىتى تۆلىگەندىن تاشقىرى، ئۇلارغا شىنجاڭغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ مۇقىم مائاش بەلگىلەپ، ئايمۇئاي بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن لۈكچۈنلۈك تاھىر بەگ ئۆز يۇرتىدىكى دىنىي مەكتەپ مۇدەررىسلىرىدىن ھامۇت مەخسۇم ۋە رەقىپ قازى ئاخۇنۇملارنىڭ ماقۇللۇقىنى

ئېلىپ، ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان 100 نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئايرىپ چىقىپ، پەن بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن «تاھىرىيە» مەكتىپىنى قۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن لەمجىن ۋە چۇۋانقىر يېزىلىرىدىمۇ يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلىدۇ.

ھېسامىدىن ئەپەندى ئاچقان مەكتەپ كېيىن ئالتە يىللىق تۈزۈمدىكى «گۈلشەن مائارىپ مەكتىپى» گە ئۆزگەرتىلىپ، 1916 ـ يىلدىن 1932 ـ يىلغىچە بولغان 17 يىل ئىچىدە زور بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى يېتىشتۈرۈپ، گۇچۇڭنىڭ كېيىنكى يىللاردىكى پەننىي مائارىپى ئۈچۈن ئاساس سالىدۇ.

شۇ چاغلاردا، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا خۇسۇسىلار باشقۇرۇشىدىكى پەن بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن مەكتەپلەر ئېلى ۋە چۆچەك رايونىدىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىدۇ.

ئىلىدا، پەننىي مائارىپنىڭ دەسلەپكى ئۇرۇقىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايۇۋلار چاچتى. يەنى1889 ـ يىلى ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىلى «ھۈسەينىيە» مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئىلى ۋادىسىدا 1905 ـ يىلى «ھۈنەر ـ كەسىپ مەكتىپى» ، 1911 ـ يىلى «بەشەرىيە» ، «تۇرانىيە» ، «سايرامىيە» مەكتەپلىرى، 1916 ـ يىلى «نۇر» مەكتىپى، «ئەلا بايقورا مەكتىپى» ، 1924 ـ يىلى «دەرنەك مەكتىپى» ، 1925 ـ يىلى «كەشپىيە مەكتىپى» ، 1928 ـ يىلى «مۇراد مەكتىپى» ، 1932 ـ يىلى «تەئالىيە مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، مەرىپەت مەشئىلىنىڭ چىرىغى ھەر تەرەپتە يېنىشقا باشلايدۇ. مىللىي

تەركىبى مۇرەككەپرەك بولغان تارباغاتاي ژۇلايىتىدىمۇ ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار مەكتەپلىرى ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، 1910 - يىلى تاتار بايلىرىدىن ئۆمەر ھاجى، ئوغلى ئابدىراخمان قاتارلىق بىر قانچە كىشىنى قازانغا ئەۋەتىپ ئوقۇتۇپ كېلىپ، ئۆز خىراجىتى بىلەن چوڭەك قىزىل مەسچىت يېنىدا ئوچ سىنىپلىق «ئۆمەرىيە» مەكتىپىنى ئېچىپ، ئۇنىڭغا 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدۇ. 1912 - يىلى ئاتاقلىق مائارىپچى سوفىيە ئابستاي دۆربىلجىنگە كېلىپ، ئۆز قورۇسىدا مەكتەپ ئاچىدۇ. يەنە 1910 - يىلى مۇھەممەتجان ئەپەندى ئاچقان قوشتولغاي مەكتىپى، 1917 - يىلى مۇھەممەد شەفىق ئاچقان جايىر قازاق مەكتىپى، 1925 - يىلى ئاتاقلىق تاتار مائارىپچى گۈلەندەم تۇرپاندىن قايتىپ كېلىپ، مەقسۇت مۇھتى قورۇسىدا ئاچقان «گۈلەندەمىيە» قىزلار مەكتىپى (بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان قىزلاردىن 60 تىن ئارتۇقراقى ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى بولۇپ يېتىشكەن) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ئېچىلغان توپۇق خەلق مەكتىپى، ساۋەن ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى، دۆربىلجىن ئۇيغۇر - قازاق مەكتىپى، شىخودىكى ئۇيغۇر مەكتىپى، چاغانتوقايدىكى باشباي مەكتىپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى، ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن ئىلگىرى بارلىققە كەلگەن مەكتەپلەردۇر.

چارۇچىلىق رايونى دەپ ئاتالغان ئالتاي ۋىلايىتى دائىرىسىدىمۇ، پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن بۇ خىل مەكتەپلەر قورۇلۇپ، قازاق يېڭى زامان مائارىپىغا ئاساس سالدى. 1900 - يىلدىن ئىلگىرى، ئالتايدا شاھى مەنسۇر (ئۆزبېك) ئاچقان بالباغاي دىنىي مەكتىپى، مىرزاقان

دامۇللا ئاچقان كۆكتوقاي دىنىي مەكتىپى قاتارلىق بىر قانچە دىنىي مەكتەپلەرلا بار ئىدى. 1900 - يىلدىن 1927 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئالتاي ناھىيىسىنىڭ قىران دېگەن يېرىدە مەمۇت بەيسى ئاچقان «باقىيە» (ئاباق كېرەي) مەكتىپى (1900 - يىل)، بۇرچىن ناھىيىسىدە ئۆمۇرتاي گۇڭ ئاچقان «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتىپى (1905 - يىلى)، ئابدۇلخەللاقى ۋە توختى قارىلار ئاچقان ئۇيغۇر - قازاق باشلانغۇچ مەكتىپى (1927 - يىل) ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، ئاۋۇل - قىشلاقلاردا تۇنجى قېتىم ئىلىم - پەن نۇرى چاقنىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىدىن ئىلگىرىكى يىللاردا ئاقسۇ، خوتەن، كورلا ۋىلايەتلىرىدىمۇ بۇ خىل مەكتەپلەر قورۇلۇپ، ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن دىنىي مەكتەپلەر ئورنىنى پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن مەكتەپلەر ئىگىلەشكە باشلىدى.

ئاقسۇ ۋىلايىتىدە، پەننى مائارىپنىڭ تەشەببۇسچىسى ھامۇت ھاجى (1882 - 1939) 1900 - يىلى ھەرەمگە بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىدىكى پەننىي مائارىپنىڭ نەتىجىلىرىنى كۆرۈپ، ئۆز يۇرتى كۇچانىڭ كۆزى بولغان يېڭى مەھەللىدىكى ئون مو يېرىنى ئاجرىتىپ، ئۆز خىراجىتى بىلەن مەكتەپ سالدۇ. كېيىن بۇ مەكتەپ دەسلەپكى ئالتە سىنىپ 246 ئوقۇغۇچىدىن 12 سىنىپ، 600 ئوقۇغۇچىغا تەرەققىي قىلدۇ. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلاردىن ئابدۇللا ھاجى، كېيىنكى كۇنلەردە شايار مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، سوفىيە خانىم كۇچادىكى تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇ ۋىلايىتىدە «نىيازىيە»، «مەكتىپى

ئىسمائىلىيە»، «يۇنۇسىيە»، «سۇتۇق بۇغراخان»، «تۆمۈر غازى»، «تۇرانىيە»، «سۇبھى ساباۋ»، «ئابباسىيە» قاتارلىق مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىدە، 1920 - يىلى دېھلىدە ئوقۇپ كەلگەن قاسىم ئەپەندى، تۇركىيەدە ئوقۇپ كەلگەن ئىسمائىل ھەققى ۋە خالىي ئەپەندىلەر تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، خوتەن شەھرىنىڭ «ئالتۇنلۇق مازار» مەدرىسىدە «جەدىت» مەكتىپى ئاچىدۇ. 1932 - يىلى، سۇدەرۋازىدىكى بۇتخانا ئورنىدا ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپكە تەڭ «دارىلئۇلۇم» مەكتىپى قۇرۇلۇپ، بىر قىسىم تالىپلار پەننىي بىلىم ئۆگىنىدۇ. شۇ يىلى يەنە، تۇركىيەدە ئوقۇپ كەلگەن ئىدرىس ئەپەندى ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكومغا باراۋەر «زىرائەت مەكتىپى» قۇرۇپ، دېھقانچىلىق، پىلە - ئۇجمىچىلىك ساھەسى بويىچە پەننىي دەرسلەرنى ئۆتىدۇ. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققانلار خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى دېھقانچىلىق، پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىشلىرىدا ئاساسلىق تايانچىلاردىن بولۇپ قالىدۇ. 1933 - يىلى ئاتاقلىق مۇدەررىس ئەھمەد ھاجىمنىڭ غوجامكۆلبېشى مەھەللىسىدە ئاچقان مەكتىپىدە 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتى بويىچە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، ئوقۇتۇش سۇپىتى ياخشى مەكتەپ بولۇپ قالغانىدى.

يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن بىز شۇنى كۆرەلەيمىزكى، 1933 - يىلدىكى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن ئىلگىرى، شىنجاڭ ماۋارىپىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇ تىللىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپلەر، ئاخۇنلار باشقۇرۇشىدىكى دىنىي مەكتەپلەر، خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى پەن بىلەن دىن

بىرلەشتۇرۇلگەن مەكتەپلەردىن ئىبارەت ئۈچ خىل، مەكتەپ شەكلى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى تېز، نەتىجىسى چوڭقۇراق بولغان.

پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن مەكتەپلەرنىڭ دىنىي مەكتەپلەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ھەممە ئوقۇغۇچىلارنى بىر سىنىپقا يىغىپ ئوقۇتۇش ۋە يەردە، سۇپىدا ئولتۇرغۇزۇپ ئوقۇتۇش بىكار قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار يېشى، جىنسىي ۋە سەۋىيىسى بويىچە سىنىپلارغا بۆلۈپ ئوقۇتۇلغان؛ سىنىپلار دېرىزىلىك، دوسكا، پارتا قاتارلىق جاھازلىرى تولۇق بولۇپ، زامانىۋى مەكتەپ تەلىپىگە ئاساسەن ئويغۇن كېلىدۇ.

2) مەكتەپ باشقۇرۇش تۈزۈلمىرى دەسلەپكى قەدەمدە تۈرغۇزۇلغان، مەسىلەن، بىر قىسىم يېزا - مەھەللىلەر بويىچە «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى» قۇرۇلۇپ، پەننىي مەكتەپنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش، مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش، ئوقۇتۇش سۇپىتىنى تەكشۈرۈش قاتارلىقلار شۇ ھەيئەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. بۇ ھەيئەت - يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئاتاقلىق ئۆلىمالار ۋە ئوقۇتقۇچىلاردىن تەركىپ تاپقاچقا، ئۇلارنىڭ رولى خېلى چوڭ بولغان. ھەرقايسى مەكتەپلەردە يەنە ئاتا - ئانىلار ھەيئىتى، ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىسى، سىنىپلاردا سىنىپ ھەيئىتى بولغان.

3) ئوقۇش ۋاقتى، ھەپتىلىك دەرس سائىتى، ئىمتىھان ئېلىش، خۇلاسە قىلىش قاتارلىق ئوقۇتۇش تۈزۈملىرى ئورنىتىلغان. ئادەتتە مۇتلەق كۆپ قىسىم

مەكتەپلەر تۆت يىللىق تۈرۈمدە، بەزىلىرى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرگە ئوخشاش ئالتە يىللىق تۈرۈمدە بولۇپ، كېيىنكى ئىككى يىلدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. مەسىلەن، ئاتۇش ئېكساقتىكى «ھۈسەينىيە» مەكتىپىدە، يۇقىرى يىللىق سىنىپلارنىڭ 1888 - يىللىق دەرس جەدۋىلىدە، ھەپتىدە ئالتە كۈن دەرس ئۆتۈش، كۈندىلىك دەرس ۋاقتى تۆت سائەت بولۇش، ئازنە (جۈمە)[1] كۈنى دەم ئېلىش بەلگىلەنگەن. ھەپتىلىك دەرس ۋاقتى 24 سائەت بولۇپ، بۈنىڭدا ئانا تىلى ئىككى سائەت، تەجۋىد (ئىملا قائىدىسى) ئىككى سائەت، تىل - ئەدەبىيات بىر سائەت، تارىخ ئۇچ سائەت، تەبىئەت ئىككى سائەت، جۇغراپىيە ئىككى سائەت، چەت ئەل تىلى (ئەرەب، پارىس تىلى) ئىككى سائەت، ھېساب ئىككى سائەت، شىپاھىيە (تازىلىق ساۋادى) بىر سائەت، تەنتەربىيە ئىككى سائەت، ناخشا بىر سائەت، رەسىم بىر سائەت جەمئىي 20 سائەت بولۇپ، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى تۆت سائەت ئۇدا ئاقايىدى زۇرۇرىيە (ئەقىدە ۋە ئەخلاق تەربىيىسى) ئۆتۈلگەن. چەت ئەل تىلى (ئەرەب، پارىس تىلى) ۋە ئاقايىدى زۇرۇرىيەنى دىن دەرس دەپ ھېسابلىغاندا، جەمئىي ئالتە سائەت بولۇپ، بۇ ھەپتىلىك دەرس سائىتىنىڭ25 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. پەننىي دەرسلەردە ھېساب (ماتېماتىكا) دەرسىنىڭ ۋاقتى ئازراق بولۇپ قالغانلىقتىن ھېسابقا ئالمىغاندا، پەننىي دەرسلەرنىڭ ۋاقتى ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ مەكتەپتە يەنە پەسسلىك، مەۋسۈملۇك، يىللىق ئىمتىھان تۈزۈملىرى ئورنىتىلغان

① ئادەتتە ئىسلام كالېندارىدا ھەر ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنى، خرىستىئان كالېندارىدا يەكشەنبە كۈنى دەم ئېلىش كۈنى ھېسابلىنىدۇ.

بولۇپ، پەسسلىك، مەۋسۈملۇك ئىمتىھان سوئاللىرىنى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى چىقىرىپ ئىمتىھان ئالغان، ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىنى مەكتەپ ئىشلار ھەيئىتى بىۋاستە ئالغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىلمىي نەتىجىسى تۆت دەرىجە بويىچە چىقىرىلغان، يەنى 1 - دەرىجىلىكلەر «ئەلىيولئەلا» (ئەڭ ئەلا)، 2 - دەرىجىلىكلەر «ئەلا»، 3 - دەرىجىلىكلەر «ئەۋسات» (ئوتتۇرا)، 4 - دەرىجىلىكلەر «ئەدنا» (ئۆتەلمىگەن) دەپ ئايرىلغان.

4) مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى ۋە ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى (پارتا، دوسكا قاتارلىق) شەخسلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن پۇل چىقىرىپ مەكتەپ سېلىنىش، ئانا - ئانا ۋە جامائەتنى ئىختىيارىي ياردەم توپلاش (ياغاچ، تاش ۋە نەق پۇل قاتارلىقلار) ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلىنغان. بەزى جايلاردا شەخسلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۆيلىرىنى ئوقۇتۇش سىنىپى ئۈچۈن ھەقسىز ئارىيەت بەرگەن.

5) ئوقۇتۇش خىراجىتى (ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى، تازىلىق راسخوتى، ئىشخانا راسخوتى، كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ياردەم قاتارلىق راسخوتلار):
(1) مەكتەپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۆزئۈستىگە ئالغان شەخسلەر ھەممە خىراجەتنى ئۆزى تۆلەش؛ (2) مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، شۇ يېزا (كەنت) دائىرىسىدىكى چوڭراق مازار، مەدرىسە ۋە مەسچىتلەرنىڭ بىرىگە ۋەخپى ①

① ۋەخپى يەر، ئۇ جايلاردا ھەرقايسى جايلاردىكى چوڭ مازار، مەسچىت، خانىقا، مەدرىسە قاتارلىقلارنىڭ ۋەخپ يەرلىرى (شەخسلەر مەڭگۈلۈك تەقدىم قىلىۋالغان يەرلەر) بولۇپ، بۇنى شۇ گورۇنىغا مەسئۇل بولغان شەيخ، ئىمام قاتارلىقلار باشقۇراتتى

يەرلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىجارە ھەققىنىمەكتەپلەر ئۈچۈن ئىشلىتىش، شەخسلەرنىڭ ئۆشرە ـ زاكات ① پۇللىرىنى يىغىۋېلىپ مەكتەپلەر ئۈچۈن ئىشلىتىش، ئاممىدىن ئىختىيارىي ئىئانە توپلاش قاتارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ، توپلانغان پۇلنى مەكتەپ خراجىتى ئۈچۈن ئىشلەتكەن. بەزى مەكتەپلەر، يېراق جايلاردىن كېلىپ ئوقۇيدىغان كەمبەغەللەرنىڭ باللىرىنى بۇ مەكتەپكە ياتاقلاشتۇرۇپ، تاماق، كىيىم ـ كېچەك، ئوقۇش ماتېرياللىرىنىڭ خراجىتىنى مەكتەپ بەرگەن. بۇ خىل مەكتەپ «ياتاقلىق مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭغا يېرىلىدىغان خراجەت «خانەدانلىك پۇلى» (ئوقۇتۇش يارىدەم پۇلى) دېيىلگەن. مەسىلەن، ئېكسانتا كەمبەغەل ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجىگە ئايرىلىپ، بىر ئوقۇش يىلىدا 1 ـ دەرىجىلىكلەرگە 15 چارەك، 2 ـ دەرىجىگە 12 چارەك، 3 ـ دەرىجىگە سەككىز چارەك ئاشلىق بېرىلگەن.

6) كۆپلىگەن مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇقىم ئىش ھەققى بولغان. بۇنىڭغا كۆپرەك ئاشلىق بېرىلگەن، ئايرىم جايلاردا نەق پۇل بېرىلگەن. ئاشلىق بېرىلگەن ئورۇنلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر يىللىق ئىش ھەققى 200 چارەكتىن 400 چارەككىچە (بىر چارەك 16 ـ 18جىڭ)

① ئۆشرە ـ زاكات، ئىسلام دىنىدا دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ داۋالىق مەجبۇرىيىتى سۈپىتىدە بەلگىلەنگەن بەش پەرھىزنىڭ بىرى. ئۆشرە، دېھقانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ ئوندىن بىرىنى ئاجرىتىپ، كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىرلارغە بېرىشنى؛ زاكات، سودا ـ سانائەتچى، ھۈنەرۋەن، چارۋىچىلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ سەرمايىسىنىڭ 40 دىن بىرىنى (جۈملىدىن ھەر خىل چارۋا مالىنىڭ ئۆز تۇرى بويىچە 40 دىن بىرىنى) ئاجرىتىپ، كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىر، ئىگە ـ چاقسىز كىشىلەرگە بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەجبۇرىيەتنى ئۆتەش ھەر كىمنىڭ ئىختىيارى بولۇپ، ئۇنىمىگەنلەر «ئاخىرەتتە خۇدا ئالدىدا جاۋابكار» دەپ قارىلىدۇ

بولغان. ئايرىم جايلاردا ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىش ھەققىنى ئاتا ـ ئانىلار تەڭ نىسبەتتە چىقىرىپ تولىگەن. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ساۋابلىق ئىش دەپ تونۇپ ھەق ئالمىغان.

7) دەرسلىك كىتاب: ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن دەرسلىك بولمىغان. قەشقەردە، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوۋلار تەرىپىدىن چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلگەن تاش مەتبەئە ئاساسىدا قۇرۇلغان «مەتبەئەي خۇرشىد»؛ 1910 ـ يىلى قەشقەرلىق ئۇلۇق ئالىم، مۇددەرىس ۋە جامائەت ئەربابى ئابدۇقادىر دامۇللام يېڭىسارلىق نۇر ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرغان «نۇر مەتبەئەسى» بولۇپ، بەزى دەرسلىكلەر مۇشۇ مەتبەئەدە، بەزىلىرى روسىيەدىكى «قازان» مەتبەئەسىدە بېسىلغان. شۇ چاغدا، ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن «ئىلمىي تەجۋىد»، «ئىلمىي ھېساب»، «ئىلمىي جۇغراپىيە»، «ئاقايىدى رۇرۇرايىە» (مۇھىم ئەقىدىلەر ساۋادى)، «گۆدەكلەرگە تەربىيە»، «ئەدەبىيات ئاچقۇچى»، «ئۆسمۇرلەرگە نەسىھەت» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى قەشقەردە، يەنە بىر قىسمى روسىيەدە بېسىلغان، كۆپ قىسىم مەكتەپلەردە مۇشۇ كىتابلارنى دەرسلىك قىلىپ ئىشلەتكەن. شىمالىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا، قازاندا تاتار مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن دەرسلىكلەر سودىگەرلەر ئارقىلىق كەلتۈرۈلۈپ، ئۇقۇش ماتېرىيالى قىلىنغان.

8) ئايرىم مەكتەپلەر ئوقۇش سىرتىدا قالغان باللارنىڭ ئائىلىدە قوي بېقىش بىلەن مەكتەپكە كىرەلمىگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، «قويچى» ياللاپ ئىشلىتىپ، قويلارنى پادىغا قوشۇپ بېقىشنى يولغا قويۇش

ئارقىلىق ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە جەلپ قىلغان ۋە تۇراقسىزلىقنى ئازايتقان.

ھەر قانداق يېڭى شەيئى ـ كونا شەيئىلەرنىڭ، كونسېرۋاتىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىماي قالمايدۇ. پەن بىلەن دىن بىرلەشتۇرۇلگەن يېڭى تىپتىكى جەمئىيەت مەكتەپلىرى، ئەينى ۋاقىتتا مۇتەئەسسىپ دىنىي تەبىقىلەرنىڭ، يەرلىك فېئودالالارنىڭ كەسكىن قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار خەلق ئىچىدە ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ سادىق مۇرتىسى ھېسابلاپ، يېڭى مەكتەپلەرگە نىسبەتەن «بالىلارنى دىن يولىدىن ئازدۇرىدۇ»، «ئىمانىنى سۇسلاشتۇرىدۇ» دەپ بۆھتان چاپلاپ، نادان ئاھالىنى يېڭى مەكتەپلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا، بالىلارنى بەرمەسلىككە قۇتراتتى. يەرلىك ئەمەلدارلار بۇ مەكتەپلەرنى «ھۆكۈمەتكە قارشى ئىسيانكارلارنى تەربىيىلەيدۇ» دەپ، ئوقۇنقۇچىلارنى بولسا «ھۆكۈمەتكە قارشى خەتەرلىك ئۇنسۇرلار» دەپ قاراپ، ئىلاجى بار تارقىتۋېتىش تەرىپىدە تۇردى. ياكى زېكشىن ۋە جەن شۇرېنلارنىڭ ئەزەلدىن يەرلىك خەلقە قارىتان سىياسىتى «نادانلىقتا تۇتۇش»، «مۇتەئەسسىپ دىندارلار ۋە فېئودال كۈچلەر» ئارقىلىق ئىدارە قىلىش بولغاچقا، ئۇلار ئاخۇنلارنىڭ دىنىي مەكتەپ ياشقۇرۇشىغا يول قويۇپ، پەقەت مەكتەپلەرنى چەتكە قاقتى. مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ پەقەت مەكتەپلەرنى قارىلىشىنى «خەلق تەلىپى» دەپ ھېسابلاپ، ھەر خىل باھانىلار بىلەن بۇ خىل مەكتەپلەرنى تارقىتۋېتىش، ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش يولىنى تۇتتى.

قەشقەردە ئېچىلغان يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە تەخمىنەن دەرسىدىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلار ھەر كۈنى

سورۇن تۈزۈپ، ھەر خىل تەنھەرىكەت مەشقلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر كۈنى «ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن» ئوقۇغۇچىلىرى ئالا كەلتەك بىلەن مەشق قىلىۋاتقاندا، بۇنى ياكى دوتەي كۆرۈپ قېلىپ، «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن مەشق قىلىۋېتىپتۇ» دېگەن گۇمان بىلەن دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تورىكىيىدە ئوقۇپ كەلگەن مەكتەپ مۇدىرى ئەھمەد كامالنى قولغا ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش» نىڭ يالغانلىقى ئىسپاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن ياكى زېكشىن ھۆكۈمىتى يەنىلا ئەھمەد كامالنى چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە زورلايدۇ. ئۇ غۇلجا ياكى قەشقەر ئارقىلىق چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، يول قويماي ئىچكىرى ئارقىلىق يولغا سالىدۇ. ياكى دارىن يەنە ئەھمەد كامال بىلەن بىللە كەلگەن تۆت نەپەر ئوقۇنقۇچىنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ مەكتەپتىن ھەيدەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن دارىلمۇئەللىمىن بىلەن ئېكسانى مەكتىپىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، دۆلەت ھېسابىغا خەنزۇ تىلىدا ئوقۇيدىغان بىردىن ئىككى سىنىپ تەشكىل قىلىشنى بۇيرۇپ، بۇ ئىككى سىنىپقا دەرس ئۆتۈشكە خەنزۇ ئوقۇنقۇچىلار تەيىنلەيدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتە پايلاقچى قويۇش چارىسى ئىدى.

1920 ـ يىلى، مەجبۇرىيەتنى تۇرکىيىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن شامى شەرەپ لۇكچۇندە پەنىي مەكتەپ ئاچتى. لېكىن لۇكچۇن ۋاقىشامى شەرەپكە «ئىسيانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئوقۇغۇچىلارنى يولدىن ئازدۇردى» دەپ بۆھتان چاپلاپ، ياكى زېكشىنغا ئەرز يازدۇ. ياكى زېكشىن بۇ ئوقۇنقۇچىنىڭ بوينىغا زەنجىر تاقاق سېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ كېلىپ ئۇلۇم جازاسى ھۆكۈم قىلدۇ.

هامۇت هاجى كۆچادا قۇرغان پەننىي مەكتەپ‌راسا راۋاجلىنىۋاتقان 1914 ـ يىلى، مۇتەئەسسىپ كۆچلەر بىر تۇركۇم لۇكچەكلەرنى قۇتراتۇپ، مەكتەپ بىناسىنىڭ تۇزلىۋەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن ئۇقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى ئازقىسىدا مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، ۋاڭ ئوردىسىغا «مەكتەپ دىنىي دەرس ئۆتمەيدى» دەپ ئەرز يېزىپ، نۇر هاجى، ئابدۇراخمان ئىبراهىم قاتارلىق ئۇقۇتقۇچىلارنى ۋاڭ ئوردىسىغا سولاپ قويىدۇ. ۋاڭ ئوردىسى چوڭ داغدۇغا پەيدا قىلىپ، مەكتەپنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ناهىيە بويىچە «سوراقچىلار ئۆمىكى» تەشكىللەپ، ئوقۇتقۇچىلارنى سوراق قىلىدۇ. لېكىن، ئوقۇغۇچىلار نەق مەيداندا قۇرئان سۈرىلىرىدىن ئوقۇپ قىرائەت قىلىپ، سوراقچىلارنى مات قىلىدۇ. نەتىجىدە، ۋاڭ ئوردىسىنى ئوقۇتقۇچىلارنى سولاقخانىدىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

دەسلىدا ئوقۇپ كېلىپ 1920 ـ يىلى خوتەندە تۇنجى قېتىم جەدىت مەكتىپى ئاچقان قاسىم ئەپەندى، شۇ چاغدىكى خوتەننىڭ ئەڭ چوڭ دىنىي هوقۇقدارى سۇلايمان ئەلەم بىلەن مۇنازىرىلىشىپ قالىدۇ. هەمدە ئۇنىڭ «يەر ياپىلاق، ئۇنى بىر ئىلاھ ئۆكۈز ئىككى مۈڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ» دېگەن خۇراپىي كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ، يەرنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى، ئۇنى قۇياشنىڭ تارتىش كۈچى مۇئەللەق تۇتۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئىلمىي دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن سۇلايمان ئەلەم ئۇنىڭغا «دەهرى» (دىنسىز) لىقى بىلەن ئەيىبلەپ، چېڭ دارىنغا ئەرز يازىدۇ. چېڭ دارىن مۇشۇنى باهانە قىلىپ، مەكتەپنى تارقىتىۋېتىش بىلەن قاسىم ئەپەندىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ.

بۇ پاكىتلىق مىسالىلاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەر فېئودال جائىل كۈچلىرىنىڭ ۋە مۇتەئەسسىپ دىنىي تەبىقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن هاكىمىيىتىنىڭمۇ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ كەلگەن. يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەر ئۇزۇنىڭ يېڭى شەيئىي بولۇشتەك جەڭگىۋار كۈچى، ئوقۇتۇش سۇپىتىدىكى نەتىجىسى ۋە تەرەققىياتىرۇھىر ئىلغار كۈچلەرنىڭ هەم كەڭ ئاممىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى بىلەن قاتمۇ ـ قات توساقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ پۈت تىرەپ تۇرالىدى ۋە شىنجاڭدا پەننىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى كېيىنكى تەرەققىياتىغا ئاساس سالدى.

(ئاپتورى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن)
جاۋابكار مۇهەررىرى: **ئابلىز مۇهەممەت سايرامى**

«چالا توڭچى ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى

سىدىق مۇسايۇپ

ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) نىڭ كونا سەركەردىلىرىدىن ئالداش 1878 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ياقۇپ بەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن 300دەك ئەسكەرنى باشلاپ ئەنجاندىن يولغا چىقىپ، قەشقەرنىڭ تاشمىلىق يېزىسىغا هوجۇم قىلىدۇ. ئۇلار 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئوپال رايونىغا كېلىپ، ئىمامىلىرىم مازىرىدا چۈشكۈن قىلىپ، ياقۇپ بەگكە قۇرئان تالاۋەت قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ سەركەردىسى لىيۇ جىنتاڭ قول ئاستىدىكى لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ ئالداشقا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئوپالغا يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا هوجۇم قىلىدۇ. ئالداشنىڭ

قىسىملىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، ئوپال رايونىنى تاشلاپ چېقىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن لىيۇ جىنتاڭ ئوپال رايونىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدار، باي، سودىگەرلەر ۋە يۇرت چوڭلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ، ياقۇپ بەگ قىسىملىرىنىڭ ئوپالغا كېلىپ قەيەرلەردە تۇرغانلىقى، كىملەر بىلەن ئالاقە قىلىپ، قانداق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، نېمىسىلەرنى يارىدەم قىلغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ سۇرۇشتۇرۇشكە باشلايدۇ. يەرلىكلەر بۇنىڭغا: «ئۇلار ئىمامىلىرىدا تۇردى، خەلق ئۇلارغا يېقىنلاشماي، يوشۇرۇنۇپ ۋە قېچىپ يۈرۈپ پاناھلاندى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. لىيۇ جىنتاڭنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى): «ئىمامىلىرىمدا تۇردى» دېگەن سۆزنى «ئىمامىلارنىڭكىدە تۇردى» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن لىيۇ جىنتاڭ ئوپال رايونىدىكى بارلىق ئىمامىلارنى دەرهال يېغىشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا پۈتكۈل ئوپال رايونىدىكى 52 مەسچىتنىڭ 52 ئىمامى پۈتۈنلەي يېغىپ كېلىنىدۇ. ئۇلار بۇ 52 ئىمامنى بازارغا 500 مېتىر كېلىدىغان قاچا ئۆستەڭ بېشىدىكى ئېتىزلىققا ئېلىپ بېرىپ قاتار تۇرغۇزۇپ قويۇپ، هەر بىرسىنى: «سېپىنىڭ ئۆيۈڭدە قانچە ئادەم تۇردى؟ ئۇلار بىلەن نېمە دېيىشتىڭ؟ نېمىلەرنى يارىدەم قىلدىڭ» دەپ بىر ـ بىرلەپ سوراق قىلىدۇ. بۇ ئىمامىلار: «بىز ئۇ ئوغرىلارنى كۆرمىدۇق، ئۇلار ئۆيىمىزدىمۇ ياتمىدى، بىز هېچقانداق نەرسە يارىدەم قىلمىدۇق» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. لېكىن، سوراقچىلار: «سىلەر بىزگە راست گەپ قىلمىدىڭلار، ساداقەتمەنلىك بىلدۈرمىدىڭلار» دەپ هەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ. كاللا كېسىشكە بەلگىلەنگەن

ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ كاللىسىنى بىر - بىرلەپ ئېلىشقا باشلايدۇ. 22 ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ بولغاندا، ئۆز ۋاقتىدىكى «شۆتاك» مەكتەپتە ئوقۇغان ئابلا بەگ بىلەن ئىسمايىل چوڭ يورۇق باش كېلىپ قېلىپ، لىيۇ جىنتاڭلار بىلەن سۆزلىشىپ: «بۇلار نېمە گۇناھ قىپتۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالىسىلەر؟» دەپ سورايدۇ. ئۇلار: «ياقۇپ بەگ قېسىملىرى ئوپالغا كەلگەندە ئىسمالارنىڭ ئۆيىدە يانقانىكەن، بىز ئۇلارنى سوراق قىلساق، راست گەپ قىلمىدى. شۇڭا، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىۋاتىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئابلا بەگ بىلەن ئىسمايىل چوڭ يورۇق باش ئۇلارغا ياقۇپ بەگ قېسىملىرىنىڭ ئوپالغا كەلگەندە ئىسمالارنىڭكىدە ئەمەس، ئىسمالىرىم مازىردا تۇرغانلىقىنى، ئىسمالىرىم مازىرى ئەتراپىدا مازارنىڭ شەيخ، مۇتۇۋەللىسى، چارپىكەشلىرىدىن باشقا ئادەم بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن لىيۇ جىنتاڭلار مازارغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئادەم چېپىشنى توختىتىدۇ. ئۇلار تۆڭچى (تەرجىمان) نىڭ: «ياقۇپ بەگ قېسىملىرى ئىسمالىرىم مازىردا تۇرغان» دېگەننى «ئىسمالىرىمنىڭكىدە تۇرغان» دەپ خاتا تەرجىمە قىلىپ بېرىشى بىلەن، ياقۇپ بەگ قېسىملىرىغا ھېچقانداق مۇناسىۋەتسىز بولغان بىگۇناھ 22 ئىسمانىڭ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى چۈشىنىدۇ. لىيۇ جىنتاڭ باشچىلىقىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلار ئوپال خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن ھېلىقى تۆڭچى (تەرجىمان)نى ئېلىپ كېلىپ، كۆپچىلىك ئالدىدا ئاۋۇال ئۇنىڭ تىلىنى كېسىپ، ئاندىن كاللىسىنى ئالىدۇ. بىگۇناھ ئۇلتۇرۇلگەنلەرنىڭ ئائىلە، بالا - چاقىلىرى، ئورۇق - تۇغقانلىرى ۋە يۇرت خەلقىغە

تەسەللى بېرىپ، ئۇلاردىن ھال - ئەھۋال سورايدۇ. شۇ ۋاقىتتا، ئابلا بەگ «چالا تۆڭچى ئادەم ئۇلتۇرۇر» دېگەن گەپنى قىلىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ سۆز خەلق ماقالىسى سۈپىتىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە.

لىيۇ جىنتاڭ ئوپال بېگى ئابلا بەگنى تارتۇقلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ھاكىم بەگ» لىك ئۇنۋان بېرىدۇ ۋە دۆلەت بۇلىقىم دېگەن يەردىن 1000 مو يەرنى سۇيى بىلەن تارتۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوپال بازىرىدىكى بارلىق دۇكانلارنىمۇ ئابلا بەگ ئىختىيارىغا بېرىشنى بېكىتىدۇ (ئابلا بەگ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاكىسى سۇلايمان قارى تاكى 1936 - يىلىغىچە بۇ جايلارنى ئىجارىگە بېرىپ پايدىلىنىپ كالگەندى). شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئوپال رايونىنىڭ بېگى «ھاكىم بەگ» دەپ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى زامانلارغىچە، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق 11 يېزىلىكنىڭ ئىچىدە ئوپالنىڭ بېگى ھاكىم بەگ، قالغانلىرىنىڭ بېگى مىراپ بەگ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

(ئەسكەرتىش: 1935 - يىللىرى ئىسمايىل چوڭ يورۇق باش بۇ ۋەقەنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەنىدى)

(ئاپتورى: ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشمىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

پولات تاۋلاش ماھىرى تايۇپ توغرىسىدا

ئابدۇللا مامۇت

جىمسارتنىڭ پولات تاۋلاش تارىخى ئۇزۇن ۋە خېلى داغلىق بولۇپ، لياۋتاۋگو دېگەن جايدىن‌شنندې يېزىسىدىكى يۇشۇۋوزى ۋە گەنگۇ ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا كۆپلىگەن پولات تاۋلاش خارابىلىرىنى ۋە پولات تاۋلىغۇچىلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىزلىرىنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. جۇملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىدىن تايۇپ (تايۇۋاخۇن) نىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى شۇيشىگۇدا بولغان پولات تاۋلاش ئىشلىرىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى‌ئىدى. تايۇپنىڭ ئاتىسى ئېزىز ياڭ زېكسىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئەنە شۇ پولات تاۋلىغۇچى ئائىلىسىنىڭ 69 ـ ئەۋلادى بولۇپ قالغان. تايۇپنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئەخمەت گۇاڭشۇي يېللىرىدىلا شۇيشىگۇدىكى 3 ـ پولات تاۋلاش زاۋۇتىنىڭ تېخنىكى بولغان. ئۇ، كىشىلەرگە ئادىل مۇئامىلە قىلىدىغان، تېخنىكىدا پىشقان ئادەم بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «سېرىق

چاپانلىق باتۇر» دەپ تەرىپلەشكەن. ئەخمەتنىڭ ئىككى ئوغلى بولغان، چوڭ ئوغلى ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، يوقىلىپ كەتكەن؛ كىچىك ئوغلى ئېزىز ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ، 12 يېشىدا بىر باينىڭ باشقۇرۇشىدىكى پولات تاۋلاش زاۋۇتىدا تېخنىك بولۇپ ئىشلىگەن. 1916 ـ يىلى شۇيشىگۇنىڭ پولات تاۋلاش ئىشلىرى گۈللىنىپ، شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردە ئىككى زاۋۇت قۇرۇلغان؛ بۇ زاۋۇتلارغا جەمئىي 32 تاۋلاش ئوچىقى سېلىنغان. ئېزىز ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى رېن ماۋلىن بۇ ئىككى زاۋۇتنىڭ تېخنىكى بولۇپ ئىشلىگەن. ئېزىزنىڭ ئوچ ئوغلى بولغان، تايۇپ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، كىچىكىدىنلا ئەقىللىق چوڭ بولغان. ئۇ، 14 يېشىدىن باشلاپ ئاتىسىدىن قېتىرقىنىپ ھونەر ئۆگەنگىلىكتىن، تېخنىكا جەھەتتە ناھايىتى تېز ئۆسۈپ، باشقىلاردىن ئۆتۈپ كەتكەن. شۇڭا، كۆپچىلىك ئۇنى «شۇيشىگۇدىكى قابىل تېخنىك» دەپ ئاتىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئامما ئارىسىدا بىرقەدەر يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولىدۇ. 1923 ـ يىلى ئېزىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تايۇپ دادىسىنىڭ ئىشىغا تا ئۆرۈش باشلىنىپ زاۋۇت ئىشتىن توختىغانغا قەدەر ۋارىسلىق قىلغان، كېيىن كەسپىنى ئۆزگەرتىپ كۆمۈر قېزىشقا كىرىشكەن.

1944 ـ يىلى ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلاپ، جۇڭگو ـ سوۋېت سودىسى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن، چۆيۈن ناھايىتى قىس بولۇپ كەتكەن. مۇشۇنداق ئالاھىدە شارائىتتا، شۇيشىگۇنىڭ توختاپ قالغىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغان پولات تاۋلاش ئىشلىرى كوك چىكۈۋ، باۋۇبشىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قايتا جانلىنىشقا باشلىغان. ئۇلار زاۋۇتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تايۇپنى

تېخنىك بولۇشقا تەكلىپ قىلغان؛ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 2500 جىڭ چۆيۈن، 3000 جىڭ پولات ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ پولات ۋە تۆمۈرلەردىن كۆپلىگەن دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياسىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلغان، ئەينى ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت كۆنچى دەرياسىنىڭ قاتناش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 150 مىڭ جىڭ چۆيۈنگە ئېھتىياجلىق بولۇپ، شۈيشىگۇ پولات زاۋۇتى بىلەن توختام تۈزۈشكەن. شۇنىڭ بىلەن شۈيشىگۇنىڭ پولات تاۋلاش كەسپى تېز تەرەققىي قىلىپ، تايۇپنىڭ نامى كەڭ تارقالغان؛ بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇدا ئۈچ يىل توختاتماي داۋاملاشتۇرغان.

1947 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئوتى پوتۇن مەملىكەتتى قاپلاپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتى لىڭشىپ قالغانلىقتىن، پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقان. شۇنىڭ بىلەن شۈيشىگۇ زاۋۇتىمۇ ۋەيران بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىغان.

1948 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى تايۇپنىڭ ئىشىكى ئالدىدا توساتتىن بىر ئاپتوموبىل توختاپ، ئاپتوموبىلدىن بىر ئوفىتسىر ۋە تولۇق قوراللانغان يەتتە ـ سەككىز ئەسكەر چۈشكەن. ئۇلار يەكەن ناھىيىسىنىڭ سېغىزخان دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قىسىملىرىدىن بولۇپ، تايۇپنى ئۆزلىرى قۇرۇدىغان پولات زاۋۇتىغا تېخنىك يېتەكچى بولۇشقا تەكلىپ قىلىپ كەلگەن. تايۇپ ئۇلارغا راست گەپنى قىلىپ، باش ئاغرىتىدىغان مۇنداق ئەمگەكنى قىلىشنى خالىمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئەمما ھېلىقى ئوفىتسىر تايۇپنىڭ يۈز ـ خاتىرە قىلماي تەكلىپنى رەت قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، قاتتىق ئاچچىقلانغان،

ھەتتا ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تايۇپقا قول سالماقچىمۇ بولغان. تايۇپنىڭ ئاكىسى بىلەن ئۇكىسى ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى كۆرۈپ، تايۇپنىڭ ئوزىنىغا بېرىشقا دەرھال رازى بولغان. خەتەرلىك تالاش ـ تارتىش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان.

1949 ـ يىلى ئازادلىق ئارمىيە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شىنجاڭدا تىنچ ئازاد بولۇشنىڭ تەييارلىقلىرى ئىشلىنىۋاتقاچقا، گومىنداڭ قىسىملىرى ساراسىمىگە چۈشۈپ قالىدۇ؛ گومىنداڭ قىسمىغا قاراشلىق يەكەندىكى پولات تاۋلاش زاۋۇتىمۇ ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تايۇپنىڭ ئىنىسى ئىشسىز قالىدۇ ۋە ئاخىر كارۋانلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككى ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاكىسى تېنى ئاجىزلاپ، كېسەل سەۋەبى بىلەن ئاخىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1950 ـ يىلنىڭ بېشىدا جىمسارغا ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمەت گۇرۇپپىسى كەلگەندە، تايۇپ بۇ خىزمەت گۇرۇپپىسىغا ئاكتىپ ماسلىشىپ، كومپارتىيىنىڭ سىياساتلىرىنى تەشۋىق قىلىدۇ؛ ئامما تەرىپىدىن ناھىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ ۋەكىللىكىگە كۆرسىتىلىدۇ. شۇ پەيتتە، ئەكسىيەتچىل كوچلەرنىڭ قالدۇقى بولغان چىڭخۇڭباڭ گۇرۇھى① تايۇپقا قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ئەمما، خۇيزۇ بوۋاي خۇاڭ

① چىڭخۇڭباڭ گۇرۇھى ـ ئازادلىقتىن ئىلگىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتكە قارشى قويۇپ قويغان، جەلق ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىشپىيونلار گۇرۇھى بولۇپ، ئازادلىق ھارپىسىدا ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتكە جېنىنىڭ بارىچە قارشى تۇرغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلارنىڭ كاتتىۋاشلىرى قولغا ئېلىنىپ باستۇرۇلغان.

جىنشىنىڭ ياردىمى بىلەن تايۇپ بۇ بالادىن قۇتۇلۇپ قېلىدۇ.

1951 - يىلى 6 - ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مەلۇم قىسمى خۇاڭشەن، پولات تاۋلاش زاۋۇتى قۇرغاندا، تايۇپ ۋە ئۇنىڭ جىيەنى روزى ئاخۇن تېخنىكىلىققا تەكلىپ قىلىنىدۇ. كېيىن ھەربىي قىسىم باشقا يەرگە يۆتكەلگەنلىكتىن، بۇ زاۋۇت ئىشتىن توختايدۇ. تايۇپ جىيەنى بىلەن ئۆزىنىڭ يۇرتى شۇيشىگۈغا قايتىپ كېلىپ، كۆمۈر قېزىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

1954 - ۋە 1957 - يىللىرى بېيجىڭ يەر ئاستى كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى جەمسارغا كۆپ قېتىم كېلىپ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تەكشۈرگەندە، تايۇپ تومۇز ئىسسىقا، قەھرىتان سوغۇقتا ۋە ھەرىپ - چارچىغىنىغا قارىماي، ئېشەك مىنىپ ئۇلارغا يول باشلايدۇ ۋە ئۇلارنى ئۇزۇن يىللىق قىممەتلىك تەجرىبىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، تەكشۈرۈش ئەترىتىگە چوڭ ياردەم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشىدۇ.

1957 - يىلى 6 - ئايدا، تايۇپنىڭ ئۆيىگە بىر جىپ ماشىنىدا بىرنەچچە كىشى كېلىپ، تايۇپ بىلەن قىزغىن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق تۇدۇڭخابا پولات زاۋۇتىدىن كەلگەنلىكىنى، زاۋۇتنا بىر قاتار يەرلىك تايانچلارنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچماقچى بولغانلىقىنى، تايۇپنى ئاشۇ كۇرسنىڭ تېخنىكا يېتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇ چاغلاردا تايۇپ ياشىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەدىنى ئاجىزلاپ كېسەل بولۇپ قالغان بولسىمۇ، پارتىيە ۋە

ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭغا ئىشەنگەنلىكىنى ئۇنى بەكمۇ تەسىرلەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ.

بۇ كۇرسقا ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى تەكلىپ بىلەن دەرس ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ پولات تاۋلاش ئۇسۇللىرى يەرلىك ئۇسۇلغا تامامەن ئوخشىشىپ كەتمىگەن (بەزى روشەن پەرقلەر بولغان)، بەزى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى كۇرسانتلار تولۇق قوبۇل قىلىپ كېتەلمىگەن. مۇشۇ سەۋەبلىك تايۇپ ئۆزىنىڭ بۇ كۇرسقا تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى كېيىن بىلگەن. تايۇپ كۇرسقا كەلگەندە، ئوقۇش ياشلانغىنىغا بىر ئايدىن ئاشقان بولۇپ، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى دەسلەپ تايۇپنى ئانچە كۆزگە ئىلماي، ئۇنىڭ قانچىلىك ھۈنىرى بارلىقىنى بىلىپ باقماقچى بولىدۇ. بىر كۈنى ئۇلار پولات تاۋلاش ئوچىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى شامال يولى ئېغىزىنى تايۇپقا كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئۇنىڭ ئىچىدە ھەرىكەتلىنىۋاتقان قانچە شامالدۇرغۇچ بار؟» دەپ سورايدۇ. تايۇپ شامال ئېغىزىغا قاراپ تېقىپ، دەرھال «ئىككى!» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلار كۆزگە ئىلمىغان بۇ جۇڭگولۇق ئىشچىغا ئۆز كۆڭلىدە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «سەن ھەقىقەتەن بىكىناڭ (ھۈنەرۋەن) بار جۇڭگولۇق ئىكەنسەن» دەيدۇ. ئۇقۇتۇش جەريانىدا، تايۇپ ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىسىگە ئاساسەن، رودىلارنىڭ ھەجمى ۋە رەڭگىگە قاراپ پولات تەركىبى ۋە مىقدارىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ۋە رودا تاللاش، ماتېرىيال تەييارلاش، تاۋلاش ئوچىقى قۇراشتۇرۇش، ئوچاققا ئوت يېقىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى كۇرسانتلارغا بىر - بىرلەپ ئۆگىتىدۇ؛ ھەربىر

مەشغۇلات تۈرىنى ئاۋۋال ئۆزى سىناق قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ قارارلىق كۇرسقا قاتناشقان كۇرسانتلار بىرقەدەر ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان چاغدا، كۆپلىگەن كۇرسانتلار ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، ئىسسىق ياشلىرىنى تۆكىدۇ.

ئۇزىتىش زىياپىتى ئۆتكۈزۈلگەندە سوۋېتلىك ئوقۇتقۇچىلار تايۇپقا: «بىز ۋەتىنىمىزگە قايتماقچى بولىۋاتىمىز، بىز بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز، سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋە خەلقى سىزنى چوقۇم قىزغىن قارشى ئالىدۇ» دەيدۇ. تايۇپ ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى چىرايلىقچە رەت قىلىپ: «مەن جۇڭگولۇق، مەن ئۆز ۋەتىنىمنى سۆيىمەن. دۆلىتىمىز ھازىرچە سوۋېت ئىتتىپاقىدەك باي بولمىسىمۇ، لېكىن مەن پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئىككى قولىمىزغا تايىنىپ، يېقىن كەلگۈسىدە گۈزەل كېلەچەك يارىتالايدىغانلىقىمىزغا ئىشىنىمەن» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ، 70 ئەۋلاد ياشىغان يۇرتى ـ جىمسار ناھىيىسىدىكى شۈيشىگۇغا يەنە بىر قېتىم قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ كانچىلىق ھاياتىنى قايتىدىن باشلايدۇ.

1958 ـ يىلى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش باشلىنىپ، پولات تاۋلاش قىزغىنلىقى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغاندا، جىمسار، گۇچۇڭ، مورى قاتارللىق ناھىيىلەرنىڭ شۈيشىگۇچە پولات تاۋلاش ئوچىقى 2000دىن كۆپرەككە يېتىدۇ. تايۇپ يەنە ئالدىراش بولىدۇ ۋە يەرلىك ئۇسۇلدا پولات تاۋلاشنىڭ باش تېخنىكلىكىگە تەيىنلىنىدۇ؛ سانجى ئوبلاستلىق «ئىشچى ـ دېھقانلار»، «تيەنفىڭ» قاتارلىق ئۈچ پولات زاۋۇتىمۇ ئۇنى تېخنىكا مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ

قىلىدۇ. ئۇ يەنە، بىر مەزگىل جىيەنى روزى بىلەن «خۇاڭشەن» پولات زاۋۇتىدىمۇ تېخنىكا يېتەكچىلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. رەھبەرلىك ئۇنىڭغا مەخسۇس بىر جىپ ماشىنا ئاجرىتىپ بېرىدۇ. ئۇ ھەركۈنى ئەتىگەن تۇرۇپ تاكى يېرىم كېچىگىچە ئىشلەپ، ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىدۇ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ.

1963 ـ يىلى 11 ـ ئايدا 74 ياشقا كىرىپ قالغان تايۇپ بەك چارچاپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن كېسەل بولۇپ قېلىپ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ۋەتەننى ۋە يۇرتىنى قىزغىن سۆيگەن بۇ پولات تاۋلاش ماھىرى سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشى ۋە قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن بارلىقىنى تەقدىم قىلدى. ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ياخشى ئوغ ى بولۇشقا ۋە جىمسار دىيارىنىڭ ئاتاقلىق كىشىلىرىدىن بولۇشقا مۇناسىپ.

(«جىمسار تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 4 ـ سانىدىن ئېلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئابدۇرېھىم مۇھەممەت.**

جاۋابكار مۇھەررىر: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

«100 نومۇرلۇق» ئورغاقنىڭ كەشپىياتچىسى ئابلىمىت

ما يەنخۇڭ

«100 نومۇرلۇق» ئورغاقنىڭ كەشپىياتچىسى ئابلىمىت 1915 ـ يىلى قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىدە بىر كەمبەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ سەككىز ياش ۋاقتىدا دادىسى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان. كىچىككىنە ئابلىمىت توققۇز يېشىدىن باشلاپ ئاپىسىدىن نان يېقىشنى ئۆگىنىپ، ئائىلىنىڭ ئېغىر يۈكىنى زىممىسىگە ئالغان. 14 يېشىدا (1929 ـ يىلى) ئاپىسىنىڭ تەلىپى بىلەن بىر قەدەر داڭلىق تۇمۇرچى ئابدۇرازاقنا شاگىرتلىققا كىرىپ، كەتمەن سوقۇشنى ئۆگىنىدۇ؛ تەلەپچان ئۇستازنىڭ يېتەكلىشى ئۇنىڭ كېيىنكى تۇمۇرچىلىك ھۈنىرىگە پۇختا ئاساس سالغان. ئابلىمىت كەتمەن سوقۇشنى ئۆگىنىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، ئۇ يەردىن چىققاندىن كېيىن (19 يېشىدا) يەنە شۇ يەردىكى

داڭلىق تۇمۇرچى ئابلىمىتنىڭ ئۇستاز تۇتۇپ، بېگەن سوقۇشنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي ماھارىتى پۇختا، زېھنى ئۆتكۈر، ئۆگىنىشكە ماھىر، پۇت ـ قولى چاققان بولغاچقا، ئۇستازى ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى ئۆگەتكەن. ئۇ، تۆت يىل جەريانىدا تۆت ئۇستازغا شاگىرت بولۇپ، ھەر بىر ئۇستازدىن بىردىن ھۈنەر ئۆگەنگەن: مەسىلەن، جۈمەخۇن ئۇستىسىدىن پىچاق سوقۇشنى، خوجاخۇن ۋە باشقا ئۇستىلىرىدىن گۈرجەك، لاخشىگىر، ئورغاق قاتارلىقلارنى سوقۇشنى ئۆگەنگەن.

1938 ـ يىلى 23 ياشلىق ئابلىمىت ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. ئەمما، ئۇرۇمچىدىكى كىشىلەر كەتمەن ئىشلىتىشنى ئانچە ياخشى كۆرمىگەچكە، ئۇ، چوڭ كۆۋرۈك ئەتراپىدا تۇمۇرچىلىك دۇكىنى ئاچقان كۇچالنىڭ ئىزنىز ۋە ئەمەتجان دېگەن ئىككى ئۇستىدىن يەنە ئورغاق سوقۇشنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ، ئورغاق سوقۇشنى يېڭىسارda ئۆگەنگەن بولسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئورغىقى بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئورغىقى ئوخشىمايتتى. شۇڭا ئۇ، ئۇرۇمچىدە ئىككى يىل كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىش، ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەش ئارقىلىق ئۆگەنگەن ھۈنىرىنى ئەسلىدىكى ئاساستا ئىسلاھ قىلىدۇ. نەتىجىدە ئورغاق سوقۇش ھۈنىرى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ.

1940 ـ يىلى ئابلىمىت سانجىغا كېلىپ، تاللىق (لىيۇ شۇ) كوچىسىدا ئولتۇراقلىشىدۇ. ئۇ غەربىي كوچىدا تۇمۇرچىلىك دۇكىنى ئېچىپ، بىر تەچچە يارەمچى تېپىپ، ئاساسەن ئورغاق، كەتمەن قاتارلىقلارنى سوقىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئابلىمىتنىڭ تۇمۇرچىلىك تېخنىكىسى خېلى دەرىجىدە پىشقانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى

قوبۇل قىلغانلىقى، ئىشنى ئەستايىدىل، ئىنچىكە ۋە پۇختا قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇرغاق سوققاندا پولات سوقۇش، سۈيىگە قاتۇرۇشنى دەل جايىدا قىلالايتتى. شۇڭا، ئابلىمىتنىڭ ئورغىقىنىڭ سۈپىتى يۇقىرى، شەكلى ياخشى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىشلىتىشكە ناھايىتى ئەپلىك ئىدى. ئۇ ئورغاقنىڭ سېپىگە بۇغداي باشقىنىڭ تامغىسىنى ئويۇپ قويماتتى. ئۇنىڭ ئورغىقى يىراق - يىراقلارغا داڭ چىقارغان بولغاچقا، ئورۇمچى، مىچۇەن، فۇكاڭ، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى ئىستېمالچىلار ئالاھىدە سانجىغا كېلىپ ئۇنىڭ ئورغىقىنى سېتىۋالاتتى.

1955 - يىلى 10 - ئايدا ئابلىمىت تۇمۇرچى سانجى ناھىيىلىك تۇمۇرچىلىك كوپېراتىپىغا كىرىدۇ. كوپېراتىپقا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېخنىكا داڭقى چىقىدۇ. ئۇنىڭ سوققان ئورغىقى باشقىلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئىستېمالچىلار ئۇنى تالىشىپ سېتىۋالىدۇ. لېكىن ئۇ، بۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، ھۈنەر تېخنىكىسىنى تېخىمۇ يېڭىلاپ، ئورغاقنىڭ سۈپىتىنى «100 نومۇر» غا يەتكۈزۈشنى ئۆزىنىڭ تىرىشىش نىشانىسى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا قول بىلەن مەشغۇلات قىلغانلىقى، يەنە كېلىپ ئىشنى ناھايىتى ئەستايىدىل، ئىنچىكە قىلغانلىقى، ھەر كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات سانى باشقىلارنىڭكىدىن ئازراق بولىدۇ. كېيىن يەل بارغان، قۇم چاق ئىشلىتىش قوللىنىلغاندىن كېيىمۇ، ئورغاق بىسى سوققاندا ئۇ يەنىلا تۇمۇر ئىكەك ئىشلىتىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، قۇم چاق ئىشلەتمىگەچكە، ئۇ سوققان ئورغاقنىڭ بىسىنىڭ قېلىن - نېپىزلىكى تەكشى، بىسى ئاقۇش بولۇپ چىقىدۇ - دە، ئورغاقنىڭ بىر يېرى

قارا، بىر يېرى ئاق بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال قەتئىي كۆرۈلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئورغىقى قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىرلەشمە كوپېراتىپى تەرىپىدىن ھەر يىلى ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالىنىدۇ.

1964 - يىلى پۈتۈن سانجى ئوبلاستىدىكى سەككىز ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن يېنىك سانائەت مەھسۇلاتىنى سىلىشتۇرۇپ باھالاشتا، ئابلىمىتنىڭ ئورغىقى ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات مۇكاپاتىغا ئېرىشىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورغىقىغا رەسمىي ھالدا «100 نومۇرلۇق» دېگەن نام بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورغىقىنىڭ سېپىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بۇغداي باشقىنىڭ تامغىسى، ئوتتۇرىسىغا «100» دېگەن خاتىرە بەلگە ئويۇلىدۇ.

ئابلىمىت ئۇستام 1983 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن ھۈنەر - تېخنىكىسى يوقىلىپ كەتمىدى. ئۇ ئېلىگىرى شاگىرتلىققا ئالغان ساتتار، رەجەپ، ئىزكەي قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئۆگەتكەن ھۈنەر - تېخنىكىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. بولۇپمۇ ئىزكەي ئابلىمىت ئۇستامنىڭ ئېسىل ئىستېلىنى ساقلاپ، ئىشنى ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ ئىنچىكە ئىشلىدى. شۇڭا، ئۇ سوققان ئورغاقلىرىمۇ بۇغداي باشقىنىڭ تامغىسى ئويۇلۇپ، سۈپىتى ھەر يىلى بىرتىنچىلىكنى ساقلاپ كەلمەكتە.

(«سانجى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 3 - سانىدىن ئېلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: **جۇرئەت ئابلىمىت**

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زات ـ قادىر ئاخۇن خەلپىتىم

ئادىل مۇھەممەت

قادىر ئاخۇن خەلپىتىم 1890 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق زايونىنىڭ چاقا يېزىسىدا تۇغۇلغان، 12 ياشقا كىرگەندە، دادىسى خوداپەردى شاگىرتلىك بىلەن مەككىگە كۆچۈپ بېرىپ، دادىسى ئاچقان گەزلىمە دۇكىنىدا دادىسىغا يارەملەشكەچ، مەكتەتكى چوڭراق ئوقۇلما بەختى ئىمام دېگەن كىشىدىن دىن ئىلىم ئۆگەنگەن، كېيىنكىدىن ئۆگىنىشكە هېرىسمەن، ئۆتكۈر پىكىرلىك بۇ ئۆسمۇر قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي ئۆلىمالاردىن بولۇپ چىققان. ئۇ، ئوچۇق ۋە ئۆتكۈر پىكىرلىكى، كەمتەر ۋە جامائەت ئىشىغا ئاكتىپ ئارىلىشىشچانلىقى بىلەن مەكىت خەلقى ئارىسىدا تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زات، ئىلغار پىكىرلىك جامائەت ئەربابى بولۇپ تونۇلغان.

قادىر ئاخۇن خەلپىتىم 1933 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىپ، قەشقەردىكى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، زېرىپ قارى هاجى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن مەكىت ناھىيىسىدىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشقا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. ۋە زور كۈچ چىقىرىدۇ. 1935 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇ، مەكىت خەلقى ئارىسىدىكى يوقىرى ئابرويى بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، بىر ئورۇپ راۋاجلىنىۋاتقان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى تېخىمۇ گۈللەندۈرىدۇ. شۇ چاغلاردا ئۇيۇشما ئوچۇن ئەڭ مۇهىم بولۇۋاتقان مالىيە مەسىلىسىنى ئۆزى باش بولۇپ ئىئانە توپلاش، ئۆشرە ـ زاكات يىغىش، ۋەخپىلەرنىڭ كىرىمىنى توپلاش يولى بىلەن هەل قىلىپ، ئۇيۇشما مالىيىسىگە پوختا ئاساس سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىر قىسىم پەنىي مەكتەپلەرنى ئېچىش ۋە بۇرۇنقى دىنىي مەكتەپلەرنى پەنىي مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. 1934 ـ يىلى مەكىتتە ئابلا ئاخۇن خەلپىتىم ئاچقان يېڭى پەنىي مەكتەپمۇ، قادىر ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ قوللاپ يارەدەم بېرىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

قادىر ئاخۇن خەلپىتىم 1936 ـ يىلى شېڭ شىسەي هۆكۈمرانلىقىدىكى ئۆلكىلىك هۆكۈمەت چاقىرغان ئۆلكىلىك قۇرۇلتايغا مەكىت خەلقى تامىدىن قاتنىشىپ، قۇرۇلتاي داۋامىدا يېڭى بىر مۇهىت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدى؛ ئورومچىدىكى تەرەققىياتلارنى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ جەهەتتىكى ئۇيغىنىشنىڭ تەتبىلىرىنى كۆردى؛ هەرقايسى جايلاردىن كەلگەن ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن ئۇچرىشىپ، قىممەتلىك تەجرىبىلەرگە ئىگە بولدى؛

ئۇ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مەكتەت ناھىيىسىدە مەدەنىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنى يېڭى بالداقتا كۆتۈردى؛ جەمئىيەت كەپىياتىدا ۋە كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىپ، پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ روناق تېپىپ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئاۋانگارتلىق رول ئوينىدى. شۇڭا، ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى يولۇپ تۇرغان مەزگىل (1935 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچە ئىككى قېتىم ئۇيۇشما رەئىسى يولۇپ سايلانغان) مەكتەت خەلقىنىڭ يادىدىن چىقمايدۇ. تەرەققىپەرۋەر، مائارىپ سۆيەر بۇ زاتنىڭ نامىنى خەلق ھېلىمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

قادىر ئاخۇن خەلپىتىم 1946 ـ 1947 ـ يىللىرى ناھىيىلىك سەيلىخوي (كېڭەش ھەيئىتى) نىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. بۇ چاغدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا «11 بېتىم» ئىمزالىنىپ، ئۇلۇكە بويىچە ناھىيە ھاكىملىرىنى دېموكراتىك ئاساستا سايلاش ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى، بۇرھان ئەپەندى جەنۇبىي شىنجاڭدا «11 بېتىم» نىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە سايلامغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن يەكەن ۋىلايىتىگە كەلگەن، مەكتەت ناھىيىسىنىڭ سايلام ئەھۋالىنىمۇ كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، ئەڭ ئاۋۋال قادىر ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ ئۆيىگە پاتمە ئوقۇغىلى كىرگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت، مەكتىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قادىر ئاخۇن خەلپىتىم مەكتىتىكى ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىپەرۋەر زىيالىيلار بىلەن بىرلىكتە، «11 بېتىم» نىڭ

مەزمۇنىنى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، مەكتەت ناھىيىسىدە «11 بېتىم» نىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۈچۈن زور كۈچ چىقاردى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «11 بېتىم» نى بۇزغاندىن كېيىن، ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار ۋە ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارنى قولغا ئېلىش باشلانغاندا، مەكتەتمۇ قادىر ئاخۇن خەلپىتىم باشلىق 27 نەپەر كىشى قولغا ئېلىندى. قادىر ئاخۇن خەلپىتىم 1948 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە مەكتىنىڭ «11 بېتىم» بويىچە سايلانغان ھاكىمى مۇھەددىن نىياز بىلەن بىللە يەكەن تۇرمىسىدە يېتىپ، 1949 ـ يىلنىڭ بېشىدا كاپالەت بىلەن قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، داۋاملىق نازارەت ئاستىدا تۇردى.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتقادىر ئاخۇن خەلپىتىمنى بىرلىكسەپ خىزمىتىگە قاتناشتۇردى؛ 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكىئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە، يەر ئىسلاھاتى ھەيئىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزدى. ئۇ، يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىگە بېرىپ، پارتىيىنىڭ فاكتىن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى. ئاندىن ئۇ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈپ، كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. ئۇ، 1953 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە چاقىرىلغان ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ، جەمئىيەت ئەزالىقىغا سايلاندى ۋە 56 ـ ، 59 ـ ، 62 ـ يىللاردىكى يىغىنلىرىغا قاتناشتى. ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندا، قادىراخۇن خەلپىتىم «دىنىي مۇتەئەسسىپ، جىن ـ شاياتۇرنلارنىڭ جارچىسى» دەپ قارىلىنىپ، رەسمى كۆرەش قىلىنغان ۋە مال ـ مۇلۇكلىرى مۇسادىرە

قىلىنغانىدى. 1970 - يىلى 2 - ئايدا ئۆيگە قايتۇرۇلغان بولسىمۇ، شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەدەنىي - ماارىپ ساھەسىگە قوشقان تۆھپىسى كىشىلەر قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

(ئاپتورى: مەكتەپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن)
جاۋابكار مۇھەررىرى: ئى. ئەسقەرى

كەلپىن ئۆرۈكى

سامساق ئىبراھىم

كەلپىن ئۆرۈكىنىڭ قەنت مادىسى يۇقىرى، مەززىلىك، يېيىشلىك بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدا داڭقى بار.

كەلپىننىڭ ھاۋاسى ۋە تۇپراقى قۇرغاق بولۇپ، ئۆرۈكلۈك باغ قىلىشقا ناھايىتى ماس كېلىدۇ. شۇڭا كەلپىن دېھقانلىرى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ئولتۇراق ئۆي ئەتراپىنى باغۇ - بوستانلاشتۇرۇپ، قاقاس، خىلۋەت يۇرتنى مېۋە ماكانىغا ئايلاندۇرغان. ھەر بىر ئائىلە مېۋىلىك باغ قىلىشنى، بولۇپمۇ ئۆرۈكلۈك باغ قىلىشنى ۋە ئۇنىڭدىن ئىقتىسادىي جەھەتتىن پايدىلىنىشنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم بىر قىسمى قىلغان. شۇڭا، ئۆرۈكلۈك بېغى يوق بىرمۇ دېھقان ئائىلىسى يوق دېيەرلىك. ئېنىق بىلىشىمىزچە، 1949 - يىلغىچىلىك كەلپىندە 3840 مو مېۋىلىك باغ بولغان، بۇنىڭ 85 پىرسەنتى ئۆرۈكلۈك باغ بولغانىكەن.

كەلپىن دېھقانلىرى نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئۆرۈك

سورتىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئەگ ياخشى، داڭلىق ئۆرۈك سورتىنى يېتىشتۇرۇپ چىققان.

كەلپىن ئۆرۈكىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە باغۋەنلەر يېتىشتۇرگەن داڭلىق ئۆرۈك سورتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ۋە ئىلمىي باھالاشنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇنلا يېتىشتۇرۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدا داڭ چىقارغان ئۆرۈك سورتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت بولغان:

خۇۋەينە ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ گۈلىسى (قۇرۇتۇلغان قېبقى) تەملىك، ئەتلىك، قەنت ماددىسى يۇقىرى بولۇپ، پىشقاندا مېۋىسىنىڭ (بىر تال ئۆرۈكنىڭ) ئېغىرلىقى 6. 31 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى ئۇچ گرام، مېغىزى توق، تاتلىق، ئېغىرلىقى 8. 0 گرام كېلىدۇ. بۇ كەلپىندە ئۇلاپ يېتىشتۇرۇلگەن، بىر نەچچە يۈز يىللىق تارىخى بار سورتلۇق ئۆرۈك ھېسابلىنىدۇ، خۇۋەينە ئۆرۈكنىڭ خىللىرى كۆپ بولۇپ، بۇلاردىن ئەگ ياخشىسى بالدۇر پىشىدىغان خۇۋەينە، كېيىن پىشىدىغان خۇۋەينە، قوشماق مېغىزلىك خۇۋەينە، ئۇزۇنچاق خۇۋەينە، قارا خۇۋەينە، قىزىل خۇۋەينە قاتارلىق خىللىرى بار. ھەممە خىللىرى گۈشلۈك، يېيىشلىك بولۇپ، ئىستېمال قىممىتى ۋە ئىقتىسادىي قىممىتى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

مەرشو ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈك يېنىشلىك، سىڭىشلىك بولۇپ قاق قۇرۇتۇلسا، خوتا ئىشلەنسە ئىقتىسادىي قىممىتى ئەگ يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. پىشقان ھۆل مېۋىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 6. 27 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى بەش گرام، مېغىزى تاتلىق بولۇپ، ئوتتۇرىچەئېغىرلىقى 9. 0 گرامدىن ئاشىدۇ.

مولالئاۋۇي ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈك يېيىشكە بەك مەززىلىك، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 8. 0 سانتىمېتر، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 4. 16 گرام، مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى بىر گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 32. 2 گرام بولۇپ، قەنت تەركىبى يۇقىرى ھېسابلىنىدۇ.

قاراغاراڭ ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ قەنت ماددىسى يۇقىرى، يېيىشلىك، تەملىك، پىشقان مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 1. 21 گرام، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 8. 0 سانتىمېتر، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 86. 1 گرام، مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 75. 0 گرام كېلىدۇ. بۇ ئۆرۈك ھەر يىلى تۇراقلىق مېۋە بېرىدۇ. ئوتتۇرا ھال بىر تۈپ ئۆرۈكتىن ھەر يىلى 300 كىلوگرام ھۆل مېۋە ئالغىلى بولىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ كېيىن پىشىدىغان يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە خۇسۇسىيەتلىرى ئالدىنقى قاراغاراڭ ئۆرۈك بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ.

قىزىلاڭ ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسى تاتلىق، يېيىشلىك بولۇپ، كۆپ مېۋە بېرىدۇ. مېۋىسىنىڭ قېلىنلىقى 8. 0 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 35. 18 گرام، مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 55. 0 گرام كېلىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ بىرقانچە خىللىرى بولۇپ، خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ.

سېرىق ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 85. 21 گرام، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى بىر سانتىمېتر، تەملىك، ئۇرۇقچىسىنىڭ ھۆل ئېغىرلىقى 15. 2 گرام (مېغىزى تاتلىق)، مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 7. 0 گرام كېلىدۇ. بۇ خىل ئۆرۈك گۈلە قۇرۇتۇش، خوما قىلىش، كونسىرۋا ئىشلەشكە بەك مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئاق ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ تەمى تاتلىق، مەززىلىك بولۇپ، ئېغىرلىقى 27.89 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2.6 گرام، مېغىزى تاتلىق، ئېغىرلىقى 65.0 گرام كېلىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ خىللىرى كۆپ بولۇپ، خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ.

گۆشلۈك ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 51 گرام، تاتلىق، سۇيۇقى ئەلا بولۇپ، خۇمما قىلىش، كونسىرۋا ئىشلەشكە باپ كېلىدۇ. ھەر يىلى تولۇق مېۋە بېرىدۇ، بىر تۇپ ئۆرۈكتىن ھەر يىلى 400 كىلوگرام ھۆل مېۋە ئالغىلى بولىدۇ. ئۇرۇقچىسىنىڭ ھۆل ئېغىرلىقى 4.1 گرام، مېغىزى تاتلىق، ھۆل ئېغىرلىقى 0.87 گرام، قەنت مادىدىسى يۇقىرى.

ياڭاق ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈك مەززىلىك، تەملىك، ئېتىنىڭ قىلىنلىقى 0.8 سانتىمېتر، مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 22.1 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3.5 گرام، مېغىزى تاتلىق، ئېغىرلىقى 0.85 گرام كېلىدۇ. شىرنە، مۇرابا ئىشلەشكە باب كېلىدۇ.

كۆكچى ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسى كىچىك، ئېتى يۇمشاق، شىرنىلىك بولۇپ، قەنت تەركىبى يۇقىرى، شىرنە، مۇرابا ئىشلەشكە باب كېلىدۇ. مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 15.3 گرام، مېغىزى تاتلىق، ئېغىرلىقى 0.68 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 1.35 گرام كېلىدۇ.

لەش ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 6.12 گرام، شىرنىسى كۆپ، چۈچۈمەل تاتلىق، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 1.5 گرام، ھۆل مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 0.28 گرام كېلىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسىنىڭ كۆرۈنۈشى ئانچە چىرايلىق ئەمەس.

كۈچا ئۆرۈكى: بۇ ئۆرۈك مېۋىسىنىڭ پوستى سېرىق، ئېتى ئاق، ئېتىنىڭ قىلىنلىقى 0.7 سانتىمېتر، تامى تاتلىق، يېيىشلىك بولۇپ، ئوتتۇراھال بىر تۇپ ئۆرۈكتىن 150 ـ 200 كىلوگرام ھۆل مېۋە ئالغىلى بولىدۇ. گۈلە، خوما ئىشلەشكە تازا باب كېلىدۇ. مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى0.84 گرام، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2.14 گرام، مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 16.3 گرام كېلىدۇ.

ئاچچىق ئۆرۈك: بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسى كىچىك، پىشقان مېۋىسى تاتلىق (پىشمىغان غورىسى ئىنتايىن ئاچچىق)، شىرنىلىك، يېيىشلىك بولۇپ، مېغىزى ئاچچىق. بۇنىڭ مېغىزىدىن ياغ چىقىرىپ ئىستېمال قىلىشقا، ئۇچەي يوللىرى كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئۆرۈك تاتلىق ئۆرۈككە ئۆزگەرتىلىپ، ناھايىتى ئاز ساندىكى باغلاردا قىسمەن ھالدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

تارىخىي ئۇزۇن سورتلۇق ئۆرۈك: كەلپىن ناھىيىسىنىڭ ئەڭ يىراق تاغ جىلغىسىغا جايلاشقان تېرەكئاۋات كەنتىدە، 160 يىلدىن ئاشقان بىر تۇپ كونا مەرشو ئۆرۈك بار. بۇ ئۆرۈكنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتر، غولىنىڭ ئېگىزلىكى3.1 مېتر، غولىنىڭ ئايلانمىسى 2.3 مېتر كېلىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ مېۋىسى يۇمىلاق، سېرىق، يالغۇز مېۋىسىنىڭ ئېغىرلىقى 20.8 گرام، مېۋىسى تاتلىق، شىرنىلىك، ئېتىنىڭ قىلىنلىقى 0.9 سانتىمېتر، ئۇرۇقچىسىنىڭ ئېغىرلىقى 1.55 گرام، مېغىزى تاتلىق، مېغىزىنىڭ ئېغىرلىقى 0.5 گرام كېلىدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۆرۈك سورتلىرى نۇسخا تاللاپ، تېخنىكىلىق تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلۈپ

مۇقىملاشتۇرۇلغان ئىلمىي يەكۈندۈر. تەكشۈرۈپ تەنقىق قىلىش نەتىجىسىدە ۋە تەجرىبىلىك باغۋەنلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشلىرىغا قارىغاندا، كەلپىن ئۆرۈكىنىڭ داڭلىق سورتلىرى كەلپىن باغۋەنلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن سورتلار ئىكەن. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ خىل سورتلۇق ئۆرۈكلەرنى يېتىشتۇرگەن باغۋەنلەرنى تونۇشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغىنى ئۈچۈن، ئەمما كەلپىندىكى يەرلىك ئۆرۈكلەرنىڭ نامىغا قاراپ، ئاشۇ نام بىلەن ئاتالغان ئۆرۈكنى ئاشۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان باغۋەن ئەجىر سىڭدۈرۈپ يېتىشتۇرگەنلىكى ھەقىقەت دەپ قارىساق خاتا بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، بارات ئۆرۈكى دەپ ئاتالغان بۇ خىل ئۆرۈكنىڭ تارىخىنى، بۇرچى پېزا يۇقىرى كەنتتىكى شېرىپ بارات بېغىدىكى 150 يىلدىن ئاشقان بىر تۈپ قارا غازاڭ ئۆرۈكىنىڭ سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى 150 يىلدىن بۇيان خېلى كۆپ باغۋەنلەر بۇ ئۆرۈكتىن تۇتا ئېلىپ، ئۆز باغلىرىدا قارا غازاڭ ئۆرۈك سورتىنى يېتىشتۈرگەن. شۇڭا، كۆپ كىشىلەر بۇ خىل سورتنىڭ «بارات ئۆرۈكى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. يەنە جەمئىيەتتە ئۆرۈكى، سەپۈلا ئۆرۈكى، جىنەستە ئۆرۈكى، مايسەم ئۆرۈكى دەپ ئاتالغان ئۆرۈكلەرمۇ بولۇپ، بۇ نامدىكى ئۆرۈكلەرنى ئاشۇ باغ ئىگىلىرىنىڭ باغلىرىدىن نوتا ئېلىپ، ئۇلاپ كېڭەيتكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

يەنە بەزى سورتلۇق ئۆرۈكلەر توغرىسىدا، خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. ئۇنىڭدا كەلپىندىن ھەج قىلىش، ئوقۇش ۋە تىجارەت قىلىش قاتارلىق مۇناسىۋەتلەر بىلەن چەت ئەلگە چىققانلار تەۋەسىدىكى ئەرەبىستان، ئۆزبېكىستان قاتارلىق جايلاردىكى ياخشى

ئۆرۈك سورتلىرىنىڭ ئۇرۇقچىسىنى ئېلىپ كېلىپ، كەلپىندە تىكىپ ئۆستۈرۈپ يېتىشتۇرگەن دېيىلىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، كەلپىن باغۋەنلىرى نەچچە ئەسىردىن بۇيان باغۋەنچىلىككە كۆپ ئەجرى قىلىپ، بۇگۈنكىدەك داڭلىق ئۆرۈك سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇپ، بۇگۈنكى باغۋەنچىلىكىمىزگە ئاساس سالغان. ھەتتا ئازاد بولغان 40 نەچچە يىلدىن بۇيان، كەلپىن ئۆرۈكىنىڭ سورتىغا تېخى يېڭىدىن بەرەر سورت كىرىپ ئۆزلەشكىنى يوق. پەقەت ئەجدادلىرىمىز يارىتىپ بەرگەن ئاشۇ داڭدار سورتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆرۈكلۈك باغنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تېخى بىرقانچە يىلدىن بۇيان چىڭ تۇتۇپ ئىشلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، كەلپىن ئۆرۈكى دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە مېۋە - چېۋە يىمەكلىكىدىن ئىبارەت ئىدى. قىسمەن دېھقانلار ئۆرۈكتىن قاق قورۇتۇپ، سىرتقى ناھىيىلەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، ئاشلىق، پاختىلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلىپ تۇرمۇشقا ئىشلىتەتتى. ياخشى قورۇتۇلغان بىر چارەك ئۆرۈك قېقىغا بىر چارەك بۇغداي كېلەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باغۋەنچىلىكنى بولۇپمۇ ئۆرۈكلۈك باغنى كېڭەيتىش ئىشى جىددىي تۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى 3840 مو باغ ئورنى 1992 - يىلىغا كەلگەندە 9500 موغا كېڭەيدى، مۇشۇ يىلقى ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4546 تونىنا بولۇپ، قىممىتى 4 مىليون 900 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. كەلپىندەك نامرات ناھىيە خەلقى ئۈچۈن مۇھىم ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىدىغان ئۆرۈكچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈزۈن يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەنلىكتىن، دېھقانلار ئۆرۈكلۈك باغنى ياخشى باشقۇرۇپ

ۋە ئۇنىڭدىن يىلمۇ - يىل ياخشى ھوسۇل ئېلىپ، ئەمەلىي ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشىپ كېلىۋاتىدۇ.

(ئاپتورى: كەلپىن ناھىيە گەزلىك يېزا ئۇستۇن قاشئېرىق كەنت 7 - مەھەللىدىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

قاراقاشتىكى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ تارىخى ھەققىدە

جاپپار رەھىمى

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە «ئېگىز ئېرىق غوجىلار»، «سەئىد ئەۋلادى»، «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام نەسەبىدىن» دەپ ئاتالغان بىر يەرلىك فېئودالىلار تەبىقىسى تاكى ئازادلىققا قەدەر ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» ئاساسەن زاۋا يېزىسىدىكى ئېگىز ئېرىق، شاخلىق، ياربېشى ۋە ئاقساراي يېزىسىدىكى تاقى ئالدى قاتارلىق تۆت كەنتتە ئولتۇراقلاشقان؛ ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نامى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» ياكى «شاخلىق غوجىلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازى كۆچلۈك، بايلىقلىرى ھېسابسىز بولۇپ، ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، يايلاق، دەڭ - سارای ۋە ئىشلەمچىلىرى بولغان. جۈملىدىن «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مەمتىلىخانىنىڭ زاۋا -

ياربېشىدا 4000 مو، ياۋا يېزىسىدا 1000 مو (هازىرقى «مەك مو كەنت» دېگەن نام شۇنىڭدىن قالغان)، جاھانباغ يېزىسىنىڭ داراسكال كەنتىدە 800 مو (شاللىق)، ئاراگۇم، غازلىق دېگەن يەرلەردە 400 مو، بوستانتوغراقتا 600 مو يېرى بولغان؛ دۇۋا، مېتىز، پوشىشى تاغلىرىدىكى يايلاقلاردا 22 مىڭدىن ئارتۇق قويى يايلىغاندىن باشقا، قاراڭغۇ تاغ ۋە كىرىيە تاغلىرىدا 3000 دىن ئارتۇق قويى، 1000 غا يېقىن قوتىزىمۇ بولغان؛ ئەگىرىساي، پوپۇنا، پۇكا، پىيالما قاتارلىق جايلاردىمۇ خېلى كۆپ يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلىرى بولغان.

مەمتىلىخان غوجىنىڭ خوتەن شەھىرى ئىچىدىكى زاۋاكۆتىرەم دېگەن يەردە (هازىرقى بىناكارلىق شىركىتىنىڭ ئورنىدا) ئوندىن ئارتۇق ھەشىمەتلىك دەڭ - سارايلىرى بار ئىدى. بۇ سارايلاردا خوتەنگە كەلگەن تىجارەتچى - سودىگەرلەر، باياۋلار، ساياھەتچىلەر قونۇپ ئۆتەتتى. دەڭ - سارايلارنىڭ مەخسۇس مۇلازىملىرى، كۈتكۈچىلىرى، ئاشخانىلىرى بولۇپ، مۇلازىملار دەڭ - سارايدىن كىرگەن كىرىمنى غوجىنىڭ خەزىنىسىگە ئۆتكۈزەتتى. خەزىنە باشقۇرغۇچى ماڭسۇر ئاخۇن ھەممە كىرىم - چىقىم ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان ھېسابانچىلارنى باشقۇرۇپ، خەزىنە تولدۇرۇش كوينىدا كېچە - كۈندۈز چېپىپ يۈرەتتى. شۇنچە كۆپ يەر - جاي، چارۋا - مال ۋە خەزىنىگە ئىگە غوجىلار، ئۆز ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرگە ئۆز تەۋەلىكىدىكى دېھقانلارنى ئىشلىتەتتى. ئۇلار ھاكىمىيەت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشىپ، ھۆكۈمەت بىلەن چېقىشىپ ئۆتەتتى. ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەت سايلىمىدا، غوجىلارنىڭ كۆرسەتىپ بېرىشى بىلەن غوجىلاردىن بىر كىشى

ھاكىمىيەت تەرىكىبىگە كىرگۈزۈلەتتى. مەسىلەن، 1935 - يىلى مەمتىلىخان غوجا بىر مەزگىل بەگ بولغاندا، غوجىلارنىڭ يەرلىك ھوقۇقىنى بىمالال يۈرگۈزۈشىگە قولايلىق يارىتىپ بەرگەن. غوجىلارنىڭ يەرلىرىگە ئاقسۇغان سۇ «تەرەت سۇيى» دەپ ئاتىلىپ، سۇ قىس ۋاقىتلىرىدىمۇ يۇ سۇ توختىماي ئېقىپ تۇراتتى. ئەمما، دېھقانلار ئازغىنا كۆكتاتلىقىنى دېنىي تۇس ئالغان بۇ «تەرەت سۇيى» دىن ئېچىپ سۇغۇرۇشقا ھەرگىز جۈرئەت قىلالمايتتى. «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» شۇنچە كۆپ يەر، چارۋا قاتارلىق بايلىقلاردىن پايدىلىنىشتا، ئۆزلىرىگە چەكسىز سادىق ئاقساقاللىرىغا تايىناتتى. مەسىلەن، خەزىنە ئاقساقلى ماڭسۇر ئاخۇن، دېھقانچىلىق ئاقساقلى ھاشىم ئاخۇن، سەيلا - ساياھەت، مېھماندارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان (غوجىلار قۇش قارچۇغا بىلەن ئوۋغا چىققاندا، ھەمراھ بولۇپ بىللە ماڭىدىغان) ئاقساقلى تۇرسۇن ئاخۇن ئىدى. ھەممە ئاقساقاللارنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئاقساقال روزى كۆز ئىدى. ئۇ، ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، غوجىلارنىڭ مۇھىم ئالاقە تاپشۇرمىلىرىنى ھۆكۈمەتكە يەتكۈزۈش، ھۆكۈمەتتىن سورايدىغان ئىشلارنى سوراپ جاۋاب ئېلىپ كېلىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ بېجىرەتتى. ئۇ، غوجىلارنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغاچقا، غوجىلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىت ئىش قىلغان، غوجىلارنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلغان ئادەملەرنى تىك - تىكلاپ، غوجىلاغا دوكلات قىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر ئاقساقالنىڭ بىردىن كاتىپى بولۇپ، ھەر بىر كاتىپقا 10 مو، ھەر بىر ئاساقالغا 20 مو ئەتراپىدا يەر بېرىلەتتى. ئاقساقاللار جاي - جايلاردىن غوجىلارغا ئەۋەتىلگەن ھەر خىل

سوۋغا ـ سالام، پارا ـ زەللىلەردىن چوتا ئايرىپ، چوتتىكىنى تولدۇراتتى. غوجىلار ئۆز خەزىنىسىدە ئالتۇن ـ كۈموش، قاشتېشى قاتارلىق قىممەت باھالىق بايلىقلارنى كۆپەيتىشكە مەخسۇس بىر ئاقساقال تۇرغۇزاتتى. ئۇ، ھەر قېتىمدا 20 ـ 30 كالا ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى قوناقلا ئالماشتۇرۇپ، قوناقنى ئۇلۇغئاتا دېگەن يەرگە ئېلىپ بېرىپ ئالتۇن، قاشتېشىغا ئالماشتۇراتتى. غوجىلار بۇنىڭدىن باشقا، مەخسۇس شېكەر قوينىغا شىرنىسى، ئۈزۈم شىرنىسى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇنى نەچچە پاتمان تۇلۇمغا قاچىلاپ، ئات ـ تۆگىلەرگە ئارتىپ، شىمالىي شىنجاڭغا ئاپىرىپ سېتىپ، خەزىنىسىنى تولدۇراتتى.

غوجىلارنىڭ يەرلىرىدە ئىشلەيدىغانلار پۈتۈن دېھقان، يېرىم دېھقان، ئورتاقچى، ئىجارىكەش، يىللىقچى دەپ بەش خىلغا بۆلۈنەتتى. پۈتۈن دېھقان يىل بويى ئىشلەيتتى، ئىش ھەققى ئوچۇن ئون مودىن 15 موغىچە يەر تېرىپ يېيىشكە بېرىلەتتى؛ يېرىم دېھقان ئالتە ئاي ئىشلەيتتى، ئۇلارغا ئالتە مو يەر بېرىلەتتى؛ ئورتاقچى دېھقان قانچىلىك يەر ئالسا شۇنچىلىك يەر بېرىلەتتى، چىقىمى ھوسۇلىنى تەڭ بۆلۈشەتتى؛ ئىجارىكەش دېھقانلار قانچە مو يەرنى قانچىلىك ئاشلىقتا ۋەدىلىشىپ ئالغان بولسا، شۇنچىلىك ئاشلىقنى تولۇق تاپشۇرۇش توختام قىلىناتتى؛ ئۇلار پايدا ئالسىمۇ، زىيان تارتسىمۇ ئۆزىگە ھېساب بولاتتى؛ لېكىن، ئالۋاڭ ـ ياساق، سۇ پۇلى دېگەنلەرنى غوجىلار ئۆزى تۆلەيتتى.

غوجىلار دېھقانلارنى شۇكرىگە دالالەت قىلىش ئۈچۈن: «ئاللاتائالا بىزنىڭ زوۋۇلىمىزنى چوڭ ئۈزگەن، بىز ئاسماندىن ئالتۇن بۆشۈكتە چۈشكەن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن نادان دېھقانلارنى ئالدايتتى.

غوجىلارنىڭ ئەيشى ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا، كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرى ئاساسەن ئىككى خىل ئىدى. بىر خىلى، دىنىي تۈس ئالغان زىكرى ـ سۆھبەت بولۇپ، بۇنىڭدا ھۆكمەت ئوقۇش، ساپايە چېلىپ ئوسسۇل ئويناش ۋە ئاللاغا تېۋىنىش بىلەن سورۇننى قىزىتاتتى؛ ئاخىرىدا داستىخان تارتىلىپ شورپا، پولۇ، ھالۋىلار بىلەن زىياپەت بېرىلەتتى. يەنە بىر خىلى، ئاتاقلىق سازەندىلەر ۋە داستانچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، «يۈسۈپ ـ زىلەيخا»، «يۈسۈپ ئەخمەت» قاتارلىق داستانلارنى ئوقۇش، مۇقام چالدۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قىلاتتى. بۇنىڭدا بەزىلەر قىمار ئويناش، نەشە چېكىش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. غوجىلار قىش كۈنلىرى ئوغلاق تارتىشىش، ئوۋغا چىقىش ئىشلىرى بىلەنمۇ كۆڭۈل ئاچاتتى.

غوجىلار ئۆزلىرىنى «بىز پەيغەمبەر ئەۋلادى»، «سەئىد ئەۋلادى»، «ئەجدادىمىزنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرمەيمىز» دەپ يەرلىك دېھقانلار بىلەن تويلاشمايتتى. مۇبادا غوجىلارنىڭ

ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا دېھقانلار بىلەن نىكاھلىنىپ قالغانلار بولۇپ قالسا، ئۇنداقلارنىڭ ئىناۋىتى بولمايتتى ياكى ئۇنداقلار غوجىلارنىڭ ئىچىدىن سىقىپ چىقىرىلاتتى. غوجىلار ئاساسەن ئۆز ئەۋلادلىرى بىلەن تويلاشقاندىن باشقا، گويا غوجىلار بىلەن قوۋا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتاتتى.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ يەر ئېگىلىشى

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» ئاپاق غوجا (ھىدايەتۇللا ئىشان) دەۋرىدە سوپى ـ ئىشانلىق يولى بىلەن ئىمتىياز تىكلەپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالسا، مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، تۈيۇقسىز كەلگەن ئامەتتىن نۇرغۇن يەر، مال ـ مۈلۈككە ۋە زور ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالغان. ئىلگىرى ئۇلارغا سوپى بولغان مىڭلىغان ئېتىقادچىلار كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ، يىل بويى ئۇلارنىڭ ئېتىزلىرىدا ئىشلەيدىغان بولغان. غوجىلار بۇنداق ئىمتىيازغا قانداق ئىگە بولغان؟

ئەسلىدە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەكەندىكى خان ئامبىلى قاراقاشتىكى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» دېگەن سۆپەت قوشۇلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۇ چاغدىكى غوجىلارنىڭ ۋەكىلى تارىخانىنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ كېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. يەرلىك

ئەمەلدارلار خان ئامبالنىڭ تارىخانىنى نېمە مۇددا بىلەن چاقىرتقانلىقىنى بىلمەي، پەرمانىنى جىددىي بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ، بېشىغا مىس لېگەننى قىزىتىپ يېقىپ، مىڭ بىر ئازابتا يەكەن خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارغان. يەكەن خان ئامبىلى تارىخانىنىڭ ريىزاەت چەككەنلىكىدىن ئەپسۇسلانغان قىياپەتتە ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋالغان. ئاندىن ئۇنىڭدىن: «سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى نېمە ئۈچۈن تارىخان دەيدۇ؟» دەپ سورىغان. مەلۇم بولۇشىچە، خان ئامبالنىڭ تارىخانىنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسىتىمۇ دەل مۇشۇ «خان» نىڭ ئۆزىدىن خانلىق تالىشىدىغان ـ تالاشمايدىغانلىقى جەھەتتىكى گۇمانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئۆزىنى خاتىرجەم قىلىش ئىكەن. تارىخان ناھايىتى قۇۋۇ ۋە زېرەك ئادەم بولغاچقا، خان ئامبالنىڭ سوئاللىرىغا دۇدۇقلىمای جاۋاب بېرىپ: «بىز دېھقان خەق، يەر تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىمىز، شۇڭا، بىزنىڭ ئىسمىمىزنىڭ ئاخىرىغا «دېھقان» دېگەن سۆزدىكى «خان» قوشۇلۇپ كەلگەن» دېگەن. خان ئامبال ئۇنىڭ سۆزىدىن قانائەت ھاسىل قىلىپ: «خوش، ريىزاەت چېكىپسىز. نېمە تەلەپ ـ ئارزۇلىرىڭىز بار؟» دەپ سورىغاندا، تارىخان: «ھېچقانداق چوڭ تەلىپىمىز يوق، پەقەت بىر كالا تېرىسى چوڭلۇقتا يەرگە مۆھۈرلۈك خەت قىلىپ بەرسىڭىز، شۇ يەرنى تېرىپ يەپ جان باقسام» دېگەن. خان ئامبال ئۇنىڭ دېگىنىدەك مۆھۈرلۈك خەت قىلىپ بېرىپ، ئۇنى قوغداپ قاراقاشقا يەتكۈزۈپ قويۇشقا پەرمان چۈشۈرگەن. تارىخان قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى ئىناۋىتى ئۆسكەن. ئاندىن ئۇ، بىر كالا تېرىسىنى ئىنچىكە تىلىپ ئۇزۇن رەتاسما قىلىپ، بۇ

تاسمىنى شىمالدىن جەنۇبقا، شەرقتىن غەربكە تارتىپ نەچچە مىڭ مو يەرگە ئىگە بولۇشالغان. كېيىن يەنە، زاۋدىن تارتىپ پىيالما، دۇۋا، فۇقۇنا، خوتەن ياۋا قاتارلىق جايلارغىچە بىرمۇنچە تاغ - ياپلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىمۇ ئىگىلىشالغان. دەمەك، «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ زاۋدىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردىكى نەچچە مىڭ مو يەرلىرى، نەچچە يۈزلىگەن دەڭ - سارايلىرى، نەچچە مىڭ تۈياق چارۋىلىرى شۇ چاغدىن باشلاپ روناق تېپىپ كۆپەيگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازنىمۇ بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» غا بولغان ساددا ھۆرمەت - ئېتىقادى بارغانسېرى ئېشىپ بارغان.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى

1) «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئاقساراي يېزىسىدا «غوجا خەلپىلىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئۇرۇقداش تارمىقى بولۇپ، ئۇلار نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا موللا، ئۆلۈما، ئىشانلار كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار «خەلپىلىرىم» دەپ ئاتالغان. «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ يەر ۋە مال دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا موللا كىشىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، ئۇلار «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

ئىككى دەسلەپ مەۋلانە خەلپەم دېگەن كىشى چىڭگىزخان ئىستىلاسى ۋاقتىدا بەلىختىن قېچىپ كېلىپ، كۇيا

يېزىسىنىڭ دەرۋىش كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. مەۋلانە خەلپەمنىڭ سوپى - تالىپلىرى دەرۋىشتىكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن سۇ تالىشىپ قېلىش ماجراسىدا يەرلىك كىشىلەر مەۋلانە خەلپەمنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇۋەتكەن. مەۋلانە خەلپەمنىڭ بىر قىزى خەزىنە ئاچقۇچىنى، بىر ئوغلى قۇرئان ۋە باشقا كىتابلارنى كۆتۈرۈپ قېچىپ چىققان. شۇ چاغدا مەۋلانە خەلپەم ئاچقۇچ كۆتۈرۈپ چىققان قىزىغا: «ساڭا ئاللا دۇنيا ئاتا قىلغاي» دەپ دۇئا قىلغان؛ قۇرئان - كىتابلارنى كۆتۈرۈپ چىققان ئوغلىغا: «ساڭا ئاللا ئىمان ۋە ئىلىم ئاتا قىلغاي» دەپ دۇئا قىلغانىكەن. شۇڭا، قىز تەرەپ نەسەبنى يەنى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» مال - دۇنياغا ئىگە بولغان، ئوغۇل تەرەپ نەسەبى يەنى ئاقساراي خەلپىلەر ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىپ، موللا - ئۆلۈمالاردىن بولغان. بۇ رىۋايەت ئىبغىزدىن - ئىبغىزغا كۆچۈپ كەلگەن.①

2) «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» ئۆز نەسەبىدىن بولمىغان يەرلىك خەلقلەر بىلەن نىكاھلانمىغىنى بىلەن ئۆز نەسەبىدىن بولمىسىمۇ يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىاتتى. مەنچىڭ خانىدانلىقى دەۋرىدە ئاتچويدىكى غوجىلاردىن ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ قىزى «ئىرگىز ئېرىق غوجىلار» دىن مۇھەممەت توختىخان بىلەن نىكاھلانغان. كېيىن ئۇنىڭ ئاكىسى ئايدۇراخمانخان مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىقىنى ئۇچۇن غوجىلارنىڭ كالا - قويلىرىنى ھەيدەپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. غوجىلار: «مالىلارنىڭ يېرىمىنى قويۇپ كەتسەڭلار» دېگەندە، ئۇلار ئۇنىماي ھەممىنى ھەيدەپ

① مەن بۇ ماتېرىيالنى 1992 - يىلى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان يەمياخان ھاجىدىن ئىگىلىگەن، بۇ كىشى شۇ يىلى ۋاپات بولغان.

ماڭغان. نەتىجىدە ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولغان. غوجا تەرەپتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ جېنىنى قۇتقۇزغان بولسىمۇ، ئابدۇراخمان غوجىنىڭ سىڭلىسىنى ئۆز نىكاھىدا ساقلاۋاتقان مۇھەممەت توختىخان: «مەن ئۇلارغا كۆيئوغۇل بولغاندىكىن ماڭا چېقىلمايدىغۇ» دەپ ئويلاپ، ئۆيىدە خاتىرجەم تۇرۇۋەرگەن. لېكىن، ئابدۇراخمانخان ئەۋەتكەن ئادەملەر دەر غەزەپ بولۇپ، مۇھەممەت توختىخانىنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنى چالا بوغۇزلاپ تاشلاپ كەتكەن. مۇھەممەت توختىخان داۋالاش ئارقىلىق ساقايغان بولسىمۇ، ئاچچىيدىكى غوجىلار ئالتە ئايدىن كېيىن ئۇنىڭ ھايات يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى تولۇق بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگۈزگەن. مۇھەممەت توختىخانىنى بوغۇزلىغان پىل سۆڭىكى دەستىلىك پىچاقنى «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» دىن ئۆمەرخان ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ ساقلاپ كەلگەن.①

3) «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» دىن زىكرىيا ئىشان ئۇھەممەت ئەلى گۇڭ غوجىنىڭ قىزى سامساق خېنىمنى نىكاھىغا ئالغان. ئۇ، بىر نەچچە قىز - ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ يەكەندىكى تۇغقانلىرىدىن بىرى سامساق خېنىمنى رازى خېنىم ئىسىملىك خوتۇنىنىڭ ئوستىگە نىكاھلاپ ئالغان. شۇ ۋەقەدىن تولۇغان تۆۋەندىكى قوشاق مۇشۇ ئىشنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە خەلق ئىغىزىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە:

① 1992 - يىلى 7 - ئايدا مەن قاراقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشكە بارغاندا، يولداش جاپپار رەھىمى بۇ پىچاق ھەققىدە غوجىلارنىڭ تەسىراتىمىنى ماڭا كۆرسەتكەندى - مۇھەررىردىن.

ئاق بوز ئاتنى داڭلايسەن،
قارا بوز ئاتقا يەتمەيدۇ،
سامساقخاننى داڭلايسەن،
رازىخانغا يەتمەيدۇ.

دېمەك، «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئۇرۇق - پۇشتلىرى ئۇلارنىڭ يەكەندىكى تۇغقانلىرى، خوتەن ئاتچۇيدىكى غوجىلار ۋە قاراقاشتىكى تۇۋەت بىزىسى تەۋەسىدىكى گۇڭ - غوجىلارغىچە چېتىلىدۇ.

«ئىگىز ئېرىق غوجىلار» بىلەن ئاتچۇيدىكى غوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى

«ئىگىز ئېرىق غوجىلار» بىلەن گۇڭ - غوجىلارنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىلا بولۇپ قالماي، ئۇلار ئەسلىدىنلا پىكىر ۋە كۆزقاراش جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ھۆكۈمەتنى قوللايتتى، ھۆكۈمەتمۇ ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋە كۆپ تەرەپلىمە ئىشلىرىغا يول قويۇاتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن، بۇ ئىككى گۇرۇھ غوجىلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق ئىدى. كېيىنچە، «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» بىلەن ئاتچۇيدىكى گۇڭ غوجىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىنى بارا - بارا دوست - دۇشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە بېرىپ يەتكەن. چۈنكى، «ئىگىز ئېرىق غوجىلار» ئۆزلىرىنىڭ يەر ۋە مال - دۇنيالىرىنىلا قوغدايتتى، قانداق ھۆكۈمەت بولۇشىدىن

قەتئىنەزەر، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە چېقىلمىسىلا شۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھەمايىسىدە ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىشنى، «سەئىد ئەۋلادى» دېگەن نامىنى ژىيانغا ئۇچراتماسلىقنى ئارزۇ قىلاتتى؛ مەيلى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ زوراۋانلىقى بولسۇن، مەيلى سىرتنىڭ تاجاۋۇزى بولسۇن ھەممىسىگە مېھماندارچىلىق، مۇرەسسەچىلىك ۋە سوۋغا - سالام بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى ئويلايتتى. ھەببۇللا مۇپتى ھاجى بولسا، ئۆزىنىڭ ئەلەملىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ قارشى تۇراتتى. ئۇ، «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتە ئورنىتىشتىمۇ ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، غوجىلارنىڭ مال - دۇنياسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ھاكىمىيەتنىى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغانىدى.

بۇ ئىككى مۇددا ئىككى تەرەپنى قانىتىق ئۆچمەنلىك گىردابىغا ئېلىپ باردى. ھەببۇللا مۇپتى ھاجى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەربىي كۈچنى ئۇلغايتىش مەقسىتىدە، 1860 - يىلى «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» دىن تارىخانىنى ئۆزىنىڭ خوتەن گازۇندىكى ئۆيىگە خۇپىيانە تەكلىپ قىلدۇ. تارىخان ئۆزىنىڭ يېقىن سىردىشى پەتتار خەلپەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. لېكىن، مۇپتى ھاجىنىڭ مۇلازىملىرى تارىخانىنى كىرىشكە رۇخسەت قىلمىپ، پەتتار خەلپەمنى كىرگۈزمەيدۇ. تارىخان: «بۇ كىشى مېنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمىم، بۇ كىشى كىرمىسە مەنمۇ كىرمەيمەن» دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئۇلار ئامالسىز ھەر ئىككىيلەننى كىرگۈزگەندىن كېيىن ھەببۇللا مۇپتى ھاجى تارىخان بىلەن سۆھبەتلىشىش

جەريانىدا، ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىقى ھەققىدە كۆپ مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ. ئاخىرىدا: «بىز خوتەندە قوزغىلاڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ بولدۇق، سىلەر قاراقاشنى پەتھ قىلىڭلار، بىز خوتەننى پەتھ قىلىمىز. تايتاق بازىرى ئۇدۇلىدىكى دەريا بويىدا غەلىبىلىك ئۇچرىشايلى» دەيدۇ. تارىخان ئۆز بايلىقلىرىنى ۋە ئىمتىيازىنى قوغداشنىڭ كويىدا، بۇ پىكىرلەرگە كۆڭلىدە قىلچە قوشۇلمىسىمۇ، ئاغزىدا «ھە» دەپ قويۇپ قايتىدۇ. تارىخان قاراقاشقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ ئورنىغا قېچىش تەييارلىقىنى قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، بالا - چاقىلىرىنى ۋە جانجان بۇرادىرى پەتتار خەلپەمنى ئېلىپ يەكەنگە قاچىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ھەببۇللا مۇپتى ھاجى قاتتىق غەزەپلىنىپ، تارىخان بىلەن پەتتار خەلپەمنى تۇتۇشقا 300 ئاتلىق ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار تارىخانىنى تۇتالمىغان بولسىمۇ، پەتتار خەلپەمنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى رەھىم باقىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئەمما، ئۇنى ئېلىپ كەتمەيدۇ. تارىخان يەكەنگە بېرىپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ۋەكىل ئەۋەتكەن ئادەملەر «ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ مەسۇمخان، سۇلدۇرخان ئىسىملىك ئىككى ئوغلىغا تون كىيگۈزۈپ، ھاجىمدىن دۇئا ئالغىلى كەلدۇق» دېگەن ساختا نام بىلەن ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنى گازۇندىكى ئوردىسىدا ئۆلتۈرىدۇ. ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا ئالدانغانلىقىنى بىلگەن خەلق مۇنداق قوشاق توقۇغان:

مۇسۇمخان دېگەن ئەخمەق،
بىلمىدە كۇموش چاقماق.

بۇ جاھاندا بارمىكىن،
چار چاپانغا شە ساتماق.

بۇنى ئاڭلىغان تارىخان يەكەندىن قاراقاشقا خاتىرجەم قايتىپ كېلىپ، ئۆز ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلار» نىڭ ئىسلام قوزغىلىڭىغا قاتنىشىشى

1933 ـ يىلى قاراقاشتا پارتىلىغان مۇھەممەت ئىمىن دامۇللا باشچىلىقىدىكى ئىسلام قوزغىلىڭىدا «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئاكتىپ رول ئوينىغان. ھېچقانداق سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلاشماي، ئۆزىنى ئاياپ كەلگەن غوجىلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىسلام قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، قوزغىلاڭ چىقىملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز خەجلىسىدىن چىقارغان؛ ئۇلاردىن ئاسلىخان ھاجى مۇئاۋىن قوماندانلىققا تەينىلەنگەن، ئەسكەر باشلىقى بولغان تۇرسۇنباقىخان ۋە يوسۇپخانلار يېڭىسارەنگى ما خۇسەن قوشۇنلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا ئۆلگەن. 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئىسلام قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ھاجى ھەزرەتگە كېتىپ شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ ئوغلى مەتتۇردىخان ھاجى ھازىر تۇركىيەدە ھايات بار.

ئەبەيدۇللاخان غوجىنىڭ ما خۇسەن قوشۇنلىرىنى تەرىپىدىن پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى

1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئىسلام قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ئىمىن دامۇللا 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن لاكرۇ، پوپۇنا تاغ جىلغىلىرىنى بويلاپ غەربىي جەنۇب تەرەپكە چېكىنگەن. ئۇلار چېكىنىپ كېتىۋېتىپ، كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن ما خۇسەن قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېتىشقان. چېكىنىش جېڭى قىلىۋاتقان قوشۇن ئىچىدە «ئېگىز ئېرىق غوجىلار» دىن چالالىدىنخان غوجىنىڭ 20 نەچچە ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللاخانمۇ بار ئىدى. ئۇ، ئىلىشش داۋامىدا ما خۇسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئىلىنغان. ما خۇسەن قوشۇنلىرى مۇھەممەت ئىمىن دامۇللا قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەبەيدۇللاخاننى خوتەنگە ئىلىپ بېرىپ تۇرمىگە قامىۋېتىلغان. چالالىدىنخان جىنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈدىغان ئوغلىنىڭ قامىلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق ئازاپلىنىپ، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن خوتەنگە سۈۋغا ـ سالام ئىلىپ بېرىپ، ما خۇسەننىڭ ئەمەلدارلىرىغا يالۇرىدۇ. ئەمەلدارلار: «15 چاڭ ئالتۇن ئىلىپ كەلسەڭ بالاڭنى بېرىمىز» دەيدۇ. چالالىدىنخان غوجا ئىككى قېتىمدا جەمئىي 15 چاڭ ئالتۇن بېرىدۇ. لېكىن، ئەمەلدارلار ئالتۇننى ئىلىپ بولۇپلا، چالالىدىنخاننىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەبەيدۇللاخاننى رەھىمسىزلەرچە چېپىپ تاشلايدۇ. بۇ پاجىئەلىك ئەلەمدىن پۇچىلانغان چالالىدىنخان غوجا تۇگىمەس

دەرد ـ ئەلەمگە پاتىدۇ. ئۇ، داڭلىق داستانچىلارنى تەكلىپ **قىلىپ** ئوغلى ئەبەيدۇللاخاننىڭ ۋەقەلىرى ھەققىدە داستان **توقۇتىدۇ**. ئەمەلىي ۋەقەدىن ئىلگىنغان بۇ داستان **ئەبەيدۇللاخاننىڭ** ماتىمىدە مەرسىيە سۆيىتىدە ناھايىتى **تەسىرلىك** ئوقۇلۇپ، مىيىت ئۈزىتىلىدۇ.①

«ئىگىزئىرىق غوجىلار» نىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى

«ئىگىزئىرىق غوجىلار» ئۈزلىرىنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش، مۇبارەك نامىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مۇكەممەل بىر تەسەبنامە (سىجىلات) قالدۇرۇپ ماڭغان. ئەپسۇسكى، بۇ تەسەبنامە ھەببۇللا مۇپتى ھاجى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. «ئىگىزئىرىق غوجىلار» مەخسۇس خەتتاتلار تەكلىپ قىلىپ ئۆز تەسەبنامىسىنى قايتىدىن تۇرغۇزۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى جىنىدىنمۇ ئارتۇق كۆرۈپ ساقلاشنى بىر ـ بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ (ھەتتا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدىنمۇ ساق ئۆتكۈزۈپ)، ئىككى نۇسخا تەسەبنامە ساقلىغان. ئۇنىڭ بىرى ئادەتتىكى سامان قەغىزىگە چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، كونىراپ ۋە يىرتىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، خەتلىرى ناھايىتى ئىنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ؛ يەنە بىرى ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتر،

① بۇ «قاراقاش خەلق داستانلىرى» ئىچىدىكى مەشھۇر داستانلار قاتارىدا جەمئىيەتتە 60 يىلچە كەلگە تارقالغان. يېقىنقى يىللاردا «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن «قاراقاش خەلق داستانلىرى» ناملىق كىتابتا «ئەبەيدۇللاخان» دېگەن سەرلەۋھە ئاستىدا ئېلان قىلىنغان ـ تەھرىردىن.

كەڭلىكى 3.5 سانتىمېتىرلىق خوتەن قەغىزىگە (ئۇزۇن قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەن قەغەزگە) يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى ئاخىرقى غوجا ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇلئەزىزخان ساقلاپ كەلگەن (بۇ كىشى ھازىرمۇ ھايات). بۇ تەسەبنامىغا قارىغاندا، «ئىگىزئىرىق غوجىلار» نىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق ئىكەن:

چىڭگىزخان قوشۇنى ماۋرەئۇننەھىرگە بېسىپ كىرگەندە، بۇخارادا ئەبۇھاپىز كەبىرى، خارەزىمدا شەيخ نەجمىدىن كۈبرا قاتارلىق ئالىملارنىڭ ھوزۇرىدا 60 مىڭدىن ئارتۇق تالىپ ئىلىم ئېلىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئاساسىدا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ 21 ـ ئەۋلادى، ئىلىم ـ ئىرفاندا كامالەت تاپقان يۈسۈپ خوجا ئىسمىلىك بىر كىشى پار ئىدى. ئۇنىڭ ئىلىمگە قايىل بولغانلار ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن ئۇنى «مەۋلانا خەلپەم» دەپ ئاتىشاتتى. چىڭگىزخاننىڭ قىرغىنچىلىقىدىن ئېھتىيات قىلغان ئالىم ۋە تالىبىل ئىلىملەر ئۆزلىرى خالىغان مەملىكەتلەرگە قېچىپ بېرىپ پاناھلىق ئىزدەشكە ئۇستازلىرىدىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا مەۋلانا خەلپەم بەلخ ئارقىلىق يەكەنگە بېرىپ بىر مەزگىل تۇرغان، كېيىن قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۇيا يېزىسىدىكى دەرۋىش كەنتىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇ ماجراسى سەۋەبى بىلەن ئۇ يەردىن ئاقساراي يېزىسىغا كۆچۈپ چىقىپ، تاشمازار دېگەن يەردە ئېتىكاپخانا سېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە تۇرغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى تاقائالدى مازىرىغا دەپنە قىلىنغان. شۇڭا، 800 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ئۇنىڭ مەقبەرىسى ياخشى ئاسرىلىپ كەلگەن. «ئىگىزئىرىق غوجىلار» مەۋلانا خەلپەمنىڭ ئوغۇل

ئەۋلادى، ئاقسارايدىكى خەلىپىلەر ئۇنىڭ قىز ئەۋلادى بولۇپ، ھازىرغىچە بۇ نەسەبنامىنى بىر- بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ ساقلاپ كەلمەكتە.

نەسەبنامىدىكى زەنجىرسىمان ئىسىملار

1. مەۋلانا خەلىپەمنىڭ ئوغلى: خوشرىق.
2. خوشرىقنىڭ ئوغلى: خوشتۇرخان غوجا.
3. خوشتۇرخان غوجىنىڭ ئوغلى: خوجا شوكۇر.
4. خوجا شوكۇرنىڭ ئوغلى: نامانخان غوجا.
5. نامانخان غوجىنىڭ ئوغلى: ئابدۇشوكۇرخان غوجا.
6. ئابدۇشوكۇرخان غوجىنىڭ ئوغلى: زىكرىياخان غوجا.
7. زىكرىياخان غوجىنىڭ ئوغلى: غوجا يەھياخان غوجا.
8. غوجا يەھياخان غوجىنىڭ ئوغلى: غوجازىكرىياخان ئىشان.

غوجازىكرىياخان ئىشانىڭ ئوغۇل - قىزلىرى:

ئوغۇللىرى:	قىزلىرى:
1. ئىبراھىم خان غوجا	1. ماھىشادە خېنىم
2. مەتتوختىخان	2. ھەجەر خېنىم
3. تارىخان	3. چولپان خېنىم
4. ئىلىخان	
5. ئەرەخان غوجا	

يۇقىرىدىكى غوجازىكرىياخان ئىشانىڭ ئۇغوللىرى قاتارىغا يېزىلغان 2 - رەتتىكى مەتتوختىخان ئىشانىڭ ئوغلى غوجا ئەبەيدۇللاخان (1937 - يىلى قاراقاشتا تۇنجى ماتارىپنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۆھپە قوشقان زات) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىزخان ھازىرمۇ ھايات.

3 - رەتتىكى تارىخانىڭ ئوغۇل قىزلىرى:

ئوغۇللىرى:	قىزلىرى:
1. ئىسمائىلخان غوجا	1. ئايشىخان ھاجى
2. ئاتاۋۇللاخان غوجا	2. نىساخان ھاجى
3. نامانخان غوجا	3. ئوغۇلخان ھاجى
4. ئەكرەمخان غوجا	
5. غازىخان غوجا①	

«ئېگىزئېرىق غوجىلار» تاكى ئازادلىق ھارپىسىغىچە قاراقاشتا ھۆكۈمران تەبىقە بولۇپ كەلگەنىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. 50 - يىللاردىن كېيىن مەھەممەتئېلىخان، غوجا ئەبەيدۇللاخان قاتارلىق 25 تىن ئارتۇق كىشى زالىم پومېشچىك تەركىبىگە ئايرىلدى، ئەخمەتجانلار زالىم قانخورلار قاتارىدا باستۇرۇلدى. كېيىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، غوجا ئەبەيدۇللا خانلار) سىياسىي - ئىدىيە جەھەتتىن ئاكتىپ بولۇپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىپ خەلق ئۈچۈن تۆھپە قوشقان بولغاچقا، دېموكراتىك ئىنقىلاب زامانلار قاتارىدا سىياسىي كېڭەشنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇرۇلدى.

«ئېگىزئېرىق غوجىلار» نىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى

① غوجا زىكرىياخان ئىشانىڭ ئوغۇللىرى قاتارىغا يېزىلغان 4 - رەتتىكى ئېلىخان ھاجىنىڭ ئوغلى - مۇھەممەت ئېلىخانىنىڭ زېمىنچە خېنىم، ئاتىكەم خېنىم ئىسىملىك ئىككى قىزى بار ئىدى.

مەتبۇرسۇنخان ھاجىنىڭ بىر يۇرۇش ھەشىمەتلىك بېغى ۋە باغ ئىچىگە سېلىنغان قورۇ ـ جايى «شاخلىق پىزىسىدكى فېئودالالار قورۇسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، 1962 ـ يىلدىن بۇيان ئاپتونوم رايون دەرجىلىك قوغدىلىدىغان ئاساره ـ ئەتىقىلەر قاتارىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

(ئاپتورى: قاراقاش ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتىن)

جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئابلىز مۇھەممەت سايرامى**

شىنجاڭدا تۇرغان ئۇچ يىلدا قىلغان ئىشلىرىم ۋە كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم

سۇك شىلىيەن

تەھرىر بۆلۈمىدىن: بۇ ـ «غالچا جاڭجۇن (سۇك شىلىيەننىڭ باياني)» ناملىق كىتابنىڭ يەتتىنچى بابىدىكى ئىككى پارچە ماقالە. بۇ كىتابقا سۇك شىلىيەن ئۆزى يازغان «كىرىش سۆز» نىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن 1980 ـ يىلى ئامېرىكىغا بېرىپ، نۇرغۇن كونا دوستلار بىلەن كۆرۈشتۇم، نۇرغۇن يېڭى دوستلار بىلەن تونۇشتۇم. ئۇمرۇم ئاخىرلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تۆت جەھەتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈستىدە كۆپچىلىك بىلەن خۇشال پاراڭلاشتىم. ئىلگىرى ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كاتىبى بولغان كىسىنگېر «جۇڭگو 21 ـ ئەسىردە دۇنيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ قالىدۇ» دېگەنىدى. ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇق ئالىم، سانفىرانسىسكو ئوتتۇرىستىتېتىنىڭ

مۇدىرى ژۇجياۋې ئەپەندى كسىنگېرنىڭ مۇشۇ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «ئۇ، ئەلۋەتتە، شىياڭگاڭ ۋە تەيۋەنلەر چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن بىرلىككە كەلگەن جۇڭگو بولىدۇ. مەن ئامېرىكىدا جۇڭگولۇقلارنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتلەردىن بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. مەن بۇ پىكىرنى ئىنتايىن ماقۇل كۆردۈم. مېنىڭچە، ئۆزىنىڭ يەندى ـ خۇاڭدى ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ھەر بىر جۇڭگولۇق مۇشۇ ئۇلۇغ نىشان ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك! لېكىن، دۆلەت مىللىتى ئېڭىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان ئىنتايىن ئاز سانىدىكى مىللىي مۇناپىقلارمۇ باركى، ئۇلار مېنى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ غالچىسى بولۇپ كەتتى، دەپ ئەيىپلىدى. تەيۋەندىكى مەشھۇر پوبلىستىك لى گاۋ ئەپەندى بۇنىڭ ئۈچۈن «غالچا جاڭجۇن» ناملىق بىر ماقالە يازغانىكەن. نيۇ ـ يوركتا چىقىدىغان «شىمالىي ئامېرىكا» گېزىتى بۇ ماقالىنى باسىدىغان چاغدا تەھرىر ئىلاۋىسى قوشتى. تەھرىر ئىلاۋىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سۇڭ شىلىەن جاڭجۇن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا كومپارتىيە ۋە گومىنداڭدىن ئايرىلىپ، ئامېرىكىدا بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن قايتا ـ قايتا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ۋەتىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇق ئىشقا چاقىرىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئارىسىدا مۇنازىرە قوزغىماقتا. مۇنازىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى: سۇڭ جاڭجۇن دۆلەت مىللىتىگە سادىق بولۇشى كېرەكمۇ؟ ياكى سىياسىي پارتىيىگە سادىق بولۇشى كېرەكمۇ؟ ۋە ياكى شەخسەن داھىغا سادىق بولۇشى كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. روشەنكى، سۇڭ جاڭجۇن ئالدىنقى تاللىغان. ئەمما، بۇنى ھېلىغىچە

نەچچە مىڭ يىللىق فېئودالىلىق ئاڭنىڭ تەسىرىدە بولۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشى ناھايىتى تەس.» مېنىڭ ئىندىيەم: بالا ۋاقتىمدا ـ مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇپ ھايات ياشاش ئىندى؛ ھازىر ـ ۋەتەننىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە قۇدرەت تېپىشىنى ئىزدەش. «شىمالىي ئامېرىكا» گېزىتى تەھرىرلىكىدىكى بىر نەچچە جۈملە ئىلاۋىسىنى مەندەك 80 ياشقا يېقىنلاپ قالغان كىشىنىڭ ئۆمرىنىڭ خۇلاسىسى دېيىشكە بولىدۇ. مەن بۇ ناتونۇش لى گاۋ ئەپەندىنىڭ مەن ئۈچۈن «غالچا جاڭجۇن» ناملىق ماقالە يازغانلىقىدىن تولىمۇ مىننەتدار بولدۇم ۋە بۇ چوڭ ئىجادىيەتنى مۇشۇ كىتابىمنىڭ ئىسمى قىلىشنى قارار قىلدىم.

سۇڭ شىلىەن
1985 ـ يىل 6 ـ ئاي. بېيجىڭ

ئامېرىكىلىقلار شىنجاڭدا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئايرىم ئامېرىكىلىق ساياھەتچىلەردىن باشقا، پۈتكۈل شىنجاڭدا بىرمۇ ئامېرىكىلىق مۇھاجىر يوق ئىدى. ئەمما، 1943 ـ يىلغا كەلگەندە شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئىچكى ئەھۋالى مۇنداق:

چۆڭچىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1942 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئامېرىكا بىلەن «جۇڭگو ـ ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشارا ياردەملىشىش كېلىشىمى» ئىمزالىدى. بۇ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئامېرىكا بىر تۈركۈم قورال ـ

ياراقلارنى تېھرانغا يۆتكەپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا ئەكىرىپ، ئاندىن ئۇنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇماقچى بولدى. بۇ قورال - ياراقلارنى ئامېرىكىلىق بىر پود پولكوۋنىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر ماشىنا ئەترىتى ئېلىپ كەلگەن. بۇ، ئامېرىكىلىقلارنىڭ شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم تۈركۈملەپ كېلىشى ۋە شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

1943 - يىلى (ئېنىق ئاي - كۈن ئېسىمدە قالماپتۇ) ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى گائۇس (Gauss) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ زېمىنى توغرىسىدا قارا نىيىتى بار، ئۇلار شىنجاڭنى ئىككىنچى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئايلاندۇرماقچى، دېگەننى باھانە قىلىپ «سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆزىتىپ تۇرۇش» ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىدە ئامېرىكا كونسۇلخانىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. روشەنكى، بۇ تەلەپ جياڭ جېشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش سىياسىتىگە پايدىلىق بولغاچقا، ئۇنىڭ تولۇق ماقۇل بولۇشى تەبىئىي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرمۇ ئامېرىكىلىق مۇھاجىر يوق شىنجاڭدا ئامېرىكا كونسۇلخانىسى قۇرۇلدى.

بۇ ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ تۇنجى كونسۇلى كلوب (Clubb)، ئىلگىرى ۋىلادىۋاستوكتا ئىشلىگەن، جۇڭگو - سوۋېت مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغان مۇتەخەسسىس ئىدى. ئىككىنچى كونسۇل ۋارد (Ward) ئىلگىرى ئامېرىكا گوۋۇيۈەنى سىياسىي پىلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن ئىجرائىيە كاتىپى بولغان. ئۇ، 1944 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋەزىپىگە كېلىپ، 1946 - يىلى قىشقىچە ئىشلىدى.

ئۈچىنچى كونسۇل باۋماۋشۇن (ئەسلى ئىسمى پاختون Paxton, «باۋماۋشۇن» دېگەن خەنزۇچە ئىسىمنى ئۆزى قويۇۋالغان) بولۇپ، ئىلگىرى ئوتتۇرا شەرقتىكى ئىران قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىشلىگەن. ئۇ، 1946 - يىلى قىشتا شىنجاڭغا كېلىپ كونسۇل بولۇپ، 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇشتىن بىرەر ئاي ئىلگىرى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ كەتتى. پاختون ئۈرۈمچىدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى كونسۇلخانىنىڭ كاتىپى ماكىننان (Mackennan) ئۆتەپ تۇردى. بۇ ئادەم ئۈرۈمچىگە 1947 - يىلى 7 - ئايدا كەلگەن؛ شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپىسىدىكى بىر قانچە كۈن ئىچىدە ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ ئۆي - جاي ۋە ماشىنا - سايمان قاتارلىق مۇلۇكلىرىنى ئەنگلىيىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى فۇخ (Fox) نىڭ ۋەكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىپ قويۇپ، ئۆزى بىر ئاق ئورۇسنى ئېلىپ، جىپ ماشىنا بىلەن گۇچۇڭدىكى ئوسماننىڭ يېنىغا بېرىپ سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن، يەنە جىپ بىلەن سەيدام ئورمانلىقى ئارقىلىق شىزاڭ تەرەپكە كەتكەن. شىزاڭ چېگرىسىغا بارغاندا، شىزاڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ بارغان ھېلىقى ئاق ئورۇسمۇ ئېغىر يارىلانغان. ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

مەن كلوبنى كۆرۈپ باقمىغان، ئۇنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن. ئەمما، ۋارد ۋە پاختون بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتىم. بۇ ئىككىيلەن توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم تۆۋەندىكىچە:

ۋارد 1944 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئىلى ۋەقەسى پارتلىدى. جياڭ جېيشى ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن پىر دىۋىزىيە قوشۇن پۇتۇنلەي دېگۈدەك يوقىتىلدى. ئۇ چاغدا مەركىزىي ھەربىي مەكتەپنىڭ ئۇرۇمچىدىكى 9 - شۆبىسىنىڭ مۇدىرى ئىدىم. مەن ئىلگىرى يۇنىەن - بېرما چېگرىسىدا ياپونىيە قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ قىلغاندا، يۇرغۇن ئامېرىكىلىقلار بىلەن بىللە ئىشلىگەنىدىم. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ماڭا بىر «ئەركىنلىك» ئۇرىدىنمۇ تەقدىم قىلغان. شۇڭا، مەن ۋارد بىلەن تېزلا دوست بولۇپ قالدىم. ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم پاراڭلىشىپ ئۇنىڭ ئىدىيىسى ۋە ئىستىلى ھەققىدە بىر قەدەر چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلدىم.

ۋاردنىڭ سىياسىي كۆز قارىشى ئۇمۇمەن مۇنداق ئىدى:

1. ئۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇمۇمىيۈزلۈك ھەمكارلىشىشى، پىر - بىرىدىن گۇمانلىنىپ يۇرمەسلىكى كېرەك. ئەگەر يەنە ئۆز ئارا ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ، يەنە بىر قېتىملىق چوڭ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىدىغان بولسا، ئىنسانىيەتكە زور بالايى - ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارايتتى.

2. ئۇمۇ مۇستەملىكە مىللەتلەرگە مۇستەقىللىق بېرىشنى تەكىتلەيتتى. ئەمما ئۇ چۈشەنگەن مىللىي مۇستەقىللىق ئامېرىكىنىڭ فىلىپپىنغا بەرگەن مۇستەقىللىقىغا ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭ 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئامېرىكىنىڭ دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزگەن كوتۇۋېلىش يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتۇقىمۇ ئاساسەن، ئامېرىكىنىڭ شۇ كۈنى فىلىپپىنغا بەرگەن مۇستەقىللىقىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە خەلقئارا

ئەھمىيىتىنى كۆچىنىڭ بارچە كۆككە كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.

3. ئۇ گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئارقىلىق بىرلىكتە تۈزگەن تىنچ دۆلەت قۇرۇش پروگراممىسىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ، ئىككى پارتىيە ھەر خىل مەسىلىلەرنى پروگراممىدىكى پرىنسىپلار بويىچە بىر لەرەپ قىلىشى، ھەرگىز بىر - بىرىگە قورال كۆچى ئىشلەتمەسلىكى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. گومىنداڭ قوشۇنلىرى 1946 - يىلى 7 - ، 8 - ئايلارد ئازاد رايونلارغا كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ يەنىلا مارشالنىڭ كېلىشتۇرۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىنى ئۈمىد قىلدى.

4. ئۇ شىنجاڭ مەسىلىسى ئۇستىدە توختالغاندا، جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە پۇتۇنلەي بويسۇندۇرغۇچىلار سۈپىتىدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىپ ۋە سىياسەت قوللىنىپ، مستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قاتتىق قارشى ھېسسىياتتا بولۇپ كەلدى. بۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئۈسۈلى مىللىي باراۋەرلىكنى يولغا قويۇش، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت دەپ قارىدى.

مەن ئۇنىڭدىن ئىلى ۋەقەسىنىڭ خەلقئارا ئارقا كۆرۈنۈشى بارمۇ يوق؟ دەپ سورىسام ئۇ: بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس، سىرتتا ھەر خىل گەپ - سۆزلەر بار. بەزىلەر روسىيىلىكلەرنىڭ ئۇلارغا قانداق ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى ئېيتىشىۋاتىدۇ. لېكىن، بۇنىڭغا تولۇق پاكىت يوق، دېدى.

1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جياڭ جۇجۇڭ يىلەن ئىلى تەرەپنىڭ ئەخمەتجان قاتارلىق ۋەكىللىرى كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىدىغان بولغاندا، ۋاردى ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، ماڭا: مانا بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ، دېدى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا مەن غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ شتات باشلىقلىق سالاھىيىتىم بىلەن جياڭ جۇجۇڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە (جياڭ جۇجۇڭ ئۇ چاغدا غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى ۋە قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئىدى)، جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ كەلگەنىدىم. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگىنىمدە، ۋاردى مېنى ئالاھىدە يوقلاپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىمدىن ئالغان تەسىراتلىرىمنى سورىدى.

يۇقىرىدىكى نۇقتىلاردىن قارىغاندا، ۋاردى ئامېرىكا زۇكتۇكى روزۋېلتنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سىياسىتىنى چىن قەلبىدىن ھىمايە قىلغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇ شىنجاڭدا تۇرغان بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ خادىملىرى بىلەن خېلى ئوبدان چىقىشىپ ئۆتتى ۋە كېسەل بولۇپ قالغاندا، سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ دوختۇرىنى تەكلىپ قىلىپ داۋالاندى. ئۇ، شىنجاڭدىكى مەزگىلىدە ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارمىدى. كونسۇلخانىدا ئۇرۇمچىدىن يالغۇزالغان بىرلا خادىم ۋە بىر قانچە ئىشچى بار ئىدى. ئۇ، جۇ شياۋلياڭ ۋە ۋۇ جۇڭشىنلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن دائىم نارازى

بولۇپ تۇراتتى. گومىنداڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئاخبارات ئورگىنى ئۇنىڭدىن «كومپارتىيە بىلەن بىر يولدىكى ئادەمكەن» دەپ گۇمانلانغانىدى. 1946 ـ يىلى قىشتا ۋارد ئۇچەي كېسىلى بولۇپ قېلىپ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ قالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلخانىسى مەخسۇس ئادەم تەيىنلەپ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانى بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئالما ـ ئاتىغا داۋالانقىلى ئېلىپ كەتكەنىدى. مەلۇم بولۇشچە، موسكۋا دائىرىلىرى ئالما ـ ئاتىغا تاشقى كېسەللەر دوختۇرىدىن ئىككىنى ئەۋەتىپ، ئۇنى ئوپېراتسىيە قىلدۇرغان. ئۇ، ساقىيىپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئالما ـ ئاتىغا بېرىپ داۋالىنىش جەريانى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ناھايىتى ياخشى غەمخورلۇق قىلغانلىقى توغرىسىدا ئامېرىكا گوۋۇيۈەنگە بىر دوكلات يازغان. ئەپسۇسكى، بۇ دوكلات يوللىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي ۋارد خىزمىتىدىن يۆتكەپ كېتىلدى. ھەتتا ئۇنى كېيىن ئامېرىكا گوۋۇيۈەنى جىددىي بىر تەرەپ قىلغان. 1946 ـ يىلى قىشتا گومىنداڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جىمىن ماڭا: «ۋاردنىڭ شىنجاڭدىكى سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى مەن باش ئەلچى ستوئارت لېتونغا ئېيتقان» دېگەنىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ۋاردنىڭ شىنجاڭدىن يۆتكىلىپ كېتىشى مۇشۇ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش ئىدارىسى (ئىلگىرىكى جۇڭتۇڭ ئىدارىسى) نىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

مەن 1946 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مەمۇرىي مەھكىمە شتات باشلىقلىقىدىن شىنجاڭ گارنىزون قىسمىلىرىنىڭ باش

قوماندانلىقىغا يۆتكەلدىم. مەن ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئامېرىكا گوۋۇيۈەنى ۋاردىنىڭ ئورنىغا يېڭى كونسۇل قىلىپ ئەۋەتكەن پاختون ئورۇمچىگە يېتىپ كەلدى. پاختون دېگەن بۇ ئادەم ئامېرىكىدا كۆپ يىل تەربىيىلىنىپ جاسوسلۇق بىلەن شۇغۇللانغان ماھىر ئىكەن.

ئۇ، ئىلگىرى ئېلىنمىزدە مەلۇم چېركاۋنىڭ مىسيونېرى (دىن تارقاتقۇچىسى) بولغان، خەنزۇ تىلىنى ياخشى سۆزلەيتتى. جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىدىن خېلى خەۋەردار ئىدى. ئۇنىڭ سىياسىي قارىشى «ئامېرىكا ھەممىدىن ئەلا»، «ئامېرىكا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ھەممىلا يەردە ئامېرىكىچە «دېموكراتىيە» نى كۆككە كۆتۈرەتتى. ئامېرىكىنىڭ بايلىقىنى ۋە قۇدرەتلىكلىكىنى كۆز - كۆز قىلاتتى؛ كوممۇنىزم ھەرىكىتىگە قارشى ئىدى؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۆچ كۆرەتتى.

پاختون كونسۇللۇققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، خادىملارنى تەدرىجىي كۆپەيتىپ خىزمەتلەرنى پائال قانات يايدۇردى. ئۇ، مەخپىي ھۇججەتلەرنى ساقلاش ۋە مەخپىي شىفىرلارنى تەرجىمە قىلىش خىزمىتىگە ئۆزىنىڭ ئايالىنى قويغاندىن باشقا، كونسۇلخانىدا يەنە مۇئاۋىن كونسۇل ۋە كاتتا قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى تەسىس قىلدى. مۇئاۋىن كونسۇللۇقىنى مارتىن (Martin، 1947 - يىلى)، دېرىكسېن (Dierksen، 1948 - يىلى) قاتارلىقلار؛ كاتىپلىقنى بوينتون (Boynton)، ماكېننا (Mackennan) قاتارلىقلار ئىشلىدى.

ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ كىلارك (Clark)، كېسلېر (Kessler)، بورگېرون (Bourgeron)، كىدزېر (

Kidder) قاتارلىقلار پوچتىكەش بولۇپ كەلدى. ئۇ يەنە ئورۇمچىدىكى رۇس تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەرجىمانلىرىنى يالليدى. ئۇ يەنە مېنىڭ ئىنگلىز تىلى كاتىپىم كوڭ يۈجاڭ (شاڭخەي سېنت جون ئونىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن) نىڭ ھەر كۈنى كونسۇلخانىغا بېرىپ يېرىم كۈن ئىنگلىز تىلى تەرجىمانلىقى قىلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدىكى ئامېرىكا ئەلچىخانىسى 1947 - يىلى بۇ كونسۇلخانىغا مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئولتۇرا - قىسقا دولقۇنلۇق بىر سىمسىز رادىئو - گرامما يەتكۈزۈپ بەردى. بۇ رادىئو گرامما كونسۇلخانىنىڭ بىر ئىشخانىسىغا قوراشتۇرۇلدى. مەلۇم بولۇشچە، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى - ئۈچ مېتر بولۇپ، ۋاشىنگتون بىلەن بۇاسىتە ئالاقىلەشكىلى بولىدىكەن. ئۇنى ساقلاش، رېمونت قىلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن تېلېگراممىا بېرىش - قوبۇل قىلىش ئىشىنى مەخسۇس بىر ئامېرىكىلىق بېجىرگەن.

پاختون 1947 - يىلىنىڭ بېشىدىن 1949 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭدىن كەتكەنگە قەدەر ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە پائالىيەت ئېلىپ باردى:

1. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئائىت ماتېرىياللىرىنى كۆپ تەرەپلىمە توپلاش. بۇ، ئامېرىكا گوۋۇيۈەنىي تاپشۇرغان مۇھىم ۋەزىپە ئىدى. ئايدىن قالسا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئاتوم بومبىسى بار - يوقلىقىنى رازۋېتكا قىلىشمۇ ئامېرىكا ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ دىققەت قىلىۋاتقان مەركىزىي مەسىلە ئىدى. پاختون ئورۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، مەن بىلەن ئىككىنچى قېتىم كۆرۈشكەندە (بىرىنچى قېتىمقىسى قائىدە خاراكتېرىدىكى زىيارەت ئىدى)، مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆز ئاچتى. ئۇ مەندىن بۇ جەھەتتە بىرەر خەۋەر بار -

يوقلۇقىنى، سوۋېت زېمىنىدا غايەت زور پارتلاش ئاۋازى بولغان - بولمىغانلىقىنى سوربىدى. مەن: «يوق، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى ئالتاي رايونىدىن نەچچە ئون ئاپتوموبىل بىلەن كېچە - كۈندۈزلەپ كان مەھسۇلاتلىرى توشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدۇق» دېدىم.

پاختون يەنە: «بۇ كان ئۇران كانمۇ؟» دەپ سوربىدى. مەن: «ئاڭلىشىمىزچە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن توختام تۈزۈپ، ئالتاينىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىدە ۋولفرام كانى ئاچقان ئىكەن. ئۇران كانى بارمۇ يوق، ئېنىق ئەمەس» دېدىم. ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن ھەر بىر يولۇچىدىن (سوۋېتلىكلەردىن باشقا) ھامان تۇرلوك ئامالار بىلەن ئەھۋال ئۇقۇشقا، بولۇپمۇ ئاتوم پارتلىتىش ئەھۋالىنى ئۇقۇشقا تىرىشاتتى.

ئۇ، شىنجاڭ زېمىنىدا قانچىلىك سوۋېتلىك بار، قانداق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە سوۋېت قوشۇنلىرى تۇرۇۋاتامدۇ يوق، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋۇ ئوچ ۋىلايەتتە قانداق كانلارنى ئاچتى؛ سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغدا ئاچقان نېفت كانىنىڭ مەھسۇلاتى قانچىلىك، زاپاس مىقدارى كۆپمۇ ئەمەسمۇ؟... قاتارلىق ئەھۋاللارنى تەپسىلىي تەكشۈردى. ئۇ، سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ شىنجاڭلىقلارنى سوۋېت گىرازدانلىقىغا قوبۇل قىلغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، مۇشۇ ئىش توغرىسىدا مەندىن ئىككى قېتىم سوربىدى ۋە ئۇرۇمچىدىكى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىدىن تەپسىلىي سورۇشتۇردى.

2. شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىياللارنى توپلاش: شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ

ئورۇنلىشىش ئەھۋالى ۋە دىنىي ئېتىقادى، شىنجاڭنىڭ كان ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، شىنجاڭ زېمىنىدىكى قاتناش جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى، ئافغانىستان، كەشمىر، چىڭخەي، شىزاڭ قاتارلىق جايلارغا باربدىغان قاتناش ئەھۋالى؛ ۋىلايەتلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت رەھبەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي مايىللىقى، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي مايىللىقى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارنمۇ توپلىدى.

3. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى كىشىلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن يېنىغا تارتىش:

ئۇلار يېنىغا تارتماقچى بولغانلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى بولۇپ، ئومۇمەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە يېقىنلاشقان ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن ئۇتۇشنى تەشەببۇس قىلغان كىشىلەرگە ئۇلار ئېھتىيات قىلىش ياكى تاشلۇۋېتىش پوزىتسىيىسىنى قوللاندى. پاختون يېنىغا تارتقانلار ئاساسەن تۆۋەندىكى كىشىلەر: ئۇيغۇرلاردىن مەسئۇد (شىنجاڭنىڭ تەپتىش ئەمەلدارى، ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان)، مۇھەممەت ئىمىن (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان)، ئەيسا (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى بولغان)، سەيىت ئەخمەت (ئاقسۇنىڭ چوڭ ئاخۇنى)، يولۋاس (قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغان)، ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ ئاخۇنلىرى قاتارلىقلار؛ قازاقلاردىن جانىمقان (شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان)، خادۇڭ (ئەلەن ۋاڭنىڭ ئايالى، ئۆز ۋاقتىدا ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى)، سالىس (شىنجاڭ ئۆلكىلىك

هۆكومەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى بولغان)، ئوسمان (ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغان) قاتارلىقلار؛ خۇيزۇلاردىن ما لياڭجۇن ئاخۇن (خۇيزۇلارنىڭ چوڭ ئاخۇنى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تەپتىش ئەمەلدارى بولغان)، بەي ژېنيۇ (شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكومەت مالىيە بازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولغان) قاتارلىقلار؛ موڭغۇللاردىن ژو جىڭبىن (خەنزۇ، قاراشەھەرلىكى موڭغۇل قەبىلىسى باشلىقىنىڭ ئايالى)، چوجاپ (ئايالى تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئىلگىرىكى ۋاڭى) قاتارلىقلار. ئۇنىڭ بۇ كىشىلەرنى يىغىپ تارتىشتىكى مەقسىتى، بىر تەرەپتىن، بۇ كىشىلەرگە ئامېرىكىنىڭ دۇنيادا ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ باي، ئەڭ دېموكراتىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىپ، بۇ كىشىلەرنى سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكىغا مايىل بولدىغان قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ كىشىلەردىن ئەھۋال ئۇقۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ، دائىم دېگۈدەك بۇ كىشىلەرنى كونسۇلخانىغا چايغا پاكى تاماققا تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارغا ئۇنداق ياكى مۇنداق سوئاللارنى قويۇپ، ئار-شانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى بىلىپ تۇراتتى.

4. هۆكومەت تەرەپ بىلەن بىپقىن مۇناسىۋەتتە بولۇش ۋە ئۇنىڭغا سىڭىپ كىرىش: بۇ يەردە ئېيتىلمىۋاتقان هۆكومەت تەرەپ ئاساسەن شۇ ۋاقىتتىكى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ئورۇمچىدىكى ئىشخانىسى، شىنجاڭ گارنىزون باش قوماندانلىق شىتابى، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى، گومىنداڭ هۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىملىرى مەھكىمىسى قاتارلىق ئورگانلاردىن ئىبارەت. بۇ

ئورگانلاردىكى هۆكومەت ئەربابلىرى ئاساسەن ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن خەنزۇلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئار-سىدىكىلىرىنى هېسابقا ئالمىغاندا، هەممىسى گومىنداڭ مەيدانىدا تۇرىدىغان، سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكىغا مايىل كىشىلەر ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدا «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش» سىياسىتى كۆكتە كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن پاختون ئورۇمچىگە كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، بۇ سىياسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن. تەخمىنەن 1947 ـ يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا مەن ئۇنىڭدىن: سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتىگە قانداق پىكىرىڭىز بار؟ دەپ سورىسام، ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ جاۋاب بەرمىدى. مەن يەنە: مەن سىزنى دىپلوماتىيە ئەمەلدارى سۈپىتى بىلەن ئامېرىكا هۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن پىكىر بايان قىلىشقا ئەمەس، شەخسىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى بىلەن كۆز قارىشىڭىزنى سۆزلەپ بېقىشقا تەكلىپ قىلىۋاتىمەن، ـ دېدىم. ئۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ، ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى ئېيتتى. ئۇ مۇنداق دېدى: «مېنىڭ بىلىشىمچە، هۆكۈمىتىمىزنىڭ بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت 20 يىلدىن بۇيان ئانچە دوستانە بولماي كەلدى. بىر يەرلىك هۆكۈمەت مەركىزىي هۆكۈمەتنىڭ توپ سىياسىتىدىن چەتنەپ كېتەلەمدۇ؟ ئەگەر مەركەزنىڭ يۇرگۈزۈۋاتقىنى باشقا، يەرلىكنىڭ يۇرگۈزۈۋاتقىنى باشقا بولسا، بۇ يەرلىك هاكىمىيەت بىلەن مەركەزنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىن ئىكەنلىكىگە قارشى تەرەپنى قانداق ئىشەندۈرگىلى بولىدۇ؟ شېك-شۈبھەسىز بىر مەزگىل روسىيىلىكلەر بىلەن هەمكارلاشقان بولسىمۇ، لېكىن شېك-شۈبھىنىڭ ئۇ چاغدىكى هاكىمىيىتى مەركەزدىن پوتونلەي

ئايرىلغان، مۇستەقىل بۆلۈنۈش شەكىللەندۈرگەن ھالەت ئىدى. ھازىرمۇ شۇنداق قىلغىلى بولامدۇ؟ شۇڭا، مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنداق سىياسەت ئەمەلگە ئاشماسلىقى مۇمكىن». ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئۆزىنىڭ غەرىزى بويىچە ئېيتىلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ دائىلىرىنىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش» سىياسىتىنىڭ ماھىيىتىنى ھەقىقىي تۈردە ئېچىپ تاشلىغان.

پاختون شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ھەربىي مەمۇرىي خادىملىرىنىڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بىر مەيدانداً ئىكەنلىكىنى، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۆتۈشنى كۆككە كۆتۈرسىمۇ، لېكىن ئامېرىكىلىقلارنى ھەرگىز كەمسىتمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئورگانلاردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملارنى دائىم كونسۇلخانىسىغا تاماققا ياكى چايغا چاقىرىپ، ئەھۋال ئۇقۇپ تۇراتتى؛ ھەتتا بەزىدە ئالدىن تېلېفون بىلەن ئۇقتۇرۇپ قويمايلا، ئۆزى ئورگانلارغا ئۆدۈل بېرىپ ئەھۋال سورايتتى. ئۇ مەزگىل دەل شىنجاڭدا ۋەقە يۈز بېرىۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، بىزمۇ پايدا- زىيان مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇھىم خەۋەر چىقىپ قالسىلا شۇ ھامان ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويۇاتىتۇق. بۇ جەھەتتە مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىم خېلى قويۇق ئىدى. 1947 - يىلى 6 - ئايدا بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، مەن ئالدىنقى سەپتىن كەلگەن خەۋەرلەرنى بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ ئامېرىكا كونسۇلخانىسىغا ئەۋەتىپ تۇردۇم. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرىنىڭ مۇڭغۇلىيە قوشۇنلىرىغا يارەملىشىپ ئۇرۇش قىلغانلىقى، بەيتىكتىكى ئارمىيىمىز ئىستېھكاملىرىنى بومباردىمان قىلغانلىقىنى مەن ناھايىتى

ئېغىر ۋەقە دەپ بىلىپ، خەۋەر كەلگەن ھامان دەرھال پاختوننىڭ ئىشخانامغا كېلىشى توغرىسىدا تېلېفون بېرىپ، ئەھۋاللارنى ئۇنىغا ئېيتىپ بەردىم. بۇ ئەھۋاللارنى دەرھال ئامېرىكا گۇۋۇيۈەنىگە تېلېگراممىلا بىلەن مەلۇم قىلىپ تۇردى. شۇ چاغدا بەزى ئامېرىكا مۇخبىرلىرى ئامېرىكا گۇۋۇيۈەنىدىن مۇشۇ ۋەقەگە دائىر ئەھۋاللارنى سورىغاندا، گۇۋۇيۈەنىنىڭ بايانىتچىسى: بىزنىڭ شىنجاڭدىكى دىپلوماتىيە خادىملىرىمىز شۇ يەردىكى ھەربىي دائىرىلەردىن بەيتىك ۋەقەسى توغرىسىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئىگە بولغان، - دەپ جاۋاب بەرگەن.

پاختون بىزنىڭ ھەر ۋاقىت ئۇنى مۇھىم خەۋەر بىلەن تەمىنلەپ تۇرغانلىقىمىزدىن قانائەتلىنىپ قالمايتتى. ئۇ يەنە بىزنىڭ ئورگانلىرىمىزدىن تورلۇك ئاماللار بىلەن كادىرلارنى سېتىۋېلىپ، ئورگانلىرىمىزغا سىڭىپ كىرىشكە ئۇرۇندى. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى مىسالارنى كەلتۈرىمەن.

مېنىڭ ئىنگلىز تىلى كاتىپىم كۇاڭ يۇجاڭ ھەر كۈنى ئامېرىكا كونسۇلخانىسىدا يېرىم كۈن ئىشلەيدىغان بولغاندىن كېيىن، پاختون ئۇنىڭغا ھەر ئايدا 5.0 ئامېرىكا دوللىرى بەرگەندىن تاشقىرى، يەنە ئۇنى ئالداپ قايمۇقتۇرغان. ئۇ، كۇاڭ يۇجاڭغا بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئۇنى ئامېرىكىغا ئەۋەتىپ ھەقسىز ئوقۇتۇشقا مەسئۇل بولىدىغانلىقىنى؛ بۇنىڭ شەرتى ئۇنىڭ غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ئورۇمچىدىكى ئىشخانىسىدىن ۋە كارىزون باش شتابىدىن خەۋەر تىڭ - تىڭلاپ، ماتېرىيال توپلاش ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. كۇاڭ يۇجاڭ پاختونغا ئالدىنىپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاخبارات توپلىغان بولسىمۇ، لېكىن مەن بۇنى ناھايىتى تېزلا سېزىپ قالدىم. مەن ئۇنى «مۇنداق قىلىش - قانۇنسىزلىق»

دەپ ئاگاھلاندۇردۇم.

ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىملىرى مەھكىمىسىدىكى لۇ فاملىلىك بىر بۆلۈم باشلىقىمۇ پاختون تەرىپىدىن سىيتىۋېلىنىپ، مەزكۇر مەھكىمە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلخانىسىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ھوججەتلىرىنى دائىم ئامېرىكا كونسۇلخانىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن، كېيىن ئۇمۇ سېزىلىپ قالدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇمچىدە 100 دىن ئارتۇق خرىستىئان مۇرتى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەنزۇلار ئىدى. پاختون ئەر - ئايال دائىم دېگۈدەك چېركاۋغا بېرىپ ئىبادەت قىلىشقا قاتناشقان ۋە خەيرى - ساخاۋەت ئىشلىرىغا بىر ئاز پۇل ئىئانە قىلىپ، مۇرتلارنى يېنىغا تارتقان.

ئاڭلىشىمچە، مەن شىنجاڭدىن كەتكەندىن كېيىن پاختون ماكىنانىنى گۇچۇڭغا ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتكەن. ماكىنان 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا يەنە ئالاھىدە گۇچۇڭغا بېرىپ ئوسمان بىلەن كۆرۈشكەن. دېمەك، ئوسمان، جانىمقان، يولۋاس قاتارلىقلارنىڭ 1950 - يىلى شىنجاڭدا توپلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ سۈيىقەستلىك ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېگىلى بولمايدۇ.

1945 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ماكىنان (Maekenin) ئىسىملىك بىر پود پولكوۋنىكى بىر قانچە ئامېرىكا ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ، شىنجاڭدا بىر ھاۋارايىنى كۆزىتىش پونكىتى قۇرغان. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشمەكچىكە، ئۇلارنىڭ زادى نېمە ئىش قىلغانلىقى ماڭا

مەلۇم ئەمەس. 1946 - يىلى ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەتكەن. 1948 - يىلى ئەتىياز (تەخمىنەن 3 - ، 4 - ئايلار) دا، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى ئىككىنچى نازارىتىنىڭ نازىرى خوتىنىڭ ئامېرىكا ئەلچىخانىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى گېنېرال بىرىگادنى سۇلو (ئىنگلىزچە ئىسمى ئېسىمدە يوق) غا ھەمراھ بولۇپ، ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن B - 24 تىپلىق بومبارداىمانچى ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇ چاغدا جياڭ جۇجۇڭ شىنجاڭدا ئەمەس ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى مەمۇرىي مەھكىمە ئىشخانىسىنىڭ مەسئۇلى لىيۇ مىڭچۈەن ئىدى. مەن ۋە لىيۇ مىڭچۈەن ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن تاساداىبىيلىق ھېس قىلدۇق. چۈنكى، بۇ توغرىدا ئالدىن ھېچقانداق ئۇقتۇرۇش كەلمىگەن. بۇ ئىش سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ ناھايىتى زور دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇلار ئايروپىلاندىن چۈشكەندىن كېيىن، يىزگە گېنېرال بىرىگادنى سۇلونىڭ شىنجاڭغا سايا‌ھەتكە كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. مەن ۋە لىيۇ مىڭچۈەن ئىككىمىز زىيا‌پەت ئۈتكۈزۈپ ئۇلارنى كۈتۈۋالدۇق. مەن يەنە ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ تۇدۇڭخابا (ئۇرۇمچىدىن 40 كىلومېتر نېرىدا) دىكى بىر ھەربىي ئاتلىق قىسمىنى ۋە ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى 9 - شۆبە ھەربىي مەكتەپنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردۇم. ئۇلار ئۇرۇمچىگە كەلگەنىنىڭ ئەتىسى كەچتە مەن سۇلو ۋە خوتىلار بىلەن ئىككى - ئۈچ سائەت سۆھبەتلەشتىم. خوتىنىڭ تەرجىمانلىق قىلدى. سۆھبىتىمىزنىڭ مەزمۇنى خېلى كەڭ دائىرىدە بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئېسىمدە قالمايتۇ، پەقەت گېنېرال بىرىگادنى سۇلونىڭ مەندىن تۇڭۇندىكى بىر قانچە مەسىلىلەرنى سورىغانلىقىلا ئېسىمدە:

1. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۇچ ۋىلايەتىنىڭ قورالىق

كۆچى قانچىلىك؟

ـ تەخمىنەن 30 مىڭ.

پىيادە ئەسكەر كۆپمۇ، ئاتلىق ئەسكەر كۆپمۇ؟

بۇ توغرىدا ئېنىق ماتېرىيال يوق. ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئاتلىق ئەسكەرلەر پىيادە ئەسكەرلەردىن كۆپرەكتۇر.

2. شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى قانچىلىك؟ قىسىملارنىڭ قوراللىنىشى ۋە ئوق ـ دورا زاپىسى تولۇقمۇ؟ تەمىنات ۋە ترانسپورت ئەھۋالى قانداق؟

مەن بۇلارغا كونكرېت سانلارنى مىسال كەلتۈرمەي، پەقەت ئومۇملاشتۇرۇپلا جاۋاب بەردىم.

3. شىنجاڭ زېمىنىدا قانچە ئايرودروم بار؟ ھەر بىر ئايرودرومنىڭ ئۇچۇش ۋە چۈشۈش يولى قانچىلىك ئۇزۇن؟ ھەر بىر ئايرودرومدا ئايروپىلانىنى تەمىنلەيدىغان بېنزىن زاپىسى بارمۇ يوق؟

مەن بۇ سوئالغىمۇ ئومۇملاشتۇرۇپ جاۋاب بەردىم.

4. ئىلى تەرەپنىڭ سىلەرگە يېقىن ھۇجۇم قوزغاش ئېھتىمالى بارمۇ يوق؟ ئەگەر ئۇلار ھۇجۇم قوزغىسا، سىلەر ئۇلارنى مەغلۇپ قىلالامسىلەر؟

ھازىر ئۇلارنىڭ بىزگە ھۇجۇم قىلىش ئالامىتى كۆرۈلمىدى. ئەگەر ئىلى تەرەپنىڭ ئۆزىنىڭلا كۈچى بولسا، بىزنىڭ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىشقا ئىشەنچىمىز بار. ئەگەر باشقا دۆلەتنىڭ قوشۇنى قاتنىشىپ قالسا، بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. چۈنكى بۇ ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى، دىنىي، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش، ئۇلار كېيىنكى ئالماشتۇرسىلا پەرقلەندۈرۈش ناھايىتى قىيىن.

سۇلو بىلەن خۇ تىڭ ئۇرۇمچىدە ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن باشقا، يەنە شەھەر ئەتراپىدىكى مەنزىرىلىك جايلارنى سەيلە قىلدى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن گىلەم، قۇلاقچا قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ، ئۇچىنچى كۈنى ئەتىگەندە مېڭىپ كەتتى.

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا نەنجىڭگە بېرىپ خۇتىڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، گېنېرال بېرگادنى سۇلونىڭ ئەتىيازدا شىنجاڭغا بېرىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى سورىغانىدىم. خۇتىڭ ماڭا مۇنداق دېدى: ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى لەنجۇدىن شىنجاڭغىچە بولغان ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى رازۋېتكا قىلىش ئىدى. شۇڭا، شۇ چاغدا، سۇلودىن باشقا، ئاۋىئاتسىيە ۋە ھاۋارايى قاتارلىق ساھەلەردىكى بىر قانچە تېخنىكلارمۇ بىللە بارغان.

1948 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا، ئامېرىكا ئەلچىخانىسىنىڭ مۇئاۋىن ھەربىي ئەمەلدارى ئېكۇالى (Ekvale) لەنجۇدىن جىپ ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇنىڭ دادىسى ئىلگىرى جۇڭگودا بىر قانچە يىل مىسيونېر بولغان، ئۇ ئۆزى گەنسۇنىڭ مەلۇم يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇ، خەنزۇچىنى ناھايىتى راۋان سۆزلەيتتى. ئۇ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ئوسمانمۇ ئۇرۇمچىگە كەلگەنىدى. پاختون ئېكۇالىغا ھەمراھ بولۇپ مېنى كۆرگىلى كەلگەنكەن. ئۇلار ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. مەن ماقۇل بولدۇم. ئەتىسى ئوسمان بىلەن ئېكۇالى مېنىڭ ئۇرۇمچى شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى تۇرار جايىمدا كۆرۈشتى، كۆرۈشۈشتە بىللە بولدۇم. بىزگە باش شتابىتىكى قازاق تىلىنى بىلدىغان بۆلۈم باشلىقى جاڭ ۋە مېنىڭ ئېنگلىز تىلى كاتىپىم كۇڭ يۈجاڭلار تەرجىمانلىق قىلدى. ئېكۇالى

ئاۋۋال ئوسمانني بىر ماختىۋېتىپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن تۆۋەندىكى ئۈچ مەسىلىنى سورىدى:

1. 1944 - يىلى ئىلى ۋەقەسى بولغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنى قاتناشتىمۇ؟

- مەن ئۇ چاغدا ئالتايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شېڭ شىسەينىڭ ئادەملىرىنى قوغلاۋاتاتتىم، ئىلى تەرەپنىڭ ئۇرۇش ئەھۋالىدىن خەۋىرىم يوق. سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنىنىڭ قاتناشقان - قاتناشمىغانلىقىغا ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمەن. ئەمما، مېنىڭ بىلىشىمچە، قىزىل ئارمىيىنىڭ 9 - پولكى (ئىلگىرى قۇمۇلدا تۇرغان سوۋېت قوشۇنى) شىنجاڭدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئىزچىل جەڭگو - سوۋېت چېگرىسىدا تۇرۇپ كەلگەن. ئەگەر كېلىمەن دېسە، ئوڭايلا كېلىدۇ. ئىلى تەرەپنىڭ قوزغىلاڭچىلار قاتناشقان نۇرغۇن رەھبەرلىرى سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. ئىلىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ يەرلىكتىكى هوقۇقى ناهايىتى زور، بۇنىسى ماڭا ناهايىتى ئېنىق.

2. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالتاي رايونىدا قانداق كانلارنى ئاچتى؟ قانچە ئورۇندا بۆلۈپ ئاچتى؟ هەر بىر ئورۇندا قانچىلىك ئىشچى بار؟ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنژېنېر قاتارلىق تېخنىك خادىملىرىدىن قانچىسى بار؟ قانداق ماشىنىلار بار؟ قازغان كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ شەكلى، رەڭگى قانداق؟ بۇ كان مەھسۇلاتلىرىنى قانچە ئاپتوموبىل توشۇۋاتىدۇ؟

ئېكۇالى بۇ مەسىلەرنى ناهايىتى ئىنچىكىلەپ سورىدى. بەزى مەسىلەرنىڭ جاۋابىنى ئېنىق بولماي قالغاندا، قايتا - قايتا تەكرارلاپ سورىدى. ئوسمان بىر سوئالغا جاۋاب بېرىپ بولغاندا، ئۇ دەرهال خاتىرلىۋالدى.

هەتتا ناهايىتى تەپسىلىي خاتىرلىۋالدى. شۇڭا، يۇقىرىدىكى مەسىلىگىلا توپتوغرا ئىككى سائەت ۋاقىت كەتتى.

3. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن غايەت زور پارتلاش ئاۋازى ئاڭلاندىمۇ؟

- ئۆزۈممۇ ئاڭلىمىدىم، باشقىلارنىڭ ئېيتقىنىنىمۇ ئاڭلىمىدىم.

سۆھبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئېكۇالى ئوسمانغا رەھمەت ئېيتتى. قايتىش ئالدىدا، ئۇ يەنە ماڭا، بۇ قېتىمقى سۆھبەتتىن رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ماڭىمۇ رەھمەت ئېيتتى.

بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن پاختون مېنى ئىزدەپ كېلىپ، ئېكۇالىنىڭ بەيتىكىنى كۆرۈپ كېلىش ئارزۇسى بارلىقىنى ئېيتتى. ۋە مېنىڭ قوشۇلىدىغانلىقىمنى سورىدى. مەن قوشۇلدۇم. ئەتىسى قوماندانلىق شتابىدىن مايور دەرىجىلىك بىر شتاب ئوفىتسېرنى ئوتتۇرىغا هەمراه بولۇپ بەيتىككە بېرىشقا ئەۋەتتىم. ئېكۇالى جىپ ماشىنىنى ئۆزى هەيدەيتتى. ئۇ، بەيتىك تېخنىكى قوغداۋاتقان ئالتىنچى پلكنىڭ كوماندىرىنىڭ هوجرىسىدا بىر كېچە قونغان؛ بەيتىك تېخنىكى چوققىسىغا چىقىپ، شىمالىي تەرەپنىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتكەن؛ ئاندىن 1974 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ هوجۇمىنى چېكىندۈرۈپ ئىستېهكامنى مەهكەم ساقلىغان رۇتا كوماندىرى ماشىجېن يىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلىي ئەهۋالىنى سورىغان.

شىنجاڭغا ئامېرىكىنىڭ هەربىي ئەمەلدارلىرى كېلىپ هەر ئىككىلەنگەندىن باشقا، نۇرغۇن ئامېرىكا مۇخبىرلىرىمۇ

كەلدى. مەسىلەن، «لوس ئانژېلىس گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى ۋالدودىئاكى (Waldo Diake) 1946 - يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇمچىگە كەلگەن. ئۇ، ئاساسەن ئىلى ۋەقەسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىلمەكچى ئىكەن. ئۇ چاغدا مەن ئۇرۇمچىدە بولمىغاچقا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمىدىم.

«تۇرمۇش» ۋە «دەۋر» ژۇرنىلىنىڭ ئايال مۇخبىرى بايباراستېپىن (Baibaractephenc) 1947 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ بىر نەچچە ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدا ئىككى ئايغا يېقىن سایاھەت قىلدى؛ شۇ يىلى 4 - ، 5 - ئاي ئارىلىقىدا ئۇرۇمچىدىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ C - 47 تىپلىق تىرانسپورت ئايروپىلانى بىلەن لەنجۇغا قاراپ يولغا چىقىپ، جۇچۇەن ئېترافىدا ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ، جېنىدىن ئايرىلدى. ئايروپىلاندا جەمئىي 20 نەچچە ئادەم بولۇپ، ھەممىسى قازا تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە خەن لۆرەن ئىسىملىك بىر رەسسامۇ بار ئىدى.

ستېپىن خانىم ئىلغار ئىدىيىلىك يازغۇچى بولۇپ، كىشىلەرگە ئۇچۇق - يورۇق ۋە سەمىمىي، تۇرمۇشتا ئاددىي ئىدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچ - تۆت قېتىم كۆرۈشكەن. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىككى سائەتتىن ئارتۇق سۆزلەشتى. بىزگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ باش دېرىكتورى لو جىزمىي تەرجىمانلىق قىلدى. ستېپىن مەندە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرات قالدۇردى. شۇ قېتىمقى سۆھبەتنىڭ مەزمۇنى ئىسسىمدە تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن بىر قىسمى ئىسسىمدە ناھايىتى ئېنىق. تۆۋەندىكىسى ئۇنىڭ شۇ

سۆزىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى:

«مەن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىشتىن ئىلگىرى، ئۇرۇمچىدە تۇرغان مەزگىلىدە، ئاراڭلاردىكى بىر قانچە مەسئۇل كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكەنىدىم. بۇ يەردىكى ئامېرىكىلىقلىرىمىز بىلەنمۇ مۇھاكىمە قىلىشقان. ھەممەيلەن: شىنجاڭ مەسىلىسى مىللىي مەسىلە، ھەم دىپلوماتىك مەسىلە، دېيىشتى، ئەلۋەتتە، بۇ قاراشنى خاتا دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن، بۇ مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ بەزىلەر: پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۆتۈش سىياسىتىنى يولغا قويغاندىلا، مىللىي باراۋەرلىك سىياسىتىنى يولغا قويغاندىلا، مەسىلە ھەل بولىدۇ، دەيدۇ. مېنىڭچە، مەسىلە ئۇنداق ئاددىي بولمىسا كېرەك. مەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىككى ئاي سایاھەت قىلدىم، شىنجاڭ يوپيچە ئاھالە ئەڭ كۆپ قەشقەر، ئاقسۇ ئىككىسى جايدا ئۇزۇنراق تۇردۇم. جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قاتلاملىرىغا چۆكۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم، كۆپلىگەن مېھنەتكەش خەلق بىلەن بىر نەچچە كۈننى بىللە ئۆتكۈزدۇم. شۇنىڭدىنلا چۈشەندىمكى، ئۇلارنىڭ ئارزۇ قىلىدىغىنى مىللىي مۇستەقىللىق ياكى مىللىي ئاپتونومىيە ئەمەس ئىكەن؛ ئۇلار سىرتتىكى تەشۋىقاتلاردا ئېيتىلىۋاتقاندەك خەنزۇلارغا ئۆچمۇ ئەمەس ئىكەن، پەقەت تەشۋىقات قىلىپ قۇتراتقۇشنىڭ تەسىرى بىلەنلا خەنزۇلارنى ئۆز كۆرۈدىغان روھىي ھالەت پەيدا بولغان. ئۇلارنىڭ قايسى دۆلەت بىلەن دوست بولىدىغانلىقى، قايسى دۆلەت بىلەن دوست بولمايدىغانلىقى ئۇستىگە سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى - ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ نامرات ۋە جاپالىق تۇرمۇشىنى قانداق قىلىپ ياخشىلاش

مەسلىسى. ھەتتا ئازراقلا ياخشىلانسىمۇ ئۇلار رازى بولمىدۇ.
» ئۇ بۇنىڭغا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يەرلىك خەلقنىڭ نامرات تۇرمۇشىدىن بىر نەچچە كونرېت مىسالىلارنى كەلتۈردى. ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قورسىقى تويمايدۇ، ئوزۇقلۇقتىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كىيىملىرى جۇل - جۇل، ئولتۇرغان ئۆيلىرى مەينەت ۋە بۇلغانغان، نۇرغۇن ئۆسمۇرلەرنىڭ كىيىدىغان كىيىمى يوق، مۇتلەق كۆپچىلىك بالىلار ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېگە ئەمەس؛ ئۇلار سىرتقا لىچەك تارتماي چىقسا، ئاخۇنلار، ئۇلارنى دەررە بىلەن ئۇرىدۇ؛ ئاھالە ئاشۇنداق زىچ جايلاشقان رايونلاردا رامانىۋى داۋالاش ئوسكۇنىلىرى يوق دېيەرلىك.» . . . «جايلاردا فېئودال كۈچلەرنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور ئىكەن، ئاخۇنلار زوراۋانلىق بىلەن خالىغىنىنى قىلىدىكەن. مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا خەلىرۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى يۆتكەپ ھەيدىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، مەسىلىنى يەنىلا ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.
ئۇنىڭ بۇ سۆزىدە، ماھىيەتتە شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ سىنىپىي زىددىيىتى مەسىلىسى ئېيتىلغان. مەن ئۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ سۆزىنى خېلى يوللۇق دەپلا ھېس قىلغان، ئەمما سۆزىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىگەن ئىكەنمەن. ئازادلىقتىن كېيىن ئۆگىنىش جەريانىدا، سىنىپ ۋە سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چۈشەنگەندىن كېيىن ئۇنىڭ سۆزىنى ئەسلەپ ئاندىن ئۇنىڭ سۆزىنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى چۈشەندىم. ئامېرىكىلىق بۇ ئىلغار يازغۇچىنى خاتىرلەش يۈزىسىدىن، ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى بايان قىلدىم. ئامېرىكا خەلقئارا ئاخبارات باشقارمىسىنىڭ

مۇخبىرى روبېستون (Robertson)، ئامېرىكا بىرلەشمە ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى ماستېرسون (Masterson) لار 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە ئارقىمۇ ئارقا كېلىپ، بەيتىكتە جۇڭگو - موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى ۋە جەڭ ئەھۋالى توغرىسىدا خەۋەر يازماقچى بولدى. دەل شۇ ۋاقىتدا، ئالدىنقى سەپتە غەنىيمەي ئېلىنغان موڭغۇلىيە ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇش قىلىش بۇيرۇقى، بايرىقى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان كىچىك بىر زەمبىرەك قاتارلىق نەرسىلەر ئەۋەتىلگەنىكەن. مەن بۇ مۇخبىرلارنى قوبۇل قىلدىم ۋە ئۇ نەرسىلەرنى ئۇلارغا كۆرسەتتىم، ئۇلار رەسىمگە ئېلىۋالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرىنىڭ موڭغۇلىيە ئارمىيىسىگە ياردەملىشىپ، بىزنىڭ بەيتىكنى ساقلاۋاتقان قوشۇنىمىزنى بومبارداىمان قىلغانلىقى توغرىسىدىمۇ مەن ئۇلارغا ئالدىنقى سەپ قوشۇنىمىزدىن كەلگەن دوكلاتقا ئاساسەن سۆزلەپ بەردىم. ئۇلار يەنە: بۇ قېتىمقى توقۇنۇش نوقۇل چېگرا ماجراسىمۇ؟ دەپ سورىغاندى. مەن: بۇ - چېگرا مەسىلىسى، ھەم سىياسىي مەسىلە، دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇلاردىن روبېتسون مېنىڭ رۇخسىتىم بىلەن بەيتىككە بېرىپ زىيارەت قىلىپ كەلدى. «نيۇ - يورك كۇندىلىك خەۋەرلەر» گېزىتىنىڭ ئايال مۇخبىرى، پاركېر (Parker) 1947 - يىلى 7 - ئايدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇمۇ ئاساسەن بەيتىك تەرەپتىكى ئەھۋاللاردىن خەۋەر يازدى. مەن ئۇنىڭغىمۇ ئالدىنقى سەپتىن ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بەردىم. ئۇ يەنە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلخانىسىنى زىيارەت قىلىشقا بىرنەچچە كىشى بېرىپ، باش كونسۇل ساۋلېيېف بىلەن

سۆھبەتلىشىش داۋامىدا ئۇنى پوكاندەك قىزارتىۋەتكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ شۇ چاغدا بەك ئۆتكۈر مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاچقا، ساۋلېيف جاۋاب بېرىشنى رەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئوڭايسىز ھالەت پەيدا بولغان.

«نيۇ - يورك ھېرالە تىرىبۇن» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى راند (Rand) 1947 - يىلى 9 - ئايدا ئۇرۇمچىگەكەلدى. ئۇ چاغ دەل بەيتىك ۋەقەسىدىن كېيىن تۇرپان قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن، ئىلى تەرەپتىن ئۆلكىلىنىڭ ھۆكۈمەتكە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچىدىن كېتىپ ۋەزىيەت خېلىلا داۋالغۇپ قالغان ۋاقىت ئىدى. ئۇ مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەندە، بەيتىك مەسىلىسىدىن باشقا، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ئۈستىدىمۇ سۆزلەشتۇق.

«نيۇ - يورك ۋاقىت گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى لېيبېرمان (Lieberman) 1948 - يىلى 8 - ئايدا ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇ چاغدا مەن شىنجاڭدىن يېڭىلا كەتكەن بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىگەن. ئاڭلىشىمچە ئۇ مۇخبىر ناھايىتى ئۆكتەم بولغاچقا، ئىلىغا بېرىپ زىيارەت قىلىش تەلىپىدە چىڭ تۇرۇۋالغان. ئالاھىدە دىپلوماتىك خادىملار مەھكىمىسى ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغاندا، ئۇ ھۆكۈمەتكە: «ئىلى سىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ يېرىمۇ ئەمەسمۇ؟ نېمىشقا بارغىلى بولمايدىكەن؟ دەپ سوئال قويغان. كۆپ تەرەپلىمە چۈشەندۈرۈشلەردىن كېيىن، ئاندىن ئۇ بولدى قىلغان.

«چېكاگو گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى بارتېن (Barnett) 1948 - يىلى 11 - ئايدا ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇ چاغدا مەن ئۇرۇمچىدە بولمىغاچقا، ئۇنىڭ پائالىيىتى ئەھۋالى ماڭا نامەلۇم.

يۇقىرىدىكى ئامېرىكا مۇخبىرلىرىدىن باشقا، يەنە

ئەنگلىيە «تايمىس گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى مورىسون (Morrison) 1948 - يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇمچىگە زىيارەتكە كەلگەن، فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى سالۋارېللى (Salverlli) 1947 - يىلى 9 - ئايدا گومىنداڭ مەركىزىي تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ سابىق باشلىقى پىڭ شۆپىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇرۇمچىگە كەلگەنىدى. ئۇمۇ ئاساسەن بەيتىك ۋەقەسى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئالدى بىلەن بەيتىككە بېرىپ بىر قانچە كىنو فىلىملىرىنى سۈرەتكە ئالدى.

سوۋېتلىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

چار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن تارتىپلا روسىيىنىڭ شىنجاڭغا زېمىن قارا نىيىتى بار ئىدى. ئۇلار XI X ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئۆز ئالدىغا شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىلىنى ئىگىلىۋالدى؛ ئاخىرىدا چىڭ خاندانلىقى ئوردىسى بىلەن «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى تۈزۈپ، ئىلىنىمزنىڭ غەربىدىكى 70 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى كېسىۋالدى ۋە چارروسىيىنىڭ ئاتالمىش «ئىلىنى ۋەكالىتەن ئۆتكۈزۈپ ئالغان ۋە ۋەكالىتەن ساقلىغان ئەسكەرلەرنىڭ خىراجىتى» ئۈچۈن توققۇز مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلىتىۋالدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ستالىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ شېڭ شىسەينىڭ توپىلاڭىنى باستۇرۇش باھانىسى بىلەن شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزدى ۋە شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى

جامائەتچىلىككە **ئايان ئىشلار.** ئەمدى مەن شىنجاڭدىكى ۋاقتىمدا ئۆزۈم **ئاڭلىغان** ـ كۆرگەن بىر قانچە ئىشنى مۇناسىۋەتلىك **خادىملارنىڭ پايدىلىنىشى** ئۈچۈن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن.

1. 1945 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، جاڭ جۈجۇڭ نەنجىڭ گومىنداڭ **ھۆكۈمىتىنىڭ** ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، **ئىلى** تەرەپنىڭ ئەخمەتجان قاتارلىق ۋەكىللىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىپ باردى. ئۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ باش قوماندانى جۇ شاۋلىياڭ مەسئۇل ئىدى. بىر كۈنى كەچتە جاڭ جۈجۇڭ، جۇ شاۋلىياڭ، ۋۇ جۇڭشىن، گۇۋ چىچاۋ، لى تىجۇن، سۇڭ شىلىيەن ئالتىمىز (ئۇ چاغدا ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، گۇۋ چىچاۋ 8 ـ ئۇرۇش رايونىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى، لى تىجۇن 29 ـ گۇرۇپپا ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى ئىدى) بىللە تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، جۇ شياۋلياڭ بىزگە غۇلجا ۋەقەسى يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى مۇۋەققەت باش كونسۇلى يېۋ سېيف (Efceef) بىر ئىشنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى.

ئۇ مۇنداق دېدى: «مەن شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلى بىلەن پەقەت ئادەتتىكى تەكەللۇپ يۈزىسىدىلا ئىككى قېتىم كۆرۈشتوم، ئۇنىڭ ھەرگىز دوستلۇق يۈزىسىدىن دېگىلى بولمايتتى. ئەمما 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مۇۋەققەت باش كونسۇل يېۋ سېيف تەرجىمانىنى ئېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەپتۇ. ئۇ، مېنى ماختاپ بەزى سۆزلەرنى قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگو ـ سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى

دوستلۇقنى ئالاھىدە تەكىتلەپ 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆكتەبىر بايرىمى كۈنى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ۋە مېنىڭ ئەتە ساقىت دەل ئۇچتە سوۋېت كونسۇلخانىسىغا چۈشلۈك زىياپەتكە بېرىشقا ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن تەكلىپ قىلدى. ئۇ يەنە، زىياپەتنىڭ مەخسۇس مەن ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى، كەچتە ئاندىن ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ رەسمىي كۇتۇۋالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدۇم. ئەتىسى مەن دەل دېگەن ۋاقىتتا باردىم، ئۇلار مېنى ناھايىتى قىزغىن كۇتۇۋالدى. زىياپەتتە، مۇۋەققەت باش كونسۇلدىن باشقا بىر قانچە مۇئاۋىن كونسۇل ۋە بىر كاتىپ، بىر تەرجىمانمۇ بىللە ئولتۇردى. ئۇلار ماڭا نۆۋەتلىشىپ قەدەھ تۇتتى. بولۇپمۇ جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقلىشىپ فاشىزمنى بىرلىكتە يوقىتىش شوئارى ئاستىدا، ئارقا ـ ئارقىدىن قەدەھلەر كۆتۈرۈلدى. قورۇمىلارمۇ ئالاھىدە مول ئىدى، ئىچىش ـ يېمەك چۈشتىن كېيىن ساقىت ئۈچتىن ئاشقانغا قەدەر داۋاملىشىپ، ئاندىن تارقالدۇق. بۇ چاغدا مەن بىر ئاز مەست بولۇپ قالغانىدىم. كەچ ساقىت يەتتىدە، سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر ساھەدىكى زاتلارنىڭ رەسمىي كۇتۇۋېلىشىغىمۇ بارمىسام بولمايتتى. ئۇلار ماڭا يەنە ھەر تەرەپتىن قەدەھ تۇتۇشتى، تاماقتىن كېيىن تانسا بولدى، ئۇنىڭدىمۇ ھاراق ئۇزۇلمىدى. مەن تۇن يېرىم بولغاندا ئاندىن قايتتىم. بۇ چاغدا قاتتىق مەست بولۇپ كەتكەنىدىم. كارىۋاتقان چىقىپ يېتىشىم بىلەنلا خۇددىي ئۇلۇككە ئوخشاش ئۇخلاپ كېتىپتىمەن. ئەتىسى (11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى)

ئەتىگەن سائەت توققۇزدىن ئاشقاندا، ئاندىن مەستلىكىمدىن يېشىلىپتىمەن. ئەمدىلا ئويغىنىپ قارىسام، شتاب باشلىقى يودا (ئىلگىرى جياڭ جېشىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر بۆلۈمى ئىككىنچى گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئىدى. گومىنداڭ قوشۇنلىرى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن جۇ شاۋلياڭنىڭ شتاب باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەن) كارۋىتىمنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ روھىي ھالىتى ناھايىتى جىددىي بولۇپ، ماڭا تۇنۇگۈن يېرىم كېچىدە غولجىدا ۋەقە بولغانلىقىنى دوكلات قىلدى ۋە يۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا يوليورۇق سورىدى. ئۇ: «غولجىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن ئەسلىدە سەھەر سائەت ئۈچتىلا خەۋەر تاپقانىدۇق. لېكىن، جاڭگۈەن (باش قوماندان) مەست بولۇپ قالغانىكەن. ئويغىتالماي كوتۇپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى» دېدى. شۇ چاغدىلا مەن ئېسىمنى تاپتىم. سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ «مېنى تاماققا مەخسۇس تەكلىپ قىلىشى» ئەسلىدە بىر سۇيىقەست ئىكەن، «لاۋماۋزىلار» (قىزىل ئورۇسلار) نىڭ ئالدىمىغا چۇشۇپتىمەن. جۇ شاۋلياڭ سۆزلىگەنىدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى. ئاخىرىدا: «لاۋماۋزى» دېسە «لاۋماۋزى» دەپ توختىماي تىللاپ كەتتى.

2. جاڭ جۇڭخۇي نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ ئىلى تەرەپ ۋەكىللىرى بىلەن خېلى ئۇزۇن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، نۇرغۇن تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن ئاخىرى كېلىشىم ھاسىل قىلدى ۋە ئۇنى 1946 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كەچ سائەت سەككىزدە رەسمىي ئىمزالىشىدىغان بولدى. شۇ ۋاقىتتىكى «شىندالۇ» (يېڭى بىنا) نىڭ بىر يېغىن زالى بىر قاتار بېزىلىپ، تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىكىنى ئوبدان بىر تەبرىكلەش

ئۈچۈن جاڭ جۇڭخۇي بىر نەچچە جوزا زىياپەت تەييارلاتتى. كېلىشىمنىڭ تولۇق تېكىستى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىقتا ئاڭ ياخشى قەغەزگە ناھايىتى چىرايلىق قىلىپ ئىككى نۇسخىدىن يېزىپ تەييارلانغان. يېغىن زالىدا چىراغلار چاقناپ تۇراتتى. يوغان بىر ئۈستەلنىڭ ئۈستىگە كېلىشىم ھۆججەتلىرى يېيىپ قويۇلغان، ھەممە تەييارلىق پۈتكەن، پەقەت ئىمزا قويىسلا بولاتتى. سائەت يەتتىدىن ئەمدىلا ئاشقاندا، ئىلى تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى ئەخمەتجان، ۋەكىللىرى رەھىمجان، ئوبۇل خەيرى تۇرە ۋە باشقىلار كىرىپ كېلىشتى. ئۇنىڭ ئارقىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇۋەققەت باش كونسۇلى يېۋسىيېف ۋە بىر نەچچە مۇئاۋىن كونسۇللارمۇ كېلىشتى. يېۋسىيېف يېغىن زالىغا كىرىپلا ئەخمەتجانغا كېلىشىمنى مادىدىمۇ مادىدا ئوقۇتۇپ ئاڭلىدى؛ ئوقۇپ مەلۇم مادىدىكى «ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى خادىملىرىنى ناھىيىلىك كېڭەش كۆرسىتىدۇ» دېگەن يەرگە كەلگەندە، يېۋسىيېف ئۆزىنىڭ قەلىمى بىلەن ئۇنى «ناھىيە ھاكىمى ئۆزى تەينىلەيدۇ» قىلىپ ئۆزگەرتتى؛ مەلۇم مادىدىكى «يەرلىكتىن كۆرسىتىلگەن 15 نەپەر ئۇلۇكلىك ھۆكۈمەت ئەزاسىنى مەركەز تەينىلەيدۇ» دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئۇنى يەنە ئۆز قەلىمى بىلەن «مەركەز تەينىلىمەي، پەقەت رايونلارنىڭ خەلق ۋەكىللىرى سايلايدۇ» قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭ بۇ غەلىتە قىلىقلىرى كۆپچىلىكتە غۇلغۇلا قوزغىدى. جاڭ جۇڭخۇي دەرھال بىز بىر قانچە ئاساسىي مەسئۇل كادىرلارنى يېغىنغا مەجلىس ئاچتى. كۆپچىلىك ناھايىتى غەزەپلەنگەن كەيپىياتتا ئىدى. جاڭ جۇڭخۇي شىنجاڭغا مەسئۇل بولۇپ كەلگەندىن كېيىن سوۋېت تەرەپكە كۆپ قېتىم يول قويغان.

ئەمما، بۇ قېتىم ئۇمۇ بىر ئاز غەزەپلىنىپ، ئىككى قېتىم «تازا قاملاشمىغان ئىش، تازا قاملاشمىغان ئىش» دەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرىدا يەنىلا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، يېۋ سيېفنىڭ «ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۆلۈم باشلىقلىرىدىن يۇقىرى خادىملىرىنى ناھىيە ھاكىمى ئۆزى تەيىنلەيدۇ» دېگەن پىكرىنى قوبۇل قىلدى. «يەرلىكتىن كۆرسىتىلگەن 15 نەپەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسىنى پەقەت رايونلارنىڭ خەلق ۋەكىللىرى سايلايدۇ» دېگەن پىكىرگە كەلسەك، جاڭ جۇجۇڭ بۇنىڭدا يېۋسيېف بىلەن پىكىر زىددىيىتى يوق ئىكەن، دەپ ھېسابلىدى. چۈنكى، بۇ 15 نەپەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ھەر قايسى رايونلاردىن سايلىناتتى. پەقەت «مەركەز تەيىنلەيدۇ» دېگەن رەسمىيەتلا قوشۇلغان، خالاس. شۇڭا، بۇ ماددىنى ئەسلى پېتى ساقلاپ قېلىش ۋە يېۋسيېفقا چۈشەندۈرۈپ قويۇش قارار قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، كېلىشىم ئالدىراشلىق بىلەن پۈتۈنلەي يېڭىباشتىن يېزىپ چىقىلىپ، كەچ سائەت توققۇزدىن ئاشقاندا ئاندىن رەسمىي ئىمزالاندى.

3. مەن 1945 ـ يىلى 4 ـ ئاي ئىچىدە شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بەزى شىنجاڭلىقلارنىڭ قوش دۆلەت تەۋەلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم. مەن ئۇ چاغدا بۇنى «ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن شىجاڭ زېمىنىغا چكىنىپ كەلگەن روسىيىلىكلەر (ئاتالمىش ئاق ئورۇس) بىلەنلا چەكلەنسە كېرەك» دەپ قارىغانىدىم. كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ زېمىنىدىكى كونسۇلخانىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەتلەردىن سوۋېت تەۋەلىكىگە ئادەم قوبۇل قىلغانلىقىنى، مۇنداق ئادەملەر ئىلى ۋە چۆچەكتە ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردە بارلىقىنى

تەدرىجىي چۈشەندىم. مەن 1946 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ شتاب باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئەھۋال ئوقۇش ئۈچۈن شىنجاڭ گارنىزون باش قوماندانلىق شىتابىنىڭ ھەربىي ئىشلار باشقارمىسى (ئەمەلىيەتتە مەركىزىي جۈنتوڭ ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭدىكى پونكىتى) بىلەن ئۈرۈمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنى ئۆلكە مەركىزىدە زادى قانچىلىك ئادەمنىڭ سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى مەخپىي تەكشۈرۈپ بېقىشقا بۇيرۇدۇم. كېيىن ئۇلار تەمىنلىگەن ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر تەخمىنەن 800 ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە قازاقلار كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدىكەن، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۈرۈمچىنىڭ نەنلياڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىكەن. نەنلياڭنىڭ جەنۇب تەرىپىدە، جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن مىللەت (ئۆز ۋاقتىدىكى «ئاق ئورۇسلار») نىڭ بىر مەدەنىيەت كۇلۇبى بولۇپ، ئۇ يەردە ھەر خىل پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدىكەن، دائىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كىنو فىلىملىرى قويۇلۇپ تۇرىدىكەن. بىر كۈنى ئاخبارات خادىملىرى ماڭا، سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەرنىڭ شۇ كۈنى كەچ شۇ يەردە يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى يەتكۈزدى. مەن بۇنىڭغا قىزىقىپ، ئۇ يەردە زادى قانداق ئىشلار بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ كەلمەكچى بولدۇم. كەچقۇرۇن بولغاندا، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ياۋ تېشەن بىلەن بىللە پۇخراچە كىيىنىپ، سۇقۇنۇپ كىرىۋالدىم. كىرىپ قارىسام، زالنىڭ ئىچى ئادەمگە لىق تولۇپتۇ؛ تەخمىنەن 400 ـ 500 چە ئادەم بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى

ئۇيغۇر، قازاقلار ئىكەن. بىز كىرگەندە تەرتىپ قالايمىقان، ئادەملەر ژاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىۋاتقانىكەن. ئۇزاق ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلخانىسىنىڭ بىر مۇئاۋىن كونسۇلى (سوۋېت ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىن، ئىسمى ئېسىمدە قالماپتۇ) مۇنبەرده پەيدا بولغاندىن كېيىن ئادەملەر جىم بولدى. مەن ئۇلارنىڭ سېزىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ھەم تىل ئۇقمىغانلىقتىن ياۋ تېشەن بىلەن بىللە ئاستا يېنىپ چىقتىم.

4. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىده، سوۋېت ئىتتىپاقى ئېلىمىزگە زور مىقداردا ھەربىي ئەشيا ۋە ماشىنا - سايمانلار بىلەن ياردەم قىلغانىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆز ۋاقتىدا ۋولفرام، ئالیومىن، چاي، قوي يۇڭى قاتارلىق بىر نەچچە تۈركۈم ماددىي ئەشيالارنى بەرگەن. كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تۇيۇقسىز يۈز ئۆرۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشى بىلەن، تەخمىنەن 3100 تونىا ماددىي ئەشيا شىڭشىڭيا بىلەن قۇمۇلدا توشۇلماي تۇرۇپ قالغان. جاڭ جۆڭ شېنجاڭغا مەسئۇل بولۇپ كېلىپ، ۋاقىتلىق تىنچ ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى جاڭ جۆڭغا نوتا تاپشۇرۇپ، بۇ ماددىي ئەشيالارنى سوۋېت تەرەپنىڭ ئاپتوموبىل چىقىرىپ توشۇپ كېتىشى، يول بويلىرىدا ياتاق ۋە تاماق بىلەن تەمىنلەشكە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مەسئۇل بولۇشىنى ھەمده ھەر بىر ئاپتوموبىلنى سوۋېت تەرەپنىڭ ئىككى نەپەر قوراللىق ئەسكىرى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىشنى تەلەپ قىلدى. جاڭ جۆڭ بۇ ئىش توغرىسىدا ئالاقىدار خادىملارنى يىغىپ بىر قانچە قېتىم مەجلىس ئاچتى. مەن: سوۋېت تەرەپنىڭ

قوراللىق ئەسكەر ئەۋەتىپ ئاپتوموبىللارنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىشى دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا زىيانلىق دەپ قارايمىز، ئۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرىدۇم. ئەمما، جاڭ جۆڭ دوستلۇقنى مۇھىم بىلىپ، سوۋېت تەرەپنىڭ تەلىپىگە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ماقۇل بولماقچى بولدى. مۇشۇ مەسىلە ئۇستىده مەن ئۇنىڭ بىلەن قىزىرىشىپمۇ قالدىم. لېكىن، جاڭ جۆڭ ئاشۇنداق قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋالغاچقا، مەنمۇ توسۇشقا ئامالسىز قالدىم. شۇ ۋاقىتلاردا تۇرپان، پىچان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ئىلى تەرەپنىڭ يەر ئاستى تەشكىلاتلىرى خېلىلا تەرەققىي قىلغان، بولۇپمۇ تۇرپاندا ئالاھىده ئەۋج ئالغانىدى. مەن سوۋېت تەرەپنىڭ ماددىي ئەشيالارنى توشۇش قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئىلى تەرەپنىڭ يەر ئاستى تەشكىلاتلىرىغا مەخپىي ھالدا قورال يەتكۈزۈپ بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، پۇقراچە كىيىنگەن نۇرغۇن خادىملىرىمىزنى يول بويى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتىم. سوۋېت تەرەپنىڭ قوراللىق ئەسكەر چىقىرىپ ماددىي ئەشيالارنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىشىنى، جاڭ جۆڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا بېجىرگەچكە، كېيىن ئۇ خېلى قانىتىق ئەيىبلەشكە ئۇچرىدى.

5. 1947 - يىلى باھارنىڭ بىر كۈنى، بىر شىبە كىشى مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەپتۇ (ئۇ چاغدا مەن شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى ئىدىم). ئۇ، بىر مەخپىي ئىشنى ماڭا دوكلات قىلماقچى ئىكەن، مەن ئۇنى قوبۇل قىلدىم. ئۇ ماڭا مۇنداق دېدى: «مەن رۇسچە بىلىمەن، تۇتۇگۇن قۇمۇلدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاۋىئاتسىيە ئايروپىلاسىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىگە كەلدىم. ئايروپىلاندا بىر قانچە سوۋېتلىكلەر بار

ئىدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ يەنە بىر سوۋېتلىككە ئاستىغىنە: 8 ـ نومۇر جۇچۇەنگە كەلدى، 11 ـ چېسلا لەنجۇغا بارىدۇ، دەۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدىم. مەن ئۇلارنىڭ دېيىشكەنلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، سوۋېت تەرەپ ئەۋەتكەن جاسۇسلار ئاشۇ جايلارغا بارغان بولسا كېرەك، دېگەن ئويغا كەلدىم ـ دە، بۇنى ئالاھىدە سىزگە دەپ قويغىلى كەلدىم. دىققەت قىلغايسىز.» بۇ ئادەم 40 ياش ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ھازىرغىچە ئېسىمگە ئالالمىدىم. لېكىن، مۇشۇ ئىشقا باغلاپ، 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايلاردا قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمدا بىر قانچە كىشىنىڭ ماڭا، قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ناھايىتى ئوبدان تەربىيىلەنگەن ئادەملەرنى سودىگەر قىياپىتىدە ياساندۇرۇپ، شىزاڭ رايونىغا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقە ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەنلىكى ئېسىمگە كېلىپ قالدى. بۇ ئىشلارنى ئويلاپ، ھېلىقى شىبە كىشىنىڭ ھۆكۈمى توغرا بولسا كېرەك، دېگەن ھېسسىياتقا كەلدىم.

6. ئەخمەتچان قاتارلىق كىشىلەر رەھبەرلىك قىلغان ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 1947 ـ يىلى ئەتىيازدا دائىم كۆپلىگەن ئۇيغۇر، قازاق ياشلىرىنى نامايىش قىلىش ۋە تەلەپ قويۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە تەشكىللەپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ۋەزىيىتىنى جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. بىر كۈنى يېرىم كېچىدە، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى يۈەن شىكەي لى فامىلىلىك بىر ياشنى (يىگىرمە نەچچە ياشلارد بار) مەن بىلەن كۆرۈشۈشكە باشلاپ كىرىپتۇ. لى فامىلىلىك بۇ ياشنىڭ روھىي ھالىتى جىددىيلەشكەن بولۇپ، ئۇ ماڭا ئۆزىنىڭ تۇتقۇن قىلىنىش ۋە قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنىش جەريانىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ، مۇنداق دېدى:

بۇگۈن كەچ سائەت سەككىزدىن ئاشقاندا نەنلياڭ كوچىسىدا كېتىپ باراتتىم، تۇيۇقسىزلا بىر قانچە ئۇيغۇر ياش ماڭا تەھدىت سېلىپ، مېنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە مېڭىشقا مەجبۇرلىدى. بىر كىچىك كوچىدا كىرگەندە، ئۇلار كۆزۈمنى لۆڭگە بىلەن تاڭدى؛ مېنى ئارىغا ئېلىپ يەنە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، بىر ئۆيگە ئەكىرىپ ئاندىن كۆزۈمنى ئاچتى. ئۆيدە ئۈچ كىشى بار بولۇپ ھەممىسى ئۇيغۇر ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرسى خەنزۇچىنى ئوبدان سۆزلەيدىكەن. ئۇلار دەسلەپتە ماڭا سىلىق مۇئامىلە قىلىپ، مەندىن بەزى سوئاللارنى سورىدى. بۇ سوئاللارنىڭ ئەڭ ئاساسلىقى: ئايرودرومنىڭ ماي ئىسكىلاتى قەيەردە؟ ھەربىي قورال ـ ياراق ئىسكىلاتى ۋە ئوق ـ دورا ئىسكىلاتى قەيەدە؟ بۇ ئىسكىلاتلارنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىش ئەھۋالى قانداق؟ ئۇرۇمچى شەھىرىدە قانچىلىك ھەربىي قوشۇن بار؟ ئۇلار قەيەرلەرگە ئورۇنلاشقان؟ دېگەنلەردىن ئىبارەت. مەن ئۇلارغا: مەن ھەربىي ئەمەس، بۇ ئەھۋاللارنى بىلمەيمەن، دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇلار ئىشەنمەي، ماڭا تەھدىت سېلىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىشقا باشلىدى. مەن يەنىلا: بىلمەيمەن دېدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مېنىڭ ئىككى قولۇمنى كەينىگە قايرىپ ئارغامچا بىلەن باغلاپ، مېنى مۇشتلىدى ۋە تەپتى. ئاندىن كاچىتىمغا ئۇرۇپ «ئېيت!» دەپ ۋارقىراشتى. مەن ئۇلارغا: مەن راستتىنلا بىلمەيمەن، مېنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتسەڭلارمۇ ئىلاجىم يوق، دېدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مېنى ئۇرۇشنى توختاتتى. ئەمما، ئارىدىن بىرسى يەشىكنىڭ ئىچىدىن بىر دانە ئېلېكترلىق ماشىنىنى ئېلىپ، ئۇنى ئاۋۋال تىزىمغا قويدى، ئاندىن بەدىنىمگە قويدى. مېنىڭ پۈتۈن بەدىنىم تىترەپ، بېشىمدىن

تەر ئېقىشقا باشلىدى، قاتتىق قىينالدىم. ئۇلار جېنىمنىڭ
باربچە «ئېيت!» دەپ چۇرقىراشتى. مەن ھەقىقەتەن
ھېچنېمىنى دېيەلمىدىم. ئۇلار مېنى ئەنە شۇنداق ئۇسۇللار
بىلەن تولۇق ئىككى سائەت قىيناشتى. ئاخىرى ئۇلار مەندىن
ئۈمىد يوقلۇقىنى بىلدى ـ دە، ئۇلارنىڭ ئىككى ئادىمى يەنە
كۆزۈمنى ئېتىپ، ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، بىر ئاز
ماڭغاندىن كېيىن كۆزۈمدىكى لوڭگىنى ئېلىۋېتىپ، مېنى
بىر ئېتىتىرپلا قېچىپ كەتتى. مەن بۇ تاسادىپىي پالاكەتكە
يولۇقۇپ بەك قورقۇپ كەتكەچكە ھەم چوڭ كوچىغا
چىقىۋېلىشقا ئالدىرىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئادرېسىنى ۋە ئىشنىڭ
نومۇرىنى بىلىۋېلىش خىيالىمغا كەلمەپتۇ.

مەن ئۇنىڭدىن: ئۇلارنىڭ ئورنى قايسى نىشانغا توغرا
كېلىدۇ؟ دەپ سورۇدۇم. لى: تەخمىنەن سوۋېت
كونسۇلىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكى ئەتراپىغا توغرا
كېلىدۇ، دەپ جاۋاب بەردى. مەن يەنە: سېنىڭچە، بۇ
ئىشنىڭ سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن چېتىشلىقى بارمۇ
قانداق؟ دەپ سورۇدۇم.

لى: بىر نېمە دېيىش تەس. لېكىن، ھېلىقى جازا
قورالى يەنى ئېلېكترلىق ماشىنا چوقۇم سوۋېتنىڭ، چۈنكى
ئۇنىڭ ئۇستىدە رۇسچە خەت بار ئىكەن، دېدى. بۇ ئىشنى
مەن ھەربىي ئىشلار ياشقارمىسى بىلەن ئورۇمچى شەھەرلىك
ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشىگە بۇيرۇغانىدىم. لېكىن،
نەتىجىسى چىقمىدى.

7. 1946 ـ يىلى قىشتىن 1947 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى
يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭدىكى ھەربىي
قوشۇنلارنىڭ شتاتىدا بوش ئورۇن ناھايىتى كۆپ بولغاچقا،
ئۇنىڭ ئۇستىگە يەرلىك ئۇيغۇر، قازاق ياشلىرىدىن ئەسكەر

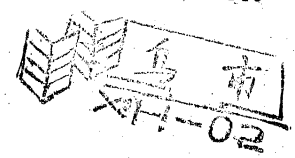

ئېلىشقا جۇرئەت قىلالمىغاچقا، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى دۆلەت
مۇداپىئە مىنىستىرلىكىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن شەنشى،
گەنسۇ ئىككى ئۆلكىدىن 15 مىڭ يېڭى ئەسكەر ئېلىنىپ،
ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا توشۇپ كېلىندى. بۇ،
ئەسلىدە بىر نورمال ئىش ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن،
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئورۇمچىدىكى باش كونسۇلى ئالاھىدە
دىپلوماتىيە خادىمى لېيۇ زىدۇڭنى: «جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ
شىنجاڭغا كۆپلەپ توشۇپ كېلىنىشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالماقتا، بۇنداق قىلىش ھەر ھالدا
دوستلۇقنىڭ ئىپادىسى ئەمەس» دەپتۇ. بۇ، گەرچە رەسمىي
نارازىلىق بولمىسىمۇ، لېكىن باشقا دۆلەتنىڭ ئىچكى
ئىشلىرىغا ئاشكارا ئارىلاشقانلىق.

(«غالچا جاڭجۇن ـ سۇڭ شىلىەننىڭ بايانى» ناملىق
كىتابنىڭ 7 ـ بابىدىن ئېلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئەركىن ئەرشىدىن**
جاۋابكار مۇھەررىرى: **ئى. ئەسقەرى**

主编：哈力克·沙克
副主编：阿布力孜
编辑：司·艾斯哈尔
吐尔洪
阿布都热依木
居来提

新疆文史资料选辑(38)（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区委员会文史资料委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆人民政府印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 14印张 2插页
1993年12月第1版 1994年8月第1次印刷
印数：1 — 2,000

ISBN7—228—03131—8/K·336 定价：5.00元

（内部发行）